

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעִשׂוֹנֵנִי

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שלושים וארבעה

תש"ל

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו—תשכ"ה)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מוכיר המערכת : מאיר מדן

העורך : יחזקאל קוטשר

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתובת המערכת : האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, ת"ד 3449

התוכן:

נחמיה אלוני	עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"	187, 75
ניסן ברגרין	לשון הדיבור היהודית בגולה כמקור לחקר העברית	165
מרדכי בן-אשר	דקדוק הפועל הארמי ב"הלכות פסוקות"	278
אהרן דמסקי	"תהתפך כסא מלכה" — גלגולה של קללה נמרצת	185
מרדכי א' וייכסלפיש	הצמחים איזמא, אגא ובאשה	270
יוסף יהלום	הניקוד הארץ-ישראלי בקדושתות הדותה למשמרות ותופעות הלשון העולות ממנו	25
יוסף יצחקי	דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחדושה	287
ישעיהו כרמיאל	הציור בלשוננו של מאפו	306
מיכאל סילברמן	הערות לשמות שבטקסטים מאוסף מיכאלידיס	66
שלום מ' פאול	דגמי ניסוח בישראל ובמסופוטמיה	257
מרדכי עקיבא פרידמן	"משלם" בגניזת קהיר	72
מנחם צבי קדרי	מעמדו של התחבירן הקרוי "מושא כפול"	245
שמחה קוגוט	הניתן למצוא במקרא צורת "קט(ו)ל" = קטל ?	20
יחזקאל קוטשר	בעקבות UGARITICA V	5
רפאל קוטשר	המקבילות השומריות של māhāzu	267
לותר קופף (ז'ל)	מבנם וסידורם של המילונים הערביים ביני הביניים	106
אנסון פ' רייני	הערות לווקאבולארים ההברתיים שבאוגרית	180
בעז שכביץ	שיעורו וגיוון שיעורו של המשפט בכתיבת העיון שבעברית	210
שלמה שפייער	היחסים שבין הערוך לתרגום ירושלמי, ניאופיטי ו (המשך)	172
דניאל שפרבר	קרבו Kārā-bān	61

אסופת כתובות:

ריינר דגן	הכתובת הארמית מטקסילה	314
י' קוטשר —	הכתובות הארמיות של אשוקה	125
י' נוה — ש' שקד		
י' קוטשר — י' נוה	הכתובת הדו-לשונית (יוונית-ארמית)	309
	מארמאזי	

ביקורת:

141	על מחקר אחד בלקסיקוגרפיה משווה	יהושע בלאו
144	על מונחי המתמטיקה בימי הביניים	" "
228	מחקר על בניין פיעל	" "
	הכתובות הפניקיות והפוניות של מושבות	גב"ע צרפתי
137	המערב	
225	על ידיעת היוונית בא"י בתקופת החורבן	דניאל שפרבר

הערות:

158	אברהם גייגר על לשון חז"ל	עלי איתן
238	לתיקון תאריך	מלאכי בית-אריה
240	למאמרי "כלך" (לשוננו לג, 129)	ניסן ברגרין
159	תיקונים והשמטות למאמר "משלי שלמה"	י"מ גרינץ
	עוד על הצורות "פעלהו, יפעלהו"	יהודית ורטהיימר
155	והבעת הנושא הסתמי במגילת הסרכים	
	שתי הערות: א. לזהותם של הסקאים;	אמוץ כהן
153	ב. למאמרו של ליונשטם ("לשוננו" ל)	
148	"עבדך ובנך אני"	שמואל א' ליונשטם
157	"גוסי" — בינוני פועל	מרדכי מישור
318	"תרשיש" = ים, בדברי חז"ל	" "
239	/θ/ — /t/ — שתי פונימות בארמית מקראית	מיכאל סוקולוף
237	נוספות לעניין "משלם"	מרדכי עקיבא פרידמן
154	"ינם" — שם של מידת נפח	גב"ע צרפתי
320	כפל-הוראה בשורש "לקח" במקרא	שמחה קוגוט
149	"בנה ביתך במכונתו והיכל במלאכתו"	שלמה שפיער
234	ארבע הערות	" "

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שלושים וארבעה, חוברת א—ב — תשרי—טבת תש"ל

התוכן:

5	בעקבות UGARITICA V	יחזקאל קוטשר
20	הגיתן למצוא במקרא צורת "קט(ו)ל" = קטל	שמחה קוגוט
	הניקוד הארץ־ישראלי בקדושתות הדותה למשמרות	יוסף יהלום
25	ותופעות הלשון העולות ממנו	
61	קרבן — Kāra-bān	דניאל שפרבר
66	הערות לשמות שבטקסטים מאוסף מיכאלידיס	מיכאל סילברמן
72	"משלם" בגזיות קהיר	מרדכי עקיבא פרידמן
	עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות	נחמיה אלוני
75	הלשון העברית"	
	מבנם וסידורם של המילונים הערביים	לותר קופף (ז"ל)
106	בימי הביניים	
		אסופת כתובות
		י' קוטשר—י' נוה
125	הכתובות הארמיות של אשוקה	—ש' שקד
		ביקורת
137	הכתובות הפניקיות והפוניות של מושבות המערב	גב"ע צרפתי
141	על מחקר אחד בלקסיקוגרפיה משווה	יהושע בלאו
144	על מונחי המתמטיקה בימי הביניים	" "
		הערות
148	"עבדך ובנך אני"	שמואל א' ליונשטם
149	"בנה ביתך במכונתו והיכל במלאתו"	שלמה שפייער
	שתי הערות: א. לזהותם של הסקאים;	אמוץ כהן
153	ב. למאמרו של ליונשטם ("לשוננו" ל)	
154	"ינם" — שם של מידת נפח	גב"ע צרפתי
	עוד על הצורות "פעלהו, יפעלהו"	יהודית ורטהיימר
155	והבעת הנושא הסתמי במגילת הסרכים	
157	"גוסי" — בינוני פועל	מרדכי מישור
158	אברהם גייגר על לשון חז"ל	עלי איתן
159	תיקונים והשמטות למאמר "משלי שלמה"	י"מ גרינץ

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

שמחה קוגוט, רח' הרב עזריאל 76, ירושלים

יוסף יהלום, רח' עזה 66, ירושלים

Dr. M. Silverman, University of Texas, Dept. of
Linguistics Austin, Texas 78712, U.S.A.

Dr. M. Friedman, 6424 N. Sacramento Ave.,
Chicago, Illinois 60645, U.S.A.

ד"ר דניאל שפרבר, ת"ד 7366, ירושלים

ד"ר נחמיה אלוני, רח' המלך ג'ורג' 41, ירושלים

ד"ר יוסף נוה, רח' חובבי ציון 6, ירושלים

פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

פרופ' ש"א ליוונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

S. Speier, Postfach 8036, Zürich, Switzerland

אמוץ כהן, רח' רד"ק 26, ירושלים

יהודית ורטהיימר, רח' האדמו"ר מגור 22, בני ברק

מרדכי מישור, רח' שטרן 5/109, ירושלים

ד"ר עלי איתן, רח' יאיר 50, רמת גן

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתו של חברה הדגול

הסופר והמורה

יהודה בורלא ז"ל

— כ"ז במרחשוון תש"ל —

ב ע ק בות UGARITICA V

I. * מחזו = kārūm - 'נמל, שוק'

א. מחזו = 'נמל'

החוקרים, שפרסמו את הווקאבולאר השומרי-האכדי-החורי-האוגריתי, היו מן הסתם מופתעים, כשמצאו, כי תיבת ka-a-ru שבטור האכדי, שעיקר הוראתה 'רציף שליד נהר, ליד ים, חומת נמלים', וכן 'חומה עם חפירה', וכנראה גם 'תשלום רציף'², מתורגמת באוגריתית בתיבה ³ma-aḥ-ḥa-[zu]. רמז לכך הדין הארוך בספר זה בהקבלה האכדית, היינו ka-a-ru⁴⁻⁵. על מבוכתם תעיד אף העובדה, כי בווקאבולאר גופו הם מתרגמים את התיבה במלים quai, cité, וכך יצאו לכאורה ידי חובתם לתיבה האכדית (= רציף) ולתיבה האוגריתית (אשר בגלל māḥāzu או māḥazu האכדית [ראה להלן] הם מבינים = 'עיר'), ואילו במפתח האוגריתי⁶ זנחו את התרגום 'רציף' - בניגוד למקבילה האכדית - ולא נותרה אלא 'עיר', כמובן בגלל התיבה האכדית. כותב הטורים האלה לא נבון, אך הופתע הפתעה נעימה, שכן לפני שנים רבות הראה, כי 'מחזו' העברית והארמית הוראתה (גם) 'נמל'.

בהיותי תלמיד האוניברסיטה העברית, למדתי גם בחוג ידיעת ארץ ישראל של פרופ' ש' קליין ז"ל, וכך מצאתי באחד ממאמריו⁷, שפירש את תיבת 'מחזו' (חולת המחזו) כפי שפירש, על יסוד ההנחה, שתיבת 'מחזו' באותו מקום הוראתה כבלשוננו, היינו 'אזור', 'נפה'. דעתו לא נראתה בעיניי. נתברר לי, כי אותה הוראה אינה מקורית בלשוננו (ראה להלן בפסקה שאחר מס' 12), ושקלתי את האפשרות, כי הוראתה, לפי ההקשר, היא 'נמל'. העניין נשכח מלבי, עד שמצאתי, אנב קריאה בתרגום אונקלוס, מקום נוסף, שהיה בו משום חיזוק לדבריי (להלן מס' 2).

1. Ugaritica V, Paris 1968, עמ' 242-243.

2. W.v. Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, s.v.

3. בטור החורי ma-ḥa-[z]i! באכדית הוראת תיבת māḥāzu לפי פון סודן (הערה 2) 'עיר שוק, עיר פולחן' וגם מעין 'אגם' (Bassin) - וכאן מעיר פון סודן ל-'מחזו' העברית! וראה להלן ד.

4-5. עמ' 20 הערה 2. המסקנה שם בקשר לדין על akil kārī, כי ה-kārūm היה רובע של אוגרית, ייתכן של הנמל. שם בעמ' 609 נאמר הדבר בסעון ודאי יותר.

6. עמ' 351.

7. ספר השנה של א"י, א (תרפ"ג), עמ' 27 ואילך; *MGJW*, 1917, עמ' 133-135.

מקץ חדשים אחדים קראתי כתלמיד בחוג הלשון העברית עבודה בסמינריון של פרופ' נ"ה טור-סיני על הנושא הזה, ולפי הצעתו פרסמתי ב"לשונו"8. הדבר היה לפני למעלה מ-30 שנה. עתה חוזר אני אל הנושא לא רק בשל הווקאבולאר הנ"ל, אלא גם משום שבמשך השנים נצטבר בידי חומר נוסף, שיש בו משום תוספת אישור לדעתי. אמנם לפי מיטב ידיעותי נתקבלה הצעתי בהסכמה מוחלטת9, אך נראה, כי עדיין יש מי שמפקפק בדבר (ראה להלן פרק ב, דעת י' ידין). לפיכך דומה, כי רשימה זו לא תהיה למותר. ואין צריך לומר, כי מבוכת החוקרים הנ"ל מעידה, שפירושי לא זכה להיוודע לחוקרים, שאינם מצויים אצל הספרות המדעית הכתובה עברית.

ואלה היו ראיותי, שהבאתי במאמרי הנ"ל¹⁰:

1. תה' קז, ל: 'מחוז חפצם' – לפי ההקשר (מדובר בהרפתקאות של 'יורדי הים באניות') עניינו 'נמל חפצם'. ואכן כך תרגמו השבעים, הוולגאטה והפשיטתא.
2. תרגום אונקלוס 'לחוף אניות' בר' מט, יג: 'יכבש מחוזין בספינן' (וראה תרגום ירושלמי, שם).

3. ישע' כג, א: 'הילילו אניות תרשיש כי שדד מבית מבוא' מתורגם "...אתבויזו מחוזיכון".

4. שם, יד: 'הילילו אניות תרשיש כי שדד מעזוכן' מתורגם "...אתבויזו מחוזי תוקפיכון".

5. יחז' כג, ג: 'מבואת ים' מתורגם 'מגרש מחוזי ימא'.

6. תה' פט, כו: 'ושמתי בים ידו' מתורגם "...במחוזי ימא'.

7. במ' לד, ו: 'וגבול ים... הים הגדול' מתורגם ביונתן 'ימא רבא... ומחוזי ספינתה'.

8. אף בתה' קז, ל (לעיל מס' 1) מתורגמת המלה בתיבת 'מחוז'.

9. המשנה ערכין ג, ב מזכירה את '(ב)חולת המחוז'; ומקבילתה בתוספתא ערכין ב, ח: '(וב)חולות של יבנה'. ובכן הייתה עיר בשם 'מחוז' בקרבת יבנה על שפת (חולות) הים. ואכן הספרות הסורית מכירה את 'מחוזא דימינן... מדינתא דעל יד ימא'! פליניוס מזכיר שתי ערים בארץ ישראל בשם

8. לשונו ח (תרצ"ז), עמ' 136–145.

9. יעיד על ההסכמה המקרה הבא: לפני 20 שנה בקירוב שמעתי הרצאה מפי פרופ' א"א רייפנברג המנוח על נושא מסויים. בהרצאתו אמר: 'כפי שהראה ידידנו X (היום פרופסור באוניברסיטה העברית), הרי השם העברי המקורי ל'גמל' (שהיא יוונית) אינה אלא 'מחוז'. שמעתי את הדברים ברגשות מעורבים. בהפסקה פנה אליי ידידי, שלו יוחס הויהו הזה, בדברי התנצלות.

10. מאחר שהכרך ההוא של "לשונו" אינו מצוי בידי רוב הקוראים, חוזר אני על ראיותי בקיצור נמרץ.

יבנה, "אחת בפנים הארץ"; ופטולימיוס מונה בין ערי הארץ את *Iapuvitōw* (נמל יבנה). בעקבות Alt שיערתי, כי היא העיר *Mu-u(h)-ḥa-zi*, הנזכרת באיגרת אל-עמארנה, והיא מופיעה, מדרום ליפו, ברשימה מצרית¹¹.
 10. הגיאוגרף הערבי מוקדסי מספר, כי הביזנטים הביאו את שבוייהם המוסלמים אל חופי ארץ ישראל באניות, ומונה את ערי החוף, שבִּהֶן נפדו השבויים האלה מידי שוביהם, וביניהם *ماحوز ازدود*, *ماحوز يينا* (מחוז אשדוד, מחוז יבנה), היינו 'נמל אשדוד ונמל יבנה'. על 'מחוז יבנה' ראה מס' 9. Abel מזהה את השנייה עם *Kariaθμαῶς* (*קרית מחוז), ליד אשדוד על חוף הים¹². אגב, אף הוא פירשה בהוראת 'נמל'! (וכך ניסה לפרש גוניוס, על יסוד שני מקומות בתרגום [מס' 6, 7], וקרויס [שלא הוסיף למעשה מאומה על דברי גוניוס], ראה מאמרי הנ"ל). 'מחוז אשדוד' מופיע במקורות ביזאנטיים: *'Aζωτος παράλιος* = 'חוף אשדוד'¹³.

11. מוסלם היוצא לדרך פטור מלצום ברמצ'אן. ומעשה באחד שיצא באניה בנלוס, והחל לאכול משיצאה ספינתו מן המעגן (مرسى), ולא חדל מלאכול עד שהגענו *ماحوزنا* (מחוזנו). הרי ש'מחוז' = 'מעגן', נמל¹⁴.
 12. על השימוש החי מעידות גם תשובות גאונים ומקורות אחרים: יוסיפון, הערוך, ראב"ע, משלי סנדבר, שבלי הלקט, ר"א מבלגנצי, ר"ש אלמולי, מכתב מן העניזה ומגילת אחימעץ¹⁵. המקומות המובאים לעיל מראים, שאין כאן הוראה שצמחה בזכות פירוש הפסוק (מעץ 'פענח' מן הדרש של 'צפנת פענח' בר' מא, מה), אלא זוהי המלה העברית-הכנענית ששימשה בארץ ישראל בהוראת 'נמל' (תיבה זו שאולה מן היוונית), והייתה ידועה עוד באלף השני לסה"נ בהוראה זו, בעיקר במזרח ובארצות הקרובות.

11. על היהיה ראה עתה גם פרוס' ב' מזר, ב"ידיעות בחקירת אי' ועתיקותיה" כ"ז (תשכ"ג), עמ' 140–141, על יסוד חומר מצרי חדש.

12. F.-M. Abel, *JPOS* II (1922) עמ' 178; וראה F.-M. Abel, *Géographie de la Palestine*² II, Paris 1938, p. 421.

13. במאמרי הנ"ל עמ' 145; מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל², ירושלים תשכ"א, עמ' 110. לפי אבי-יונה שני השמות היווניים מציינים שני מקומות שונים, אחד מהם את "אשדוד ים", המופיעה בכתובת אכדית.

14. המילונאים הערבים כבר לא ידעו את הוראת התיבה (השאולה מן הארמית).

15. ראה בפרוטרוט במאמרי הנ"ל. על המכתב בעניזה העמידני פרוס' ש' אסף ז"ל, כל שאר המובאות מצויות במילון בן-יהודה. על מקום נוסף בערוך העירני תלמידי מר' מ' מישור; בערך 'למן': 'למן הוא נמל הוא מחוז'. אשר למגילת אחימעץ – ראה ב' קלאר, מגילת אחימעץ, ירושלים תש"ד, עמ' מב, המעיר למאמרי בעמ' קעב. מעניין הציורון בעמ' נ: "הפסקידו אותו על בית גניזה... על מחוז הנהר ומכס שוקיהם", ראה להלן ב. מחוז = שוק.

לשעבר סבור הייתי, כי שימושה מצומצם לחלק מתחומה של ארץ ישראל, ואילו בגליל, מכל מקום בימי התנאים והאמוראים, ירשה התיבה היוונית 'לימן' את מקומה. אף הייתה דעתי – בשל מה שמצאתי במילונים סוריים – כי בתחום הארמית המזרחית הייתה הוראת התיבה (שנקלטה כנראה מן הכנענית, שקלטה, לפי הסברה, מן האכדית¹⁶) 'עיר' וכיו"ב. אך מכל מקום לא נמצאה, לא בעברית ולא בארמית, בהוראה שאנו משתמשים בה היום, היינו 'אזור, נפה', שצמחה, כפי הנראה, בזכות פירושי רש"י וראב"ע לפסוק שבתהלים. אשר לסורית – דומה אני היום, כי מצויה מכל מקום גם בהוראת 'נמל', והוא הדין בארמית של התלמוד הבבלי.

13. מסופר על יהודה תומא שהפליג בספינה: "עד דסמכו לסנדרוך מחווא. כד נחתו דין לארעא ועאלין הו וואלין למדינתא שמעו הו" = 'עד שהגיעו לסנדרוך המחתו. כאשר ירדו ליבשה, והיו נכנסים והולכים לעיר, שמעו. ברור כי 'מחחוא' = 'נמל'¹⁷.

14. משום כך נוטה אני היום לדעה, כי אף העיר מחווא שבבבל, היושבת על נהר חֲדָקָל, שמה בעצם משמעו 'נמל'. אך דומה, כי הוראה זו נשתכחה (ראה למטן), ומכאן התרגום הערבי *مدائن* = 'ערים' (ראה למטן). אך ברור, כי אין הדבר בנדר ודאי.

15. לפיכך אף נראה לי, כי בשעה שרבא בר בר חנא מספר בין גוזמאותיו, כי המים הטילו דג ענק מת על היבשה וחרוב מיניה שתין מחווי' (ב"ב עג ע"ב), הכוונה ל-60 ערי נמל (ולא 'ערים'), אע"פ שגם ההוראה 'עיר' מצויה בבבלי, ראה מילונים. אך, כמובן, אף כאן אין לנקוט לשון ודאי.

16. לאישור בלתי צפוי זכתה דעתי עם גילוי איגרות בר-כוסבא. באחת אנו קוראים: 'משפינא (= מספינה) (שא) שאצלכן ובמחוו' (הו"ו היא ו"ו של פירוש = היינו¹⁸).

17. בינתיים נתגלו תעודות נבטיות ויווניות של בבתה, ובהן נזכרת העיר

C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle/S 1928, s.v. 16

17. T. Jansma, *A Selection from the Acts of Judas Thomas*, Leiden 1952, עמ' ה'.

אמנם התרגום היווני של הטקסט הזה מתרגם את התיבה = *πόλις* (עיר), ראה R.A. Lipsius & M. Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha* II, 2, Lipsiae 1903, p. 104 מתרגם W. Wright, *Apocryphal Acts of the Apostles*. II, London 1871 עמ' 148. ההוראה 'נמל' נשתכחה כבר בתקופה קדומה, וידועה הייתה רק ההוראה 'עיר', עיירה, כפי שמעידים המילונים הסוריים. אך מתוך ההקשר מסתברת כאן ההוראה 'נמל', וכך פירש גם פרופ' ח"י פולוצקי בשיעוריו (בעקבות מאמרי).

18. וכך פירש פרופ' י' ידן בשעתו (כנראה מבלי שידע את מאמרי), ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כה (תשכ"א), עמ' 59–60, וראה מאמרי 'לשוננו' כו (תשכ"ב), עמ' 9–10.

Maawza = 'מחזא', שהיא כנראה זהה ל-'מחזו' עגלתין- שבתעודה נבטית (וכן בעברית), שפרסם מיליק עוד לפני כן. אמנם השערת, כי 'מחזו' עגלתין- יושבה על חוף הים בקרבת עזה¹⁹, נתבדתה בזכות המציאות ההן. אך בעקיפין מוכיחות אף התעודות האלה, כי 'מחזו' = 'נמל'. שכן באחת התעודות היווניות נזכרות הקרקעות שבה, אשר שמן (בארמית!) *al yif iamma* = 'על גיף (שפת) ימא-²⁰.

18. עתה הצטרף, כגולת הכותרת לשרשרת הראיות, הווקאבולאר הנזכר בראש רשימה זו, מאוגרית, המאשר את דעתי שהבעתי במאמרי הנ"ל, היינו כי התיבה שממנה צמח ה-'מחזו' שימשה בהוראת 'נמל' כבר באמצע המאה השנייה לפני סה"נ בחבל ארץ זו (כנראה בכל החוף של סוריה וארץ ישראל).

ב. מחזו = 'שוק, עיר'

למן היום שפרסמתי את מאמרי הנ"ל, הטרידני הבעיה, כיצד קרה שאותו שם גופו משמש הן בהוראת 'נמל' והן בהוראה 'עיר' סתם. מציאת כתובת דו-לשונית, פונית-רומית, סיבכה לכאורה את הבעיה, שכן בה משמשת תיבת 'מחזו' = forum (שוק)²¹. אולם במרוצת השנים נתברר לי, שאין זו התיבה היחידה המאחדת את שתי ההוראות (שהן שלוש).

1. *kārum* האכדית. מתוך מאמרו של J. Lewy, שפרסם ב-1958²², נמצאתי למד, כי אף תיבה זו עיקר משמעה 'רציף' (בנמל) וכיו"ב, ויש לה אף הוראה של 'עיר'.

2. ותופעה מעניינת עוד יותר: תיבת *λμῆν* היוונית, שהוראתה

19. ידיעות כ"ה (תשכ"א), עמ' 160 ואילך; החומר של 'בבתה' ראה לפי שעה ידן ב-*IEJ* 12 (1962), עמ' 235 ואילך; ח"י פולוצקי שם עמ' 258 ואילך; וכן ארץ ישראל, ספר שמיני (ספר א"ל סוקניק), ירושלים תשכ"ז, עמ' 46-51.

20. קראתי את הדבר בשעתו באחד מפרסומי פרופ' ידן. מודה אני לפרופ' ידן על רשותו להשתמש במקום זה ולפרופ' ח"י פולוצקי שסיפק לי את הפרטים.

21. למדתי על כך מתוך מאמרו של פרופ' ב' מור, ידיעות כ"ז (תשכ"ג), עמ' 10 הערה 21. הוא מסכים, כי הוראתה העיקרית של התיבה 'נמל' ומוסיף: 'אבל מסתבר שבתקופה הרומית הקדומה נתלוותה למלה 'מחזו' המשמעות 'שוק', על יסוד הכתובת הנ"ל (מ 53 לפני סה"נ). לפיכך הוא נוטה לראות גם 'מחזו', לעיל מס' 16 = 'שוק', דבר שאינו מסתבר ביותר בשל הזכרת התיבה 'שפינא'. אף הוא מעיר שם על תרגום של 'חוף' = 'מחזו' באיכה (ראה להלן). על התיבות 'מחזו', 'מחזו' ראה גם את הערכים של Jean-Hoftijzer, *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest*, Leiden 1965, p. 147.

22. *JAOS* 78 (1958), עמ' 90, הערה 7; הוא אף מעיר שם לתיבת *λμῆν* בתדמורית (ראה להלן) שעמדתי עליה בעצמי. אף מר אפעל הרגיש בהקבלה שבין המונח האכדי לבין 'מחזו' (בשיחה שבעל פה).

העיקרית 'נמל' (וכך נשאלה לעברית ולארמית של ארץ ישראל, היינו 'לימין- וכיר-ב, ואילו בתלמוד הבבלי בצורת 'נמיל-נמל'), מופיעה ככינוי שמה של העיר תדמור, בתעריף הדו-לשוני (תדמורי-יווני) של תדמור: 'נמוסא די מכסא די למנא די הדרינא תדמר' (הטקסט היווני חסר כאן) The law of the taxes of the custom-house of Hadriana Tadmor²³. על יסוד פאפירוסים יווניים שנמצאו במצרים הועלתה ההשערה, כי התיבה הנידונה משמעה 'עיר' או 'נפה' שיש בה תחנת מכס²⁴. שמא נוכל לדייק יותר, אם נתרגם 'עיר' שוק' (שבו גוברים מכס), שכן בכתובות יווניות מסוימות הוראתה של התיבה היוונית היא 'שוק'²⁵! מכאן מובן אפוא, כי בכתובת הדו-לשונית הנל מתורגמת 'מחוז-forum²⁶. אף העירו זה מכבר, כי גם ברומית portorium משמעו 'מכס' (> portus 'נמל'), וכן portitor 'מוכס' וכיר-ב²⁷. ושמא אין זה מקרה, כי העיר 'תדמור' מכונה אף 'מחוז'²⁸; ובכן תדמור הייתה 'מחוז' שהוא 'למנא! נמצא, כי ידועות לנו לפחות שתי תיבות נוספות (באכדית וביוונית), שהוראתן העיקרית היא 'נמל', והמשנית כנראה 'עיר שוק (מכס)', וקרובה ביותר אף portus הרומית, לפי המלים שנגזרו ממנה.

3. הנחה זו מתאשרת גם ממקורותינו. תיבת 'חוף' מתורגמת במקומות אחדים (כגון ירמ' לו, כא), בתיבת 'שוק', ובמקומות אחרים בתיבת 'מחוז'. 'קרית חוצות' במ' כב, לט מתורגם 'קרית מחוזה'; וכן באיכה ב, יט 'חוצות' מתורגם 'מחוזין' (כפי שהעיר ב' מזר)²⁹. (לא טרחתי לבדוק את כל המקומות שבמקרא.) ובכן 'חוף' = 'שוק', 'מחוז'.

בזה נסגר אפוא המעגל. מן ההוראה 'נמל', המקום המובהק לגביית מכס, הועבר השם לציון 'שוק' 'עיר-שוק', ומכאן 'עיר' סתם(?) שגוברים בה מכס.

²³ G. A. Cooke, *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions*, Oxford 1903.

עמ' 322, וראה עמ' 335.

²⁴ M. Rostovzeff, *Yale Classical Studies* III (1931), p. 74 ff; R.H. McDowell,

ib. p. 101.

²⁵ Liddel & Scott, *A Greek-English Lexicon*, 1948. s.v. λιμήν III (in Thessaly

and Paphos); E. Boisacq, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*³, Heidelberg — Paris 1938, s.v. λιμῶν

²⁶ לעיל הערה 21.

Walde-Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*³, Heidelberg 1927

²⁷ ZDMG 42 (1888), p. 402, portus; — 1954, s.v. porta

²⁸ J. Starcky, *Inventaire des inscriptions de Palmyre* X, Damas 1949, עמ' 26

(בנוסף היווני מתורגמת התיבה ב' πόλις = עיר).

²⁹ לעיל הערה 21.

ייתכן כי ההתפתחות הזאת נרמזת כבר בוקאבולאר האוגריתי. כאמור לעיל, אין בכל המקורות הנ"ל הוראה של "מחוז" = "נפה" כבלשוננו. י' ידין הטיל ספק בהוראת "מחוז" = "נמל", בגלל מה שמצא בין כתבי בבתה³⁰ בתעודה עברית: "שניהם מן הלוחית שבמחוז עגלתין"³¹. ידין מתרגם: both of ha-Luhith in the (coastal) district of 'Agaltain.

מן הצד האחד אין הוא יכול להתעלם מן החומר שבמאמרי, אך מן הצד השני הוא נאחז גם בהוראת "נפה" (שאין לה כל יסוד של ממש במקורות העתיקים). הדוגמאות דלעיל, נדמה לי, אינן משאירות ספק, כי "מחוז" = "נמל" (או רציף) או "עיר" (שוק). אף ברור מתוך דבריו, למה נאלץ ידין להבין כפי שהבין. "לוחית", "עגלת שלשיה", "צער" נזכרות ביחד בנבואה על מואב, ישע' טו, ה (וראה ירמיהו מח, ה). *Mawza* של בבתה – "מחוז עגלתין" – צוינה בתעודות היווניות כשוכנת בקרבת "צער", וברור אפוא, כי סמיכות שלושת השמות הדומים בשני המקורות אינו יכול להיות מקרה. ובכן אם "מחוז" הוא "נמל", כיצד אפשר לומר, כי לוחית העיר מצויה ב"מחוז" (= נמל, או עיר) עגלתין? לא מצא אפוא מוצא אחר זולת התפיסה, כי "מחוז" היא "נפה" (שעל חוף הים). אך כאמור, לאור החומר דלעיל ולאור העובדה, שגם *Mawza* ישבה על חוף הים (לעיל 17), וכן בזכות העובדה, שיש תיעוד בשפע להוראות הנ"ל של "מחוז", אך אין תיעוד של ממש להוראה "נפה"³², איני רואה אפשרות לקבל את פירושו. ולא זו בלבד – הן אם *Mawza* משמשת שם מקום בתעודות היווניות, כיצד תשמש בתעודות העבריות והנבטיות המקבילות בהוראת "נפה"? הן, כנראה, אין ספק, שהדברים אמורים באותה יחידה. הבעיה בעיה. אנסה להציע פתרון משוער. לוחית כשם מקום מצינו רק במואב.

30. אני כמובן איני יודע אלא את החומר שפורסם, וייתכן שיש עוד כו"ב תחת ידו של פרופ' ידין.

31. *IEJ* 12 (1962), עמ' 250.

32. J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, Leipzig 1881, s.v. כל דוגמאותיו אינן מוכיחות, שכן תרגומן או "נמל" או "עיר" (שוק), אולי להוציא תרגום שני לאסתר ח, יג. אך אשר לתרגום הזה יש לפי שעה עדיין להחזיק בדעתו של G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*² Leipzig 1905, p. 35, כי טקסט זה, וכן אחרים מסוימים, אינם משקפים ניב ארמי מדובר. יש מקום אפוא לחשוד כי "מחוז", אם הוראתה שם = "נפה", אינו אלא פרי הפירוש של הפסוק (בדומה לשורש "פענח"), ראה גוף הערת דאלמאן אשר לתרגום שני בראש העמוד הנ"ל. שאר המילונים: הערוך, לוי לתלמודים, ערוך השלם אינם רושמים הוראת "נפה"; יסטרוב (הרושם גם הוראת "נמל") יש בו מעין רמז ל"נפה". אליהו הבחור מצטט את התיבה מתהלים, בספרו "מתורגמן", בערך "חור", ומתרגמה "גבול", מסתבר בהשפעת הפרשנות של ימי הביניים.

מה פירוש התיבה המואבית – אין אנו יודעים³³. אך מותר לשער, כי מלכתחילה שם כללי היה זה, שכן דומה, כי אנו מכירים לפחות שני מקומות בשם זה, ושמו אף שלושה. ואלה דברי Power³⁴; 'דומה, כי כתובת נבטית... שנתגלתה בחרבות כנסייה במידבא... מוכיחה בעליל את מקומה של לוחית. היא... מזכירה שני אישים ששמו איתבל, אחד מהם מפקד, והשני רב משריאת די בלחיתו (מפקד שבלוחית)... 'בבית שלטונם' (במקום ששלטו)^{34א}. מאחר שהשתמשו באבן מחדש בבניין הכנסייה במידבא, ברור, כי מוצאה מן העיר או מסביבתה הקרובה, וממילא עלינו להסיק, שמחנה לוחית... היה בקרבת מידבא'. ואילו 'לוחית הדרומית (היינו לפי קביעת אבסביוס באנומסטיקון, שמצא שם *Louisa* בין *Areopolis* [= *רבת מואב, ראה להלן בעמוד זה] ובין צער), הריהי 60–90 קילומטר מדרום למידבא... ולא תוכל להיות לחית של הכתובת הארמית'. ויתרה מזו. במקרא אנו מוצאים צר, צר מואב כמה פעמים (במ' כא, טו, כח; דב' ב, ט, יח, כט; ישע' טו, א). אין ספק, שברוב המקומות הוראתה 'תחום מואב' (וכך מתרגמים השבעים בישע'). אך לפחות בישע' טו, א (ואולי גם במ' כא, כח) הוראתה 'עיר מואב'. לפיכך יש מקום לסברה, כי ההוראה 'תחום מואב' משתלשלת להוראת 'עיר מואב'; השווה, למשל, את שמות הארצות אשור, בבל, שציינו לכתחילה ערים³⁵. ואכן כבר שיערו, כי 'ער' משמעה 'עיר' (השווה ל-ר ערים!) – ואף מצאנו 'עיר מואב' במ' כב, לו, ומעניין הדבר, כי אכן נוטים לזהות 'עיר מואב' זו עם 'ער מואב', אך מתקנים בכתוב ל-ער מואב, ללא כל צורך, כמובן³⁶. השבעים גרסו כאן 'עיר' – שכן הם מתרגמים *πόλις*, אך אין מתרגמים כך 'ער מואב'. בישע' מתרגמים עקילס וסומכוס 'עיר', וכן הפשיטתא. ואף המילונאים החדשים נוטים לפרש 'ער' = 'עיר', וכך גורסת אף מגילת ישעיהו. הירונימוס רואה בשם *Areopolis* (שויהא אבסביוס למקום הנקרא *Paßbaß Moßba* וכי"ב = *רַבַּת מואב³⁷) את היסוד *ער [= *polis*], אע"פ שיסוד זה מתייחס אל *Ares*, שהוא אלהות מסוימת (אך ייתכן, כמובן, שהונח השם בגלל לשון נופל על לשון!). והנה התרגום מתרגם בכל המקומות 'ער' ב'לחית'³⁸ איני יודע, באיזו מידה אפשר

33. לפי המילונים, ראה קיהלר-באומגרטנר = 'רמה', בלי הוכחה.

34. E.J. Power S.J., *Biblica* 11 (1930), pp. 32–34.

34א. Cooke; 1961, II *CIS* (לעיל הערה 23), עמ' 247–248.

35. A.H. van Zyl, *The Moabites*, Leiden 1960. p. 123.

36. Van Zyl שם הערה 3, וכן ראה מילונם של קיהלר-באומגרטנר, סוף ערך עיר I.

37. II Abel (לעיל הערה 12), עמ' 248.

38. על רוב הפרטים האלה ראה ספרי, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו,

ירושלים תשי"ט, עמ' 88, ושם רשומים אף המקורות.

לסמוך על הניקוד של התרגום, אשר כידוע משקף מסורת בבלית, ולא ארץ-ישראלית³⁹; אך מכל מקום אי אפשר להכחיש את הדמיון המפליא אל 'לחית' [לפי המקרא 'לוחית', אך בירמ' מח, ה הכתיב '(ח)לחות', ואילו הקרי (ח)לחית, היינו העיצורים זהים לעיצורים שבכתובת הנבטית; הוי' סופית נבטית היא⁴⁰. לפיכך שמא מותר לשער, כי הוראתה של 'לחית', 'לוחית' וכיו"ב במואבית היא 'עיר'. לפי זה, אם גרסתו של ידן בתעודה העברית נכונה, שמא אפשר לפרשה 'לוחית' שבמחוז עגלתין, כלומר (רובע) העיר שבעיר הנמל עגלתין, כלומר הרכוש לא היה בנמל, כי אם בעיר. המצב היה דומה אפוא למה שמצאנו אצל 'מחוז יבנה' ו'מחוז אשדוד' ועוד (לעיל א' 9, 10), כלומר לשתי הערים האלה, שישבו מרוחקות במקצת מן הים, היו פרברים על שפת הים, נמלים. והוא הדין – בשוני מסוים – ל'מחוזא', 'מחוז עגלתין' שלנו. ברי, כי יש לצפות לפרסום כל החומר העברי, היווני והנבטי שבידי ידן (ופולוצקי) לפני חריצת משפט כל שהוא. מכל מקום, לפחות על יסוד שני המקומות הראשונים נראה לי, כי ייתכן שהייתה ל'לוחית' הוראה של 'עיר' או 'מגדל', היכולה לציין חלק מן העיר, כגון בתבץ (שופ' ט, נא), בשכם (שם, מו), אך גם מקום בפני עצמו, או של שם כללי כיוצא בזה, שעלול ליהפך לשם פרטי.

ג. מוצא התיבה

ועתה בעיה נוספת התובעת פתרונה, אך חושש אני, כי אין כאן אלא בירור הבעיה מכל צדדיה, בלא פתרון מתקבל על הדעת. מה מוצא התיבה 'מחוז' במאמרי הגל העירותי, כי כפי הנראה, הייתה בנמצא גם תיבת 'מעוז' ('מעוז הים' ישע' כג, ד) בהוראה 'נמל', משורש עוז (עז), 'חפש מפלט' (הן *μῆλον* והן *portus* הוראתם גם 'מקום מפלט' – אך ההתפתחות הפוכה הייתה). לפי השערת פרופ' טור-סיני (וכיו"ב גם ג' אלון ז"ל) הרי *maḥāzu* (על התעתיק המדויק ראה להלן) תיבה כנענית היא, שנקלטה באכדית עוד טרם היות כנענית $\bar{a} < \bar{o}$, ובכן מקורה **ma'āz*. ומאחר שאין עיין באכדית, הועתקה העיין, כמו במקרים אחרים, ב-*ḥ*: *maḥāzu*. איני יודע, אם אפשר לחזור על השערה זו היום: א) כיוון שאין לכאורה זכר לתיבה האכדית בהוראת 'נמל' (אך ראה להלן פרק ד); ב) בטור האכדי של הווקאבולאר האוגריתי מופיעה תיבת *kāru* ולא *maḥāzu*; ג) והעיקר: *d* (ז) קדם-שמית מופיעה בצורת *d* באוגריתית (וכן בווקאבולאר), והשורש מקביל לשורש *ād* ('ād) בערבית (ראה להלן בסוף הפרק הזה).

39. ראה למשל מאמרי *The Language of the Genesis Apocryphon, Scripta Hierosolymitana IV*, pp. 9–10.

40. ראה למשל Cooke (לעיל הערה 23), עמ' 214.

אך מאידך דומה, כי לא נמצא עדיין פתרון משביע רצון לגירון התיבה האכדית. אמנם הן פון סודן והן מוראן⁴¹ סבורים, כי השורש הוא aḥāzu, ופון סודן רומז לתיבה הערבית ma'had, 'מקור', כדי להקביל מקומות באכדית, שהוא מתרגם Quelle, Bassin (ואף מעיר ל-מחוז העברית). אך נראה, שפון סודן טעה בהבנת התיבה הערבית. התרגום האנגלי של המילונים שבדקתי⁴² הוא: place from which one takes s. th., source (Wehr). Place from which something is extracted. Source, mine (Hava). ברור אפוא, כי ההוראה היא 'מקור' במובן המופשט, ולא 'מעיין מים'! (לפי פ', סודן יש בנמצא באכדית משקל maqtāl⁴³). לפי פירושו ā הראשונה ארוכה כמובן, לפיכך הוא גורס māhāzu, שכן השנייה ארוכה אף היא, מאחר שהוא מזהה אותה, כנ"ל, עם 'מחוז' העברית (הארמית-העברית). מוראן גורס māhāzu⁴⁴; הוא מתייחס אל 'מחוז'. לפי הצורה שהוא רושם שתי המלים אינן יכולות להיות זהות לכאורה (אין כתיבים מלאים, לפי מילונו של פון סודן, לא לתנועה הראשונה ולא לשנייה, אך דבר זה אין בו כדי להוכיח, שהן קצרות). התיבה, כמות שהיא מופיעה, יכולה להתייחס או לשורש aḥāzu, ויש לתעתקה māhāzu (או māhāzu; שני המשקלים אפשריים באכדית), או לשורש 'חוז' (שאינו ידוע), ויש לתעתקה maḥāzu (כמות maṣādu משורש 'צוד'⁴⁵). העובדה כי הצורה הארמית היא 'מְחֻזָּא' וכן בערבית مَحُوز אינה מוכיחה, שאף התנועה הראשונה ארוכה הייתה מלכתחילה; ייתכן שנתארכה בעברית אריכות שלפני הטעם, וכשעברה לארמית (שבה אין תנועה משוכת

41. פון סודן במילונו (לעיל הערה 2) בערכו; W. L. Moran, *Analecta Biblica*, 12, III, Roma 1959, p. 258, n. 2. מודה אני לידידי פרופ' ח' תדמור, שהעירני על המאמר הזה. Wehr-Cowan, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Wiesbaden 1961; 42. J. G. Hava, *Arabic English Dictionary*, Beirut 1915. פון סודן גופו, בערך aḥāzu אינו מזכיר (בסוף הערך) בתוך המלים הנגזרות מן השורש הזה את התיבה הנידונה! – בדיקה במילונו של E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, 1863, אכן אישרה, כי פון סודן טעה בהוראת התיבה! – אך ראה להלן!

43. W. v. Soden, *Grundriss der akkadischen Grammatik*, Roma 1952, p. 64.

44. האטימולוגיה שלו אף היא אינה נראית משכנעת ביותר. הוא מפרש אותה = 'ברכה', ואת השורש האכדי כמות השורש העברי 'אחוז' בכתוב 'אחוז בחבלי בוך' אסתר, א, ו, ובכן: 'מוקפת חומה'. אך המילון האכדי אינו רושם הוראה של 'להקיף בחומה' בשורש זה. – אגב גם בהוראה הנ"ל משמש הפועל האכדי בבניין D (פיעל) בלבד. לפי פון סודן מוצא השם מן הפועל בהוראה 'נטילה' – מקום שממנו נטלים. מכאן הוראת 'שוק' (שנטלים ממנו סחורות?), ברכה, מעיין (שנטלים מהם מים?) הוא אינו משכנע ביותר, ואשר ל'מים' אין היא בנמצא.

45. פון סודן, דקדוק (לעיל הערה 43), עמ' b64.

טעם), גידונה, כמובן, כדין תנועה ארוכה. אך גם, כפי שמסתבר יותר, אם עברה מן הכנענית לארמית (ובכנענית אין הארכה לפני הטעם⁴⁶), הרי לא יכלה הארמית לקיים את התנועה הקצרה בהברה פתוחה בלתי מוטעמת (שאינה בנמצא בארמית), אלא מתוך הארכתה⁴⁷ (אם לאו, נתקצרה התנועה הזאת לתנועה חטופה, היינו שווא). ובכן, כך הפכה לארוכה ממש, וכך עברה אל הערבית. שוב עולה אפוא בעית מוצא התיבה האכדית והאוגריתית-העברית-הארמית. ושמא אחרי ככלות הכול אינה אכדית? היא מופיעה בטור החורי של הווקאבולאר האוגריתי = ma-ḥa-[z]i. יש יסודות שאולים מן החורית באוגריתית⁴⁸, כשם שיש גם מלים אכדיות בחורית⁴⁹. מה טיבה בחורית?

אך יש להעיר על הכתיבים השונים: באוגריתית ma-aḥ-ḥa-[zu]; כלומר ייתכן(?) ב-ḥ כפולה. אם יש קשר בין התיבה הזאת לבין 'מעוז', הדבר ניתן להתפרש. כידוע בתיבת 'מעוז' נתערבבו שני שרשים 'עוז' - 'עוז', כפי שמלמדות הצורות הנטויות 'מְעוּז' ישע' כז, ה וכיו"ב⁵⁰. ואם קרה הדבר באוגריתית, הרי אפשר היה להניח הכפלת העיצור הראשון (כמות שנוהגת הארמית ולעתים העברית, כגון *מֶשֶׁק (שקק) ישע' לג, ד⁵¹). אך הקושי הריהו לכאורה, כנ"ל, כי d (i) מופיעה גם בווקבולאר בצורת d⁵²! אך אליבא דאמת אין כאן אלא השלמה, מסתבר בהשפעת התיבה האכדית, ואפשר אפוא להשלים ב-ma-aḥ-ḥa-[du]. אף אפשר לטעון, כי השורש 'עוז' (עֹז בערבית) הוא שהשפיע(?). על ההכפלה של ה-ḥ רומז, כנראה, גם השם Mu-u[ḥ]-ḥa-zi שבאיגרות אל-עמארנה (מספר 298, שורה 25, ראה לעיל א 9). אלא שכאן אנו נתקלים בשתי בעיות חדשות: (1) מגיין u במקום a?

46. ראה 'לשוננו' לג (תשכ"ט), עמ' 90, ועמ' 97 (לפני מספר 12).

47. ראה ערך 'חוז' במילונו של ברוקלמן (לעיל הערה 16), והשווה אף 'מֶזוּחַ-העברית, בארמית 'מְזוּחָא', שבה התרחש אותו תהליך, ראה Bauer-Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle/Saale 1927, p. 194r. מאחר שתיבה זו מצויה גם בסורית, הכרח להניח, כי היא עברה מן הכנענית, ולא מן העברית.

48. C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook, Glossary*, Rome 1965, (iwr = 'אדון') 116 no. 353 p., וכן שם עמ' 418 ('כסא' = kḥt).

49. M. Mayrhofer, *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, sez. ling. 49 I (1959). pp. 1-11.

50. ראה מילונם של גוניוס וקיהלר-באומגרטנר והספרות המצוטטת שם. מעניין, כי בארט המצוטט ע"י גוניוס, מסמך (במקרה) 'מעוז' ל'מחזא'.

51. Bauer & Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*, Halle a/S 1922, p. 491.

52. כך תמצא בעמ' 245 da-ka-rum = 'זכר' (באכדית (zi-ka-rum, da-ab-ḥu, 'חנ' (= זבח); במקבילה הערבית כידוע יש כאן d.

(2) למה נתקיימה a (אם היא ארוכה) ולא הפכה ל-o, כדן ā ארוכה באל-עמארנה? אפשר לטעון, כי המעתק לא הגיע לכל המקומות שבארץ ישראל, ראה תעתיק שם העיר 'עכו', 'מגדו', המקיימים עדיין a בסוף התיבה⁵³. או שמא באמת הצדק עם מוראן, ובכן māḥazu < muḥḥazi (אין סימן ל-o באכדית, ויש הכרח לציין את o ב-u), והכתיב הכפול של ḥ מציין את אריכות התנועה כבניבים אכדיים שונים⁵⁴. (אך לא ידוע לי, מה מבחינה זו המצב באכדית של אל-עמארנה ושל אוגרית). אולם אם כן, אם יש קשר בינה לבין 'מחוז' – אפשר עוד לבאר בקושי, כי ṽ מוצאה מן a (קצרה) מוטעמת, שהפכה בפניקית ל-o, ויכלה להופיע במקרא (ובארמית) בתור ṽ, השווה 'אחרים' – 'אחירום'⁵⁵. אך היאך הפכה ṽ הראשונה ל-ā? דיסימילציה? (מעין νόμος היוונית, המופיעה בסורית = 'נְמוֹסַא')? לספקולאציות אין קץ – ופתרון אין. שמא רצוי, כי חוקרי האכדית והחורית יתנו אף הם דעתם לבעיה הזאת.

ד. הוראת התיבה האכדית ומוצאה

אך מכל מקום רצוי, כי יבררו חוקרי האכדית, אם אכן אין רמז לתיבה האכדית בהוראה של 'נמל'. ספקותיי נובעים לא רק מתוך העובדה, שאת התיבה היוונית מקשרים עם התיבה λειμών⁵⁶ any moist, grassy place, meadow, המזכיר את התיבה האכדית בהוראה Quelle, Bassin, אלא בעיקר מתוך השיקולים הבאים: אחד המקומות, שפון סוֹדֵן מביא מהם את התיבה האכדית בהוראת 'מעייך' הריהו VIII Surpu⁵⁷, 54; ושם בשורה שלפניה, ש' 53, מופיעה תיבת kārūm⁵⁷, אמנם בהקשר שונה במקצת. מי שיפתח, דרך משל, את

53. לשונו לנ (תשכ"ט), עמ' 88; אך ראה את מסקנתי שם, עמ' 89.

54. פון סוֹדֵן בדקדוקו (לעיל הערה 43) עמ' 20 d21-; L. De Meyer, *L'accadien des contrats de Suse*, Leiden 1962, p. 8.

55. לשונו שם, עמ' 101. – דומה שיש מקרים נוספים של כתיב 'פניק' במקרא. בדעתי להרחיב את הדיבור על כך בהודמנות אחרת.

56. ראה המילונים דלעיל (הערה 25). אף שים לב למובאה בלידל-סקוט: into the smooth river water = εἰς λειμῶνα ποταμῶν ποτῶν.
57. הנוסח:

53. KI ma-mit GIŠ.MÁ ÍD ka-a-ri GIŠ.MÁ. DIRI.GA ši-lum u a-me...

54. KI ma-mit Ba-li-ḥi-e qup-pu na-aḥ-lu u ma-ḥa-zi

התרגום:

53. Together with the 'oath' of boat, river, harbor, ferry, ... and raft

54. Together with the 'oath' of the Baliḥu, source, brook and reservoir

המפתח של VAB 4⁵⁸ ימצא, כי התיבה האכדית מופיעה ליד Sippar (שהנהר פרת התרחק ממנו, והדבר טעון תיקון! ובהקשר זה הוא מזכיר בניין של {kārûm}), בבל, Barsip, ששכנו ליד נהרות (תעלות). בייחוד שים לב למקום, שבו מספר נבוכדנאצר על ביצור העיר בבל בעזרת תעלות מים (עמ' 166, שר' 72, חסר במפתח) me-e ra-bu-ú-tim ki-ma gi-pi-iš ta-am-tim... (בגרמנית und grosse Wasser wie der Wogen- maḥāzu^{ki} uš-ta-al-mi (schwoll des Meeres... die Stadt umgeben)⁵⁹. כל זה אינו מוכיח אמנם, כי יש כאן הוראת 'נמל'. לפיכך אנסה להעלות לתשומת לב חוקרי האכדית את ההשערה הבאה: הצורה הריה māḥazu, השורש aḥāzu, בהוראה של ע"י אניות, או שנאחזות בו האניות, היינו 'נמל'. לשם אסמכתא נזכיר את השורש rašū האכדי, שהוראתו חופפת במידה מרובה את aḥāzu⁶¹. והנה הוראת השורש המקביל בערבית ى: (to be still, firm, to lay at anchor (ship), ומכאן ى 'נמל'⁶². מאחר שבאשור-בבל היו רוב הערים ערי נמל, נשתכחה ההוראה הראשונית, ומכאן שתפסו את התיבה במשמע 'עיר', 'עיר מקדש'. אך בסוריה ובארץ ישראל הן היה המצב שונה. מרובות היו הערים בלא 'נמל' (כגון דמשק, חלב, חצור, שכם, ירושלים ועוד), ושם יכלה להתקיים תיבה זו בהוראתה המקורית. ייתכנו שלושה הסברים לקיומה בסוריה ובארץ ישראל: (1) היא מקורית, כמו באכדית; (2) היא שאולה מן האכדית; (3) היא בבואה (calque) מן האכדית, אם נגרוס באוגריתית ma-aḥ-ḥa-[du] ולא [ma-aḥ-ḥa-[zu]. a הארוכה הייתה בארץ ישראל ובפניקיה < ō, מכאן Mu-u[h]-ḥa-zi (לעיל א, 9). משהפכה בפניקית גם תנועת a קצרה מוטעמת ל-ō, הפכה התיבה ל-mōḥōz*. אך כיצד הופכת צורה זו ל-מחוז? יכולתי להסביר השתלשלות זו בדיון ארוך, אלא שאותו דיון יהיה קרוב ביותר לפלפול, ולפיכך מוטב לוותר עליו. מי שאינו מוכן לקבל את השערת בדבר māḥazu במשמע 'מקום עגירת האניות', יוכל למצוא בה בכל זאת, אותה ההוראה שייחס לה, בטעות, פון סודן. אמנם טעה בהבנת התיבה הערבית המקבילה. אך אילו בדק כהלכה

Vorderasiatische Bibliothek 4, S. Langdon, *Die neubabylonischen Königs-inschriften* Leipzig.

Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University Vol. 1, 59

CAD vol. A, p. 177e; v. Soden. p. 19,5 60

Idistrict = מתרגם את התיבה H. Wohl. No. 2 (1969), p. 32

Bezold-Götze, *Babylonisch-Assyrisches Glossar*, Heidelberg 1926 ראה 61

שני השרשים משמשים, דרך משל, להוראת 'לקח אשה'.

62. ראה למשל מילוניו של Hava (לעיל הערה 42) בערכו.

במילונים הערביים, היה מוצא את התיבה إغادة: a pool of water left by a torrent (Lane, p. 30), fish-pool (Hava) כיצד הגיעה הוראה זו לשורש אִגַד, עובדת ההוראה, כנראה, עובדה היא, ולכאורה מותר להניח קיום משקל 'מקטל' באותה ההוראה. ויתרה מזו: במקרה זה תהיה הקרבה בין התיבה היוונית (לעיל ראש פרק זה) לבין התיבות השמיות גדולה עוד יותר: גבא – אגם – מקור – נמל – עיר (נמל) – עיר (שוק), אלא שתפיסה זו פותרת רק מקצת הבעיה. אף כידוע, לצערנו, המילון הערבי עשוי לספק הקבלה כמעט לכל טענה אטימולוגית. לפיכך דרושה כאן בדיקה נוספת של לקסיקוגרף מומחה לערבית.

ולבסוף, אשמח אם יוכל אדם להציע פתרון מתקבל יותר על הדעת. אני איני מצליח לישוב את הסתירות בין העובדות. השורש האכדי כנראה = aḫāzu (ראה להלן) < māḥaz < *מוחז בכנענית, ולה רומות צורת Mu-u[h]-ḥa-zi שבאל-עמארנה. ואילו העברית, הארמית, הערבית מִחֹז, מִחֹזָא, ماحوز — prima-facie מתייחסת לשורש חוּז (שאינו בנמצא כנראה). הצגתי מכל מקום את הבעיה מתוך תקווה, שיימצא מי שיצליח לפתור אותה.

II. מלים נוספות מן הוּקאבולאר

ברי, כי חשיבות גדולה נודעת לוּקאבולאר לגבי האוגריתית והעברית. כאן תוערנה הערות מספר רק למלים ספורות, שיש בהן משום חידוש לגבי העברית, לרוב לפי סדר המפתח האוגריתי (עמ' 351 ואילך)⁶³.

1. adanu (עמ' 233) = 'אב'. צורה זו מוכיחה אפוא בעליל את צדקת טענתו של ח'א גינזברג, כי הוראת תיבת 'אדון' צמחה מ'אב', וכן ברור אפוא שוב, מהו המשקל המקורי⁶⁴.

2. du-u (עמ' 245) = כנוי זיקה. היא זהה כמובן עם 'זו', כינוי הזיקה הארכאי במקרא (כגון 'עם זו קנית', שמות טו, טז).

3. ḥuzirum = 'חזיר'. זוהי הצורה המופיעה במגילת ישעיהו, במסורת הבבלית של המקרא ושל לשון חז"ל, וכן בארמית הנוצרית של א'⁶⁵.

4. yamu = 'יום!' לפי צורת הריבוי 'ימים' וכן 'ימות' (עולם) 'דב' לב,

63. בגלל קוצר היריעה איני מציין אלא לספרות המדעית ההכרחית ביותר. הקורא מתבקש להסתייע במלון קיהלר-באומגרטר. – לפעמים מציין אני, בגלל הכתיב, לוּקאבולאר. – לא נעתי בכמה מלים שבהן ידון ד"ר א' רייני במאמר שנמסר למערכת "לשונו".

64. ראה לשונו, לג (תשכ"ט), עמ' 84, הערה 10.

65. ראה ספרי "הלשון" (לעיל הערה 38), עמ' 284. לא ציינתי שם למסורת

הבבלית של לשון חז"ל.

ז. כבר העירו, כי השם דו־עיצורי היה (ולדקה עסק בו במאמרו המפורסם), ואילו צורת יום בעברית ובשפות אחרות תניינית היא. הסתייעו אף בים שבכתובת השלוח ובלכיש, בתור הוכחה. זוהי אפוא ראייה מכרעת לנכונות ההנחה. 5. ri-i[lg]-lu = 'רגל'. המהדירים מעירים (עמ' 241) לתיבת 'רגל' העברית. לפי המסורת הטברנית המשקל קטל, אך לפי המסורת הבבלית 'רגל-66; והשווה שפות שמיות אחרות.

6. תיבת tibnu מראה שוב (השווה שפות שמיות אחרות), כי צורת תִּבְּן (קִטְל) תניינית היא (ראה הערך הקודם).

למעשה כמובן כל החומר טען רישום ע־י מילונאים של העברית ואכמ־ל. בתיבות מעין ḥeyama 'חיים', šamuma 'שמים' יתעניינו במיוחד העוסקים בגלוסות של אל־עמארנה.

III. חלב

הקדשתי שתי רשימות לתיבה הזאת⁶⁷. תמהתי בקראי (בעמ' 684–685): שמות מקומות Halba או Halpa, המצויים בסוריה, פירושם 'הלבן'! מניין ההוראה הזאת? מן הדוגמאות דומה, כי הן רומזות להוראה בכיוון 'הר' גבעה' כהוראת התיבה המקבילה האוגריתית והאכדית (והעברית?). דרך משל 'חלב צפן' יוכל להיות 'הר צפון' ממש, = הר Cassius. בין ערים שבהרים נזכרים שלושה מקומות בשם Halba, והם Hal-ba rap-ši, היינו 'חלב הגדולה' או כיר־ב, ובכן מעין 'גבעה גבוהה', ועוד שתי ערים Hal-ba qar-ra-di 'חלב של הניבורים', Hal-ba awêlûti ŠAG-GAZ 'חלב של הח'ביר'. סבורים כי שלושת השמות האחרונים מציינים רבעים שונים של עיר אחת. אעפ שיש מקום אולי גם להנחה ש־חלב־י יכולה לציין 'לבן' (השווה 'לִבְּן' הערבית ו־לִבְּן העברית) דומה, כי ההסבר הראשון 'גבעה', 'הר' הולם יותר, ואכן כך פירש בדין גורדון⁶⁸. ואיני מעיר אלא להצביע על כך, כי דעת המהדירים אין בה כדי לשנות דעה זו.

66. ד־ר י' יבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו (עבודת דוקטור, שעדיין לא פורסמה), ירושלים תשכ"ח, עמ' 288 למטה. כתיבים מעין 'ריגלו' מצויים גם בתוספתא (שיש בה סימני 'בבליה'), ואכמ־ל.

67. לשונו לב (תשכ"ח), עמ' 346, שם לא (תשכ"ז), עמ' 36.

68. גורדון (לעיל הערה 48), בערכים השונים.

הניתן למצוא במקרא צורת "קט(ו)ל" = "קטל"?

א. הופעת מלים ממשקל qutl במגילות ים המלח בכתבים שונים – קטול, קוטל, קוטול – נידונה בהרחבה ע"י פרופ' י' קוטשר במאמרו "לדיוקה של לשון מגילות ים המלח"¹, ובספרו "הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח"². פרופ' קוטשר נוטה להניח, כי שלוש הצורות משקפות ביצוע qotol (העולה אף מתעתיקי השבעים כאחד הביצועים למשקל qutl), הנרשם במגילות לעתים רחוקות בכתב מלא דמלא, ועפ"ר בכתב מלא חלקי – פעם בציון וי"ו לתנועת o הראשונה, ופעם בציון וי"ו לתנועת o השנייה. יחד עם זאת, אין פרופ' קוטשר שולל את האפשרות, כי מאחורי כתיבים שונים אלו עומדים ביצועים שונים של המשקל: ביצוע qotel, הרגיל בעברית שבנוסח מסרני טבריה ועולה גם מן התעתיקים; ביצוע qotol, המשתקף מתעתיקי השבעים; וביצוע qetol, שהוא רגיל בארמית למשקל qutl. חולשתה של אפשרות זו נעוצה בהנחה, שאין תיעוד לצורה עברית של קטול תמורת קטל (= qutl). ב. נראה לי, כי יש מקום לבדוק מחדש הנחה זו, שכן ניתן אולי להצביע על עקבות של משקל קטול תמורת קטל, ואפשר שאף על דגמים ממשיים של משקל זה, שנתשמרו בנוסח מסרני טבריה.

ג. צורות מקראיות אחדות מלמדות, כי יש ו- qutl – קט(ו)ל תמורת קטל. כאלה הן צורות "בִּאשׁ" (עמ' ד, י); "מֵאֵד"; "לֵאם" (בר' כה, כג) – המכילות עיצור א', אך גם "שְׂכֹל" (יש' מז, ח); "סִבְךָ" (עפ"י תה' עד, ה; יר' ד, ז); "שֶׁח(ו)ק" (תה' קכו, ב; איכה ג, יד ועוד) – ללא א'³. ד. מספר צורות ריבוי מקראיות מאפשרות שחזור צורת יחיד במשקל קטול תמורת קטל.

1. נִגְהוֹת (ישע' נט, ט) – המאפשרת שחזור צורת *נִגְהוֹ(ו)ה⁴ תמורת נִגְהָה, הבאה ברגיל במקרא.

1. לשונו כ"ב, עמ' 89–106, ולעניינו במיוחד פרק ג', פרשת משקל "קוטל", עמ' 106–99.

2. הוצאת מאגנס, ירושלים תשי"ט, במיוחד עמ' 50, 398–396.

3. ראה H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*,

Hildesheim, 1965 (להלן: באוּר-ליאנדר), עמ' 460, 461, 580.

4. בקונקורדנציה של מאנדלקרן משוחררת צורת "נִגְהָה", וכן אף במילון בן-יהודה,

יש להעיר, כי כאן מתקיימת תנועת u קצרה בהברה פתוחה בלתי מוטעמת. יהיה אשר יהיה ההסבר לתופעה, עובדה היא, כי על אף שאין תופעה זו רגילה, בכל-זאת איננה בבחינת "בל-ימצא". וזאת לא רק בצורות המכילות עיצור גרוני, כגון: "אֶהְלִים"⁵ (בר', יג, ה), או "מָאדוּ"⁶ (מל-ב כג, כה), אלא אף בצורות ללא עיצור גרוני. כך למשל אתה מוצא גם במלה "בִּכְ(ו)ר" $*buk(u)r >$, המקיימת בנטיות u קצרה בהברה פתוחה בלתי מוטעמת, בחולם מלא או חסר: בִּכְ(ו)רִי; בִּכְרָךְ; בִּכְ(ו)רִי; בִּכְ(ו)רִית. (ושמא הרי"ש גרמה?). כיו"ב המצב בנטיות רוב שמות-התואר מטיפוס *qatul, דרך משל: גִּדְ(ו)ל- $*gadul >$ ובנטיות: גִּדְ(ו)לִים; גִּדְ(ו)לָה.

2. בְּהִנּוּת⁸ (שופ' א, ו, ז) – המאפשרת שחזור צורת *בְּה(ו)ן-⁹ תמורת "בְּהִן", המשתקפת מצורת הנסמך "בְּהִן-", הבאה ברגיל במקרא.

אמנם זיקתה של *בְּהִן- למשקל qutl איננה מוכחת, באור-ליאנדר¹⁰ רואים את "בְּהִן" ו"בְּהִנּוּת" כצורות-גזע שונות (*verschiedene Stammformen). לדעתם *בְּהִן אינו אלא משקל qutāl < קטל. הנחה זו נתמכת לדעתם ע"י האכדית ubānu אך אין זו ראיה מכרעת, שהרי ubānu ו-buhānu * צורות שונות הן. מאידך אין גם תמיכה ל- qutl כמשקל-יסוד של "בְּהִן" או *בְּהִן. (ערבית: بَهْلَمٌ דיאל' بَلَمٌ ; חבשית habīn). תהיה ראשיתה של "בְּהִן" אשר תהיה, מכל-מקום ניתן להניח, שהקשר בין "בְּהִן" ו"בְּה(ו)ן" מתפתח מתוך אנלוגיה לאותם מקרים בהם < qutl הן ל ק ט ל והן ל ק ט (ו) ל, כמו "נִנְה" – "נִנְהוּת". בשל כך יש לדוגמה זו מקום בדיונו.

3. תְּאֻמִּים (ברא' לח, כז) – וכיו"ב תְּאֻמִּי- (שיה"ש ד, ה) – המאפשרת שחזור צורת *תְּאֻם¹¹ – תמורת "תְּאֻם", המשתקפת מצורת "תְּאֻמִּי-" (שיה"ש ז, ד).

דוגמה זו קשה יותר מקודמתה. שכן *תְּאֻם = אכדית tu'āmu. באור-

5. ראה באור-ליאנדר עמ' 240, § 26t.

6. ראה באור-ליאנדר עמ' 580, § 72r.

7. ראה Koehler-Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, dritte Auflage, Lieferung I, Leiden 1937 (להלן: קוהלר-באומגרטנר, המילון החדש), עמ' 125. – ראה גם באור-ליאנדר עמ' 468, § 612.

8. ראה באור-ליאנדר, עמ' 235–236.

8a. תודתית נתונה לפרופ' קוטשר, שהזכירני דוגמה זו והפנה את תשומת לבי לבעייתיה.

9. כך במילון בן-יהודה עמ' 469 (בנוסף על "בְּהִן", עמ' 473).

10. באור-ליאנדר, עמ' 474, 581.

11. כך במילון בן-יהודה, עמ' 7635.

"עירים" בשופ' י, ד] בלחי החמור חמור חמורתים, כי השני מגזרת ויצברו אותם חמרים".

גם ר' יונה בן ג'נאח ב"ספר השורשים" גזר את "חמור חמורתים" מלשון "חמָר". לאחר שהוא מציין מספר דוגמות לשימוש במלה "חמָר", הוא מוסיף¹⁵: "חמרים חמרים פרושו צבורין, וכמוהו חמור חמורתים. ואפשר שיהיה חמור לחם כמו זה". הכתוב הנרמז כאן בסוף דבריו הוא: "ויקח ישי חמור לחם ונאד יין..." (שמו"א טז, כ). ואמנם אף כאן "חמור לחם" ביטוי תמוה הוא, וניסו לישבו בדרכים שונות, ביניהן זו של ריב"ג. אף רד"ק בפירושו לפסוק מציין (לאחר שפירש "חמור טעון לחם"): "חמור צבור כמו מן חמורתים, חמרים חמרים". בהמשך דברי ריב"ג שם, מרמז הוא לאפשרות שגם "ראש חמור" (מל"ב ו, כה) הוא כמו "מעשר החמר" (יח' מה, יא), דהיינו: חמור - חמָר.

אם אמנם נקבל את הפירוש חמור = חמָר ולו אף לאחד המקראות, שהזכרו כאן, נמצאנו מסכימים, שמשקל קטול = קטל לפנינו. אשר לכתיב המלא "חמור", שיש בו לכאורה כדי לערער את האפשרות של תנועת u קצרה מיסודה, יש להעיר, כי בשופ' טז, טז אפשר לתלות את הדבר בהשפעת תיבת "חמור" הראשונה. כלומר: השימוש בלשון גופל על לשון הוא שגרם. אך אפשר שיש כאן, כמו גם בדוגמות האחרות של "חמור" שהבאנו, דוגמות למקרים של u קצרה בחולם מלא, כדרך שאתה מוצא למשל פעמים רבות "בְּכֹרֶ" ליד "בְּכֹרֶ" *buk(u)r > (ראה דברינו לעיל ד' 1); ו-3 פעמים "צֹעֵר" (בר' יט, כב, ל x 2) ליד מספר פעמים "צֹעֵר". ובמגילת ישעיהו טז, ה אתה מוצא כתיב "צֹעֵר". שם מקום זה שייך למשקל qutl, כפי שניתן ללמוד מהזכרתו באגרות עמרנא בצורת Zuxra¹⁶, אמור מעתה: הכתיב המלא "חמור", אפשר שמאחוריו תנועת u קצרה.

2. "אל-תבט אל-מראהו ואל-גְּבֹהֶ קומתו" (שמו"א טז, ז).

על אף נדירות הצורה "גְּבֹהֶ", הבאה כאן כשם-תואר נסמך¹⁷, ניתן לקיים את הנוסחה בצורתה¹⁸. בכ"ז הציעו לגרוס כאן שם-עצם נסמך גְּבֹהֶ, אם כפירוש

15. ספר השורשים, ר' יונה בן ג'נאח, בתרגומו של ר' יהודה בן תיבון, הו"ל בנימין

זאב באכער, ברלין תרנ"ו, עמ' 160.

16. ראה קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, עמ' 50-51.

17. בניקוד העליון נמצא "גְּבֹהֶ", היינו: שם-עצם נסמך. ראה P. Kahle, *Masoreten*

des Ostens, p. 198.

18. ראה *Gesenius' Hebrew Grammar*, § 132c. (p. 428) – פרופ' ח' רביץ ב"תחביר

לשון המקרא" (רשימות לפי הרצאותיו, מפעל השכפול תשכ"ט), עמ' 7, מציין, כי שם-תואר יכול להופיע גם כשם-פועל. שם' טז, טז בגדל ורועך ידמו כאבן; שמו"א טז, ז אל-תבט אל-מראהו ואל גְּבֹהֶ קומתו. – בדומה לזה גם אצל C. Brockelmann, *Hebr. Syntax*,

ואם כתיקון. ואלה דברי ר' יונה בן ג'נאח ב-ספר השורשים¹⁹: "...וכבר שמשו [במקור] במקום השם, כי גם המקור שם. אמרו ואל גבוה קומתו. אבל השם: הלא אלוה גבוה שמים²⁰; וגבוה להם²¹; והשעור אם כן ואל גבוה קומתו".

קיטל-קאהלה²² מציעים "תיקון" לגרסה: גבוה (תחת גבוה). אף כאן אין צורך ב"תיקונים", שכן הקושי שהולידם מסולק ע"י ההנחה, שמשקל קטל משמש כאן תמורת קטל השכיח. אמור מעתה: גבוה קומתו = גבוה קומתו.

3. ושם כן יש להבין גם את "בגדל זרועך ידמו כאבן" (שם' טו, טז). אף כאן מציעים קיטל-קאהלה לגרוס "כגדל זרועך"²³. לשיטתנו אין כל צורך בשינוי הגרסה, שכן בגדל = בגדל.

ו. מסרני טבריה שימרו אפוא בהקפדה שני ביצועים של משקל qutl. האחד שכיח – קטל, והשני נדיר – קט(i)ל. נדירותו של השני גרמה לו שלא יובחן ויחשב לתמוה, למוזר ולמצריך "תיקונים". שכיחותן של צורות קטול בלשון העברית של מגילות ים המלח אפשרה לנו ליתן דעתנו על קיומו של ביצוע כזה גם בלשון המקרא²⁴.

Neukirchen, 1956 § 15 a (p. 12), המציין, כי במקום שמות מופשטים אפשר שיבואו שמות-תואר. הוא מביא את "גבוה קומתו" ואת "בגדל זרועך" (דוגמה 3 להלן) כדוגמות יחידות. – בעקבותיו מובא גם במילון החדש של Koehler-Baumgartner הצירוף "גבוה קומתו" בערך גבוה ולא בערך גבוה או גבוה.

19. ראה הע' 15 לעיל. עמ' 83 שם.

20. איוב כב, יב.

21. יח' א, יח.

22. R. Kittel-P. Kahle, *Biblia Hebraica* (1961).

23. עפ"י תהלים עט, יא. על כתוב זה מסתמכים גם Koehler - Baumgartner במילון החדש, בהביאם את הצירוף "בגדל זרועך" בערך "גדל", כנסמך, ולא בערך "גדול". וזאת שלא כדרכם בצירוף "גבוה קומתו". ראה הערה 18 לעיל.

24. ומאידך גיסא קיומו של ביצוע קט(i)ל בלשון המקרא, מחזק את האפשרות, שכתבי קטל – קטל – קטול במגילות משקפים שלושה ביצועים.

הניקוד הארץ-ישראלי בקדושתות הדותה למשמרות

ותופעות הלשון העולות ממנו*

הקדמה

בעבודה זו נעשה ניסיון לרשום ולנתח, על דרך המיצוי, את הניקוד הארץ-ישראלי שבקדושתות הדותה לכד משמרות הכהנים.

המדובר בהעתקה אחת, שמ' וולאי סבור, שאינה מאוחרת למאה השמינית ולכל המאוחר לראשית המאה התשיעית. העתקה זו מחזיקה שרידים של טקסט אחד: קדושתות 11-18, ושרידים מן הקדושתות למשמר החמישי, השישי והתשעה-עשר. חלקים מן הטקסט נתפרסמו על ניקודם בידי פ' קאהלה (P. Kahle), *Masoreten des Westens I*, Stuttgart 1927 (להלן: מדו א), עמ' א-כג, ע"פ שלושה כתבי-יד. חלקים נוספים נתפרסמו בידי מ' וולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה (תרצ"ט), עמ' קיא-קיה, ע"פ שני כתבי-יד נוספים. על מציאותו של קטע שיש מכתב-יד זה, שעדיין לא נתפרסם, העירני לראשונה ד"ר ע' פליישר ותודתי נתונה לו. בקטע יש השלמות לקדושתה 11 ומספרו באוסף T.-S. שבקמברידג': N.-S. 249¹². עבודתי מבוססת על בדיקה מחודשת בצילומים של כתב-היד (תודתי לד"ר י' ייבן, על שהשאל לי את התצלומים שברשותו למשך כל תקופת העבודה). בדרך כלל מסכימות קריאותי עם קריאותיהם של וולאי וקאהלה.

כשניגשתי לעבודה קיוויתי, שאוכל להסתפק בעיון בניקודו הארץ-ישראלי של כ"י זה בלבד. החשבתי אותו בגלל קדמותו, ובגלל שהוא הגדול ביותר בהיקפו מבין כה"י בעלי הניקוד הארץ-ישראלי המלא. גם סימני הניקוד שבהעתקה נשתמרו יפה, והספקות בקריאה מעטים.

בהמשך העבודה, כשנתבקשו לי פתרונות לשאלות שצפו ועלו, נזקקתי יותר ויותר לעיון בכתב-יד נוספים בניקוד ארץ-ישראלי, בעיקר כתב-יד של פיוט שנתפרסם, וגם כאלה שלא ראו אור. הדוגמאות השונות המצוטטות בעבודה מניקודים ארץ-ישראליים נבדקו כמעט כולן בתצלומי כתב-היד. ועלי להודות למכון לתצלומי כתב-יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ולחבר עובדיו על שהעמידו לעיוני את תצלומיהם. השתדלתי, שלא להביא עדות מדוגמה שלא מצאתי אותה כשרה ומבוררת במקור.

* עבודת גמר באוניברסיטה העברית שהוכנה בהדרכתו של פרופ' ז' בן-חיים.

העבודה נחלקת לשלושה חלקים: הסימנים, תורת ההגה ותורת הצורות, אך עיקרו של החיבור בחלקו השני, בתורת ההגה. בחלק הראשון ביקשתי לתאר בדקדוק את התגלמותו החיצונית של החומר המשמש בסיס למסקנותי בחלק השני. הכרה נכונה של מערכת הסימנים ושיטת הטלתם חסכה ממני, בלא ספק, כמה וכמה מסקנות סרק. מבחינה זאת משמש החלק הראשון את החלק השני. בחלק השלישי הערות ספורות בתורת הצורות.

לבסוף אני מודה למדריכי בעבודה, פרופ' ז' בן-חיים, על שאפשר לי במסגרת עבודתי במילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה לעסוק בהתקנת קונקורדנציה לקדושת הדותה, ובאופן זה הקל עליי את מיצוי תופעות הלשון שבמקור שעסקתי בחקירתו.

1 הסימנים

1.1 האותיות: הכתיב

1.1.1 בפיוטיו רגיל ביותר כתיב מלא הן של וי"ו הן של יו"ד לציון תנועה קצרה מבחינה היסטורית.

1.1.1.1 כתיב מלא יו"ד

בפועל: תיכור (13 ו, ג)¹, גיבנתה (11 א, יר' ל, יח), היפקיד (19 א, ה), המיתקדשים (17 א, יש' טו, יז).

בשם: ביטניו (14 ג, תה' מד, כו), ובביטחה (11 ח), מיבצר (19 ב, י), תיקוה (19 ב, חו' ב, יז).

באותיות השימוש: בינתיבות (18 ז, מ), כישעירים (16 ב, דב' לב, ב), ליתרופה (13 ז, ת; ח).

ובהברה סגורה בהכפלה (באות דגושה)

בפועל: ניגש (17 ב, ז), ניתנה (17 ז, מ), היכירה (15 ז, מ), מיטהרים (17 א, יש' טו, יז).

בשם: מילתך (16 ו, י), ותהילה (15 ח). תיבת תהילה מזדמנת בפיוטיו בכתיב זה חמש פעמים. תהלה (בכתיב חסר) – אין.

1.1.1.2 כתיב מלא וי"ו

בפועל: מוטרחה (15 ז, מ).

בשם: טומאה (15 ו, ט; 17 ח), שולחן (11 ה, ש). ובהברה סגורה בדגש.

בפועל: יכופר (18 ב, יש' כז, ט), מוקפה (13 ז, ק).

בשם: כולו (13 ג, מ; 17 ח).

1. הספרות הערביות מסמנות את מספר הקדושתה, האות הראשונה את מספר הפיוט בקדושתה; א = I אצל קאהלה, ב = II, ג = III, ד = IIIa, ה = IV וכן עד ח = VII. האות השנייה רומזת לטור בפיוט ע"פ האקרוסטיכון שלו. פיוטים ד וח' קצרים ומחוסרי אקרוסטיכון א"ב, ומשום כך אין בהם ציון למספר הטור.

1.113 כתיב מלא של יו"ד ווי"ו כפולות

ערכם העיצורי של היו"ד והו"ו מסומן בכתיב ע"י הכפלתם.

ו"ו עיצורית: בחגוי (16 ז, י), חדוותך (15 ב, ח), ותקווה (13 ח).

יו"ד עיצורית: מעייני (11 ז, מ; 14 ד), נתייפא (13 ז, ב), עדייה (16 ז, ה) אבל, ועדיו (13 ו, ד).

גם בסוף תיבה מסומנת יו"ד עיצורית (בניגוד ליו"ו) פעמים הרבה באופן דומה². אלא שעלינו להביא כאן בחשבון שני גורמים נוספים.

א. מצד אחד לא מצאנו כתיב יי בסוף תיבה, שהיא חלק של מובאה מן המקרא. הש' לדוגמה עליי (18 ז, ק), כנגד עלי (15 א, יר', ח, יח).

הכתיב המקראי משתמר, לפי זה, בתוך מובאות מן המקרא³.

והש' עוד: דלתותי פתחי (19 ג, משי' ח, לד), וידי ואצבעותי (12 א, שה-ש ה, ימי (15 ב, איוב י, כ), מתי (11 ב, תה' צ, יג).

ב. מצד שני, מלים השכיחות במקרא עשויות לבוא בכתיבן המקראי גם בגוף הפיוט, לדוגמא: אלי (11 ז, פ), חי (שכיחה ובכתיב זה), שדי (11, ה, ת).

מאלפת כאן ההשוואה בין הכתיב של צורה מובהקת מלשון חז"ל, אמתיי, (18 ז, א) ובין מתי (לעיל), מקבילתה המקראית.

1.12 הכתיב וא = u

ראויים לתשומת לב כתיבים יוצאי דופן, למשל הכתיב יהוא. הצורה מזדמנת בפיוטנו שלוש פעמים (5 ז, מ; 17 ז, ת; ח), ותמיד בכתיב זה. לא מצאנו י'הו.

הכתיב וא בסוף תיבה משמש במגילות ים-המלח לציון ההגה o בעיקר⁴, אבל כתיבים של וא = u מזדמנים כבר במקרא⁵. במקרא מזדמנת גם פעם אחת הצורה: יהוא (קה' יא, ג).

גוניס סבור בצורה זו, שהיא ללא ספק משובשת מן הפניו הוא⁶. אבל הכתיב יהוא, תהוא נפוץ בלשון חז"ל ומצוי בעיקר בכתיב-היד החשובים, כגון: כ"י קאופמן למשנה, כ"י רומי לספרא ושרידי הירושלמי⁷. כתיב זה מצוי

2. ר' י' קוטשר, לשון חז"ל, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 251 ואילך.

3. הש' לכאן ז' בן-חיים, Ze'ev Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions of the Hebrew Language, Madrid-Barcelona 1954*, (להלן: בן-חיים, Studies), עמ' 30-31, הע' 27.

4. ר' י' קוטשר, לדיוקה של לשון מגילות ים-המלח, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 98 הע' 32, וכמ"כ בספרו, הלשון והרקע הלשוני של גילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט (להלן: קוטשר, הלשון והרקע), עמ' 131.

5. ר' גוניס, דקדוק, § 23 i.

6. שם, § 75 s.

7. ר' א' פורת, לשון חכמים - לפי מסורות בבליות שבכתיב-יד ישנים, ירושלים

גם בכתב־היד הקדומים של פיוטי ינאי. מצאנוהו בכ"י של פאלימפסטט שהוא חסר ניקוד⁸. כמו־כ בכ"י בניקוד ארץ־ישראלי⁹ ובכ"י בניקוד בבלי¹⁰.

1.2 הסימנים הדיאקריטיים

אל האותיות גלויות בטקסטים שלנו סימנים דיאקריטיים. בניקודן של הקדושות משמשים שני סימנים לצרכים מבחינים שונים.

1.21 צורתו של הסימן הדיאקריטי האחד דומה לצורתו של סימן הקמץ בניקוד זה. הוא מורכב מקו מאונך, כמו הקמץ, אבל בקצהו תוספת קצרה כלפי ימין. וצורתו בדרך כלל כזו: ב. ה' לדוגמה: לנירה (13 ז, י). בניקודים מאוחרים חלה התפתחות בצורתו של הסימן:

ב ב ב

תפקידיו של הסימן הזה ארבעה.

1.211 בבואו מעל האות ש"ן הוא מקביל מבחינת תפקידו לתפקיד הנקודה הדיאקריטית הטברנית שלשמאלה של הש"ן המבוטאת כסמך.

1.212 בבואו בסוף מלה המסתיימת בה"א הוא מציין את עיצוריותה של הה"א. סימן זה פוטר באופן קבוע סימן קמץ אחרי העיצור הקודם לה"א ואולי גם את סימונו אחרי ה"א קמוצה (להלן).

דוגמאות: א. בכינוי הדבוק של נסתר הוא מצוי באופן סדיר. ה' שורת החרוים בפיוט ח' של הקדושתה למשמר חופה (13): חופתה, משמרתה, אחריתה ועוד. בכל המקרים נשמט הקמץ אחרי העיצור הקודם לה"א¹¹.

ב. בכינוי דבוק של נסתר אנו מוצאים את הסימן הדיאקריטי בניקודן של מובאות מן המקרא בעיקר, אבל גם שם לא בעקיבות. ה' לדוגמה: נעוריה (בלא סימן) עם: כרמיה (בסימן). שתי הצורות באות באותו פסוק עצמו זו לצד זו: ונתתי לה את כרמיה... וענתה שמה כימי נעוריה (19 ב, ה' ב, יז).

תרצ"ח (להלן: פורת, לשון חכמים), עמ' 11, הע' 2. ובאשר לספרא עוד שם, עמ' 43. ר' גם מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ת"א תרצ"ו, ע' 154.

8. ר' מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחריץ (להלן: פיוטי ינאי), עמ' קס"א. כה"י נתפרטם לראשונה בידי י' דאווידון, מחזור ינאי, ניו יורק תרע"ט, עמ' 23.

9. J. Sonne, An Unknown Keroba of Yannai, HUCA 18 (1944), ר' גם ח"נ לפיוטי ינאי, עמ' מ"ד, טור ס"ו, p. 220 (להלן: זנה).

10. ר' ש' ודר, פיוטי ינאי, ספר היובל לפרופ' ד' הללר, בודפשט תש"א, עמ' 42. דברים על כה"י ר' במאמרו של ש' שפיגל, קרובות ינאי בניקוד בני בבלי, ידיעות המכון, ז (תשי"ח), עמ' 139–143, ור' להלן 2.133.

11. לעומת זאת גם מצאנו, שהמנקד עשוי לסמן ה"א מופקת בסימ הקמץ בלבד. כנן בתביבות החרוז: כתפֿה (13 ז, כ), יתומֿה (15 ה, ת). ונראה, שהחרוזים עם פֿה פֿה, מהיניו בה"א בלתי מופקת, גרמה.

גם התיבה אֶמְרִיָּה, המצוטטת בפיוטינו פעמיים (16 ג, 19 ג) כחלק מאותו פסוק עצמו (מש' א, כא), מסומנת בפעם השנייה בלבד בסימן הדיאקריטי, ואילו בפעם הראשונה היא באה בלעדיו¹². בפיוט גופו אין ההי' מסומנת אלא לעתים נדירות ביותר. במקומות הרבים, שהצורה מזדמנת בפיוטים¹³, לא מצאנו אלא שתי דוגמאות מסומנות: כִּפִּיָּה (16 ז, ל), [ע]רְכִּיָּה (19 ג, ע). גם כאן למרות המספר הקטן יחסית של דוגמאות, נראה, שסימון ההי' בסימן דיאקריטי פוטר אותה מסימן הקמץ¹⁴.

ג. בצורות שמניות משורשי ל־ה מצאנו את הצורות: וְגָה (13 א, יש' ד, ה), גִּבְהָ (19 ו, ג).

1.213 במספר קטן של מקרים מציין הסימן הזה בבואו מעל עיצור את הכפלתו במבטא. דוגמאות:

בפועל, עה-פ בבנין פיעל: מִשְׁמְרִים (16 ו, ת)¹⁵, בִּטָּא (11 ו, ב), שִׁלַּח (15 ז, ש), ואולי גם: תִּמְלָא (13 ג, מ)¹⁶.

בנון של הכינוי הדבוק לעתיד -נָה: תַּחֲשִׁנָּה (15 ו, ר).

בשם, בעיצור שאחרי מ"ם השימוש: מִשְׁחָקִים (12 ז, ז), ליד אותה צורה בלא סימון השיין, אבל בסימון החירק מעל המ"ם¹⁷: מִשְׁחָקִים (12 ז, ד).

12. אבל כנראה השפיעה כאן צורת אמריה הבלתי מסומנת הבאה בסמוך לפני כן בפיוט גופו (ור' להלן). נוסף לדוגמאות שזכרו מצויות בפסוקים המובאים בפיוט שתי דוגמאות נוספות של צורות בלתי מסומנות. האחת מפוקפקת מבחינה הקריאה: [וּחַרְ]בוּתָה (12 ב, יש' מד, כו), והשנייה: מִקְרָאָה (13 א, יש' ד, ה).
13. בכך הכול מניתי חמש-עשרה דוגמאות. הש' לדוגמה בעמ' יז (מד' א): עֵינִיה, אפרוחיה, אוהביה, ביכוריה, גזליה.

14. לפי זה לא נוכל להחליט, שניקודים שבהם מצוי הסימן הדיאקריטי בלבד משקפים הגייה, שלא ביטאו בה את התנועה הסופית. הש' ז' בן-חיים, *Studies*, עמ' 41, 51, 58-57. ואולי אפשר להניח על סמך ניקודי המובאות המקראיות שבפיוט, וכן על סמך הדוגמאות החדשות שרושם דיטריך (ר' להלן) מטקסטים מקראיים (עמ' 126): וּבִתְלָתָהּ, קֶרְתָּהּ (בכתב סירוגין כנגד: קֶבְרָתָהּ), שגם בכינוי זה נוהג הניקוד הארץ-ישראלי להבחין בין ניקודם של טקסטים מקראיים ובין ניקודם של טקסטים שמחוץ למקרא. לעניין ההבחנה בניקודן של מובאות מן המקרא מניקודי סביבתן ר' עכשיו ייבין, הניקוד הבלתי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1968 (להלן: ייבין, הניקוד הבלתי), עמ' 154. אבל הש' ז' בן-חיים, *Studies*, עמ' 30-31, הערה 27.

15. זה המקום היחיד, שהבחין קאהלה בשימוש של הסימן ב' כמסמן ההכפלה בטקסט שלנו, ר' מד'ו ב, עמ' 39*, הע' 1, ואצל ביל, עמ' 121.

16. ניקוד הלמ"ד מטושטש. בכל זאת ניתן להבחין בסימון הדיגש.

17. על נוהגי סימנה וחוסר סימנה של מ"ם השימוש ר' להלן 1.3121.

תפקידו הכפול של הסימן הדיאקריטי, העשוי לבוא מעל ש"ן גם לציון שמאליותה, גרם במקרה זה לאי-הבנות¹⁸.

1.214 הוא עשוי לבוא מעל וי"ו בודדת כדי לציין את עיצוריותה, כגון: וְעָנֹתָךְ (6 א, תה' יח, לו). במקום הסימן ב' עשוי לבוא גם סימן הקמץ כמציין עיצוריותה של אות העשויה לשמש גם כאם קריאה. הכוונה לאות אלף בתיבת הַאֲמִירָה החורות עם הַיְמִירָה (שורש מור). בדרך כלל אין המנקד מציין אלף כו' בסימן מיוחד, והש' לדוגמה באותו שורש: הַאֲמִירָה (16 א, ג), אבל במקרה זה ביקש, כנראה, המנקד להדגיש את מבטאה העיצורי של האלף, מאחר שהוא לבדו מבחין בין שתי התיבות: הַיְמִירָה הַאֲמִירָה (16 ח)¹⁹.

לציון עיצוריותה של אלף בטקסטים אחרים של פיוט משמש בדרך כלל הסימן הדיאקריטי. בקדושתה לשבת וחודש של הקליר בפיוט השישי מצאנו: נֶאֱחִים²⁰ A. Murtonen, *Materials for a Non-Masoretic Hebrew Grammar*, Helsinki 1958 I, (להלן: מורטון), עמ' נו, כ"י אנטונין מס' 222]. בפיוטי ייני כ"י לריאס מצאנו: גֶּאוֹתָךְ (פיוטי ייני כא, ז, ש; מד"ו א, עמ' כו). ובאותו כ"י בקטע שנתגלה ע"י מ"צ רבינוביץ: אֲאֲשִׁימְךָ (קדושתה יט, ז¹, ק)²⁰. שימוש זה בסימן הדיאקריטי, שהוא נדיר בטקסטים של הפיוט, מצוי למדיי בכתב-יד של המקרא. כנגד נֶאֱלָמָה במקרא הטברני (יש' נג, ז) מצאנו בכתב סירוגין: נֶאֱלָ [קאהלה, ZAW 21 (1901), עמ' 307].

שימוש זה מצוי גם בגרוניות האחרות. בכתב סירוגין ליה' לד, כא מצאנו כנגד תְּהִדְפוּ טברנית: תֶּהֱ²¹ M. Dietrich, *Neue palästinisch punktierte Bibelfrag*] mente, Leiden 1968 (להלן: דיטריך), עמ' 46*, כ"י [Cb I]. כנגד לְחִיָּה טברנית (איכה א, ב) מצאנו בניקוד א"י: לְחִיָּה [P. Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford 1959] (להלן: קאהלה, גניזה), עמ' 342]. בקודקס רויכליניוס משמש הדגש לציון עיצוריותה של אלף דרך קבע²¹.

18. ר' י' רבין, מד"ו א, עמ' 11*, הע' 6, וכמו"כ ש' קליין, *MGWJ* (1929) 73, עמ' 70, הע' 4. שניהם טוענים, שבשום אופן אין להבין את השי"ן שאחרי המ"ם כשמאלית, היינו מְשַׁחֲקִים. לדעתם יש לתקן את ניקודה ולקראו: מְשַׁחֲקִים. ולא עלה על דעתם, שלוח כיוון בעצם המנקד בסימון הדיאקריטי שלו.

19. אמנם ייתכן, שיש כאן מלבד ציון עיצוריותה של האלף גם סימון תנועי מסוים על דרך הַעֲבָרָה, הַעֲלָה הטברנית יוצאות הדופן. ר' ברנ' א, e²⁸ §.

20. הקטע נתפרסם לאחרונה עם פקסימילה. ר' צ"מ רבינוביץ, קרובת ייני לסדר "שוב אל ארץ אבותיך", ספר זיכרון לבנימין דה-פריס, ירושלים תשכ"ט, עמ' 214, שו' 83, ובפקסימילה, שם, עמ' 217, שו' 10. על כתב-היד ר' שם, עמ' 199.

S. Morag, *The Vocalization of Codex Reuchlinianus: Is the 'Pre-Masoretic'* 21

לעתים נדירות מקבלת גם ה־א עיצורית שלא בסוף תיבה את סימן הדגש בכ־י זה²². דגש לציון עיצוריות נדיר ביותר בכתב־יד בבליים, ואל־ף היא האות היחידה העשויה לקבל אותו²³. לסיכום נוכל לומר, שהסימן ב עשוי לציון בטקסטים שלנו את ערכן העיצורי של האותיות ה, ו. מאידך גיסא מציין הסימן הזה גם את ערכם הקונסוננטי המוכפל והמלא של יתר העיצורים, וזאת נוסף לתפקידו כמציין את שמאליות הש־ן. באשר לקשר שבינו ובין סימן הקמץ ראינו, שקיימת קרבה צורנית בין שני הסימנים, וגם ראינו, שלפעמים ממלא הסימן הדיאקריטי גם את מקומו של סימן הקמץ, ופעם אחת לפחות משמש גם סימן הקמץ במקום הסימן הדיאקריטי.

1.22 ליד הסימן ב משמש בניקוד הארץ-ישראלי סימן דיאקריטי נוסף, הוזה ממש לאחד מסימני הניקוד. המדובר בסימן ב. את תפקידו של הסימן הזה אפשר לתפוס כמנוגד לתפקידו של הסימן הראשון.

1.221 מקומו מעל האותיות י־ד וי־ו, ובבואו מעליהן הוא מציין את ביטולן. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר, כאשר ערכן העיצורי של אמות הקריאה הללו מסומן בכתב על ידי הכפלתן²⁴. סימן כזה בכתב נראה לו למנקד, כנראה, כמוֹתֶר, והוא עשוי לבטל ע־י הסימן הדיאקריטי את אחת האותיות. דוגמאות: יוֹנִים (16 ב, י), לִיּוֹנִים (16 ו, א) ועוד²⁵.

1.222 בצורות כתיב שאינן לרוח המנקד הוא עשוי למחוק את ה־יֹד או את ה־יֹוֹ וְלְהוֹסִיף מֵעַל הַגֶּרֶד את הסימן הזה. דוגמאות: פִּי־אִירִינָה (= פִּי־אִירִינָה 11 ו, ח)²⁶, וּמֹחֶנֶק (= וּמֹחֶנֶק 15 ז, ג). שרידי ה־יֹד וה־יֹוֹ שנמחקו ברורים לגמרי. 1.223 בכינוי הדבוק של גס־תרים. מעל ה־יֹד של הכינוי יֹו בא בדרך קבע סימן זה.

דוגמאות: עֹמְסִי, אִיבִי (17 א בְּחִתִּימָה), ובתוך מובאות מן המקרא: לְחִיֹּי שִׁפְתוֹתָיו (16 ב, שֶׁ־שֶׁה, יג).

החילופים בין פתח וקמץ שכחים ביותר בניקודנו, ובמקום שבניקוד הטברני משמש קמץ, אנו מצפים למצוא לפחות מספר דוגמאות של קמץ גם בניקוד זה. היעדרו המוחלט של הסימן ב בניקודו של צורן הכינוי²⁷ אולי רומז לכך,

22. שם, 2.32.

23. ר' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 200. מלבד זאת מסומנת לעתים גם עיצוריותה של ה־א סופית קמוצה (הש' לעיל 1.212 ב) ע־י סימן מפיק, ר' שם, עמ' 254–255.

24. ר' לעיל 1.113.

25. הש' שוֹלִים, בְּשׁוֹלִי (פיוטי יניי, עמ' שמא, פיוט יו, טורי ב, ש; מורטון כ־י a.

עמ' כב, כג, ר' גם שם, עמ' 26).

26. הש' גם: פִּי־אִרְ (פיוטי יניי, עמ' שלו, שו' קענ; מורטון כ־י a. עמ' יט).

27. בפיוטנו עשרים דוגמאות מנוקדות.

אבא בנדויד קובע ש־כל הטקסטים שנתגלו עד עתה, המנוקדים ניקוד א־י, אין ניקודם שלם, אלא חלקי ומפוזר. לעולם יש דילוגים בהרבה או במעט, וטרם הוסבר (וספק אם אפשר להסביר) אם יש שיטה בהשמטות הללו בניקוד-³⁵.

1.31 מאחר שהטקסט שאנו עוסקים בו כאן הוא הטקסט הרצוף הגדול ביותר המנוקד ניקוד ארץ-ישראלי מלא, ביחס לטקסטים האחרים, יש סיכוי, שתהיה תוצאה בעלת משמעות לבדיקת המקומות, שיש בהם השמטות בניקוד בטקסט זה. בדיקתו המדוקדקת של החומר מעלה את המסקנות הבאות:

א. שמיטת סימני ניקוד חלה בעיקר על שני הסימנים המייצגים את ההגה a, דהיינו הסימנים: ב־, ג־. אבל השמיטה אינה נקבעת ע־י טיב הסימנים בלבד, אלא גם ע־י גורם נוסף. גם אורך התיבה שעיצוריה מקבלים את התנועות קובע כאן.

ב. לא מצאנו, לדוגמה, שמיטת ניקודה של a בתיבה חד-הברתית.

ג. לעומת זה תיבה העשויה לקבל יותר משני סימני ניקוד, מנוקדת בדרך כלל בקצוות, בהתחלה ובסוף. הניקודים המסמנים את ההגה a נשמטים בדרך כלל מהאמצע. דוגמאות:

1.311 בפועל, בניין קל, עבר: ונתתי¹ (19 ב, הושע ב, יז), נתתה² (13 ג, דב' כו, טו).

נפעל, עבר: לניטו³ (14 ו, ס).

נפעל, עתיד: תנבא⁴ (13 ג, יר' כה, ל), ירדם⁵ (17 ב, יונה א, ה), ינצל⁶ (13 ו, ד), ינסך⁷ (13 ו, ב)³⁶, יכרתו⁸ (6 א, מיכה ה, ח).

בניין פועל, בינוני: מחזקה⁹ (13 ז, פ), ומדללה¹⁰ (15 ז, ד), מאשרים¹¹ (16 ו, ר), המנפצים¹² (18 ו, ה), אבל גם: מנפצות¹³ (18 ו, ז) בסימון הפ־א. בניין התפעל, עתיד: יתכנס¹⁴ (18 ו, ב).

1.312 בשם. – מתוך אחת-עשרה הפעמים, ששמו של משמר אלישיב מזדמן בקדושתה המיוסדת על שמו, מנוקדת הו־יד בקמץ פעמיים בלבד (11 ז, כ; ז, צ). בשאר מקומות דרך קבע בלא סימון הו־יד: אלישיב. דוגמה נוספת: וארגמן¹⁵ (16 ז, ה). צורות בכינויים, נסתר: משפטו¹⁶ (14 א, ו), כנתו¹⁷ (17 ג, מ), חופתו¹⁸ (13 א, ה), ליד: מחופתו¹⁹ (13 א, ו; א, תה' יט, ו).

נסתרת: בשובכה²⁰ (= בשובכָּה 16 ז, ו), ומאמרה²¹ (16 ז, ס), ארירתה²² (13 ח) ליד: מרירתה²³ (13 ח) בסימון ההברה המצעית.

נוכח: אמנתך²⁴ (14 א בחתימה), פינתך²⁵ (16 ג, פ), ינתך²⁶ (14 א בחתימה),

(להלן: בר), רואה את סימני הניקוד כאילו הם אפילו לפרקים מעל האות שאחרי האות שהם מסמנים. ר' גם דיטריך, עמ' 111.

35. א' בנדויד בביקורתו על מורטון, קרית ספר לג (תשי"ח), עמ' 485.

36. ר' הערתו של המתרגם י' רבין, מדו א, עמ' 17* הע' 1.

אבל: יֹנְתִי (16 ז, י), מֵאֲמֶרְךָ (12 ח), אבל גם: מֵאֲמֶרְךָ (12 ו, כ), מֵאֲמֶרְךָ (16 ה, ר).

נוכחת: פִּקְדִיךָ (18 ז, פ). בקדושתה יִיח פיוט ז אותיות ס-ר מזדמנות עוד 13 צורות של רבים נוכחת. בכולן מסומן החירק של היידי, וכן התנועה שלפני a שבדיפתונג³⁷, אבל a עצמה אינה מסומנת בשום מקום. דוגמאות נוספות: פִּנְיָךְ (18 א, נחום ב, ב), אֲלִיִּיךְ (19א, יש' ס, יא)³⁸. מדבר: שִׁבְתִּי (12 א, תה' קלט, ב).

נסתרים: מִנְיָנָתָם, שִׁבְתָּם, קִימָתָם (12 א, איכה ג, סג) ליד: מִנְיָנָתָם (12 א בחתימה).

צורות רבים: שְׁשֻׁנִים (16 ב, שה-ש ה, יג), אבל גם: שְׁשֻׁנִים (15 ז, ס). צורות בסימנת הזוגי: עִינִים (17 ח פעמיים), יְדֵיִם (13 ו, ו), מְצִרִים (19 ב, הר' ב, יז; 19 ב בחתימה), אִפְרִים (18 ג, יר' לא, ו).

סיכום: ביותר מארבעים דוגמאות של דיפתונג ayi בסוף תיבה (בסימנות הזוגי והנוכחת) שמניתי, אם קודמת לדיפתונג הברה בעלת תנועה מסומנת, מסומנת גם i שבדיפתונג, ואילו ניקוד a נשמט³⁹. a שבדיפתונג מסומנת במקרים הבאים בלבד: יֹתִי (16 ז, ע), חִיִּל (6 ב, תה' קיח, טז), ומִים (14 ד), כֹּאֲיִן (18 ז, ד), דִּיִּץ (18 א, ד), חִיִּל (16 א בחתימה; 18 א בחתימה), ועִיִּן (17 ז, ר). מאלף הוא הניגוד: הִמִּים (16 ז, כ), כִּמִּים (15 ו, ו) בתנועה מסומנת לפני הדיפתונג, ומשום כך בהשמטת ניקודה של a, לעומת; ומִים (14 ד) ללא ניקוד ויו החיבור ומשום כך בהשמטת a שבדיפתונג.

1.3121 מִים השימוש. – ניקודה של מִים השימוש אינו סדיר. בדרך כלל היא מנוקדת, כדן, בחירק או בצירי, אבל אנו מוצאים גם צורות רבות שאין המִים מנוקדת בהן כלל. הש', למשל, ניקוד מִכָּל (14 ח; 16 ח) עם: מִכָּל (16 ו, ה; 19 ד). כמִרְכִּי: מִקְצָף (14 ה, ת), מִתּוֹנָה (16 ו, ד), מִתּוֹכָה (19 ה, ת). במקום שהמִים מנוקדת ואחריה מלה שבהברתה הראשונה a, היא אינה מסומנת במקרים רבים. דוגמאות: ומִידִרִי (14 ח), מִירְכְּתִי (18 ח), מִמְעֹן (13 ה, ק), מִמְסַנֵּר (13 ו, ת), מִמְרוֹם (13 ג, יר' כה, ל), אבל גם: מִימְרוֹם (15 ג, יש' לב, טו). מאלפים הניקודים האלטרנטיביים: מִעֲפָר (12 ב, תה' קיג, ז) ליד:

37. אבל אם אין התנועה שלפני ה-a הדיפתונית מסומנת, אין סימון a נשמט. הש': עֹלְלִיךָ (18 ז, ע) ור' להלן.

38. מספר ניכר של דוגמאות לעניין זה מצוי גם בהברת החרוז של קדושתה 5, פיוט ז'.

39. על יסוד זה שיער P. Leander, Bemerkungen zur palästinischen Überlieferung des Hebräischen, ZAW 54 (1936), 94, שניקוד זה משקף מונעחונגיוציה של ayi.

מִעֶפֶר (12 ו, ח), מִעֶפֶר (14 ג, צ). במקום שהמ"ם מנוקדת, אין העי"ן מנוקדת, ולהפך.⁴⁰

1.313 במקרים רבים מסומן כנגד השווא הנע הטברני שלפני עיצור שאינו יו"ד, ושתנועתו a, סימן הפתח או הקמץ בניקודו הארץ-ישראלי של הטקסט שלנו.⁴¹ אם a זו נמצאת בהברה שאחריה הברה בעלת תנועה מסומנת, הריהי הופכת ע"י כך לתנועה מצעית, ואז נשמט ניקודה. דוגמאות:

1.3131 בפועל, בניין פיעל, עתיד-נסתר: יִבְשֶׁר (11 ה, ש), יִבְלַעֲנֹ (12 א, ד). נוכח: תִּבְשֶׁר (11 ה, ש), תִּנְפֹץ (18 ו, ע), תִּפְתָּח (11 ו, א),⁴² תִּדְמִינֹ (14 ח).

נוכחת: תִּדְבְּרִי (14 ג, י' ש, כט, ד).

מדברים: נִשְׁלַשׁ (12 ח).

פיעל בינוני-יחיד: מִבְּשֶׁר (15 ז, ר), מִלְמֵד (19 ד).

יחידה: מִדְמָה (16 ח).

מצויות גם דוגמאות מועטות שבהן סומן השווא של התחילית, ובכל זאת לא נשמט ניקוד a של פה"פ: מִרְחִיפָה (13 ז, מ), תִּתְפַּסֵּס (17 ו, י) ועוד. דוגמאות מעניינות מצויות גם בניקודים ארץ-ישראליים אחרים. אתן כאן מבחר של דוגמאות:

בפיוטי יוני בהערת זולאי לניקוד הארץ-ישראלי של הטור יְדִלִים מִיְדִלּוֹת מְדִלָּה־ אנו קוראים: נִקּוּד: מִיְדִלּוֹת מְדִלָּה (אבל בסי' עה, ד: מְדִלָּה־)⁴³ (עג, א, ד). והנה שם (עה, ד) זולאי אמנם מנקד, לכאורה ע"פ הניקוד הזה: מְדִלָּה יְדִלִים. עיונו מלמד, שבעיתו של זולאי אינה בעיה, ועכ"פ מהניקוד הזה לבד אין לדעת עדיין, שמְדִלָּה הוא הפעיל דווקא, ולא פיעל.⁴⁴

בפיוטים בניקוד ארץ-ישראלי שפרסם ג' אורמן מצאנו: תִּמְלָא (32, 15), מְשֻׁרֵשׁ (33, 47). ברור, שהצורות הן צורות פיעל ולא הפעיל.⁴⁵

40. והש' לעיל (1.213) האלטרנציה: מִשְׁחָקִים – מִשְׁחָקִים.

41. ר' להלן 2.141.

42. על צורה זו מעיר קאהלה: תִּפְתָּח I (= קרי) (מד"ו א, עמ' ב, הע' ו).

43. ר' גם בפקסימילה של כה"י: מורטון, אחרי עמ' ס', כ"י e. בסוף השורה

השנית.

44. הש' בכ"י זה (באותו פיוט): מִצְפִּים (= מְצַפִּים) המלמד על כך, שאכן נוהג המנקד גם כאן לסמן את השווא הנע ב-a. בפיוטי יוני בניקוד א"י מצאנו עוד כמה וכמה דוגמאות לעניינו. הש': אִמְלָל (פיוטי יוני קיא, א חתימה בהערות) וכן: תְּצוּהָ, תִּבְלַעֲם, יִרְצָה (מורטון כ"י a, עמ' א, כא, כ).

G. Ormann, *Das Sündenbekenntnis des Versöhnungstages*, Frankfurt a. M. 1934. 45

הע' 68, 24 p, (להלן: אורמן). לעניין שימוש של הסימן ב' לציון השווא הנע בטקסטים אלה ר' שם, עמ' 22.

מן הניקוד של הטקסטים המקראיים ראוייה לציון הצורה תִּדְבֹּר (י' א, ז, מד'ו ב, 78). קאהלה מעיר, שהיה מצפה במקום זה לניקוד תִּדְבֹּר⁴⁶, וברונו אף תופס את הצורה כפועל בבניין הפעיל⁴⁷.

שיטת הסימון שתיארנו כאן איננה מוגבלת לסוג מסוים של עיצורים, והיא נפוצה בבניין פיעל בטקסטים שלנו ובטקסטים אחרים, גם כאשר פה"פ היא גרונית⁴⁸. מכאן, שלא נוכל להביא ראיה למעצקים פוניטיים על יסוד ניקודים כמו: מִהֶלֶךְ, יֵהֶלֶךְ וכד'⁴⁹.

1.3132 בשם. שמיטת a מצעית בתנאים אלה רגילה ביותר בצורות הרבים של המשקלים הסגוליים⁵⁰: מְלָכִים (5 ז, 13 ז, ר; 15 ח; 19 א בחתימה – פעמיים) רְתָמִים (17 ג, איוב ל, ד).

אבל יש גם שאף-על-פי שמצוי סימון כנגד השווא הטברני, לא נשמטה a, אף על פי שהיא מצעית. דוגמאות: וְגִבְרִים (19 ד), שְׁעָרִים (16 ו, ק). צורות קָטַל נטיות: דְּבָרָךְ (12 א, ד), דְּבָרְךָ (12 ג, תה' קט, פט; 12 ח), דְּבָרִים (14 ז, ד), אבל גם: בְּדָבָרִים (19 ד – פעמיים).

בניקודה של בִּית השימוש מצאנו אלטרנציה מעניינת. ליד הניקוד: בְּדָתָךְ (11 ו, א) מצוי גם: בְּדָתְךָ (12 ב, י)⁵¹.

לדוגמאות מניקודים ארץ-ישראליים אחרים הש' מ' וולאי במהדורתו לפיוטי יניי בהערה לשורה קס בעמוד רפ: צִל: אל בית רְגִלִינוּ כנוסח 114 (ולא כניקודו). עד כאן וולאי. בכ"י 114 מצויה הצורה רְגִלִינוּ בניקוד זה⁵². לפיכך מסתבר, שוולאי הבין, שהניקוד בפתח מעל הרי"ש ובלא ניקוד הגימל משקף את רְגִלִינוּ הטברנית, אבל בשום פנים אינו עשוי לשקף את רְגִלִינוּ. לאמתו של דבר מוצאו של הניקוד הזה מן הצורה *רְגִלִינוּ וכיו"ב, שבהתאם לנוהג של שמיטת a המצעית נעשה רְגִלִינוּ.

46. קאהלה, מד'ו ב, עמ' 26*, אבל הוא עצמו מעיר גם על כך, שהסימן ב משמש בטקסט זה גם כנגד שווא נע טברני. ר' שם, עמ' 25*.
47. E. Brönno, *Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus auf Grundlage der Mercatischen Fragmente der zweiten Kolumne der Hexapla des Origenes*, Leipzig 1943, p. 16.

48. דוגמאות בטקסטים שלנו: מִחֻלָּלָה (17 ז, ק), תִּאחֹר (11 ז, ל), תִּאמֹץ (18 ז, ר), מִחֻרָפִים (17 ז, מ) ועוד הרבה. בטקסטים אחרים: תִּחַבֵּב, תִּחַלָּל (מורטון כ"י a, עמ' יג, יז), תִּהְדֹּר, תִּעֲזֹן (אדלמן ב, 3; ב, 14), מִהֶלֶךְ, יֵהֶלֶךְ (פיוטי יניי ט, ו, ח, מורטון כ"י d, עמ' מז). בכל כתבי-היד הללו משמש סימן ה־a גם כנגד שווא-נע טברני.

49. הש' י' קוטשר, לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 23 ואילך.

50. אבל לא רק שם, הש': לִבְנוֹן (14 ב, ה' יד, ח).

51. ור' הערת קאהלה: so! (מד'ו א, עמ' ד, הע' 1).

52. בר, עמ' 45, ש' 27 מעתיק כאן בטעות: רְגִלִינוּ. (בהשמטת הו"ד).

1.32 אחרי שעמדנו על ההשמטות בטקסט כשלנו, שהוא מנוקד ניקוד מלא באופן יחסי, וראינו איזו תנועה נשמטת והיכן, יש מקום לבדיקה הפוכה. יש מקום לבדוק טקסט המנוקד ניקוד חלקי ומפוזר ולראות, באילו תנועות ניקוד המנוקד החסכוני טקסט כזה, והיכן ניקד.

לצורך הבדיקה הזאת בחרתי בהעתקה אחת של פיוטי שמעון בר מגס המחזיקה שני דפים כפולים (שמונה עמודים) והמנוקדת ניקוד ארץ-ישראלי בודד ומפוזר.⁵³ מניתי כאן למעלה ממאתיים סימני ניקוד. שכיחים ביותר הם הסימנים: חירק, צירי וחולם. הסימנים קמץ ופתח מהווים יחד פחות מתשעה אחוזים מכלל הסימנים (18 פעמים). מקומם של הסימנים הוא בראשי התיבות בעיקר. למעשה באים כשלושה רבעים מסימני הניקוד בראשי התיבות. כגון לציון תנועת הבניין הבאה בהברה הראשונה של הפועל (55 סימנים) או לציון תנועת השמות הסגוליים, הבאה בהברתם הראשונה (27 סימנים), וכן לציון בכלים השימוש (17 סימנים).

ניקוד ארץ-ישראלי בודד אופייני לטקסטים מתחום תורה שבע"פ, אבל מצוי הוא גם בטקסטים של מקרא. כאן באים סימני הניקוד:

א. בתיבות שהן זרות לקורא בדרך כלל, כגון בפסיקתא דרב כהנא במלים⁵⁴: דורמס'יות (65, 8), בלסתר'א (65, 9), סנטר'ך (68, 14), קינטינ'רין (70, 5), פנט'ך (71, 15), וכגון בפרקי ההתנחלות שבספר יהושע בשמות מקומות⁵⁵.

ב. בתיבות שנתארכו בעטיים של כינויים דבוקים. תיבות אלה מתנקדות בעיקר בסופן, בכינוי. הש', למשל, כינויי הנוכחת ביחזקאל ט"ז: ואלבישך, ואנעלך, ואחבשך, ואכסך (שם, פס' י, קאהלה כ"י H, מד"ו ב, עמ' 70), וכן כינויי המדבר בתהלים: פלטני, [ות]אורני, ויעלני (שם ל, יב; לא, ב; מ, ג, מורטון כ"י c) ועוד ועוד⁵⁶.

53. העתקה זו נתונה כיום בשני כתבי יד: קמברידג' T-S. H 16¹², אוקספורד Bodl. 2736/C fol. 5-6. אין ספק, ששני כה"י שייכים להעתקה אחת. דבר זה מתברר לא רק מהבחינה הפאליאוגרפית אלא גם מהעובדה, שבאחד יש המשך ישיר לאחר. חלקים מהעתקה זו נתפרסמו בידי מ' וולאי, מחקרי יני, ידיעות המכון ב (תרצ"ז), עמ' רכב-רל, ובידי ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 5-8. בעיבודה המלא של ההעתקה עסקתי בעבודתי במילון ההיסטורי ללשון העברית שע"י האקדמיה ללשון העברית.

54. ר' ג' אלוני וא' דיאס מאצ'ו, פסיקתא דרב כהנא בניקוד ארץ ישראלי, לשוננו כנ (תשי"ט), עמ' 57-71.

55. דיטריך כ"י Ob I, עמ' 3*-20*, עמ' 17, 23.

56. ניקודי קבר' (62, 6), והרגו (65, 11), חבשן (65, 10), נתנוהו (67, 1), קברום (62, 10) בצורות עבר בעלות כינויים בפסיקתא דרב כהנא אינם עניין לכאן, שכן אלה

ג. בהברות שכתובין חסר. משום כך, לדוגמה, בא חולם בכארבעים צורות בינוני פֶּעַל (בכתיב חסר) בטקסט של מסורה, שבו מנוקדת בממוצע כל תיבה שמינית, וסך תיבותיו המנוקדות הוא 220. גם שאר הניקודים בטקסט זה באים על גבי כתיבים חסרים בדרך כלל⁵⁷.

לסיכום: יש כמה וכמה נקודות מגע בין אופי ניקודו החלקי של הטקסט שלנו ובין נוהגי הניקוד בטקסטים שניקודם בודד. עיקר הקרבה הוא בין הניקוד שבפיוטינו ובין הניקוד שבטקסט של פיוטי שמעון בר מגס. שמיטת ניקודה של a בטקסט שלנו ונדירותה בניקוד פיוטי שמעון בר מגס מסתברות על רקע שכיחותה הגבוהה של התנועה בלשון⁵⁸. מאחר שהגה ששכיחותו גבוהה ערכו המציין פחות הוא, לא ראו, כנראה, המנקדים תועלת רבה בסימונה של התנועה. לנוהג של ניקוד הקצוות בתיבות ארוכות יש להקביל את תופעת ניקוד ההברות הראשונות בפיוטי שמעון בר מגס וניקוד הכינויים בהעתקות מן המקרא. ניקודן העקיב של תיבות קצרות מסתבר על רקע אפשרויות הקריאה המגוונות, שמזמן מספר מצומצם של סימני אותיות⁵⁹.

1.33 בסיום הפרק נדון במסקנות שהסיקו חוקרים מתוך תפיסה בלתי נכונה של התופעות שפירשנו אנב דיונונו. פ' קאהלה ופ' ליאנדר הביאו מן הדילוגים בניקוד הארץ-ישראלי ראייה לביסוס סברתם בדבר התרופפות מבטא הגרניות בפי בעלי הניקוד. הם הסתמכו על דוגמאות לשמיטת הניקוד בסביבתם של עיצורים גרניים⁶⁰. הבדיקה המפורטת של דוגמאותיהם מעלה, שעל פי הרוב אין ההשמטות שהצביעו עליהן מוכיחות דבר. 14 מתוך 15 הדוגמאות שמזכיר, למשל, קאהלה (בעקבות ליאנדר) ב-גיוה' שלו הן דוגמאות לשמיטתה של a בהברה מצעית. טענתם של קאהלה וליאנדר הייתה עשויה להיות בעלת תוקף, אילו היו אמנם מצליחים להוכיח, ששמיטת תנועות אופיינית היא לסביבתם של העיצורים הגרניים דווקא⁶¹. אבל דבר זה לא ניסו לעשות, ואין גם

באים, כנראה, בעיקר להוציא מידי קריאה על דרך הארמית. ניקודים המבקשים למנוע קריאה אחרת הם כנראה גם ניקודי תיבות זעירות. לדוגמה, הניקוד כן (בפסיקתא⁶², 4; 65, 5), הבא להוציא מידי הקריאה כן. והניקוד כן (בכ"ר פ, ז, מהד' טיאודור-אלבק עמ' 959, ע"פ קטעי גיזה שבידי מר סוקולוף), הבא להוציא מידי הקריאה כן. 57. דיטריך כ"י Ob 2/Cb3, עמ' 21*–35. יש להזכיר עוד, שחלק לפחות מהתיבות שנכנסו לאוסף המסורה הזה כבר נבחרו בין השאר על סמך היותן ראיות-ניקוד. (ר' דיטריך, עמ' 27).

58. הש' בלשון ימינו נ' פלדה, שכיחות ההגיים בעברית, לשוננו כג (תשי"ט), עמ'

235–242.

59. רוב דוגמאותיהם לקוח מפיוטי המשמרות. ר' קאהלה, ZAW 39 (1921), עמ'

235, ליאנדר, עמ' 95, קאהלה, גיזה, עמ' 168.

60. G. Bergsträsser, Mitteilungen zur hebräische Grammatik, Ist die tiberien- הש' 60.

אפשרות לעשותו, מכיוון ששמיטת תנועות, דהיינו שמיטתה של a בהברה מצעית, אינה מוגבלת דווקא במקום שבא בה או בשכנותה עיצור גרוני⁶¹.

2 תורת ההנה

2.1 התנועות

2.11 התנועות הקדמיות

בהתנהגותן של התנועות פתח וקמץ משתקפת ספרדיותו של המנקד, שכן הוא מחליף ביניהן ללא הבחנה. לעומת זאת משקפת מערכת הסימנים עצמה את ספרדיותו של הניקוד, שכן זה אינו מכיר אלא שני סימנים בלבד בָּ לציין התנועות הקדמיות. ובעוד הסימן הראשון בא בדרך כלל כנגד חירק טברני, עומד השני כנגד שני סימנים טברניים שונים, כנגד הסגול הטברני וגם כנגד הצירי הטברני.

הקבלה זו בין הסימנים הטברניים והסימנים הארץ-ישראליים מופרעת לפעמים, בעיקר בסביבתם של עיצורים גרוניים.

2.111 בשמות סגוליים גורדים, שלמד השורש שלהם גרונית – עין או חית, מצאנו לפנייה כמה דוגמאות לתנועת בָּ, למרות סמיכותה של התנועה לעיצור הגרוני. הדוגמאות:

מֶלַח (17 ו, מ; ו, נ) שלוש פעמים, כשהיא חורזת עם הַמֶּלַח (= הַמֶּלַח). ואין עובדה זו מפחיתה מערכה של העדות, שהרי אין להניח, שהמנקד עיוות את הלשון לצורך החרוז. ראוי יותר להניח, שצורה זו, שהמנקד הכיר אותה, גשומרה כאן בזכות החריוה. ודבר זה מתאשר מעדויות אחרות, שאינן באות בחריוה דווקא, כגון: זָבַח (פיוטי יניי קיא, ז, ז; בָּר, עמ' 20), קָרַח, קָדַח (פיוטי יניי קלב, ה, ב; מורטון כִּי a, עמ' טז), קָלַע [פיוטי יניי ה, ו, ח; M. Kober, *Zum Machsor Jannai*, Frankfurt a.M. 1929, p. 18, והע' 10, שם. (להלן: קובר)] נֶצַח (אדלמן כִּי G, לא, 21).

אמנם כל אחד מן הניקודים שצוטטו מכיר גם צורות ב־a, ולא עוד אלא שהצורות שהבאנו כאן הן מיעוט לעומת צורות a, ובכל זאת יש ליחס חשיבות לניקודים הסוטים, שכן אלה משקפים כנראה שלב, שלא הייתה בו לגרונות אותה השפעה אסימילטורית, שיש לה במבטא המשתקף בניקודו הטברני של המקרא.

sische Vokalisation eine Rekonstruktion?, *Orientalistische Literaturzeitung* 27 (1942), p. 586.

61. להדגמת התופעה בפרק זה נמנעתי מהסתמך על דוגמאות שיש בהן בסביבות ההשמטה עיצור גרוני (אך ר' הע' 48), עם זאת נראה, שאין הפרק חסר דוגמאות.

2.112 מעניינת גם הצורה ומִשְׁבַּחַת (16 ח), בטברנית: מִשְׁבַּחַת, המזדמנת פעם אחת בטקסט שלנו ליד: מנהמַת מְקִלֶסֶת.

2.113 גם בניקוד ותְעָדִי (יח' טו, יג: וְתַעְדִּי, קאהלה כ"י H, מד"ו ב, עמ' 71, ר' גם שם, עמ' 17*) באה, כנראה, לידי ביטוי תופעה דומה. בניקוד הטברני וגם בניקוד הבבלי אין צורות פה"פ ע"ן בשורשי ל"ה מובחנות בעתיד קל מצורות ההפעיל המקבילות⁶². אבל בעוד שבניקוד הטברני נתקיימה ההבחנה ביניהן בגוף המדבר⁶³, נתבטלה גם בפוזיציה זו בניקוד הבבלי⁶⁴. ניקוד א"י זה וכיוצא בו רומזים לשלב מסוים, שנתקיימה בו ההבחנה בין הפעיל לקל בכל הגופים⁶⁵. מלבד ותְעָדִי מצאנו גם תַחֲנָה (= תַחֲנָה, י' דאווידון, גזי שכטר ג, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 30, שו' 131; בר עמ' 20). אשר לשורש זה מסכימים הן הניקוד הטברני והן הניקוד הבבלי, שאין צורות הקל בעתיד משתנות מצורות ההפעיל המקבילות⁶⁶. עדותו של הניקוד הארץ-ישראלי היא לפי זה משמעותית במיוחד.

2.114 גם בנפעל עבר משורשי פה"פ ע"ן בגורת ל"ה מצאנו בניקודים ארץ-ישראליים כמה דוגמאות לצורות מיוחדות. בפיוטי הדותה: נַעֲשֶׂה (18 ח).

ובפיוטי ינ"י: נַעֲשֶׂה (קלב, א, ר; מסופקים יד, ט, ז; מורטון כ"י a, עמ' יד, ב). נַעֲשֶׂה (קט, ו, ד; מורטון כ"י a, עמ' ה), נַעֲשִׂיתָ (עה, א, ד; מורטון כ"י e, עמ' נא), נַעֲנֶה (ה, ד; ה, ה, ו; קובר, עמ' 17).

בניקודו הטברני של המקרא אנו מוצאים את התחיליות של הצורות הללו מנוקדות בדרך כלל בפתח⁶⁷. הניקוד הבבלי העתיק מבחין כאן בין לשון המקרא ובין לשון חכמים. במקרא מנוקדת התחילית בסימן ב' הבבלי, המשקף את האסימילציה של תנועת התחילית לע"ן שאחריה. לעומת זאת בלשון חכמים, בספרא, מצוי כבר גם החירק כניקודה של התחילית. ויש גם כמה דוגמאות, שתוקן בהן החירק לפתח⁶⁸.

ההבחנה שמבחין הניקוד הבבלי בין ניקודי המקרא ובין ניקודו של טקסט מתחום תורה שבע"פ אולי רומזת לכך, שהצורות המיוחדות שמצאנו בניקודים

62. ר' ברג' ב §21 b^d.

63. אולי חוץ מפעם אחת. הש' אַעֲנֶה אף אני" (איוב לב, יז), ור' ח' רבין, התנועות הקטנות בעברית הטברנית, ספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 185, הע' 62.

64. חוץ מאשר בשורש עלה. ר' י' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 601.

65. והש' התעתיק θεου (מל' ב, יג: תַעֲשֶׂה).

66. ר' ברג' ב §21 b^e, וכן י' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 600.

67. ר' ברג' ב §21 b^f.

68. י' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 618.

ארץ-ישראליים היו הצורות המקוריות בלשון חכמים ואלה תוקנו ונדחו בהשפעת לשון הסטאגדרד בעלת היוקרה. רושם זה מתחזק על סמך ניקוד המשנה בכ"י קאופמן. בכתב-יד זה בכל הצורות שבעבר ושבינוני הגרין סגולה⁶⁹.

להבנת התופעה יש, כנראה, להניח, שבלשון חכמים לא היו עוד הגרונות במעמד חזק למדי, כדי לדמות אליהן את התנועות שבסביבתן. עם זאת המשיכו כנראה דוברי לשון חז"ל מכוח מסורת לשון המקרא ויוקרתה לומר נַעֲשֶׂה וכיו"ב. אבל אסימילציה זו לא הייתה עוד מוצדקת מבחינה פוניתית. במצב זה התחילו לפעול היקשים לשוניים. היקשים אלה פעלו בעיקר בפועל, שכן בו לא קיימת צורת יסוד קובעת כמו בשם (אבל הש': מֶלֶח). ההיקש לא פעל, כנראה, במלוא עצמתו בצורות מסוג תַּעֲדִי וכד'. שכן בצורות אלה גם בגורת השלמים בשרשים שפה"פ שלהם ע"ן אין תנועת התחילית נקבעת ע"פ העיצור שאחריה בלבד. באופן כזה נתקיימו כבר ממילא צורות כמו תַּעֲלֵץ וכיו"ב, והשפעת תנועת התחילית בגורת השלמים נחלשה.

2.12 התנועות האחוריות הארוכות מבחינה היסטורית

בניקוד של הקדושתות משמשים כאן שני סימנים. הסימן בָּ בא בדרך כלל כנגד חולם טברני, ואילו הסימן בֵּ כנגד שורק או קבוץ טברניים. אבל קיימות גם סטיות מן ההקבלה הזאת.

2.121 אנו מוצאים גם את הסימן בֵּ כנגד חולם טברני. דוגמאות: בפועל. – בניין קל, בינוני פועל: יִשָּׁב (19 ג, ס), דֹּרֵשׁ (15 ו, ע), הֹלְכִים (19 א בחתימה), הקֹּטְפִים (17 ג, איוב ל, ד).

מקור (גורת ל"י): עֲלֹתָהּ (19 ב, ה' ב, יז), לצד: עֲלֹתָךְ (12 ז, ע). עתיד (גורת פ"י): תִּסִּיף (15 ו, ת), לצד: תִּסִּיף (כמה פעמים).

בניין נפעל, בינוני (גורת ע"ו): נִפְעִים (18 ג, ע).

בשם. – יִגְוֶה (17 ו, י), אבל: יִגֹּן (15 ג, מ) כדין!

בשֹׁבְכָה (16 ז, ו)⁷⁰. צִיבֹאֲתֶיךָ (18 ז, צ), לצד: צִיבֹאֲתֵינוּ (19 ב,

בחתימה), בִּנְתִיבֹת (18 ז, מ) נִדְי (16 ב, בחתימה)⁷¹.

ובכינוי הדבוק של נסתר: בִּיפִיֹּ (5 ז, ע), כִּיתָרֹ (11 ב, כ), לִמְעֹ (12

ו, ד), להִקְיֹמוֹ (18 ב, ל), להִכְיֹנוֹ (16 ה, ת).

דוגמה מפורשת מצאתי עוד בניקוד א"י אחר: טֹבֶתֶךָ (פיוטי יני קכב ז²,

ט; מורטון כ"י a, עמ' יב) ויש עוד דוגמאות נוספות⁷².

69. שם, עמ' 619.

70. במשנה, כ"י קאופמן: שֹׁבֶךְ (שֹׁבְכִים) באופן קבוע בחולם. הניקוד מסתבר ע"פ

כלל שמיטת ה-a.

71. הש' י' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 279.

72. והש' במסורת האשכנזית: בשורה, מסכת יומא ועוד וכנודן: יהושע בן-גזון וכד'.

סקירה קצרה של הדוגמאות שזכרו מעמידה אותנו מיד על העובדה, שהסימן \tilde{u} כשהוא בא כנגד תנועת חולם טברנית, בא כמעט תמיד בהברות פתוחות. עובדה זו רומזת לתפוצתו המותנית של הביצוע הזה.

ואכן אם נתבונן בהגייתם המסורה של השומרונים לעברית ולארמית נמצא, שהבחנתם בין o ל- \tilde{u} אינה פונימיתית בלשונות אלה ולפי הגדרתו של ז' בן-חיים o היא ואריאנטה פונימית של \tilde{u} בהברות סגורות⁷³. ולפי זה אין הניקוד השומרוני מכיר אלא סימן אחד כנגד שני ההגאים הללו. והנה בטקסט שלנו משמשים כאן שני סימנים, ואף על פי כן, יש, כנראה, להניח, שגם המנקד שלנו ידע לשון, שלא שימשה בה אלא פונימה אחורית אחת בלבד. גם פונימה זו הייתה בעלת שני ביצועים המותנים במבנה ההברה, כמו במסורת השומרנית. הביצוע u היה מוגבל בלשון זו להברות פתוחות בלבד. וזה מקורם של ניקודי \tilde{u} המרובים בהברות פתוחות. ואף על פי שהכיר המנקד לשון בעלת מערכת פונימיתית כזאת וזו הייתה גם, כנראה, שגורה בפיו, בכל זאת השתדל לבטא ולנקד את הפיוטים שלנו על דרך אחרת. הדרך הזאת משתקפת מצד אחד במערכת הניקוד, שהיא בעלת שני סימנים כנגד התנועות האמורות. נוסף לכך משתקפת הדרך הזאת גם באופן שימוש של המנקד בשני הסימנים. השתדלותו להקפיד ולהבחין בסימן \tilde{u} ו- \tilde{u} צריכה ללמד אותנו, שדרך זו נחשבה בעיניו נכונה יותר.

2.122 במצב לשון כמו זה שתיארנו כאן אנו צריכים לצפות גם לסטייה ההפוכה, דהיינו, שהסימן \tilde{u} יבוא בהברות סגורות כנגד u טברנית שמקורה בתנועה ארוכה. אלא שיש לזכור, ש- u כזאת בהברות סגורות נדירה בהשוואה ל- o בהברות פתוחות⁷⁴. ואולי זאת הסיבה, שלא מצאנו בניקוד שלנו דוגמה לסטייה ההפוכה.

עם זאת יש כמה דוגמאות כאלה במסירה אחת של פיוטי ייני בניקוד ארץ-ישראלי, שנתפרסמה לראשונה בידי קובר. בניקודה של המסירה משמשים שני סימנים לציון התנועות האחוריות, ויש בה גם דוגמאות ל- \tilde{u} כנגד חולם טברני בהברות פתוחות. הש' מוליד (= מוליד) ועוד. מצד שני מצאנו עוד בניקוד זה גם דוגמאות שבהן הסימן \tilde{u} בא בהברות סגורות כנגד u טברנית, שמקורה בתנועה ארוכה: מדור (פיוטי ייני ה, ה, ז; קובר, עמ' 17), עבור

ר' ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד (להלן: ילון, מבוא), עמ' 21, וכן מ' ווינרייך, ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית, לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 235.

Z. Ben-Hayyim, The Samaritan Vowel System and its Graphic Representation, 73

Arch. Orientaln, 22 (1954), pp. 517-518; ר' הע' 15 שם,

74. היא מצויה בעיקר בפעלים מגזרת ע"ו וכן בצורת הבינוני הפעול הגרודה.

(פיוטי יניי ג, ו, ע; קובר, עמ' 13), בוות'יקת (פיוטי יניי ד, ז, ו; קובר, עמ' 15). לבסוף יש להזכיר כמה דוגמאות סותרות בניקוד שלנו. כגון: בִּינְיָנוֹת (מצוטט לעיל). דהיינו, בִּי כנגד חולם טברני בהברה סגורה. כאן עלינו לציין, שבמצב כמו שלנו גדלה שכיחותן של צורות היפרקורקטיות. דהיינו, דווקא מכיוון שהמנגד נוהר מפני חולם בהברות סגורות, הוא עשוי להיכשל ולתקן בִּי כזה ל-בִּי, למרות שהחולם במקום זה מכוח. באותו אופן נוכל גם להסביר את הניקוד קִנְיָנוֹ (13 ו, ק) בחולם בהברה פתוחה כנגד שורק טברני⁷⁵.

לעומת זאת משקף כנראה החולם הראשון בִּינְיָנוֹת (15 ז, ו, ז פעמיים) חילוף פונולוגי לא פוניטי. שכן לא מצאנו במשנה עִפ כִּי קאופמן אלא זוג בלבד (בחולם, במשמעות שניים)⁷⁶.

בסיכום יש להזכיר עוד את תופעת האלטרנציה: נְבוֹךְ / נְבֻכִים, מְתוֹק / מְתוֹקָה ועוד שבניקוד הטברני של המקרא, שריגלים לפרש אותה כקשורה לשינוי מקום הטעם⁷⁷. אבל על רקע הדוגמאות שלנו אולי יש מקום לתפוס את החילוף כשריד של תהליך דומה לזה שתיארנו כאן⁷⁸.

2.13 התנועות האחוריות הקצרות מבחינה היסטורית

יש להבחין כאן בין תנועה אחורית קצרה מבחינה היסטורית הבאה בטברנית בהברה מוטעמת, ובין תנועה אחורית קצרה מבחינה היסטורית הבאה בטברנית בהברה בלתי מוטעמת.

2.13.1 בהברות המוטעמות אין למעשה הבדל בין הניקוד הטברני ובין הניקוד הארץ-ישראלי. כאן גם כאן באה תנועה o. יש רק להעיר על כך, שבטקסטים המנוקדים ניקוד ארץ-ישראלי נוספו כמה ניקודי בִּי שאינם מצויים בטברנית. המדובר בעיקר בפעלים בעלי עִפ גרונית הבאים בטברנית בעתיד ובציווי בתנועת a⁷⁸. בלשון חזל קיימת נטייה להפוך צורות אלה לבעלי תנועת o⁷⁹.

75. לחולם בהברה פתוחה סופית כנגד שורק טברני יש לנו כמה דוגמאות בניקודים ארץ-ישראליים (ר' מורטון, עמ' 32) וגם בניקודים בבליים (ר' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 314). ייתכן, שזוהי תופעה הקשורה בטעם התיבה.

76. גם בִּינְיָנוֹת (14 ז, ל), במקרא יוכל, החילוף הוא כנראה מאותו הסוג דהיינו, אינו פוניטי, הש': יִכְלֵ (דנ' י, יז, קאהלה כִּי J, מדִּו ב, עמ' 73) בניקוד שאינו מחליף בדרך כלל בִּי בִּי.

77. ר' ברנ' א 25 d §.

77א. והש' עוד נמנים בניקוד של אִי כנגד נְמִינִים המסורה (תה' עה, ד, דיטריך כִּי 8 Cb, עמ' 70*).

78. ר' ברנ' ב e⁸ § 22.

79. ר' קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 30, 262. רשימה של צורות אֶפְעוֹל בפיוטי יניי נותן ר' מירקין, הבחינה הדקדוקית והסגנונית באוצר המלים של יניי, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב (תשכ"ט), עמ' 438.

נטייה זו מוגבלת בניקוד שלנו ע"י הכתיב. שכן ניקודי ב' אתה מוצא במקום שהכתיב הוא מלא בלבד, ולעומת זאת ניקודי ב', ב' באים על גבי כתיבים חסרים. הדוגמאות:

[ת]גאֹל (17 ו, ת), גאֹל (11 ו, ג).

נהוג (15 ו, ו), צעֹק (18 ג, צ), שאֹג (18 ה, ש; 19 ה, ש; 13 ג, צ) אבל בתוך מובאה מן המקרא: יִשְׁאֵג (13 ג, יר', כה, ל) וגם שלא כחלק מובאה מן המקרא: תִּשְׁאֵג (13 ה, ש), רעֹץ (18 ה, ר) אבל בתוך ציטאט מהמקרא: תִּרְעֹץ (6 ב, שמי' טו, ו), והש' עוד: יִבְעֹר (18 ז, ב), יִשְׁאֵב (14 ד), ויִנְהֹר ויִפְהֹד ויִרְחֹב (11 ח).

לא מצאנו כאן ניקודי ו על גבי כתיבים חסרים, וראינו, שניקודים אלה מוגבלים לכתיבים המלאים בלבד.

נעבור עתה להברות הבלתי-מוטעמות בטברנית.

2.132 u היסטורית קצרה נוטה להתקיים במסורת הבבלית של העברית גם בהברות בלתי מוטעמות. כנגד u בבליית כזאת באות בניקוד הארץ-ישראלי שלנו התנועות ב', ב', ב'. תנועת o כנגד u בבליית מזדמנת בכל מקום אפשרי. דהיינו, גם לפני עיצור מוכפל וגם על גבי כתיב חסר וי"ו. לעומת זאת מוגבלים ניקודי קמץ (או פתח) להברות שאינן סגורות בדגש⁸⁰ ומקומם על גבי כתיבים חסרים בלבד. ב' באה בהברות סגורות בדגש בלבד⁸⁰.

2.1321 כנגד קמץ טברני

בשם, שמות פרטיים: שם המקום בְּצָרָה כשהוא בא בכתיב מלא מנוקד בבֹצְרָה (17 ו, ז), אבל באותה סטרופה עצמה, כשהכתיב חסר וי"ו, אתה מוצא את הניקוד: מִבְצָרָה (17 ו, ח).

שם המקום חֻצְפִּית (14 ג, מ)⁸¹ מזדמן בקדושתה למשמר ישבאב, שזה היה מקום מושבו, עוד שבע פעמים בכתיב חסר ואז ניקודו של השם כמעט תמיד בפתח: חֻצְפִּית⁸².

שמות סגוליים: בשם הסגולי מִתָּן מצאנו חילוף דומה באותם התנאים. מִתָּנִי (18 ו, א) ליד מִתָּנִים (18 א, נחום ב, ב). וכן בניקודים א"י אחרים: מִתָּנִי (מורטון כ"י a, עמ' כד; אדלמן כ"י B, עמ' ח, 22), ומִתָּנִהם (תה' סט, כד, קאהלה כ"י L, עמ' 84). אין להניח כאן משקל מקורי שונה מ-quīl⁸³, שהרי מצאנו הן את הצורה הכתיבית בו"ו והן את הניקוד ב'.

80. הש' בטברנית ברנ' א n 26 §.

81. אומנם אין לנו וודאות במקרה זה, שמקורה של התנועה ב-ו היסטורית קצרה, ולא מצאנו כנגדה בניקוד הטברני קמץ.

82. חוץ מפעם אחת: חֻצְפִּית (14 ה, ש).

83. על סמך מתנתא הסורית ועל סמך מִתָּן הערבית. כמו-כ על סמך הכתיב

שמות סגוליים אחרים. כפֿעֿלוֹ (14 ז, ג). ובניקודים א"י אחרים: פֿעֿלֿךְ (מורטון כ"י. a, עמ' כט), פֿעֿלֿם (אדלמן כ"י. B, עמ' ז, 2). בתעתיקי הירוגימוס לחבוקוק ג, ב מצאנו גם: phalach⁸⁴. השם אֶלְפֶּעַל (דה"י ח, יב) אינו חייב להכריע כאן לצד דגם משקלי שונה, שהרי מצויים בניקודים ארץ-ישראליים גם: פֿעֿלֿ וגם פֿעֿלֿךְ⁸⁵. גם בניתוח הצורה וחִכְמָתָם (18 ז, ל) אין לייחס חשיבות לעובדה, שבסורית הצורה היא: חִכְמָתָא, ובערבית: حِكْمَةٌ, שהרי מצאנו גם פעם אחת: חִכְמָתָא (11 ז, ד).

המלה אהל בנטייתיה מזדמנת בטקסט שלנו שש פעמים בכתב חסר, ומנוקדת כמעט תמיד בקמץ או בפתח: אֶהֱלִם, אֶהֱלִי (3 פעמים), אֶהֱלִיכֶם חוץ מפעם אחת: אֶהֱלִיךְ (12 ה, ק), והנה גם בניקוד הטברני מנוקדת צורה זו בחולם ולא בקמץ.

הניקוד בֿ על גבי כתיבים חסרים במקום שיש בניקוד הטברני קמץ נדיר כאן (אבל הש' חִכְמָתָא). יש להזכיר את התיבה קדש בנטייתיה. תיבה זו באה הן במובאות מן המקרא (13 ג) והן בפיוט עצמו (13 ג-ד; 15 ח) באופן קבוע בכתב חסר, ובכל זאת בסימן בֿ תמיד. כמו-כ ייזכרו: אֶזְנִיָּו (19 ב, ל), אֶרְחֹתָם (19 ג, ג).

בפועל, צורות מקור: במקור הנטוי מן הבניין הקל שולטות בטברנית לרוב הצורות הקמוצות⁸⁶. בניקוד שלנו משמשת במקרים רבים התנועה בֿ בהברה הראשונה: אֶמְרָן] (12 ח), דֹּבֶרֶךְ (12 ג, פ), לְעֹבֶדְךָ (15 ו, י); אבל ליד אֶמְרָן], כשהצורה באה באותה שורה בכתב היד בכתב חסר, הניקוד הוא בקמץ: אֶמֶרֶךְ (12 ח). וכן כפֿתַחֲךָ (19 ב, כ) ועוד, אבל ראה גם זִכְרֶךָ, כִּרְתֶךָ (12 ז, א; ז, ב).

דוגמאות נוספות: להֶרְגָה (15 ז, י), והש' בניקוד הטברני לְהֶרְגוֹ (שמ' כא, יד); בתַּפְשָׁנִי (16 ה, ק), והש' בניקוד הטברני לְתַפְשָׁה (דב' כ, יט); בַּחֲרִם (17 ח), ובפועל זה בטברנית: בִּחְרִי (יח' כ, ה). בניקודים ארץ-ישראליים אחרים מצאנו גם לִבְשֶׁךְ, מִלְכֶךְ, סִלְחֶךְ, פִּצְחֶךְ, צִלְחֶךְ, קִרְאֶךְ (פיוטי יגני קלב, טו; מורטון כ"י. a, עמ' כב). והש' בתעתיק של ההקספלה לִבְחָפוּי (תה'

החסר מתנים המודמן באופן קבוע במגילת ישעיהו. ר' P. Wernberg-Moeller, *Studies in the defective spellings in the Isaiah-scroll*, JSS, 3 (1958), p. 253. הש' עוד ח' ילן, מגילות מדבר יהודה – דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 99 (נספח יא).

A. Sperber, *Hebrew Based upon Greek and Latin Transliterations*, HUCA 84, 12-13 (1937-1938), p. 221.

85. ר' מורטון, עמ' 51.

86. ברי' ב n¹⁴ §. יוצאים מן הכלל: קצרך קצרכם. אבל כאן משמשות גם צורות פתוחות, ובעיקר בשרשים שעה"ס שלהם גרונית (ברי' ב n¹⁴ §, 22 d^b §).

לא, כג): *Baaφzi*⁸⁷. עלינו להזכיר עוד, שח' ילון מצטט חיבורי דקדוק עתיקים המעידים על המבטא בשכבה (= בִּשְׁכָּבָה)⁸⁸.

צורות ציווי: בציווי קל מן הפעלים ה־חלומים בא בטברנית בדרך כלל בהברה הראשונה של צורת היחיד בכינויים קמץ⁸⁹. ובניקוד הארץ־ישראלי, כשהכתיב הוא מלא, באופן קבוע בִּ: דִּרְשִׁיָּהּ (13 ו, ד), חִגְרִינֹ (13 ו, ה), סִמְכֶם (16 ג, ס), רִדְפִיָּהּ (13 ה, ר). מן השורש כתר מצאנו בפיוטיו את הצורות: כתֹר (12 ו, כ; 18 ו, כ), נִכְתֹר (13 ו, ר), וגם: כֹתֶרֶם (14 ו, כ). אבל כשהכתיב חסר, הניקוד הוא כֹתֶרֶה (13 ז, כ)⁹⁰.

מצויה כאן צורת הציווי נהֹג (15 ו, ג). פירושו של דבר שהפועל מתנהג על דרך ה־חלומים שלא כבמקרא⁹¹, והנה צורת היחיד בכינויים מנוקדת בפתח: נִהְגִינֹ (11 ו, ג). אבל כשהכתיב מלא, מצאנו בשורש גאל ליד גאֹל – גִּאֲלִינֹ (16 ו, ג).

מן השורש עוד מצאנו בעתיד את הצורה תַעֲנִידִינֹ (15 ב בחתימה). ואומנם צורה זו כשלעצמה עשויה להתפרש גם כעתיד פיעל⁹², אלא שבמקרא לא מצאנו פיעל מן השורש הזה⁹³. צורת הציווי במקרא היא עֲנִידֶם (מש' ו, כא) ואלו כאן עֲנִידִינֹ (13 ו, ע). אם אמנם אין זו צורת פיעל, הרי שלפנינו דוגמה נוספת לעניינו.

תחילית ההופעל: בטברנית משמש כאן ליד הקמץ גם הקבוץ⁹⁴. בטקסטים שלנו מצאתי כעשר דוגמאות בכתיב מלא⁹⁵, והנה גם באותם שני מקרים שהכתיב חסר מצאנו את התחילית בחולם: והמִכְרָה (15 ז, מ), תִקְדֵשׁ (14 ח)⁹⁶.

2.1322 כנגד קבוץ טברני

לצד התנועה בִּי אנו מוצאים כאן גם כמה דוגמאות לתנועת בִּי. ליד שם־העצם חֹפֶה (מצוי ביותר בקדושתה למשמרת חופה, קד' 13), חֹפֶתוֹ (13 א,

87. לדין בצורה זו הש' ברונו, עמ' 57.

88. "קמץ חטף מכוונה פתח?", עיני לשון, תש"ב, עמ' 30.

89. ברי' ב 14 i^d.

90. העובדה, שמצאנו במקרא צורות בבנין פיעל מן השורש הזה, אינה מחייבת את התפיסה פִתְרָה כאן, מקום שמצאנו צורות קל בלבד במשמעות דומה.

91. ר' לעיל 2.131.

92. ר' לעיל 1.3131.

93. אבל מוכן, שדבר זה אינו קובע במה שנוגע לתקופה שאחר המקרא; והפיוט,

עם היותו מושפע מל' המקרא, מכיר גם צורות אחרות.

94. ברי' ב a^a 19 §.

95. יוגרל, יוהפך, הומלחה, יועל, יועלם, יועצר, יוערך, יופקד, תוקדש, יושקד.

96. והש' מירקין, במאמרו הנוכח בהע' 79, עמ' 438.

(ה) מצריות גם חֹפֶה (13 ז, ו), לחֹפֶתָה (13 ח). ליד בְּכֶהֱוֹתָ (17 ג, מ) גם כֶּהֱוֹת (12 ב, כ). צורת הנקבה של אֹם (18 א, א) היא אֹמָה (16 ח), אבל גם לֹאֲמֹתָךְ (12 ד).

גם בכ"י a של מורטון מצאנו חילופים דומים: חֹפֶת ליד חֹפֶתָךְ, כֹּלֶם ליד כֹּלֶם, חֹקֶי ליד חֹקֶי ועוד⁹⁷.

2.133 לאחרונה הצביע פרופ' י' קוטשר במאמר מפורט על ניקודי o במקום שאנו מצפים ל-u בטקסטים ארמיים של תרגומי מקרא ובעברית המשנה. הוא העמיד על כך, שניקודי o ניתן למצוא בעיקר בתיבות שאינן באות במקרא (בארמית המקרא ובעברית). לדעתו נעלמה התנועה u מלשון הסובסטאנדרד הארמית והעברית (הארמית הגלילית ולשון חז"ל), ואת מקומה ירשה התנועה המנומכת o. לעומת זאת הוא מניח, שתנועת u נתקיימה בלשון הסטנדרד (העברית המקראית וארמית המקרא), ומשגברה לימים בזכות יוקרתה על הסובסטאנדרד, דחקה משם את הצורות ב-o, בעיקר באותן תיבות שמבטאן הסטאנדרדי היה שורר בפי המנקדים מקריאת המקרא⁹⁸. זהו הסברו של פרופ' קוטשר למספרן הגדול יחסית של העדויות לחוסר פעולתו של המעֶתֶק. הנחותיו אלה של פרופ' קוטשר כוללות בעצם עוד הנחה אחת שלא נתפרשה – שבתקופת חיתו של הסובסטאנדרד שמרו הדוברים על מסורת לשונית סטאנדרדית בעלת הבחנה ווקאלית, u, הנוהגת גם בלשון דיבורם הסובסטאנדרדית, אלא שאין הבחנה זאת באה שם באותן מסיבות שבהן היא קיימת בסטאנדרד הלשוני. הנחה זו דורשת הוכחות מבוססות היטב, מכיון שברגיל מקובל להניח, שבמקרה כזה מיטשטשת ההבחנה הסטאנדרדית⁹⁹. גם הבדיקה אחר מקורותיו של פרופ' קוטשר אינה מסייעת להנחותיו. שכן דוגמאותיו לקוחות מטקסטים המנקדים ניקוד ארץ-ישראלי, מצד אחד, ומטקסטים בנִיְקוּדִים טברניים שמסורתם ספרדית, מצד שני¹⁰⁰. העדויות למעֶתֶק הן בעברית, בלשון חז"ל ובפיוט, והן בארמית נמסרו אפוא כולן בידי בעלי מבטא, שנוכל להגדיר אותו כספרדי¹⁰¹.

97. ר' מורטון, עמ' 32. והש' עוד במסורות העדות, מ' ווייגרייך, לשוננו, כז-כח

(תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 235.

98. י' קוטשר, ביצוע תנועות u i בתעתיקי העברית המקראית בארמית הגלילית ובלשון חז"ל, ספר זיכרון לבנימין דה-פריס, ירושלים תשכ"ט, עמ' 232-233, 242 ואילך.

99. ר' ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 277. מורג קובע קביעה זו בפגישה בין שתי לשונות, שהאחת מדוברת והשנייה – העברית – לשון ליטורגית. והלוא כאן מדובר בשני רבדים היסטוריים של אותה לשון.

100. כמו הניקוד של כ"י קאופמן למשנה. על ספרדיותו של כ"י זה ר' ילח, מבוא, עמ' 31.

101. לזיקתו של המבטא הספרדי לניקוד הארץ-ישראלי ר' מורג, העברית, עמ'

288. מן התעתיקים אין כנראה ללמוד דבר לענין u קצרה – o, ופרשת i קצרה – e אינה נוגעת לנו.

לפי זה ועל פי הקשים שמעוררות הנחות אחרות נראה, שמוטב להגדיר את המעתק כמעתק שתחום פעולתו ניב־גיאוגרפי, ולא כמעתק היסטורי. יש להבחין בין מה שנמסר בטבריה ובניקודים הארץ־ישראלי והבבלי; ובעוד שה־היסטורית הקצרה נתקיימה בהברות לא מוטעמות בניקוד הבבלי, היא הפכה ל־ס בניקוד הארץ־ישראלי (גם לפני עיצור מוכפל). הגייה זו בטהרתה משתקפת בניקודי מקרא (!) ארץ־ישראליים עתיקים. כמו, למשל, מגילת תהלים¹⁰², שמוצאים אנו בה ניקודים כמו קִדְשׁו (ל, ה), חִכְמָה (לז, ל), מִירְדִי (ל, ד), בְּאֶמְרִים (מב, יא), חֲנִי (מא, יא), ומקִלְלִיו (לז, כב), בְּתָמִי (מא, יג), בִּסְכָּה (לא, כא), כָּלו (כט, ט). וכן בשריד מספר יחזקאל (קאהלה כ־י H.¹⁰³): יִפִּיךְ, אֲזִינִיךְ, לֹא־כָלָה, חֶקֶךְ (= חֶקֶךְ).

אם אמנם נכונה הדעה, ששני כתב־היד הקדומים האלה אינם מכירים את הסימן u, יש מקום לפקפק בערכן של העדויות¹⁰⁴. אבל הנחה זו בדבר מעתק u-ו במסורת הלשונית המשתקפת בניקודים ארץ־ישראליים אינה מתבססת על הטקסטים האלה בלבד¹⁰⁵. ואפשר, שדווקא בגלל המעתק – מאחר שפחתו סיכויי הישנותו של ההגה u – לא פגשו את סימונו בשני הטקסטים הללו המנוקדים ניקוד חלקי ביותר, אם כי היה לו סימן¹⁰⁶.

102. מגילת תהלים הוהדרה פעמיים על־ידי אנשים שונים בערך באותו זמן: ר' מורטון, עמ' לג–מד (כ־י c). וכן בההדרתם המשותפת של ג' אלוני וא' דיאס מאצ'ו, *Dos manuscritos 'palestinoses' mas de la Geniza del Cairo, Estudios Biblicos*, 17 (1958), pp. 83–100; *Otros dos manuscritos 'palestinoses' de Salmos, Sefarad*, 18 (1958), pp. 254–271. קיימים הבדלים קטנים בין הההדרות, עם זאת נמנו כאן רק אותן צורות, שהמהדירים כולם מסכימים עליהן.

103. מד־ו ב, עמ' 17*.

104. ר' ו' בן־חיים, מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל, לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 224, והע' 4 שם.

105. הש' בפיוטינו: אמתך, קִדְשׁו, תִּקְדֶּשׁ.

106. על אופי ניקודם של שני כתב־היד ר' לעיל 1.32. במגילת תהלים מצאתי דוגמה ודאית אחת, שבה יש לצפות ל־u ארוכה ע"פ הטברנית (ר' ברנ' ב 28 o §), והמהדירים כולם וגם אני קוראים: יִטָּל (לז, כד) בחולם.

אבל יש בניקודים ארץ־ישראליים דוגמאות נוספות לחולם כתנועת ההופעל בגורת עִז־הש': יִטָּב (פיוטי יני עד, ה, י; מורטון כ־י e, עמ' נב), וכן: שהֲזִלו (משנה בבא בתרא ה, ח, ג' אלוני, קטע משנה עם ניקוד ארץ־ישראלי, ספר היוכל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 37) אבל ר' ילון, מבוא, עמ' 173. בכתב־יד אלה משמש גם הסימן ב־, ואין להניח שהחולם הוא ביצוע של ב־, מכיון שהוא בא כאן בהברה פתוחה, ר' לעיל 2.121. ראוי להזכיר גם את הערת המסורה: ניגרא בכ"י בבלי עתיק בתיבה יִטָּל (מש' טז, לג). מונח בבלי זה משמש בין השאר להבחנת שורק מחולם, אבל אין לו מקום כאן, אם לא נניח, שהמוסר הבבלי הכיר את הניקוד יִטָּל,

הגייה זו משתקפת, כנראה, גם בניקודה הבבלי של העתקה אחת מפיוטי ינאי.¹⁰⁷ תכונתו הבולטת של הניקוד הזה היא, שבמקום שהתנועה הבבליה מקבילה לתנועת הסגול הטברני, מסומן בו בדרך כלל צירי, וזאת למרות שהתנועה בניקוד הבבלי היא כרגיל פתח, ולעתים גם כאשר התנועה הבבליה היא חירק.¹⁰⁸ ברור אם כן, שמבטאו של המנקד הזה אינו בבלי, ולפי תכונתו הבולטת השנייה של ניקוד זה לפיוטי ינאי נראה, שמבטאו של בעל הניקוד היה קרוב למבטא העברית, המשתקף בניקודים ארץ-ישראליים. שכן במקום שבניב הבבלי בא שורק, ובטברנית קמץ, הרי בכתב-יד זה משמשים שורק וחולם. אם כן ניכרות כאן מצד אחד עקבותיה של סטנדרדיזציה בבליה בניקוד¹⁰⁹, ועם זאת עולים ומבצבצים נוהגי המנקד בעברית שהוא רגיל בה, דהיינו: אוניו, ברודפו, יוערץ וכד'.

עקבותיו של ה'טברק' בכתב-יד בבליים בנקודה זאת באו לידי ביטוי בעיקר בכך שהעיצור, שבניב הבבלי בא בו שורק, ובטברנית קמץ, מנקד כאן בסימן הקמץ הבבלי.¹¹⁰

גם בניקודים ארץ-ישראליים קיימות עקבות ברורות של עליית יוקרתה של טבריה. למשל, בניקוד שלנו. שכן במקום שבניב הארץ-ישראלי בא חולם ובטברנית קבוץ, הרי אצלנו משמש בעיקר קבוץ, ובמקצת גם חולם. לעומת זאת במקום שבניב הארץ-ישראלי בא חולם ובטברנית קמץ, משמש החולם באופן חפשי, ואילו הקמץ (והפתח) בא על גבי כתיבים חסרים בלבד.¹¹¹ מכאן

בחולם. (הש' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 190). קיימות גם כמה דוגמאות לתחילית חלומה בגורת הכפולים בניקוד הבבלי (ר' ייבין, שם, עמ' 534).

זיהוי סימני הניקוד בצילום כ"י H. קשה ביותר. אם נבוא להסתמך על קריאותיו של קאהלה, הרי שהחולם ב'ר־חַצַת ו'חֲתֶלֶת (יח' טז, ד) מתאים להנחתנו לפי שהוא תוצאה של u היסטורית קצרה. מוצא הקבוץ הטברני בתיבות טֻלֹאות אִמְלָה אינו ברור, ור' גם קאהלה, מדוֹ ב, עמ' 18*. הצורה הבעיתית בטקסט הזה היא: ואסֶכֶךְ (טז, ט) שבה אין להטיל ספק במוצאה הארוך של תנועת u. והנה o בעתיד מגורת עִזו מצויה גם בכ"י המכיר את הסימן ב, ובכל זאת הוא מנקד: ויִעֲזוֹ בחולם (בציטאט משמ' כ, טו בתוך פיוט, אדלמן כ"י B, ט, 1) ובשורש סוֹךְ עצמו בניקוד בבלי של פיוט ליום כיפור: שלא יִסְכֹּךְ. לצורות חלומות נוספות בניקודים בבליים ר' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 539–540, ור' גם פורת, לשון חכמים, עמ' 51, הע' 3 ועמ' 194.

107. ר' ייבין, הניקוד הבבלי, כ"י שג 1, עמ' 173–174.

108. ר' שם, עמ' 57.

109. הש' שורשם בניקוד כפול.

110. ר' קאהלה, אצל ב"ל q 7 §.

111. מכאן, שאין ערכם של הקמץ (והפתח) דומה לערכו של החולם. יש אמנם גם ניקודים ארץ-ישראליים, שבהם קמץ שערכו דומה לקמץ שה-ספרדים קוראים לו קטן, וקמץ זה בא גם על גבי כתיב מלא ויז. כזה הוא למשל כ"י K של קאהלה: אצורך

נראה, שנטיות ה־טברני נבלמו כאן ע"י הכתיב שלא העז המנקד לתקנו. אבל אם נתחשב בכתיבים החסרים בלבד, הרי שתפוצתם של ניקודי קמץ (ופתח) עולה על תפוצתם של ניקודי חולם; כפי שבהברות סגורות בדגש, במקום שהכתיב אינו יכול להוות גורם מעכב, עולה תפוצתם של ניקודי קבוץ על תפוצתם של ניקודי חולם.

לעומת המסורות הבבליה והארץ־ישראלית נתונה u היסטורית קצרה בנסיגה גוברת במסורת הטברנית. u היסטורית קצרה בהברות בלתי מוטעמות וסגורות שלא בדגש נעלמה כמעט כליל במבטא המשתקף בניקוד הטברני. ברוב המקרים בא כנגדה קמץ ובמיעוט מקרים חירק¹¹². לדוגמה: בשמות הסגוליים ממשקל quṭl בא בהברות אלה בדרך כלל קמץ, אבל במספר תיבות משתקף כאן דווקא מעתק u-i, כגון: אִמְרָה, אִמְרוּ מן אִמַּר, וְכָחוּ מן נָכַח, ועוד¹¹³. יש גם שבשם אחד עדויות לשני המעתקים כגון: חֲצֹנִי, חֲצֹנָה מן חֲצָן. לעתים פועל בפרדיגמה אחת בקבוצה מסוימת של צורות מעתק u-i ובקבוצה אחרת מעתק u - קמץ.

הש' צורות שִׁמְרִי שִׁמְרוּ בצווי קל עם שִׁמְרִי ושאר צורות הנוכח בכינויים דבוקים¹¹⁴.

לעומת המבטא הטברני נעלמה u היסטורית קצרה כמעט כליל מן המבטא השומרוני ואת מקומה תפסו שם a, e בכל מקום, ולא רק בהברות בלתי מוטעמות הסגורות שלא בדגש¹¹⁵.

(מדו ב, עמ' 24*) ובפיוט, כ"י A של אדלמן: במוכרה (אדלמן, עמ' ה, 11). בכתב־יד זה בא הקמץ כנגד חולם א"י גם שלא במקומו, מתוך נטייה היפרקרקטית: בקודש (שם, א, 9) והש' מורג, קודקס רויכלינינוס, עמ' 231, הע' 1. לדעתו, אין גם סיבה להניח, שערכו המקורי של הקמץ הטברני היה שונה מערכו של הקמץ שלנו המתחלף בפתח. העובדה, שהמנקדים הטברנים בחרו בתנאים מסוימים לסמן בקמץ את אותו עיצור, שבו משמש בתנאים אחרים חולם, אינה מלמדת דבר על טיב התנועה המסומנת בקמץ. שכן ממילא עניין לנו כאן במעתק מסוים, ומי שמודה במעתק u - ā אין לו כל סיבה שלא לקבל את ההנחה בדבר מעתק u - a או כ"י-ב (ברור שהיה אזיה הבדל שהוא בין התנועה שהטברנים סימנו בפתח ובין התנועה שסימנו בקמץ).

112. למעתק u - i ייחד פרופ' קוטשר דיון מפורט. ר' הלשון והרקע, עמ' 356-391. לתיאור המעתק בטברנית ר' שם, עמ' 358-372.

113. גם בניקודנו יש שם סגולי אחד שניקודו משקף מעתק u - i, אף על פי שבניקודו הטברני של המקרא פעל בשם זה דווקא מעתק u - קמץ. הש': יִפְּ' (11 ב, י; 13 ב, י; ז, י) ובנטייה: יִפְּ' (11 ז, י) בִּיפְּ' (5 ז, ע). הש' עוד: יִסְד' (עז ג, ו; דִּטְרִיךְ כ"י Cb 2, עמ' 52*) כנגד: יִסְד' בטברנית, ור' קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 367. 114. גם כאן מצאנו בניקודנו דוגמה אחת למעתק u - i, שכן ליד: עֲזֹרִינוּ (15 ו, ע) יש גם: עֲזֹרִינוּ (13 ו, ע; 11 ו, ע), ור' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 377, 379. 115. ר' ז' בן־חיים, עברית נוסח שומרון, לשונו, יב (תש"ט), עמ' 58, וכן

2.14 השווא

2.141 הסימן פתח (או קמץ) הוא מקבילו של שווא נע שלא לפני יוֹד בניקודו.

א. סימן זה יבוא בדרך כלל בעיצור שוואי, שאחריו עיצור שתנועתו a. ב. בעיצור שוואי, שאין אחריו עיצור שתנועתו a, ייעדר הסימן הזה מהברות מלעיל דמלעיל בעיקר.

ג. בהברות מלעיל הוא עשוי לבוא גם אם אין תנועת העיצור שאחריו a¹¹⁶. ד. אחרי העיצורים הגרוניים עשוי סימן זה לבוא גם אם אין תנועת העיצור שאחריו a, ואפילו בהברת מלעיל דמלעיל.

2.1411 שווא לפני a

א. בהברת מלעיל דמלעיל: דוגמאות למכביר מתחום הפועל והשם נרשמו בפרק הדן בסימני התנועות (לעיל 1.313). היוצאים מן הכלל נדירים ביותר: מקפצים (18 ו, ה).

ב. בהברת מלעיל: בדגם השמני קָטַל קָטַל. יֶקֶר (18 ב, י), יֶקֶר (16 ז, ט), כָּבֵד (5 ז, ר), כָּבֵד (18 ח), מַעֲטָ מַעֲטָ (15 ב, איוב י, כ), דָּבָר (15 ו, ד), דָּבָר (12 ז, מ), דָּבָר (12 ב, יש' מד, כו; 12 ח), צִבְאָ (15 ג, צ)¹¹⁷.

רשימת היוצאים מן הכלל: זמן (15 ו, ז), בָּשָׂר (17 ו, א; ו, כ). צורות ציווי מן הטיפוס קָטַל נתקיימו בעיקר בשרשים, שלה־פ היא אחד העיצורים הגרוניים¹¹⁸, ובצורות נוכח כאלה מסומן השווא של ראש התיבה על פי הרוב. מתוך עשר דוגמאות שניקודן מחזור יש רק שלוש, שבהן אין השווא שבראש התיבה מסומן. הצורות הן: זָרַח (12 ו, ז), סָלַח (16 ו, ק), פָּתַח (17 ו, פ), צָרַח (13 ג, צ), צָלַח (19 ג, צ), קָרָא (11 ז, ק; 18 א, ב) אבל: נָשָׂא (18 ו, ר), שָׁלַח (11 ה, ש; 17 ז, ש)¹¹⁹.

2.1412 שווא שלא לפני a

א. בהברת מלעיל דמלעיל – חוץ משני יוצאים מן הכלל, דְּלִיָּקָה (19 ו,

עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג ספר א, ירושלים תשכ"א, עמ' 24 והע' 29.
116. הש' לכאן את השפעת הריחוק מן הטעם על התקצרות הפתח שאחרי הגרוניות

בניקודה הבבלי של הספרא. י' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 220–222.

117. בדהי"א יט, ח באה תיבה זו בניקוד קמץ קמץ, אף על פי שהיא גם שם במעמד של סמיכות מבחינה תחבירית.

118. הש' לעיל 2.131.

119. המתרגם י' רבין תופס את הצורה בשני המקרים, כאילו הייתה עבר נסתר, אבל אין לכך הצדקה מבחינת העניין.

(א), פִּדְיוֹ (13 ו, פ) לא נמצא כאן סימון כנגד השווא הנע הטברני. הש': תשֹׁבָה (הרבה), קדוֹשָׁה (הרבה), זמִירָת (6 ב, ז; 16 ו, ז), בתִּלְוָה (17 ו, ע) ועוד.

ב. בהכרת מלעיל: בדגם השמני קטול, קטול, קטיל.

השווא מסומן: יָקֹם (12 א, ב; א, ה), שְׁבֹת (11 א, יר' ל, יח), שְׁבֹת (11 ו, ג), טָהוֹר (17 ח), נְתִיב (5 ו, ש; 19 א בחתימה).

השווא אינו מסומן: זבֹל (12 ב, ז; 16 ב, ז), פְּדוֹת (11 ג, פ), שְׁבֹת (11 ו, ה; ו, ש), זרֹע (17 ג, ע), צרֹר (17 ו, ת), בְּרִית (12 ז, ב; 17 ו, מ; ו, ת), דְּבִיר (13 א, ד; 15 א, ד; א בחתימה; 17 א, ד), נְתִיב (19 ג, ג).

מניתי כארבעים דוגמאות לצורות ציווי קטול, שאין בהן פה"פ גרונית, וניקודן מחוור לחלוטין, ומצאתי בסה"כ שתיים, שפה"פ מסומנת בהן: גֶּעוֹר (17 א, ג), נְתוֹן (17 ג, ג)¹²⁰.

ג. אחרי גרונית. – כאן המצב שונה לחלוטין. מתוך 12 הדוגמאות לצורות ציווי קטול שפ' הפועל בהן גרונית, בשבע מהן היא מסומנת: הָרוֹס (12 ו, ז; 13 ו, י), חִפּוֹץ (18 א, א), חֶסֶף (6 ב, ח; ג, ס), חָגוֹר (12 ו, פ), עֲטוֹר (11 ו, ע); לעומת: הָרוֹס (17 ו, ה), חִפּוֹץ (13 א בחתימה), חתוֹם (11 ו, ח), עמוֹד (11 ז, ק), ערוֹך (17 ו, ג). גם כנגד שווא נע טברני אחרי עיצור המרוחק מסוף התיבה, במקום שכמעט שלא מצאנו בו דוגמאות לניקודו של עיצור לא גרוני, אנו מוצאים את העיצורים הגרוניים מסומנים לפעמים, אבל אין כאן קביעות.

הדוגמאות: עֲתִירָה (17 ג, ע), עֲלִיהֶם (13 ג, יר' כה, ל), אבל גם עֲלִי הֶם (כמה פעמים); עֲמוֹסִיךְ (6 א בחתימה), אבל גם עֲמוֹסִיךְ (18 ז, ע); חֲתוֹמָה (15 ה, ת), אבל גם חֲתוֹמָה (16 ח); עֲרוֹגָה (15 ז, ע), אבל גם עֲרוֹגָה (15 ד). אנו רואים אפוא, שהסימן פתח (או קמץ) נמצא בדרך כלל כנגד שווא נע טברני שלפני פתח או קמץ; אבל הרבה פחות מזה, ולפעמים כמעט שלא נמצא בכלל כנגד שווא נע טברני שלפני תנועה שונה מ-a. נראה, שניתן להסיק מתוך שכיחות סימונו של מקבילו הארץ-ישראלי של השווא הנע הטברני על טיב הגייתו בפי המנקד. היינו: גון a של השווא הנע נשמע לו למנקד ברור יותר, ולכן זכה גם לשכיחות סימון גבוהה יותר בבואו לפני תנועת a¹²¹. נוכל להגדיר את

120. הצורות הבלתי מסומנות הן: גִּדּוֹר, דְּפוֹק, דְּרוֹש (פעמיים), דְּרוֹשָׁה, זְכוֹר (פעמיים), זָקוֹף (3 פעמים), טְפוֹף, כְּתוֹר (פעמיים), מְשׁוֹךְ (פעמיים), נְצוֹר, נְתוֹן (13 ג, ג), נְתוֹש, פְּטוֹר, פְּקוֹד (3 פעמים), פְּרוֹס (3 פעמים), קְבוֹץ, קְטוֹב, שְׁמוֹר (פעמיים), שְׁפוֹט, תְּמוֹךְ. יתר הצורות נזכרו לעיל 2.131.

121. פתח חטוף הוא מימושו היסודי של השווא הנע במסורת ההגייה הטברנית. ר' מורג, העברית, עמ' 160 ואילך.

התופעה הזו כאסימילציה, שבה מתחזק הגוון הנמוך של מקבילו של השווא הנע הטברני במבטא זה, כשהוא בא לפני תנועה נמוכה.

2.142 כנגד שווא נע טברני שלפני יוֹד־אנו עשויים למצוא בניקוד האי־חירק¹²². דוגמאות:

בפועל: תִּישָׁב (14 ז, ו) בסימן השווא, ליד תִּישָׁב (14 א, ה; ז, ס) בלא סימן. תִּיפְנוֹ (13 ב בחתימה), ליד נִיפֹךְ (18 ד), מִיפֹה (13 ה, ר).

באותיות השימוש: בדרך כלל אין אותיות השימוש השוואיות מנוקדות¹²³. אבל לפני יוֹד־מצאנו: לִיגֹן (15 ג, ו), לִיעֹר (15 ג, ישׁ לב, טו) בסימן אות השימוש ובשמיטת a המצעית¹²⁴. כמו־כִּלִּישׁ (14 ו, פ), ליד לִישָׁב (14 א, ה); לִיפֹת (12 ב בחתימה), ליד לִיפֹתה (13 ח).

ביוֹד החיבור מצאנו דוגמאות מעטות, שבהן היוֹד מסומנת: וִיבֹא (19 א, תה' כד, ז), וִיגִיד (11 ז, ו), וִיעֲלֹצֹ (18 א, ו). בכל אלה נשמט גם סימן a המצעית, אבל לעומת זאת פעמים הרבה לא נוקדה היוֹד כלל: וִיבֹאוּ (15 ח), וִידַע (11 ז, ו), וִיעֲלֹ (14 ד), וִיוֹנֶה (16 ז, ו; 17 ב, יונה א, ה) ועוד הרבה. לפני יוֹד־חרוקה לא מצאנו כאן אלא חירק אחד¹²⁵: וִיפֹתְחוּ וִיקְפֹּלוּ (15 ח), וִיתְפַּרְדּוּ וִידְמוּ (18 ז, כ; ז, ל). ובאותיות השימוש: לִישָׁרָאֵל (14 ב, י; 17 ו, ד), לִישַׁעַךְ (14 ו, כ). בכל זאת לא נראה להניח כאן מבטא דומה לזה שמשתקף בניקודו של קודקס רויכליניוס¹²⁶, עכ־פ לא בפי בעל הכתיב בִּירְאֲתֶךָ (16 ב, ז), לִישַׁעֲנִי (13 ו, צ). לגבי הנקדן אין לדעת. מצד אחד העובדה, שלא מצאנו חירק כפול בכונן אלה, אומרת דרשני¹²⁷; ומצד שני, הן גם במקום שאין ספק בכך, שהגה i אחר i, לא מצאנו אותו מסמן אלא i אחת בלבד. השׁ: מִיִּקְבִי (13 ז, מ)¹²⁸.

122. עיון ביקורתי עם מראי־מקום על הגיית השווא הנע שלפני יוֹד נתן לאחרונה שׁ מורג, העברית, עמ' 168, הע' 2. דוגמאות נוספות בניקודים אי־ר' דיטריך, עמ' 24, 31, 65, 119.

123. והשׁ נוהג בניקודה של מִם השימוש בניקודנו לעיל 1.3121.

124. קריאתו של קאהלה בקמץ מעל גימל־ליגון־אינה מדויקת. הקמץ שנדמה לו אינו אלא השתקפות ניקוד עברו האחר של הדף.

125. אבל השׁ בניקודים אי־אחרים: וִיחִיה (מורטון כִּי e, עמ' נב). ר' גם א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ״ז, ג, עמ' 350, הע' 65. א. ור' גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי״ג, עמ' 79.

126. ר' מורג, קודקס רויכליניוס, עמ' 233–234. זהו המבטא שרגילים ליהסו לבן־נפתלי, אך ר' ייבין, כתר ארם־צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ״ט, עמ' 60–62.

127. והשׁ מורג, במראה־המקום שנוכר בהע' 122.

128. אין ספק, שהסימן שייך למִם ולא ליוֹד.

2.2 הגרוניות והלועזיות

לעיצורים הגרוניים והלועזיים מעמד מיוחד בניקוד הטברני. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בשיטת החטפים. עקיבותה של השיטה עוררה חוקרים לפקפק באוטנטיות של מבטא הגרוניות והלועזיות, כפי שהוא משתקף בניקוד הטברני. לדעתם של קאהלה וליאנדר שיטת החטפים היא המצאה של הנקדנים שניסו להחיות בעזרתה באופן מלאכותי את מבטא הגרוניות והלועזיות בתקופה שכבר נעלם מן הדיבור¹²⁹. להוכחת טענותיהם הסתמכו חוקרים אלה, בין השאר, על ניקודים חוץ-טברניים. מסקנותיהם מבוססות גם על הניקוד הארץ-ישראלי שלנו. הנחת היסוד שלהם הייתה, שהניקוד הארץ-ישראלי הוא בלתי עקיב במידה העושה אותו ראוי לאימון; ומשום כך סברו, שהוא גם עשוי ללמד אותנו פרטים, שאין הניקוד הטברני יכול ללמדנו.

קאהלה וליאנדר הסתמכו בעיקר על השמטות שבניקוד, אבל כפי שכבר ראינו, הוכחותיהם נטולות תוקף¹³⁰. אנו ננסה ללמוד את שניתן ללמוד מתוך מה שיש בניקוד. ראשונה נסכם מה שכבר העלינו עד כאן. ראינו, שתנועת a, שהיא בין השאר מקבילתו הארץ-ישראלית של השווא הנע הטברני, מסומנת אחרי גרוניות ולועזיות, כשהיא במצב שבדרך כלל אין היא מסומנת בו אחרי האותיות האחרות כשהן בשווא¹³¹. מסתבר אם כן, שביצועם השוואי של העיצורים הגרוניים והלועזיים היה כרוך בתנועת לוואי שהשתדלו המסרנים הטברנים לסמן ע"י חטף פתח. בניקוד הארץ-ישראלי בא הביצוע הנמוך, שהגרוניות מחזקות אותו, לידי ביטוי בהטלתם התכופה של הסימנים ב, ב'¹³².

ראינו עוד, שלפעמים כשהגרוניות מביאות בלשון המקרא לאסימילציה בכיוון התנועה המסומנת בניקוד הטברני בפתח, יש עדויות שונות, שאסימילציה זו אינה פועלת באותה מידה בלשון חכמים, כפי שהיא משתקפת בניקודים ארץ-ישראליים¹³³. את ההבדל בין ניקודנו ובין ניקודו הטברני של המקרא יש להסביר, כנראה, בהחלשת לועזיותם של העיצורים הגורמים לאסימילציה.

129. ר' קאהלה, ZAW, 39 (1921), עמ' 236 ועוד, ר' ליאנדר, עמ' 96.

130. ר' לעיל 1.33.

131. ר' לעיל 2.1412 ג.

132. העדויות לשימוש עקיב בסימנים ב, ב' כנגד החטף הטברני מתייחסות כולן לעיצורים המסומנים בכתב באותיות ה, ח, ע. כנגד חטף-פתח טברני אחרי אל-ף מצאנו כאן את הסימן המשמש בין השאר גם כמקבילו של החטף-טול הטברני: אֵלִיכֶם (11 ו, ג), וכן: אֵצִילֵנו (11 ו, ג). והש' בניקוד הבבלי: אָבוּ (=אָבוּ) ובעתיד פִּיעֵל: אֶקְטֵל, דרך קבע. ר' י' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 225, 227. ובטברנית ר' בִּל 189. מעניין, שהמבטא השומרוני אינו מכיר את הביצוע הלועזי של העי"ן אלא בלווית התנועות הנמוכות בלבד. ר' ז' בן-חיים, עואניש, כרך ג, ספר א, עמ' 17.

133. ר' לעיל 2.11.

יש גם עדויות נוספות להחלשת ביצוע הגרוניות. העדויות מתייחסות בעיקר לדוגמאות, שהגרונית פותחת בהן הברה שאחרי הברה המסתיימת בעיצור. במצב זה, כשהגרונית נאלמת, הרי תנועתה – באשר אין בכוחה לפתוח את ההברה – מצטרפת אל העיצור שבסוף ההברה הקודמת ומתארכת בתמורת העיצור שנאלם.¹³⁴

מנקד בעל מבטא כזה עשוי – אם מתוך חוסר וודאות אשר למקום התנועה ואם מתוך רצון לסמן את ארכה – לנקד פעמיים באותה תנועה.

דוגמאות: מִפֶּעַל (19 ב, ח), ובטקסטים אחרים בִּשְׁבַעַת (מורטון כ"י a, עמ' כז); תִּפְאֶרְתוֹ (שם, עמ' יח); לְמִיקָה־לוֹת (שם, עמ' יח); נִצְחָךְ (שם, עמ' יז); וְנִלְחָם (דנ' יא, יא, קאהלה כ"י J, עמ' 74).

על תופעה זו נוכל, כנראה, ללמוד גם משינוי מקומו של סימן הניקוד בדוגמאות הבאות: נִבְהֶלוֹ (מורטון כ"י a, עמ' יט), מִיתֶה־פֶּכֶת (שם, עמ' כא), וּמִיתֶעֱנִים (שם, עמ' י, כא, קאהלה כ"י J, עמ' 74).

לאותה מסקנה רומזות, כנראה, גם אותן עדויות מניקודי המקרא, ששם בהן המנקד בתנאים אלה את הסימן הדיאקריטי בֿ מעל הגרונית או הלועית כדי להזהיר על הפקתה: עֵ בכתב סירוגין כנגד פֶּרְעָה (יר' כה, יט, קאהלה כ"י M, עמ' 94), אֵ בכתב סירוגין כנגד מִמְאָרֶת (ויק' יג, נב, דיטריך כ"י Cb 1, עמ' 37*). סימן דיאקריטי זה לציין עיצוריותה של גרונית או לועית מצוי עוד בעיקר כאשר הגרונית חותמת הברה.¹³⁵

בניקודים ארץ-ישראליים מצויות גם כמה עדויות לביצועו של שווא נע לפני גרונית¹³⁶: תְּהִלָּתְךָ (תה' עא, ח, קאהלה כ"י L, עמ' 86), תְּהִלָּתִי (תה' עא, ו, שם, שם), מִרְחֶבָה (תה' נה, יב, שם, עמ' 84), וּבִהֲכָלָם (דנ' יא, לד, קאהלה כ"י J, עמ' 76), תְּהוֹמוֹת (מורטון כ"י a, עמ' כה).

כאן אין לדעת, אם לפנינו השמטה של סימן ניקוד, היינו: *תְּהִלָּתִי < תְּהִלָּתִי, או שהניקוד כפי שהוא משקף את המבטא: tīlati או כִּירֵב. והשי

134. והשי' במבטא השומרוני: וְיִשְׁחָטוּ (בר' לו, לא) wyē-šāṭṭu (ב a ארוכה!). ר'

י' בן-חיים, Studies, עמ' 102.

135. ר' לעיל 1.214. שלא בתנאים האמורים אתה מוצא דיגוש בניקוד זה באות אל-ף בעיקר. השי' אֵ בכתב סירוגין כנגד הֲבִיאִי (יש' מג, ו, דיטריך כ"י C b 1, עמ' 39*). מעניין, שגם שלוש מארבע הצורות הנדירות, שבא בהן דגש באל-ף בטברנית, הן צורות הפעיל מן השורש בוא שבהן האל-ף היא אינטרוקאלית (השי' ברנ' א, § 10 n, 15 h) והשי' אֵ בכתב סירוגין כנגד הַבְּרִיאָה (יח' לד, ג; דיטריך כ"י Cb 1, עמ' 45*), סֵא בכתב סירוגין כנגד פֶּאָה (יר' כה, כג; קאהלה כ"י M, עמ' 94), נוֹאֵשׁ (יר' ב, כה; קאהלה כ"י K, עמ' 81).

136. שווא נע כזה מתבצע כתנועת העיצור שאחרי. דבר זה אנו למדים מתוך חיבורי דקדוק קדומים, וכן ממסורות העדות, ר' מורג, העברית, עמ' 157 ואילך.

לכתיב המפורסם של שם ספר תילים. לעניין רחוב הש' הכתיב "רוחוב" בארמית נוצרית והתעתיק *Powβ* בשבעים (עי' קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 395), והש' עוד: מְטִיָּאִים (= מְטִמָּאִים 17 ז, ו), הנביאים (יח' יג, טז), קאהלה כ"י H, עמ' 66, טוהר עינים (אורמן, עמ' 29, 9). ור' עוד הכתיב: שועו במגילת ישעיהו כנגד שְׁעו המסורה (כב, ד) ¹³⁷.

3 תורת הצורות

3.1 השמות הסגוליים

3.11 הצורה הנרודה: קָטֹל

ניקוד זה מכיר דגם תנועי אחד: קָטֹל הן כנגד קָטֹל והן כנגד קָטֹל טברניים. דוגמאות: קָטֹל שהוא קָטֹל טברני:

גָּפֹן (13 ו, ת), כָּלֹב (17 א, יש' טו, ג), כָּסֹף (12 ו, ט), מָלֹךְ (5 ז, ו; ח), שָׁמֹן (16 ח).

קָטֹל שהוא קָטֹל טברני: אָבֹל (18 ד), חָפֹץ (18 ח), חָשֹׁב (14 ו, י), עָשֹׁב (16 ב, דב' לב, ב) ¹³⁸, עָמֹךְ (19 ב, הו' ב, יז).

הצורות שמקבילה להן קָטֹל טברנית נבדלות במקרים רבים מן הצורות שמקבילה להן קָטֹל טברנית בכתיבן. הש' חִפֹּץ (18 ח), אבל גם: חִפֹּץ (שם). כמורכ איבר (16 ז, ת; ח), ניצר (15 ג, ג), ניזר (11 ג, ג; 13 ג, ג) וגם: סידר (15 ו, ט), שכיבה משקף, כפי הנראה, את מה שמשקף גם בניקוד סֹדֶר ¹³⁹, אבל גם: סדרן (11 ג, ט). התיבה פתח באה כאן בדרך קבע בכתיב חסר, וגם כשהיא מצוטטת כחלק של פסוק בהושע ב, יז (19 ב), שבו ניקודה במסורת הטברנית בסגול, כתיבה חסר. אבל כשהיא באה בתוך הפסוק מתה' קיט, קל (19 ב), שבו ניקודה במסורתנו בצירי, כתיבה מלא: פיתח.

חריגים: ליד ניקוד טָבַח (5 ז, ט) הרגיל בטברנית אנו מוצאים כאן טָבַח (18 ז, ט), טָבַח (17 ב, ט). ניקודים אלה משקפים כנראה את הדגם טָבַח. והש' בניקודים אִי של פיוטים: שָׁבַח, קָבַע (פיוטי יניי קיא, ז ¹, ק-ש), שָׁבַח (מורטון כ"י a, עמ' כד), שָׁבַח (פיוטי יניי קלג, ח). וכן בניקוד בבלי שָׁבַח (פורת, עמ' 123). גם בארמית אנו מוצאים לעתים קָטֹל מקביל למשקל סגולי בעברית הטברנית. ובמסורות העדות שכיח הדגם קָטֹל (הש' במסורת תימן: קָבַע, שָׁבַח) בעיקר בשמות מלשון חכמים שאינם באים במקרא המסור ¹⁴⁰ או

¹³⁷. ר' עוד קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 343-394.

¹³⁸. אבל בניקוד הבללי: עֶשֶׁב [פורת, עמ' 108; P. Kahle, Masoreten des Ostens

(=מד"א), עמ' 195].

¹³⁹. פורת, עמ' 106. בפיוטינו מצוי גם: סֹדֶר (15 ז, ט). והש' ח' ילון, מגילות

מדבר יהודה - דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 61.

¹⁴⁰. ר' ילון, מבוא, עמ' 19, 22-23.

בשמות בעלי משמעות מיוחדת בלשון חכמים (הש' במסורת תימן: בונין לו נפש על קברו, שק' ב, ה). את הצורה טָבַח אין אנו מכירים ממסורות העדות ואף לא מניקודים חוץ-טברניים. התקיימותה בפיוטינו למרות טָבַח המקראית היא בבחינת יוצא מן הכלל הבא ללמד על הכלל. היינו: הדגם קָטַל היה בעברית גם בשמות, שמסורת קָטַל הטברנית גרמה בסופו של דבר להכחדת כל העדויות למציאותו¹⁴¹.

3.12 הצורה הגרודה: קָטַל

התיבה קשט היא יחידאית בעברית המקרא. מצד שני משמש השורש הזה ותיבה זו הרבה בארמית. משום כך מניחים, שתיבת קָשֶׁט היא גלוסה ארמית ל-אמרי אמת¹⁴² בצירוף קשט אמרי אמת¹⁴³, שבו באה התיבה במשלי (כב, כא)¹⁴². מה הוסיפה הגלוסה קָשֶׁט לצירוף העברי 'אמרי אמת', לא נוכל לדעת, אבל אולי יש כאן מלה שאולה, שהיא מונח מתחום המשפט. על כל פנים תפיסת התיבה קָשֶׁט כמלה זרה בטקסט העברי של המקרא מסתייעת גם מן הניקוד. שכן הדגם הזה זר הוא לדגם העברי הטברני המצוי כאן: קָטַל¹⁴³. סיוע דומה יש גם כנראה מהניקוד קָשֶׁט (16 ג, מ' כב, כא) הבא במובאה של הפסוק בפיוטינו. שכן בניקוד האי שלנו ובניקודים אי אחרים קָטַל הוא מקבילו של קָטַל הטברני, כגון: אֶרֶח (13 א, תה' יט, ו), נָגַה (13 א, יש' ד, ה); ובכתיב מלא רגיל: קֹדֶשׁ (17 ג, נ; ג, ע) ועוד.

אם נכונה השערתנו ובניקודים קָשֶׁט ו-קָשֶׁט ביקשו נקדנים, כל אחד על פי דרכו, לאפיין מבטא זר לעברית שהוא, כנראה, ארמי, שזמה עלינו לגלות בארמית תבניות משקליות כמו אלה שהניקודים הללו משקפים. אשר לקָשֶׁט יש לזכור, שהדגם הנחשב כארמי אמיתי, הדגם קָשֶׁט, אף הוא חסר תנועת עזר¹⁴⁴. ומה שאופייני לשמות האלה בארמית לעומת העברית היא תכונת חד-הברתיותם, בעוד שבעברית הטברנית פעלה כאן היווצרות המשקל הסגולי, שהפכה את השמות לדו-הברתיים עם הטעמה מלעילית¹⁴⁵. לעניין מקום התנועה יש להזכיר בראש ובראשונה את הכתיב קוּשֶׁט, הבא שלוש פעמים במגילה הארמית החיצונית לבראשית (II 7, 10, 18). ולמעשה לא מצאנו במקור ארמי זה אלא כתיבים מן הסוג 'תוקף, אונס, חולק', שבהם

141. ר' עכשיו Z. Ben-Hayyim, Observations on the Hebrew and Aramaic Lexicon from the Samaritan Tradition, *Hebräische Wortforschung*, Leiden 1967, p. 18.

142. ר' בפירושו של Toy למשלי (בתוך ה- I.C.C.).

143. אך ראה M. Wagner, *Die lexikalischen und grammatikalischen Aramaismen in alttestamentlichen Hebräisch*, Berlin 1966, p. 104.

144. אמנם יש כבר גם בארמית המקרא קָטַל. ר' ב-ל, ארמית, § 61 f, h.

145. עדות למשקל סגולי בעברית יש לנו כבר בתרגום השבעים.

באה תנועת המשקל אחרי העיצור הראשון. מספר עדויות לצורות כאלה יש גם בארמית הגלילית, הקרובה מבחינת הזמן והמקום לניקוד הטברני יותר מאשר ארמית המגילות הגנוזות.¹⁴⁶ אשר לקִטֵּל – הרי שהניב הארמי היחיד, המכיר את הדגם הצורני הזה, הוא הניב הארמי הנוצרי.¹⁴⁷ ואולי מכאן גם רמז בדבר מוצאו של הניקוד הארץ-ישראלי מבחינה גיאוגרפית.¹⁴⁸

3.13 הצורה בנטייה

בנטייה מבחין ניקודנו בין שני דגמים עיקריים: קִטֵּל, קִטֵּל-¹⁴⁹. בדרך כלל מסכים הניקוד הארץ-ישראלי עם הידוע לנו מן הניקוד הטברני בדבר תנועת פ' השורש. דוגמאות: בִּדְרִכִּי (5 ז, ב), לִנְגִּי (17 ז, ר), לִנְדֹךְ (14 ז, ה), ולא בחירק כמו בניקוד הבבלי¹⁵⁰. יחד עם זה מצאנו בניקוד הארץ-ישראלי אחרי פה-פ לועית בכמה צורות תנועה מקבילה לידוע לנו מהניקוד הבבלי¹⁵¹, בניגוד לצפוי ע-פ הניקוד הטברני. הש' עֲדֹךְ (12 ח)¹⁵² – עֲדֹר, עֲדֹרוֹ¹⁵³; עֲזֹרִינוּ (18 ו, ש)¹⁵⁴ – עֲזֹר¹⁵⁵.

ובניקודים א-י אחרים: חֲלִבִּי (אדלמן כ-י, B, עמ' 3, י) – חֲלֵב, חֲלֵבוֹ (פורת, 105); עֲגֹלָה (אדלמן כ-י, A, עמ' ד, 3) – עֲגֹלָה, עֲגֹלִי¹⁵⁶.

וכן: וְחֲלָדִי (תה' לט, ו, מורטון כ-י, c, עמ' לו, אלוני – מאצ'ו, *Sefarad* 1958, עמ' 263).

146. ר' G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905, pp. 143-144.

147. ר' קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 397.

148. מ' ווינרייך, לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 142, 146 קורא לשיטת הניקוד הארץ-ישראלית בשם דרום-ארץ-ישראלית בניגוד לטברנית הצפון ארץ-ישראלית.

149. לעניין קִטֵּל-ר' לעיל 2.1321.

150. ניקוד כמו בִּטְנִינוּ (14 ג, תה' מד, כו), ולא בִּטְנִינוּ, אינו עשוי ללמדנו הרבה, מכיוון שהוא קשור לכתיב מלא.

151. למשמעות הפתח בניקודים הבבליים המצוטטים בהמשך ר' י' יבין, הניקוד הבבלי, עמ' 217.

152. ליד: עֲדֹרִי (19 ד) בהקבלה לִעֲדֹרִי הטברנית.

153. ר' פורת, 108; קאהלה, מד"א, 195. כמו"כ יר' לא, ט בכ"י Eb 10 (תודתי לדר' יבין על מראי-המקום מכה"י שמסר לי כאן ור' בהערות הבאות).

154. ליד: עֲזֹרִינוּ (16 ד) כמו בטברנית.

155. שמי"א ד, א בכה"י Eb 5 אמנם בנטייה: עֲזֹר-בחירק!

156. אמנם הצורה הנרודה עֲגֹלָה (פורת, 109; דב' ט, טז בכה"י Ea 12) אבל בנטייה: עֲגֹלִי (דה"ב יג, ח בכה"י Ec 1) וכן: עֲגֹלָה (פורת, 109). את הניקוד עֲגֹלָה ראיתי בצילום כה"י ור' הערת המהדיר.

נוכיר כאן עוד ניקוד שמקורו כנראה בארמית: בַּעֲלִי (12 ב, בחתימה)¹⁵⁷
ליד בַּעֲלִי (14 א, בחתימה), בַּעֲלִי (11 ב, ז).

3.2 משקל קָטָה משורשי פֿֿֿ: שָׁנָה, לָדָה, עָצָה

הצירי במשקל זה במקרא מתקצר בדרך כלל בנטייה¹⁵⁸, אבל בלשון חכמים יש לנו עדויות לכך, שהוא מתקיים במקרים רבים.

במקרא: שָׁנָה; אבל בבן־סירא: שינת לילה (40, 5) ביוֹד¹⁵⁹.
בניקודה הבבלי של הספרא: לִידָתָה (פורת, עמ' 94). בכ"י קאופמן, בשבת (ב, ו): לִידָתָן על דרך המקרא. אבל ביבמות (יא, ב) ובכתובות (ד, ג פעמיים): לִידָתָה, לִידָתָה¹⁶⁰.

בפיוטיו מצאנו ניקודים על דרך המקרא: עֲצָתָךְ (11 ג, ע), ועֲצָת (12 ח). והנה דווקא בניקודו של הפסוק מישעיהו (מד, כו): ועֲצָת (12 ב).

עדות קדומה ביותר לצורה עֲצָת נמצאת כבר בהקספלה, שכן בה מעיד התעתיק *θησαθ* כנגד בַּעֲצָת (תה' א, א) על מבטא שקיים את הצירי¹⁶¹. גם בארמית המקרא מצאנו כאן צירי שלא כדן מקבילתה הארמית של i קצרה: עָטָה ולא *עָטָה. סבורים, שהצורה היא תופעה עברית בארמית¹⁶². ואומנם הצורה בעלת המבנה הקונסוננטי העברי חדרה לניב ארמי בינוני המושפע באופן מיוחד מן העברית, הלוא הוא הניב הארמי הנוצרי, שבו אנו מוצאים: עִיצָא¹⁶³. וקאליוס עברי לצד מבנה עיצורי עברי אנו מוצאים גם בשרידי התרגום, בתרגומה של 'במרמה' (בר' לד, יג): בַּעִיצָא דרמיו¹⁶⁴. על סמך העדויות שנאספו כאן ועל סמך הניקוד הטברני עצו (שופ' יט, ל; יש' ח, י)¹⁶⁵ היה אולי מקום לטעון, שלפנינו שורש משורשי עִו, אבל ייתכן גם שורש משני עוץ שנוגד מן יעץ. חיזוק לדרך זו של ניתוח יש לראות בנוהג המצוי כבר בפיוטים קדומים ביחס להשתמש בשרשים עלולים שונים על דרך

157. והש' הע' המהדיר.

158. חוץ משתי דוגמאות: צָאָה, זָעָה.

159. ר' עוד ילון, מבוא, עמ' 57.

160. והש' רדיק, מכלול, מהד' ריטנברג, קסח ע"ב: "...אבל בלָדָה נהגו בקריאתו מונה צָאָה לקיים הצירי לָדָתוֹ, לָדָתָה. ור' ילון, מבוא, עמ' 55 ואילך.

161. ר' ברונר, עמ' 112.

162. ר' ב"ל, ארמית, § 51.

163. ר' במילון של שולטהס לארמית הנוצרית ערך יעץ.

164. קאהלה, מד"ו ב, עמ' 11.

165. הש' ב"ל, עמ' 383, ברנ' ב d^h § 26 בהערות.

שורשי עי-166. כחזוק לגטייה של קיום הצירי עשויה לשמש גם הטעמה מלעילית, אם אמנם נהגה כזו בפי המנקד¹⁶⁷.

166. ר' ח' שירמן, קרית ספר, כח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 236. בכ"י של פיוט (הכתוב על פפירוס), שזמנו לכל המאוחר במאה השלישית או הרביעית לסה"נ, נאמר: "פץ מלהב אנכי" דהיינו: הקב"ה סצה פיו מתוך הלהבה ואמר 'אנכי'. פרוס' שירמן סבור, שזהו פיוט לשבועות. א' מירסקי, שורשי לשון הפיוט, לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 296-304, רואה בדרשות של מקראות שבתורה שבע"פ מקור לדרך זו בפיוט. לדוגמאות לשימוש של עץ וכד' בפיוט ר' L. Zunz, *Die Synagogale Poesie des Mittelalters*², Frankfurt a.M. 1920, Beilage 9.

167. לשאלה זו ר' ו' בן-חיים, לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 228-229, וכן י' קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 30-31, 254-261.

קרבן — Kāra-bān *

בילקוט שמעוני לזכריה יא, ח איתא כדלקמן¹: דִּיא ואכחיד את שלשת הרועים (בירח אחד), זה רבינו ואנטונינוס וקר בן מלך פרסי² שמתו בירח אחד וקראו עליהם ואכחיד וכו'. מכיוון שקטע זה יש בו לכאורה כדי להאיר על בעית תאריך מיתתו של רבינו (ר' יהודה הנשיא), רבו הדיונים בו. ואולם מאז זמנו של שִׁיר (= שלמה יהודה ליב הכהן רפאפורט)³ נתקבלה לרוב הצעתו לתקן את הנוסחה ולקרא 'ארטבן' במקום 'קרבן'⁴.

תיקון זה של שִׁיר לא רק שהוא שרירותי לגמרי, אלא אף מגמתי הוא, שהרי מהווה הוא חוליה חשובה בניסיונו לקבוע את תאריך מיתתו של רבי בשנת 193 לסה"נ. אמנם המעניין הוא, שתיקון זה מתאמת לכאורה, או עכ"פ יש לו סיוע, מנוסחת כ"י פרמה 1172. בכ"י זה – היחידי שמכיל את כל הילק"ש – הנוסחה היא: 'זה רבינו ואנטונינוס וארדבן מלך הפרסי שמתו בירח אחד'. הכ"י הוא מן המאה ה־טו', ואילו הדפוס הראשון (דפוס שאלוניקי רפ"א) הגורס 'קרבן', אף הוא מסוף המאה ה־טו'. נראה א"כ, שבמאה ה־טו' היו שתי מסורות בשמו של אותו 'מלך פרסי', שמת בִּירח אחד עם רבינו ואנטונינוס.

לכאורה אפשר היה להכריע ולומר, שנוסחת 'ארדבן' (=ארטבן) היא הנוסחה הנכונה, שהרי לא מצינו מלך פרסי בשם 'קרבן'. גדולה מזו, לא מצינו חבר לשם זה לא בספרות התלמודית-מדרשית, ולא באונומסטיקון הפרסי. ואעפ"כ נ"ל, שדווקא נוסחת 'קרבן' היא היא המקורית, ואילו נוסחת

1. ילקוט שמעוני ב, סימן תקע"ט, מובא מן הילמדנו.
2. כן הוא בדפוס הראשון, שאלוניקי רפ"א, דף קלו ע"א טור ב'. ובדפוסים המאוחרים איתא 'קרבן'.
3. לראשונה בכרם חמד ד' (תקצ"ט) מכתב כ"ד, עמוד 218. ואח"כ בערך מלין שלו, ערך 'אנטונינוס' וערך 'ארטבן', דפוס פראג תרי"ב, קכד ע"ב, קפ"ו ע"א.
4. עיין במאמרו של A. Guttman ב־HUCA כרך כ"ה (1954), עמוד 256, ובערוך השלם לא' קאהוט, כרך א', עמוד 280 ב, ערך 'ארטבן'. בערך מלין שם (קפו ע"א) איתא 'חרבן'. אמנם נראה שזו טעות דפוס, שהרי בכרם חמד הנ"ל הגרסה היא 'קרבן'. ע"ע בספרו של J. Neusner *A History of the Jews in Babylonia*, כרך א' (ליידן 1966), עמוד 85–86.
5. עיין ב־Mss. Codices Hebraici, I.B. de Rossi ג' (פרמה 1803), עמ' 89 ב.

“ארדבן” אינה אלא פרי עטו של מעתיק אחד, שלא הכיר בשם “קרבן”, וחשב אותו לטעות סופרים. מעתיק זה “תיקן” את הגרסה ונתן בה “ארדבן”, הידוע לו כשם שבו נתפגו מלכי פרס⁶. אולם ההפך, ששם ידוע כגון “ארדבן” ישונה ל-“קרבן” החד-פעמי (hapax-legomenon), אינו מסתבר כל-כך. אכן עלינו להוכיח, כי “קרבן” זה באמת שם הוא, ואף שם המתאים ל-מלך פרסי, ולא סתם גרסה משובשת.

יש אמנם להקדים ולומר, שכמעט ברור הדבר (מטעמים כרונולוגיים שונים וכו'), כי הן לפי גרסת “קרבן” והן לפי גרסת “ארדבן” המדובר הוא לא במלך פרסי ממש, אלא בפקיד חשוב, מושל אזורי או מקומי, שהיה ידוע ליהודים⁷. וע”כ אין עלינו לבקש למצוא ב-“קרבן” זה שמו של אחד ממלכי פרס, אלא די לנו בשם המתאים למושל פרסי מתקופה זו.

לראשונה חשבתי לזהות את הצורה “קרבן” עם השם המצוי פעמים מספר בכתובות סוריות מתקופת התלמוד *ἀκρᾶβανης* או *ἀκρᾶβανος*. שם זה

6. עיין בבבלי עבודה זרה י ע”א למטה: אנטוניוס שמשיה לר’, ארטבן שמשיה לרב; כי שכיב אנטוניוס אמ’ ר’ נתפררה חבלה, כי שכיב ארטבן אמ’ רב נתפררה חבלה, ע”ל. זו נוסחת כ”י JTS, מהדורת מהר”ש אברמסון (ניו-יורק 1957) י ע”א, שורות 9–10. ועיין בהערותיו, עמוד 149א, שמביא את גרסת הרשב”א: לבי אדרבן, דהיינו אחרי מיתנו של “ארדבן”, שמת אולי בירח אחד עם אנטוניוס(?) אדרבן = ארדבן. (בודאי אין לקשר צורה זו עם השם *Ādharbiān*; עיין בספרו של F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, מארבורג 1895, ערך *Arzanbān*, עמוד 42 א.)

הצורה ארדבן, בדל”ת, מצויה היא בספרות המדרשית. עיין לדוגמה במדרש אסתר רבה סוף פרק א’ “בימי ארדכוואן”, שכפי הנראה צריכים להגיה ל-“ארדבאן”. (עיין בעה”ש שם. יש אמנם גם שם *Artaboun* = ארטבן. עיין ב-*Tabari* ד’ מ”ה, ובתרגומו של Zotenberg כרך ג’, פריז 1871, עמוד 409; ועיין *Justi*, שם ערך 2 *Āturmā*, מובאת הצורה *’Aqḏāḇav* (מ-*Cedrenus* א’, 684, לפי *Evagarius*). ע”ע על הצורה *Ardawan* ב-*Armenische Grammatik*, *Hübschmann* (לייפציג 1897), עמוד 30, בספרו של *E. Benveniste*, *Titres et Noms Propres en Iranien Ancien* (פריס 1966), עמוד 107, הערה 5, וב-*Justi* הגיל ערך *’Aqḏāḇav*, עמוד 32א. *Ardawan* היא הצורה הפחולוית היגילה. עיין למשל ב-*Kārmamāk-i Artakshīr Pāpakan*, מהדורת *Kersāspji Antia* (בומביי 1900), פרק א’ ואילך.

7. ראה דברי גוטמן במאמרו הגיל, עמוד 157, שכותב: Artaban, spoken of as a Persian king, may have been some high official whom we can no longer identify להעיר, כי “MLK האיראני שווה הוא ל-*βασιλεύς* היווני (דהיינו מלך ממש). דבר זה מתברר היטב מכמה מקומות בכתובת הדו-לשונית של שבור (שורות 4, 53, 55 וכו’). עיין על זה בספרו של Benveniste הגיל, עמודים 11, 18–19, 22–23 וכו’. כאן אמנם קרוב לוודאי הוא, שאין השימוש במלך מדויק, ואין המדובר ב-*βασιλεύς* ממש. וכן הוא בהרבה מקומות בספרות חז”ל ואכמ”ל.

מופיע כמה פעמים בצורתו היוונית, כגון: *'Addou 'Aqraβānou* ⁸...
'Aqraβanēs, ⁹ *'Aléξανδρου 'Aqraβānou ἀρχιερέα...* צורתו הארמית,
 כפי שהיא נמצאת בכתובות שונות, היא 'עקרבן', כגון בכתובת אחת מתדמור:
 עקרבן ברה דברשמש חבל¹¹; או בכתובת מחטרה: דכיר ורהד בר עקרבן
 לטב¹²; או בכתובת שְבָאִית אחת שפרסם מורדטמן: בנהו עקרבן (א)טוד...
 וכי¹³.

ואם נניח, ש'עקרבן' זהה הוא עם 'עקרבן', הרי לפנינו בילקוט הצורה
 הארמית – בנגוד לצורה היוונית – *'Aqraβanos, -ης* של שם זה. אלפא יוונית,
 כשהיא עומדת בראשה של מלה, עלולה היא לפעמים להיות נשמטת¹⁴, ומן
 הצורה היוונית (השלמה) יכלה להיווצר צורה כגון 'קרבנוס' או 'קרבניס'.
 אמנם עיין, אפילו היא עומדת בראש המלה, אין דרכה להישמט, ועיכ' היה
 עלינו להניח, כי צורת 'קרבן' (בלי העיין) שיבוש הוא במקצת של הצורה
 השלמה 'עקרבן'.

אולם, למרות הפיתוי הרב שבדמיון שתי צורות אלו, ישנו קושי אחד,
 העומד בפני זיהוין, קושי שלמעשה סותר את ההנחה, שיש לפנינו בצורה
 מקוצרת השם 'עקרבן'. הרי שם זה שְמִי טהור הוא, ושייך מבחינה גיאוגראפית
 לסביבה שהיא ממערב לפרס. כפי הנראה מקורו האטימולוגי בשם 'עקרב',
 שאף הוא מופיע בכתובת אחת מערב: עקרב בן מראה... וכי¹⁵. וכבר

8. עיין Waddington חלק ד', Syria, Batanée-IV Eitha, עמוד 498א, מספר 2115.

9. שם Batanée-VII Eaccaea (Shaqqa), עמוד 503א, מספר 2143.

10. שם עמוד 505א, מספר 2151.

11. עיין *Corpus Inscriptionum Semiticarum* חלק ב' (ב/ג), עמוד 417ב, מספר 4450.

מתדמור.

12. עיין במאמרו של Syria, A. Caquot, Nouvelles Inscriptions Araméennes de Hatra,

כרך מ' (1963), עמוד 11, מספר 102.

13. עיין בספרם של J. H. Mordtmann ו-D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler*,
 עמוד 71, מספר 20, ועי' בספרו של A. Jamme, *Sabaean Inscriptions from Maḥram*,
Bilqis (Marib) (בלטימור 1962), עמוד 198, מספר 712, שורה 1. ועי' ב-*Répertoire*
d'épigraphie semitique 4338/1.

14. דוגמאות לכך: *ἄγασμα* – גומא, *Ἀλγυπτία* – גיסתייה, *ἀλαβάρης* – ליברכוס,
ἀνάκωλος – ניקלי, וכי'. עיין בלעהנווערטער של קרויס, חלק ב' (ברלין 1889), בערכים
 אלו. אולם התהליך הזה אינו רגיל, ועוד יותר נדיר אצל שמות.

15. עיין בספרו של D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Arabien*, מספר
 29, עמודים 4–73. עי' ב-*Sabäische Denkmäler* שם, ובספרו של Nöldeke, *Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft* (שטראסבורג 1904) עמוד 90, וב-*Ephemeris für Semitische Epigraphik* של Lidzbarsky, כרך ב' (גיסן 1902), עמוד 277, הערה 4,
 ובספרו של H. Wuthnow, *Semitische Menschnennamen*, (לייפציג 1930), עמוד 16.

Il est probable, que Clermont Ganneau כתב 1889 ב-le nom appartenait aussi bien à l'onomastique nabatéenne qu'à l'onomastique palmyrénienne.¹⁶ עכ"פ שם זה, שאינו מופיע באוגומסטיקון הפרסי, רחוק הוא מלהיות שמו של שליט פרסי בתקופה זו (דהיינו סוף התקופה הפרסית או ראשית ימי מלכי ססן), ויש א"כ למצוא שם פרסי המתאים לאישיות זו. ובאמת ישנו שם פרסי אחד הוזה עם השם "קרבן", והוא Karapan.¹⁷ מכיוון שבשפה הפרסית מתחלפת אות פ"א בבי"ת¹⁸ – שינוי כרונולוגי שחל במאות הראשונות לפני סה"נ¹⁹ – יכול השם הנ"ל להופיע (בתקופה זו) בצורת "קרבן", היינו Karaban. אמנם השם הזה, הידוע לנו מן האבסטה¹⁹, אינו שמו של בן-אדם ממש, ואף אינו הולם, מבחינת האסוציאציות שלו, לבן-אדם, כי Karapan הוא טיפוס שלילי ביותר²⁰. וע"כ לא ייתכן, שאדם יקרא את עצמו בשם זה. אולם ישנה אפשרות שנייה, לשם אחר, שמחד גיסא שונה הוא לגמרי במשמעותו מ-Karapan, ואילו מאידך גיסא דומה הוא לגמרי ל-"קרבן" בכתיבתו בתעתיק העברי. אכן ידוע הוא השורש הפרסי kāra, שפירושו "צבא" (בין היתר)²¹, ואילו הסימות pān²², (או אצלנו bān-) מובנה "שומר", כמו

16. עיין ב-Recueil d'Archéologie Orientale, כרך ב', עמוד 383.

17. עיין בספרו של Justi הנ"ל, עמוד 156. וע"ע בספרו של Christian Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch* (שטראסבורג 1904), 454–455, ערך karapan. וב-Avesta Reader של Hans Reichelt (שטראסבורג 1911), עמוד 98 (שורה 18), עמודים 195–196 (שורה 11, ועמוד 200 (שורה 11).

18. עיין ב-*Etudes Iraniennes* של J. Darmsteter (פרס 1883), עמוד 74, סימן 38.

19. עיין ב-*Grundriss der Iranischen Philologie* של A. Geiger ו-E. Kuhn (שטראסבורג 1895–1901) כרך א' חלק א' (Mittelpersisch של C. Salemann), עמוד 257.

18a. ע"ע שם חלק ב' (Neupersische Schriftsprache של P. Horn), עמוד 75/34.

20. עיין ב-*Altiranisches Wörterbuch* הנ"ל:

karapan 1) im gaōisch-awestisch, Bezeichnung gewisser der Zaratustra'schen Religion feindlicher Lehrer und Priester, 2) im jung Awestisch, Name für gewisse Feinde des Volkes und Glaubens der Mazdayazner... Späterhin, mit dem völligen Sieg der Zaratustra'schen Religion, ist die eigentliche Bedeutung von karapan als Rabbi der dāēvischen (vorzaratustra'schen) Religion verblasst.

הדברים האחרונים הם נגד Justi שם. וע"ע ב-Avesta Reader הנ"ל, עמוד 98 שם.

21. עיין בספרו של Roland G. Kent, *Old Persian* (ניו הייבן 1953), עמוד 179. וע"ע ב-*Altpersischer Wörterschatz* של W. Hinz (ב-*Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* 27/1, 1942), עמוד 100.

22. או -pāna, -pāvan. עיין ב-*Grundriss der Iranischen Philologie*, שם,

חלק א' עמוד 283. סימן 8: pān "schützend". וע"ע שם חלק ב' עמוד 188.

ב-marzu-pān, שומר הנבול, וכיוצא בו²³. משמעותו של *Kāra-pān או *Kāra-bān (בניגוד ל-Karapan) יהיה אפוא "שומר צבא", או מעין ראש צבא. מלה זו, שטרם מצינו לה עדות אחרת בספרות הפרסית, יכולה היא להיות מונח טכני – תואר – או שם אישי. נראה לכאורה לפי שימוש במדרשנו הנ"ל, שזהו שמה של אישיות מסוימת. אמנם אין להתעלם מן האפשרות, שפירושו של "קרנן מלך פרסי" יכול אף להיות "ראש צבאו של מלך פרסי". היוצא לנו מזה, כי לפי שני הפירושים המוצעים, נוסחת "קרנן" מקורית ונכונה היא. בנוסחה זו נשתמרה לנו מסורת עתיקה ומדויקת על שמה או תוארה של אישיות פרסית חשובה, שם או תואר, שכפי הנראה אבד מן הספרות הפרסית²⁴. ומעתה אין לבקש לקבוע את תאריך מותו של רבי על פי תאריכי פטירתם של מלכי פרס²⁵.

23. עיין ב-Hübschmann הנ"ל, עמוד 193, סימן 402, וב-Salemann שם, שמביא

עוד כמה דוגמאות.

24. ע"ע בספרו של H.S. Nyberg, *Hilfsbuch der Pehlevi*, כרך ב', Glossar

(אופסלה 1931), עמוד 124, ערך kār-vān, ובספרות שצוינה שם.

25. תודתי המרובה לד"ר שאול שקד, שעזר לי מאוד בכל הנוגע לשפה הפרסית, ואף הציע לי את הפירוש האחרון.

הערות לשמות שבטקסטים מאוסף מיכאלידיס

לאחר בדיקה מדוקדקת של השמות הפרטיים בטקסטים, שדן בהם י' נוח לאחרונה¹, נוטה אני להטיל ספק במהימנותם גם מבחינה אונומסטית. אף על פי שההוכחות אינן חותכות, אפשר להראות, כי שמות אחדים נבנו לפי צורות שאינן מצויות ביתר הטקסטים הארמיים-ממלכתיים-מצריים מן התקופה הפרסית. ואשר לשמות אחרים, ייתכן שהועתקו מתוך אוספים של תעודות ארמיות מהימנות שפורסמו במאה העשרים. יתר על כן, בה בשעה שתעלה על הדעת האפשרות שהכתובות האלה זויפו, ניתן גם לפקפק במקוריותם של שמות נוספים. כלומר, אחרי עיון בקבצים שאולי הועתקו מהם כמה שמות, אנו יכולים להצביע על המסיבות המוזרות, שאולי הביאו להיווצרותם של הנוספים. ברם השמות כשלעצמם אינם יכולים להוכיח בהחלט, שהכתובות בדויות, אולם בוודאי יש בהם כדי ראיה מסייעת ברורה, העשויה לאשר את ההנחה הזאת. במלים אחרות, אם ניתן להוכיח את אפשרות הזיוף מתוך נתונים אחרים, יסתבר כי השמות עצמם חשודים למדי. נציין תחילה את השמות, שכבר נמצאו בטקסטים ארמיים-ממלכתיים אותנטיים, ואחר כך נעיר הערות קצרות על השמות האחרים.

מ-27 השמות השונים, 14 ידועים מתוך טקסטים ארמיים-ממלכתיים מהימנים וידועים. אבה (סרק' 4), אוריה (סרק' 2), בעדיה (סרק' 3), חגי (סרק' 4), ישעיה (סרק' 4), מלכיה (סרק' 2) וחרמן (אסטלה, 1) נמצאו בתעודות יב². עבדנו (לוח, רקטו, 2), עבדצדק (פפ', שו' 3) ושאל (סרק' 3; לוח, רקטו, 11) ידועים מתוך ספרו של אימיו־רון³. ולבסוף, אשמרם (לוח, רקטו, 9), חרמנתן (סרק' 1)^{3א}

1. ראה נוח, לשוננו, ל"ב (תשכ"ח), עמ' 326-332.

ברצוני להודות לד"ר נוח, על שהואיל להודיע לי בדבר תגליותיו עוד קודם ששעה להן פומבי (חורף תשכ"ז). אני מצטט את הכתובות הנידונות כדלקמן: סרק' = כתובות הסרקופאגים (E. Bresciani, *ASAE*, 55 (1958), עמ' 273-276); לוח = לוח העץ (שם, עמ' 276-281); צן' = כתובת על גבי צנצנת (שם, עמ' 281-283); פפ' = הפפירוס משנת 417 (*Sefarad*, 24 (1964), עמ' 325-326); אסטלה = לייבו־ביץ, ארץ ישראל ד' (תשט"ז), עמ' 66, לוח ח': 5.

2. עיין במפתח המלים אצל קאולי, *A.E. Cowley, Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923, עמ' 273 ואילך (להלן בקיצור: קאולי).

3. N. Aimé-Giron, *Textes araméens d'Egypte*, Cairo 1931, צוטט בדרך כלל לפי מספרי התעודות (להלן בקיצור: אימיו־רון).

3א. נוח לא כלל את הכתובת הזאת בדיונו (שם, עמ' 327, הע' 3) מסיבות פאליאוגראפיות. אולם, מבחינה אונומסטית יש לה אותן התכונות כאחרות.

פחי (לוח, רקטו, 8) ופטאסי (אסטלה, 2) מופיעים הן אצל קאולי והן אצל אימי-ז'ירון. ועוד חמישה שמות מתוך אוספו של אימי-ז'ירון (אשמרם, חרמנתן, פחי, פטאסי ושאיל, עמ' 95–106) חרותים על גבי סרקופאגים שנמצאו בסקרה הדרומית, מקום הימצאותן – כפי שטוענים – של כל ארבע כתובות הסרקופאגים שלנו. העובדה הזאת כשלעצמה עשויה לאשר את מהימנותם של הטקסטים שלנו. אולם בצירוף עם הידיעות האחרות היא עלולה להטיל ספק גדול יותר לגביהם. כלומר, אפשרי הדבר שזייף ה-ז'ירון את כתובות הסרקופאגים שלנו ונקב בשם סקרה הדרומית בהשפעת הספר הניל³³.

בדין על השמות האינדיבידואליים איני יכול לכלול את כל הבעיות הכרוכות בהם, אבל בכל זאת כדאי להעיר הערות אחדות בקשר להן. סרק' 1: עשתרתנתן – הוא צירוף מזור של יסוד אלוהי פניקי (עשתרת)⁴ וצורה פועלית עברית-ארמית. אף על פי ששם כזה יכול להופיע בתעודה מהימנה, היינו מצפים לקרוא את השם הפניקי הנאות 'עשתרתיתן', כפי שנמצא אצל אימי-ז'ירון, מס' 25, שר' 7. אם כתובתנו אינה אותנטית, ייתכן שנפלה טעות בהעתקת השם הנכון הזה. נוה הציע, שאולי יש לגרוס עשתרתיתן פה, אבל צורת ה-יד, כשלעצמה, עדיין מזוהה^{4א}.

לוח, רקטו, 4: כלבא – שם זה שייך, כנראה, לסוג מרובה השימוש של שמות חיות (נדון אצל נות', עמ' 229–231). אף על פי כן ליידוע המופיע כאן אין הקבלה בשמות אותנטיים, השייכים לסוג זה, מתקופת פרס. השימוש מופיע ראשונה בטקסטים נבטיים ותדמוריים. פפירוס אימי-ז'ירון, מס' 87, b, שר' 21 – כלבא – אינו יוצא מכלל זה, שהרי מתוך ההשוואה לפסקה, שם b, 9 – לכלבא זי פס... – אנו למדים, כי התיבה הנידונה היא שם-עצם כללי. העובדה שאימי-ז'ירון חשב שהוא שם פרטי עשויה להסביר את הופעתה בכתובת שלפנינו^{4א}. לוח, רקטו, 4: שמן – אולי טעות היא במקום 'אשמן', הנמצא פעמיים בתעודות יב (קאולי, 1:24, 4). ייתכן, שהטעות חלה, מכיוון שבקאולי 1:24 נגדרה האות אל-ף: [א]שמן.

33. על זה עיין גם אצל נוה, שם, עמ' 331–332.

4. כתיבת השם האלוהי 'עשתרת' בשיין מראה, שלשונן פניקית (או עברית); שהרי השם הזכר המקביל (עשתר) כבר נכתב בתייו (עתר) ביב, בשם הפרטי 'ערתשורי' למשל (קאולי 27:8). כידוע, הצורה הפרוטו-שמית של השם הנידון היתה 'עֶתְתֶּרִי'. בפניקית ובעברית ה' הועתקה לשיין, ואילו בארמית, היא עברה לתייו ואחר כך, במקרה שלנו, הידמתה לתייו השנייה המקורית.

4א. עיין גם אצל נוה, שם, עמ' 332, הע' 22.

5. M. Noth, *Die israelitischen Personennamen...*, Stuttgart 1928 (להלן

בקיצור: נוה).

5א. וכן, עיין אצל נוה, שם, עמ' 331, הע' 20.

לוח, רקטו, 5: אשמדבב - למרות הזרות שבדבר נראית לי הסברתה של בִּרְשִׁיאִי⁶, המציעה, כי השם הוא הרכב של היסודות התיאופוריים "אשם" ו"מדבב". אם כן, מטרנו היא להסביר את משמעותו הדתית של השם. אף שלא נוכל לפרט כאן את כל הסיבות (כוונתנו לעמוד על כך בהזדמנות אחרת^א), נציין כי אשם, לפי ההסבר המתקבל ביותר על הדעת, הוא מושג פולחני מסוים, שעבר תהליך של האצלה או האלהה. מכיוון ש"אשם" אינו מופיע כשם אלוהי לחוד בטקסטים שמיים מערביים הידועים לי, הרי שאינו יכול להיות אלוהות עצמאית⁷. משום כך ההשוואות לאלוהויות כמו אֶשֶׁם הבבלי או אֶשִׁמָּא הארמי אינן תופסות. להפך, ההקבלה ל"שם" (אולברייט⁸) או ל"קרבן" - (השווה אֶשֶׁם במקרא) הולמת יותר. היסוד השני, מדבב (עברית מזובח), ניתן להיתפס כמושג פולחני אחר שהוא אלה, בדומה ל-*Mádβαχος* ההלניסטי⁹. השם נובע אפוא מהרכבת שתי האצלות. התופעה הזאת אינה נמצאת, לפי ידיעתי, בשום טקסט מלפני התקופה ההלניסטית-רומית. יתר על כן, התפיסה עצמה מורה על התפתחות בסינקרטיזם הדתי, שעדיין לא חלה בתקופה הפרסית. ההשוואות של בִּרְשִׁיאִי ל"אשםביתאל", "חרמביתאל", ו"ענתביתאל" ביב¹⁰ אינן הולמות, מאחר ש"ביתאל" בתעודותינו הוא אל ממשי, ולא רק יסוד תיאופורי גרידא. הוא מופיע כאלוהות מיוחדת בבריתו של אסר-חדון עם בעל מלך צידון וכן במכתבי הרמפוליס¹¹. לכן "ביתאל" יכול לשמש כבסיס נאות להרכבה של אלמנט מואצל נוסף, מה שאין כן "אשם" ו"מדבב". עד כאן נראה השם כאנאכרוניזם לאלוהות הלניסטית. ברם אם הוא משמש בכל זאת כשם פרטי, אין לו אפילו הקבלה במבנה. בה בשעה שיש לכל השמות השמיים המערביים האחרים לכל היותר שני יסודות, האחד תיאופורי או אלוהי והשני

6. ASAE, שם, עמ' 279.

א. ראה את מאמרי, "Aramean Name-Types in the Elephantine Documents",

העתיד להופיע ב-JAOS.

7. עיין במה שכתבתי בעבודת הדוקטורט שלי: "Jewish Personal Names in the Elephantine Documents: A study in Onomastic Development", University Microfilms, 1967, עמ' 195. עבודה זו (עתידה להתפרסם כספר). וכן עיין במאמר שהוזכר בהע' א.6.

8. AJSL 41 (1925), עמ' 93. במשך כל השנים מאז לא שינה את דעתי (ראה

From the Stone Age to Christianity, מהד' Anchor, עמ' 373).

9. הובא אצל אימז'ירון, עמ' 113.

10. בִּרְשִׁיאִי, שם, שם. ראה מפתח המלים אצל קאולי.

11. ראה JAOS, 59 (1939), עמ' 81-82, ואת E. Bresciani e M. Kamil, "Le lettere aramaice di Hermopoli", *Atti della Accademia nazionale dei Lincei*, 363/1966. Memorie, Classe di scienze, morale, storiche, e phililogiche. Serie VIII, Vol. XII, fasc. 5, עמ' 361-428. מכתב 4, ש' 1.

פועלי או שמני, הרי לשם זה יש שני יסודות חצי-אלוהיים. בַּרְשִׁיאִי נִיסְתָּה לתָרֵץ קוּשִׁי זה בהציעה, כי הוא נתקצר משם ארוך יותר. אך גם הצעה זאת אין לקבל, שהרי אם נקבלה, נצטרך להניח, שהיו קיימים שמות בעלי שלושה יסודות בתוך האונומסטיקון השמי המערבי המקורי. ההנחה הזאת אין לה על מה שתסמוך. השפה היחידה, שיש לה דוגמאות של שמות בעלי שלושה יסודות, היא האכדית, ואין סיבה להניח, שיש כאן השפעה אכדית. ב־אֲשַׁמְמַדְבַּח נמצאת דל־ת, שהתהוותה מן ד־ פְּרוֹטו־שְׁמִית (מִדְּבַח) בהתאם לתהליך המקובל בארמית, ואילו באכדית ז־ן מייצגת את הפונימה הזאת.

יתר על כן, אחרי עיון בספרו של אי־מִי־וִירֶן ניתן לראות, כי השמות *Máðbaχos* (מדבּח) ו־אֲשַׁמְמַבִּית־אַל־ – אֲשַׁם־ נידונים באותו עמוד (עמ' 113). אם לוחנו אינו אותנטי, הלא אפשר להניח, כי עובדה מעניינת זו הביאה לידי ההרכבה המוזרה שלפנינו^{11א}.

לוח, רקטו, 6: ש ב א – אפשר להשוות את זאכאו^{12א} 13:71 (ש ב ה בר הושע) אבל יותר מעניין הוא השם הנמצא אצל אי־מִי־וִירֶן, מס' 109 – ש ב ו; שהרי לזה מקביל אי־מִי־וִירֶן את השם התדמורי "ש ב א" (שם, עמ' 106). העובדה הזאת עשויה להסביר את הופעת השם אצלנו, אם נניח, שהתעודה אינה אותנטית^{12א}. לוח, רקטו, 7: א ע ל א – דומה לשם נבטי (אעלא), בהתאם להצעת ברשיאני. משקלו אֶפְעֶל, צורת שמות, המצויה למדי בתעודות שבנבטית ובערבית. ואף על פי שידועות לנו שתי דוגמאות בטקסטים ארמיים מסוריה ומספוטמיה¹³, אין לצפות לשימוש במשקל הזה בתעודות ארמיות ממצרים. בארמית בכלל שמות־עצם אינם נוצרים באופן חפשי ממשקל זה, כי – בניגוד לערבית – הצורן אינו חי¹⁴. יתר על כן, אי־מִי־וִירֶן ההדיר כתובת סרקופאג מקוטע (שם, עמ' 93): א . ל . ל . א . א . מל . . . אעא. לא מן הנמנע שהטקסט הזה עורר את הוייפן (?) להשתמש בשם נבטי שאינו אפשרי מבחינה כרונולוגית בתעודה מן המאה החמישית או הרביעית לפני סה"נ.

לוח, רקטו, 10: ע ב דִּין – את השם הזה אפשר לחלק ליסוד שמני "עבד" וסופית היפוקוריסטית "י־ן", המשמשת כתחליף ליסוד תיאופורי או אלוהי. השורש

11א. בקשר ל־אֲשַׁמְמַדְבַּח, נזה מזכיר רק את ההקבלה ל־מִדְּבַח שבספרו של אי־מִי־וִירֶן (שם, עמ' 331).

E. Sachau, *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militär-Kolonie zu Elephantine*, Leipzig, 1911. צוטט לפי מספרי הלוחות, ובקיצור: זאכאו.

12א. וכן, עיין אצל נוה, שם, עמ' 331.

M. Lidzbarski, *Handbuch der nord-* CIS, II, i, 49, וכן כחובת נירב 1:2.

(*semitischen Epigraphik*, Hildesheim, 1962 [Weimar, 1898]), כרך 1, עמ' 445.

14. השווה: C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semi-*

tischen Sprachen, Berlin, 1908–13, I, כרך 1, עמ' 372–374.

“עבד” עצמו מתמיה, כי הוא נדיר מאוד בארמית מצרית. נוסף לזה ידועות לי רק שתי דוגמאות נוספות: “עבדנבו” ו-“עבדצדק”, שתיהן ב-אימי-זירון. השורש, כמובן, רגיל בשמות פניקיים. ואשר לסיומת “-ין” – אין לה הסבר. ואף על פי שהסופית ההיפוקוריסטית “-ן מצויה בתעודות, אין למצוא בשורשי גזרת השלמים – כמו “עבד” – את הויד שלפניה. נראה שהויד מופיעה רק במקום האות השלישית של שורש נחלש: למשל, “-שון” (שורש “-שוי”¹⁵). יתר על כן, אפילו הסוג הצורני עצמו אינו ידוע בארמית מצרית מלבד שני השמות הנ”ל. השם “עבדין” נוצר ע”י סמיכות של שני היסודות. ואף על פי שיחס זה רגיל מאוד בשמות ארמיים, השימוש שונה בדרך כלל. ברוב השמות אפשר להשוות את שני החלקים. כלומר, ניתן לפרש את השם או כיחס הסמיכות או כמשפט שמי. למשל, יהוה אלהים אפסר להבין “הטל (עב’ צל) של ה’ או ה’ הוא הטל [שלי]”. אבל את השם הנידון אין להבין כך. אי אפשר להשוות את שני היסודות, וניתן רק לפרשו “העבד של אל פלוני”¹⁶. ואם דרך זו כמעט שאינה ידועה בארמית, הרי מתמיה הדבר, שנמצאים שני שמות ארמיים כאלה¹⁷ בכתובת אחת קצרה. לוח, וורסו, 1: רחמתסן – הוא צורה אפשרית, אף על פי שאינו ידוע ממקור אחר. בכל זאת אפשר שחובר על פי אימי-זירון, 6:5 – []חמתסן, שהרי הציע המהדיר לשחזר: [ר]חמתסן (שם, עמ’ 16)¹⁸. על היסוד “רחם”, השווה “רחמרע” (קאולי, עמ’ 310), והפועל “רחם” (שם, מפתח). לוח, וורסו, 2-3: אסרסלמת – בבני – זוהי צורה בלתי אפשרית מכל הבחינות, מכיוון ששמות בעלי חמישה יסודות, ובכלל זה מלות-יחס וכינויי קניין, אינם מצויים בשום לשון. ועוד, הסמך השנייה מזוהה, שהרי היינו מצפים לשון במקומה. מאידך גיסא, אם אנו אומרים שהתעודה זויפה, אפשר להסביר את האותיות כהמצאה מלאכותית לפי החרוטת מאבידוס (מובאת אצל אימי-זירון, עמ’ 79): “מכן בר מיתאסלמא”. גם לשם הזה אין הסבר מניח את הדעת, וייתכן שמוצאו מאנאטוליה, כפי הצעת אימי-זירון. פפ’, 4: עזרבעל – ניתן להשוותו לאימי-זירון, 1:36 “עזרבעל צידני”. אם נחשוב לרגע, שזוהי התעודה, השימוש שם יכול להיות המקור להסמכת הנטייליקום לשם אחיו “עבדבעל” אצלנו (פפ’: 2-3)¹⁹.

¹⁵ E.G. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri*, New Haven, 1953.

פפ’ 8, שו’ 12.

¹⁶ ר’ נות, עמ’ 137 ואילך, וכן הדוקטורט שלי (למעלה, הע’ 7), פרק ד, סעיף 7.

¹⁷ ראה עבדנבו, לוח, וורסו, 2.

¹⁸ וכן עיין אצל נוה, שם, עמ’ 332.

¹⁹ וכן עיין אצל נוה, שם, עמ’ 331.

²⁰ וכן עיין אצל נוה, שם, עמ’ 330.

אסטלה, 3: אשע – כנראה זהו השם הרגיל "אושע" בהשמטת הו-ו²⁰. אולם אנו חייבים להזכיר, כי בכל שאר המקומות שהוא מופיע הו-ו נכתבת: בארמית מצרית (הן בִּיב והן במגדול) "אושע(יה)" עצמו נמצא 16 פעם, ואילו תחליפו מאותו השורש, "הושע(יה)", נמצא כמעט חמישים פעם – וכולם ברו-ו. ייתכן שהבדל זה נעשה במתכוון.

שני השמות הנוספים, משה אל (צן) ועבד בעל (פפ': 2) נראים אותנטיים למדיי. אולם, ברנע שמטילים ספק במהימנות התעודות בדרך כלל, אפשר לפקפק גם בהם. ייתכן שהראשון הומצא ע"י אמצאה מלאכותית לפי מִישָׁאל (שמות ו, כב ועוד), ואולי הועתק השני מאחד המקומות שהוא מופיע בהם, ובכלל זה כתובת הכד מִיב, זאכאו, 6:69. אמנם החשדות האלה כשלעצמם אינם מספיקים כדי להטיל ספק במהימנות של שני השמות הנ"ל²¹.

בסיכומי של דבר, מחצית השמות נמצאים באוספי תעודות הניתנים להשגה בקלות. כל מי שמכיר את ספריהם של קאולי ואימיר'ירן היה יכול לבדוקם. שמות נוספים נבנו לפי דגמים בלתי סבירים או לפי צורות מקובלות רק בתקופות מאוחרות יותר. גם שאר השמות אינם למעלה מכל חשד, כי ניתן לנו לעקוב אחרי הנסיבות המוזרות של התהוותם. אולם הדיון הזה תלוי ועומד. עלינו להניח, ראשית כול, כי הטקסטים אינם מהימנים. השמות כשלעצמם אינם יכולים להוכיח שזויפו. אנו חייבים להכריע את השאלה הזאת מתוך נתונים אחרים. שהרי אילו הוחלט שהתעודות אותנטיות הן, היו הבעיות נשורות רק לגבי חמישה שמות: אסרסלמת-בבני, אשמדבח, אעלא, כלבא, ועבדין. אפשר שדי בחמישה אלה כדי לפקפק במהימנות התעודות, אבל לא די בהם כדי להוכיח את הזיוף. בסופו של דבר, אם ההוכחות שמחוץ לאונומסטיקון אינן יכולות לאשר סופית שהתעודות נבדו, השמות כשלעצמם אינם יכולים להכריע את הכף; אבל בה בשעה שתספקנה ההוכחות האחרות בכדי לִאֶמֶת את הזיוף, בדיקת השמות בוודאי יש בה לאשר את ההכרעה הזאת.

21. נוה לא דן בכתובת הצנצנת (לפיו, על כלי עץ) "מאחר שהתצלום המובא שם אינו משקף אותה בצורה ברורה" (שם, עמ' 327, הע' 4). ייתכן אפוא, שמוטב שלא לכלול את הכתובת הנ"ל בדיוענו. בכל זאת הדיון בה כדאי, כי מתוכה אנו למדים, שיש לחשוד אפילו בשם פרטי, שקריאתו מוטלת בספק, ושרסנתו משוחזרת ע"י המהדיר. מכל מקום אי אפשר לסמוך כלל על צורת השם כפי שפורסמה.

“משלם” בגיזות קהיר

כבר העמידנו מרי ורבי פרופ' ש"ד גייטיין במאמר שהופיע ברבעון זה לפני שלוש שנים על החשיבות של עיבוד שיטתי של החומר הדוקומנטרי שבגיזות קהיר לחקר הלשון העברית ותולדותיה¹. ההערה דלהלן ניתנת כתרומה זעירה בכיוון זה. כותב טורים אלה עוסק במחקר על הכתובות, כתבי השידוכים (או “שימושי שידוך”, כפי שנקראו בימים ההם), שטרי האירוסים, ושטרי הנדונים מן הגניזה, בעיקר מן המאה העשירית עד המאה השלוש עשרה, בהדרכתו של פרופ' גייטיין, שבטובו העמיד לרשותי את אוסף התצלומים החשוב שלו. בדקתי יותר משבע מאות קטעים. יש להעיר, שבימים ההם לא היו תעודות אלה טפסים קבועים, שניתוספו עליהם שמות, תאריכים וכו', אלא חזוים מגוונים ביותר, הנכתבים במיזוג מעניין של עברית, ארמית וערבית. מתוך הכתבים האלה אספתי כחמישים כתובות שנכתבו לפי מנהג ארץ-ישראל. זכר הכתובה הארץ-ישראלית כמעט נעלם במשך הדורות, אך שטרות אלה מלאים עניין מצד התוכן, הנוסח, והלשון².

כתובה ארץ-ישראלית אחת, הראויה למחקר מיוחד מכמה בחינות, נכתבה “בירח כסליו בתרי עשר יומין ביה בשתא³ תליתיתא דשבועא” (בשנה השלישית של השבוע, כלומר של השמיטה), שהיא שנת 84[48] “לבריתיה דעלמא”, דהיינו 1023 לספירת הנוצרים. ציון המקום חסר, אך החתן מתואר כ“צפתי”. בשטר זה, שנכתב בידי סופר מהיר, כתוב, שבתנאים מסוימים החתן... “יהווי משלם לה כל מה ד[כתיב בהדן שטר] פרנא מן שלם” = יהיה משלם לה כל מה שכתוב בשטר הכתובה הזה מן שלם, כלומר לגמרי. קריאת התיבות “מן שלם” ברורה, ואין שום ספק בה. סבורני, שזהו המקרה היחיד של כתיב זה, שנמצא עד עכשיו, במקום הכתיב הרגיל “משלם”. החוקרים נחלקו בקריאה הנכונה של “משלם”, וגם יש בה מסורות שונות בין העדות. חנוך ילון במאמרו “משלם”, תרביץ שנה א' ספר א', עמ' 153 ואילך, טען, שצריכים לקרוא מושלם כמסורת התימנים (והספרדים), והעיר על כמה כתבי-

1. ש"ד גייטיין, “ארבע כתובות עתיקות מגיזות קהיר”, לשוננו ל, עמ' 197 ואילך.

2. ראה בינתיים מ' פרידמן, “ביטול הנישואין על פי בקשת האשה”, “הארץ” תרבות וספרות, 1 באוקטובר 1968, עמ' 19 ועיין למטה הערה 10.

3. בכתובה הזאת רב השימוש באלף בסוף המלה ליידוע ולנקבה במקום ההא הרגילה בארמית של ארץ-ישראל. מכל מקום, לשונה לשון ארץ-ישראל היא. עיין מה שכתב י' קוטשר, “מחקרים בארמית הגלילית”, תרביץ כא, עמ' 201 (= תדפיס עמ' 10), הערה 8.

יד וספרים עתיקים, שנמצא בהם כתיב זה. עיין הערתו של עורך "תרביץ" שם. הוסיף על דבריו מרי ורבי פרופ' שאול ליברמן, בספרו "תוספת ראשונים" והראה, שנמצאת גרסה זו, מושלם, ברי"ף דפוס קושטא⁴. גם הביא שם פרופ' ליברמן את דברי התשב"ץ (ר' שמעון בן צמח דוראן), המעניינים ביותר בנידון זה, ומודה אני לו על שהעירני על מקור זה. ואלה דברי התשב"ץ ח"ג ס' ש"א, ס' ע"ד, בפירושו לנוסח הכתובה: "למגבי מנהן הכל משלם, כך כותבין, והוא טעות נפל בפי הסופרים, ובספרי הקדמונים מצינו נותן לו שכרו מושלם בואו אחר המים, אבל כיון שנפל הטעות אין כח בשום אדם לסלקו דשבתא כיון דעאל עאל".

חזר ילון ובירר תיבה זו בתרביץ שנה א' ספר ב', עמ' 139-140. בעיקר הוסיף שם, מהי – או יותר נכון, מה צריכה להיות – הקריאה המדויקת של האשכנזים. נראה לו, כי הקריאה הנכונה אינה אלא מִשָּׁלֵם, במים חרוקה ושיין קמוצה (כמו שניקד יסטרוב במילון), צורת בינוני עם מים (במקום מן) בראשה, שמשמשת כתואר-הפועל דוגמת מעומד, מיושב ועוד⁵.

מן שלם שבכתובה שהבאתי לעיל, שנכתבה יותר מ-400 שנה לפני פטירתו של התשב"ץ (1444), מוכיח, שצדק ילון בהשערתו זו (האחרונה) ומראה, שצריכים לקרוא את הכתיב החסר מִשָּׁלֵם. מורי פרופ' יחזקאל קוטשר⁶ ערך רשימה ארוכה של דוגמאות של הצורה מן+ בינוני שמשמשת כתואר-הפועל. כפי שהראה פרופ' קוטשר, קונסטרוקציה זו הייתה מצויה בארמית הגלילית, אך בצורתה המקורית – כלומר "מן+ בינוני – נשתמרה במקורות מועטים, וכמעט כולם "אבות-הטקסטים" של הארמית הגלילית. בין אבות-הטקסטים האלה יש לחשוב את הכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה שאספתין, כמו הכתובה שעסקנו בה כאן⁷.

אין לדעת, כמה זמן לפני התשב"ץ (ספרי הקדמונים) התחילו לקרוא מושלם, אך דומני, שיש לראות בקריאה זו "תיקון" צורה נדירה ועתיקה, שהסופרים, "תלמידי החכמים" שהעתיקו ספרים, לא ידעו לפרנסה. פרופ' קוטשר הביא רשימה של "תיקונים" מעין זה שיצרו צורות דקדוקיות חדשות, ושתהוו מתוך הקושי של סופרים להבין "מקטל" זה⁸. כפי שלמדנו מן התשב"ץ, סופרי השטרות שמרו על צורת משלם

4. ש' ליברמן, תוספת ראשונים, חלק שני, ירושלים, תפרח"י, עמ' 120-121.

5. השווה מה שכתב ילון (על משלם) בקונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים, תשכ"ד (הדפסה שנייה), כרך ב', עמ' 12-14. ועיין שם בסוף הזמנתו להוסיף על דבריו. למעמוד וכו' עיין ילון שם כרך א', עמ' 79-80.

6. קוטשר, "מחקרים בארמית הגלילית", תרביץ כב, עמ' 190 ואילך (= תדפיס עמ' 31 ואילך). עיין בספרו "מלים ותולדותיהן", ירושלים, תשכ"א, עמ' 65 ואילך.

7. עיין קוטשר, "מחקרים בארמית הגלילית", תרביץ כא, עמ' 194 (= תדפיס עמ' 3) מס' 3 ותרביץ כב, עמ' 190 (= תדפיס עמ' 31).

8. שם, עמ' 190 ואילך (= תדפיס עמ' 31 ואילך).

= מן שלם (אפילו במקום שכבר תיקנוה סופרי הספרים). אולם אין לנו להסביר את קפדנותם של הסופרים האלה מטעם "שבשתא כיון דעאל עאל", אלא עלינו לראות בזה בחינת "מדי דאנן לא ידעינן וספרי דבי דינא ידעי", כלומר דברים שאנו (החכמים) איננו יודעים, וסופרי בית הדין יודעים⁹.

עוד יש להעיר, שבכתובה ארץ-ישראלית שנייה במקום המקביל להבאה דלעיל כתוב: "יהוי משלם לה כל מה דכתיב ומפרש בהדן שטר פרנה עד גומר ה"10. לפי דעתי אין לנקד גומרה בחולם ומפיק היא – אילו היה כאן מקור, הייתה הסיומת "יה" לזכר צריכה להופיע – אלא בשורק (?) והיא רפויה, המשמשת כאן (וברוב הכתובות, השווה פרנה = הפרן = הכתובה) כיידוע במקום אליף, כיאה בארמית הגלילית¹¹. קריאה זו מתאשרת מהרבה כתובות מצריות מן הגניזה, שבהן החתן מתחייב לאשתו, שלא יישא עליה אישה שנייה, ואם יעבור ויעשה כך... "קביל על נפשיה דלישקול לה מאוחרא דילה עד גמרה" = קיבל על עצמו, שישלם לה המאוחר (=תשלומי הכתובה המגיעים לה) שלה עד הגמרה. אשר למשקל קוטל(ה), צורה זו מצויה למדיי בכתובות הארץ-ישראליות, למשל: חולקה = החלק, פולגא = פלגא (החצי). ואם כן, גומר ה = גמרה = הגמרה¹².

[הערות העורך]

צירוף זה נמצא אף בשומרונים, ובזכות ד' בן-חיים (עברית וארמית נוסח שומרון, כך ג', ספר ב', למשל עמ' 43, 22) אנו מכירים את הגייתו = miššālēm לפי המסורת השומרנית = מִשְׁלָם, ראה הערת בן-חיים, שם, ודבריי ב"תרפיץ" לו (תשכ"ח), עמ' 404. – י"ק.]

9. סנהדרין כ"ט סע"ב. השווה בבא בתרא קלו ע"א.

10. הבאה גדולה מכתובה זו, הכוללת את המשפט הזה, נמצאת בתרגום עברי במאמר שצוין בהערה 2, אלא ששם העתקתי גומר ה. פרטים על שתי הכתובות הארץ-ישראליות שעסקתי בהן כאן יבואו במאמרי: Termination of the Marriage Upon the Wife's Request: A Palestinian Ketubba Stipulation, שב- Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 1969.

11. עיין לעיל הערה 3.

12. על יו"ב במקום קמץ קטן וגדול (ופתח) עיין י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, תל-אביב, תשכ"ד (מהדורה שנייה), עמ' 1245 ואילך.

עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"

מוקדש לאחייני חיים טופול
המקדש שם ישראל ברבים
בחיבה ובהוקרה

א. פתיחה¹. שם זה של המחבר מהלך בספרותנו המדעית מאה ועשרים שנה² כי שיחק לו מזלו והביאו רד"ק בספרו "מכלול", שהיה ספר הדקדוק הנפוץ ביותר בעמנו בימי-הביניים. אולם דוקס עצמו. שהעלהו ראשונה מתהומות הנשייה, צירף לו את יהודה בן עלאן הטברני³, ונסתבכו זה בזה ועד היום לא

1. אלה הקיצורים יובאו במאמר זה:

- אשה-כ = יהודה הדסי, אשכול הכפר, גזלוו תקצ"ו.
בלאו = י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב.
בן חיים = ביקורת "מבטאי שפתנו", קרית-ספר, ל (תשט"ו), עמ' 163-172.
ג'אמע = דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע אלאלפאט', ב כרכים, גיר-האבן, 1936-1945.
דותן = ר' אהרן בן משה בן אשר, דקדוקי הטעמים, מהד' א' דותן, ירושלים תשכ"ז.
דקה-ט = אהרן בן משה בן אשר, דקדוקי הטעמים, מהד' בר-שטראק, לייפציג 1879.
לוי = K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936.
ל-ק = ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך.
מאלטר = H. Malter, *Saadia Gaon – His Life and Works*, Philadelphia 1921.
מורג = ש' מורג, שבע כפולות בנד כפרת, ספר היוכל לטור סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207-242.
מסעודי = M.J. de Goeje, *Kitāb al-Tanbih wal-Ischrāf*, Leiden 1893.
עב"י = עלי בן יהודה הנזיר, כתאב אצול אללגה אלעבראניה, T-S. Ar. 32/17.
ערה-ב = אברהם בן עזריאל, ערוגת הבושם, מהד' א"א אורבך, ד כרכים, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג.
רס-ג¹ = רב סעדיה גאון, האגרון, מהד' ג' אלוני, ירושלים תשכ"ט.
רס-ג² = רב סעדיה גאון, תפסיר כתאב אלמבאדי, מהד' מ' לאמברט, פריס 1891.
רס-ג³ = רב סעדיה גאון, כתאב אלסבעין לפט"ה, ירושלים תשי"ח, עמ' 48-1.
רס-ג⁴ = רב סעדיה גאון, ספר הניקוד, מהד' ג' אלוני, בית מקרא, מ (תשל"ד), עמ' 19-67.
תיג'אן¹ = *Manuel du lecteur*, ed. J. Derenbourg, JA, 1870.
תיג'אן² = *Petite grammaire hébraïque*, ed. A. Neubauer, Leipzig 1891.
הערה: בין מספר העמוד למספר השורה באותו עמוד מופריד אלכסון, כגון: 12/177 = עמוד 177 שורה 12.

2. ע"י-ל דוקס, קונטרס המסורת, טיביען תר"ו, 1-2 / הע' 1.

3. דוקס רשם שם, כי הביא את דבריו על סמך "דקדוק ישן" כ"י בלא סימן, אולם זהו כ"י ברלין, שההדירו ש' פוזנאנסקי בשם קונטרס "דקדוק שפת עבר", ברלין תרנ"ד, וזהו ספר

הותר הסבך. דוקס אומר במפורש: "והנה אודות עלי בן יהודה הנזיר לא אוכל להגיד דבר, כי אנוכי לא מצאתי זכרו עוד במקום אחר"; וכן הזכיר את יהודה בן עלאן בציון "ואולי שניהם איש אחד". אף גיגר פותח את דבריו: "את זכר עלי בן יהודה הנזיר לא מצאנו יותר", וחיברו עם יהודה בן עלאן: "והנה לבי אומר לי, כי עלי בן יהודה הנזיר הזה הוא האיש... בשם יהודה בן עלן הטברני". ואף בסיום דבריו ציין: "יהי מה לא רציתי להכחיד השערה זאת תחת לשוני והחוקרים ישפוטו". אף הוא צירף את שם החיבור "מאור עיניים" לרמז "אור עיניים" המובא על-ידי ראב"ע.⁵ לשני מלומדים אלה נצטרף מלומד שלישי, פינסקר, שהוסיף עוד זיהוי עם האיש המובא במסעודי⁶ בשם "יחיי בן זכריא הכותב הטברני". מאז ועד היום, למעלה ממאה שנה, נבוכים החוקרים בזיהויים אלה, ובכל זאת ממשיכים כולם להביאם, אף כי הפכו את רד"ק המדקדק והדייקן לטועה.

והנה נתגלה קטע גזית אחד בעזרת קהיר, שהוא מתאים התאמה מלאה לכתוב ב"מכלול" לרד"ק, ויש בו כדי ללמדנו רבות. הזיהויים כולם מוקשים מאד, ויעשה הניסיון להבחין בין זיהוי אחד לחברו.

ב. "מאירת עיניים" ו"אור עיניים". ראב"ע (המאה ה-12) בהקדמה לפירושו לתורה כתב: "הדרך הד' קרובה אל הנקודה / ורדפו אחריה אגודה – וזאת דרך החכמים / בארצות יונים ואדומים – שלא יביטו אל משקל מאזנים / רק יסמכו על דרך דרש הלקח טוב ואור עיניים"⁸... יוכל להוציא מדרשים / וכולם כנגד הגוף

הדקדוק לדוד היווני, ע"ש, עמ' 33. דוקס הביא שם זה גם על סמך אשה"כ, צח ע"ב. ע"מאלטר, עמ' 32–33 והערות 20–23; מ' שטיינשניידר, *Jewish Literature*, לונדון 1857, 324 / הע' 27; הנ"ל, *JQR*, XI (1898/99), 293/295.

4. ע"י אוצר נחמד, ב (תרי"ז), עמ' 158, וזכר שם גם עמ' 157. גיגר לא הזכיר את שם קודמו, דוקס, ומסתבר כי לא ראה את קונטרס המסורת בשעת כתיבת מאמרו. – א' בן יעקב, אוצר הספרים, ערך "מחברת עלי", ווילנא תר"ס, מביא דברי גיגר במילואם.

5. על סמך אשה"כ, סט ע"ב; צח ע"ב. לא הזכיר גיגר פעם שלישית באותו ספר: סד ע"ב. – והזכירו מחבר זה: י' מאן, *Texts*, ב, אוקספורד 1922, 8/304 הע' 12; ערה"ב, ד, עמ' 141–142, וע"ש מפתח; דותן מזכיר את שני השמות יהודה בן עלאן ועלי בן יהודה הנזיר בלא לדון בזהותם. 6. ההקדמה לפירושו לתורה, הדרך הרביעית, והיא תובא להלן כלשונה. ע"ב באכר, *Abraham ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentateuch-Commentar*, וינה 1876, עמ' 428–441.

7. ל"ק, עמ' קה–קו, וע"ש מפתח.

8. ע"ש, עמ' ה. דברי אלמסעודי יובאו להלן כלשונם בצירוף תרגום לעברית. 8א. ע"י באכר הנ"ל (הע' 6), עמ' 431 וזיהוי של "לקח טוב" לטוביה ממנצא, ואינו מזהה את "אור עיניים".

הפשוט הם כמלבושים⁹ – וקדמונינו זכרם לברכה ! אמרו על ככה – אין מקרא יוצא מדי פשוט¹⁰.

חכמינו (גיגר, פינסקר והיוצאים בעקבותיהם) זיהו את הספר "מאור עיניים" או "מאירת עיניים" עם הכתוב "אור עיניים" בקטע זה, והגדירוהו כספר מיוסד על הדרש. כנגד זיהוי זה יש לטעון, שכל מה שידוע לנו מהמובאות מספר "מאור עיניים" אינו קשור בדרש ובדרשות, בניגוד למה שכתוב בדרך הרביעית של הראב"ע. במלים "אור עיניים" בוודאי לא רמז לספר "מאירת עיניים" ליהודה בן עלאן הטברני (ע"י להלן), כי ראב"ע מדבר כנגד חכמי יוון ואדום, כלומר חכמי אירופה, ואילו עלי בן יהודה וגם יהודה בן עלאן, שניהם חכמים מארץ ישראל.

ג. עלי בן יהודה הנזיר מטבריה ויהודה בן עלאן (= עלי) הנזיר מטבריה הירושלמי ראש ישיבת ירושלים, הכהן. השם הראשון, והוא שם מחברנו, נמצא רק בספר "מכלול" לרד"ק, ואילו השם השני נמצא בחמישה מקורות: א) לוי בן יפת (ירושלים, המאה ה-יא). ב) יהודה הדסי (קונסטנטינופול, המאה ה-יב) – שלוש פעמים. ג) דוד היווני (המאה ה-יג). ד) ר' אברהם בן עזריאל (ביהם, המאה ה-יג). ה) מרדכי בן ניסן (קוכיוב, המאה ה-יז). א) לוי בן יפת¹⁰:

"מפתרון מר' רוב' יהודה בן עלאן הטיבראני ראש ישיבת ירושלים יר"א (= ירחמהו אלהים)".
(ב) יהודה הדסי¹¹:

"הפכפך, ירקרק, אדמדמ... תמצאם באר היטב בספר דקדוק סהל בן מצליח אבו אלסרי נ"ע משכילי ובספר מאירת עינים ספר הרוני וספרי משכילי נ"ע וספר הכפל שביאר יהודה חיוג' ויונה בן גאנח ואבן עזרא ז"ל ושאר בעלי הלשון מדקדקין".

שלושים וחמישה משקלי השמות "אשר בארם טברני המדקדק בספרו מאור עינים רי"ת, והוספתי אני עליהם כמה וכמה".
לעניין ירושה ונחלה לבנות: "מצאנו גם ליהודה בן עלן הטברני משכילי נ"ע".

לפנינו שלוש מובאות ואין אחת שווה לחברתה. שם המחבר נמצא במובאה השלישית ואינה עניין לדקדוק ולשון, ואילו במובאה השנייה רק המלה "טברני" משותפת אתה. שם החיבור נמצא בשתי המובאות הראשונות ובשנינו נוסח.

9. ע"י אלוני, אוצר יהודי ספרד, ו (תשכ"ג), עמ' 68–69.

10. ל"ק, הערות, עמ' 64.

11. אשה"כ, סג ע"ב עמודה א/42–48; סט ע"א עמודה ב/35–36; צח ע"ב עמודה ג/7–8.

(ג) דוד היווני¹²:

"שלושה שהם בקמץ ובנעיא אבל לא במלא פום והם כל הבכור אשר יולד (דב' טו, יט); כל עצמותי תאמרנה (תה' לה, י); כל אחי רש שנאוהו (מש' יט, ז); כך יצאו במסורת יהודה בן עלאן מבני טבריה, והמוסיף בהם שיקרא בנעיא חוץ מאלה השלושה טועה הוא."

(ד) ר' אברהם בר' עזריאל¹³:

"תיבת יריבוי קשה לפי הדיקדוק, וראיתי בפ' ר' א'¹⁴: ואת יריבויך אנכי אריב (יש' מט, כה). ואעשה מריבה עם אנשי ריבך. ורבים אמרו, כי שרשו מפעל יוד בראשם. ואחרים] אומרים] שהוא הפוך. והירושל' מ'י] אומר, כי תחסר מיל[ת] אשר, וכמ' אמר, עם אשר יריבויך אנכי אריב, וישים היוד לעתיד. והנה שכח ריבה [ה'] את יריבוי (תה' לה, א), והכלל שהיא מלה זרה."

"אהב, שם דבר, אשר ממנו איילת אהבים (מש' ה, יט) וחורני בני. ראיתי שכתב] ר' יהודה הנזיר בן רב עלי. כי מן כאהלים (במ' כד, ו) שם דבר לשון] יחיד אָהֵל, כמ' מן בקרים בקר, אם כן איילת אהבים לשון יחיד אָהֵב הטעם בה', כמו קהל שהטעם בה'."

"ואהל, הטעם בה' מן כאהלים נטע ה' (במ' כד, ו), כמו קהל, ומן אילת אהבים (מש' ה, יט), ולשון יחיד אהב, כמו בקרים בקר. כן כתב ר' יהודה הנזיר בן רב עלי."

"ודקדוק שחו (יח' מז, ה) שם דבר כמו בדיה טוו (שמ' לה, כה) ונר[אה] שעיקר שתיהן טוות על משקל בכות. ועל חסרון תוין אין לתמוה, כי נמצא בהלו נרו עלי ראשי (איוב כט, ג) כמו גרות; אל בית הנשים שיני (אס' ב, יד) כמו שנית. ובספר ר' יהודה הנזיר בן רב עלי הכהן, כי אהבו הבו (הו' ד, יח) כמוהם והוא שם מאומה. וכן זכו אישתכחת לי (דנ' ו, כג: השתכחת) מן זכה, ומה יזכה ילוד אשה (איוב כה, ד), האזכה במאוני רשע דתרי-עשר (מ' ו, יא)."

מסתבר, כי מארבע המובאות אין לשייך (כפינסקר וההולכים בעקבותיו) את המובאה הראשונה ליהודה בן עלאן, מאחר שהוא מכונה בה "הירושלמי"¹⁵, ואנו

12. קונטרס בדקדוק שפת עבר הנ"ל (הע' 3), עמ' 21 והע' 86. – נוכר גם אצל דותן, 196/

סי' 1.

13. ערה"ב, א, 18–14/82; 18–14/176; ב, עמ' 118–119; ג, עמ' 58–59. ועי' סיכום המהדיר,

ד, עמ' 141–142. אף הוא הודיעני בשיחה בעל פה, כי היו לו ספקות רבים בזיהוי שם זה עם עלי בן יהודה הנזיר.

14. פירוש ראב"ע, יש' מט, כה. – ואחרים... הפוך, והו נוסח מתוקן על פי פירוש ראב"ע

במהדורת פרידלנדר (עי' בסמוך). כפי שציין אורבך, ערה"ב, א, 82/הע' 27.

15. בכינים "הירושלמי" והמדקדק הירושלמי מתכוונים לאבוא אלפרג' הרון ולא ליהודה

בן עלי הנזיר. לו נתכוון ר' אברהם בן עזריאל בכינוי "הירושלמי" (עי' ערה"ב, א, 176/הע' 12)

יודעים כיום, כי הכוונה בשם תואר זה הוא לאבו אלפרג' הרון הירושלמי¹⁶, והוא כתב חיבורים גדולים בדקדוק הלשון¹⁷. אף הוא נזכר על-ידי יהודה הדסי לעיל בשם "ספר הרוני".

(ה) מרדכי בן ניסן מקוכיזוב¹⁸:

"ולר' יוסף אברהם בן עלאן הטברני", אולם פינסקר מתקן¹⁹: "ור' יוסף בן אברהם ור' יהודה בן עלאן הטברני", גם אם נסכים לתיקונו של פינסקר, אין בעדות זו תועלת רבה, מאחר שאין זה אלא ליקוט מדברי אחרים, ואין בעדותו תוספת תוקף. אין אף מובאה אחת בשני מקורות שונים, שבאחד מהם תהא מיוחסת לעלי בן יהודה, ואילו בשני תהא מיוחסת ליהודה בן עלי. המשותף הידוע לנו עד היום הוא: שניהם אנשי טבריה, שניהם עוסקים בלשון העברית, שניהם עוסקים בדקדוק המקרא ובמסורת המקרא, שניהם נזירים. השונה ביניהם הוא: עלי בן יהודה לא ידוע שהוא כהן, ואילו יהודה בן עלי נקרא "הכהן" פעם אחת בדברי ר' אברהם בן עזריאל; עלי בן יהודה לא ידוע שהיה קראי, ואילו יהודה בן עלי נקרא "משכילי" פעם אחת בדברי יהודה הדסי; עלי בן יהודה לא כונה "ראש ישיבה", ואילו יהודה בן עלי שימש ראש ישיבת "ירושלים", כפי שצוין בדברי לוי בן יפת איש ירושלים, ויש סוברים, כי אף כונה "ירושלמי" בפי ר' אברהם בן עזריאל; ספר עלי בן יהודה לא צוין בשם מיוחד, ואילו ספר יהודה בן עלי כונה "מאור עיניים" פעם אחת וכונה "מאירת עיניים" פעם אחת בדברי יהודה הדסי. המזהה את עלי בן יהודה עם יהודה בן עלי (גייגר, פינסקר והיוצאים

ליהודה בן עלי הנזיר לא נבין את פירוט השם במלואו בשלוש המובאות האחרונות, ומה ראה להסתפק בכינוי זה במובאה הראשונה דווקא. ויהיו זה שיער לראשונה פינסקר, ל"ק, עמ' ה, אולם כבר זוהה מזמן כאבו אלפרג' הרון, וטעו בזה רבים וגם טובים וביניהם מאלטר, 22/הע' 33. ועי' בסמוך. אורבך, ערה-ב, א, 82/הע' 28 צוין כמו-מ תרגום אנגלי לפרידלנדר של ישעיהו M. Friedlander, *Commentary of Ibn Ezra on Isaiah*, לונדון 1873, 129/הע' 13, וזהו היהיה עם אבו אלפרג' הרון.

16. עי' W. Bacher, *REJ*, XXX (1895), p. 232-256, שביקש לזהותו עם אבו אלפרג' הרון ועי' בקודם; S. Poznanski, *REJ*, XXXIII (1896), p. 24-39; idem, *REJ*, LVI (1908), p. 42-69.

17. כתאב אלמשתמל וכתאב אלכאפי. עי' שטיינשניידר, *Die Arabische Literatur der Juden*, עמ' 86-88, שיצא נגד היהיה של ל"ק; האנציקלופדיה העברית, א, עמ' 108; מ' זיסלין עוסק בחקירת כתביו ואף פרסם כמה מאמרים:

Probleme Wostokowedeniya, III (1960), p. 208-212;

Palestinski Sbornik, VII (1962), p. 178-184;

Kratkie Soobshcheniya, LXIX (1965), p. 123-135.

18. עי' דד מרדכי, וינה 1830, יא ע"ב: "ולרב יוסף אברהם בן עלאן הבבלי", ועי' יד

ע"א 5-: "יהודה בן עלן הטברני" כא ע"ב / 16: "הר"ר יהודה בן אלען הטבראני".

19. ל"ק, ק/10, והתנגד לתיקון זה ד' קיפמן.

בעקבותיהם) מצטרפים לו דברים רבים, אולם למסתייג מזהו זה נשארם לעלי בן יהודה הנזיר רק דברי רד"ק ב"מכלול" ואוצר הידיעות בקטע העיוה החדש.

ד. עלי בן יהודה ואבו כת"ר יחיי בן זכריא. מסעודי (המאה העשירית), בן זמנו של רס"ג, מביא את אבו כת"ר יחיי בן זכריא בתור מורה של רס"ג, ואף ראה את שניהם בעיניו, וזו לשונו²⁰:

"שאהדנא אכת'רהם מנהם אבו כת"ר יחיי בן זכריא אלכאתב אלטבראני אשמעתי" אלמד'הב וכאנת ופאתה פי חדוד אלעשרין ואלת'לא'ת'מאיה ומנהם סעיד בן [אבו] יעקוב אלפיומי אשמעתי אלמד'הב איצ'א וכאן קד קרא עלי אבי כת"ר וקד יפצ'ל תפסירה כת"ר מנהם".

ותרגומו: ראינו רובם בעינינו, ומהם את אבו כת"ר יחיי בן זכריא, הסופר הטברני מכת הרבניים מבחינת ההשקפה הדתית, ומת בשנה שלש מאות ועשרים בערך. ומהם סעדיה בן יוסף הפיומי, גם הוא מכת הרבניים לפי ההשקפה הדתית, שלמד אצל אבו כת"ר, ונכבד תרגומו מרבים מהם (מתרגומים אחרים).

המשותף הידוע לנו עד היום הוא: שניהם אנשי טבריה; שניהם עסקו בלשון העברית; שניהם היו מכת הרבניים; שניהם היו מורי רס"ג (עי' להלן).

השונה שביניהם הוא: אין השמות חופפים, אין עלי בן יהודה הנזיר חופף את השם אבו כת"ר יחייא בן זכריא הסופר; עלי בן יהודה ידוע לנו כמחבר ספר בחכמת הלשון, ואילו אבו כת"ר יחיי בן זכריא כמתרגם המקרא.

קיצורו של דבר: לפנינו שלושה אישים שאין לראותם מזהים כאיש אחד, כל עוד אין הוכחות מספיקות לזיהוים, ואלו הם: א) עלי בן יהודה הנזיר מטבריה, חוקר הלשון, מורו של רס"ג. ב) אבו כת"ר יחיי אבן זכריא הסופר הטברני, מתרגם המקרא, מורהו של רס"ג²¹. ג) יהודה בן עלאן הנזיר הכהן מבני טבריה הירושלמי ראש ישיבת ירושלים, המדקדק בעל החיבור "מאור עיניים" או "מאירת עינים".

רגילים החכמים לזהות את עלי בן יהודה עם אבו כת"ר²², אף כי אין בידם להוכיח זאת. ייתכן לומר, כי צ"ל "יחייא אבו זכריא", מאחר שהשם "יחיי"

20. עי' מסעודי, 113/7-3. דברי מסעודי תורגמו על ידי א"א הרכבי, לוח אחיאסף, ב (תרנ"ד), עמ' 279-280; באנגלית על ידי י' מאן, *Jews in Egypt*, ב, אוקספורד 1922, עמ' 375; ב-צ דינור, ישראל בגולה, א (2), עמ' 392, 416-417; א (4), עמ' 503; P. Kahle, *Der hebräische Bibeltex*, שטוטגארט 1961, עמ' 64; הג"ל, *JJS*, VII (1956), עמ' 133-163.
21. פינסקר היה הראשון (ל"ק, עמ' ח), שביקש לקרוא: "יחיי אבו זכריא" במקום "אבן זכריא".

22. ד' הרצוג מתנגד לזאת: Saadia's alleged teacher, עי' *Saadia Studies*, מאנטשטטר 1941, 26-27/הע' 4; צ' גרין, דברי ימי ישראל (גרמנית)⁴, לייפציג 1909, V, עמ' 265.

גורר אחריו את השם "אבו זכריא" באופן אוטומטי²³, ונמצא השם יהודה כלול בשם, אולם "אבו כת'יר" לא יתפרש במקרה זה כהלכה. כי מה ראה האיש לכנות עצמו פעמיים "אבו" (אבו כת'יר, אבו זכריא)? ואף אם לפנינו יהודה, הריהו שמו הפרטי של האדם, ויהא קרוב יותר ליהודה בן עלאן מאשר לעלי בן יהודה.

ה. המחבר, שמו, מקומו והשכלתו. שם המחבר הוא לפי רד"ק "עלי בן יהודה הנזיר". מסתבר בעיניי, כי יש לקרוא את השם עלי, ולא עלי²⁴. שם זה שכיח מאוד בימי הביניים, והקראים הרבו להשתמש בו, אולם השתמשו בו גם הרבנים, ומפורסם הוא ר' שמואל בן עלי, ראש הישיבה בבגדאד בימי הרמב"ם²⁵. לא ידועים אנשים בשם זה לא בתקופת המשנה ולא בתקופת התלמוד. מסתבר, כי נתחדש שם זה אחרי התפשטות האיסלם בהשפעת השם הערבי עלי (علي). אף מתקבל על הדעת, כי מחדשיו של השם המקראי בתקופת האיסלאם היו קראים²⁶.

התואר הנזיר אינו ידוע לנו כתואר שכיח בארץ בתקופת האיסלאם. מן הכתוב ב"מכלול" אין לדעת, אם התואר הוא לאב או לבן או לשניהם גם יחד. ידוע לנו, כפי שזכר לעיל, גם ר' יהודה הנזיר בן רב עלי, ויהיו בזה לכל הפחות שני אישים שתואר זה להם. ידועה היא תנועת "אבלי ציון" בארץ, ומסתבר כי הייתה גם תנועת חסידים ונזירים²⁷.

רמז למקומו של מחברנו נמצא אצל רד"ק ב"מכלול", כשהוא אומר: "עלי בן יהודה הנזיר זה סימן ריש הדגוש והרך לבני מעזיה היא טבריה בלבד". באופן ברור יותר כתוב בקטע הגניזה שלפנינו, כי הוא יושב וחוקר את הלשון העברית בחוצות טבריה וברחובותיה. המחבר מכנה את טבריה: "אלבלד" (ש' 48), וכך קורא לעירו רק בן המקום או היושב בו שנים רבות ורואה את עצמו כבן המקום²⁸.

23. ע"מ' שטיינשניידר, AL, 23/ סע' 23; רצהבי, לשוננו, יג (תשד"ת-תשה), עמ' 165-166;

ג' אלוני, יהודה בן דוד ויהודה חיוג', מנחה ליהודה, ירושלים תשי"ז, עמ' 69.

24. ע"מ' שטיינשניידר, XI, JQR, (1898/99), עמ' 483-485 ערך עלי. וע"ש ערך עלאן, עמ'

483-482; מאן, *Texts and Studies*, א, סינסינטי 1931, 66/654; "עילי החבר"; 25/469; 28/470; עלי.

25. ע"מ' ש' אסף, תרביץ א (תרצ"ץ), עמ' 102 ואילך.

26. אף אם מובא על סמך הירושלמי השם עלי פאה פ"ח ה"ה, כע"ד 7-: אלו, מהד'

ויניצאה רפ"ג, הרי זה שיבוש של אליהו; במהד' אחרות חסרה מלה זו.

27. לפי ג' שלום, *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, ברלין 1962, עמ' 201 ואילך

הנזירים הם תופעה אירופית ובייחוד בפרובאנס, ואינם קשורים ב"אבלי ציון", ואינם נמצאים בארץ. וע"מ' א"א הרכבי, דברי ימי ישראל, ג, וורשה תרנ"ד, עמ' 452, הסובר כי "אבלי ציון" היו נזירים.

28. ע"מ' ש' 9-10. פסקה זו נידונה במאמר זה בפרקים שונים, ובייחוד על דרך חקירתם של

אנשי המסורה בטבריה.

מסתבר, כי חי עלי בן יהודה הנזיר בסוף המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית, מאחר שכלליו, כללי מבטא הריש, נמצאים בפירוש "ספר יצירה" לרס"ג²⁹. מבחינת הזמן אין לנו ידיעות על חיי יהודה בן עלי, ואנו רק יכולים לומר, כי חי במאה העשירית או בראשית המאה האחת-עשרה, מאחר שהראשון שזכירו הוא לוי בן יפת במאה ה"א. לעומת זאת מתאמת תקופת חיי אבו כתי"ר יחיי בן זכריא לתקופת חייו של עלי בן יהודה, שהרי מסעודי מעיד, כי מת אבו כתי"ר בשנת 932, ונמצא כי חי בסוף המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית. על סמך הכתוב בקטע הגניזה נוכל לומר, כי ידע עברית, ארמית וערבית, וידע לכתוב ערבית ספרותית כדרך הלשון היהודית הערבית של ימי הביניים. הייתה לו גם השכלה פילוסופית טובה, כפי שנוכל לשפוט מתוך דיונו בענייני הלשון על ההבדל בין "טבע" (= פיסיס - *φύσις*) לבין "צ'ע" (= תיסיס - *θέσις*) ועל קרבת הלשונות והסיבות לקרבה זו. היה חוקר גדול בעל תכונות של חוקר יסודי, דייקן ומעמיק, כפי שנראה להלן. הוא מתגלה לנו כאיש עניו וצנוע מאוד, ותרן וסלחן. כשהוא מגלה את הכללים החדשים הוא אומר: "לא בעזרת דבר שזכינו לו, אלא בעזרתו (של ה')", ירבה כבודו ויגדל עוזו. אינו מתגאה ואינו קנאי לתגליותיו, וזו לשונו: "ולא יעשה לנו עוול מי שיעיין בספרנו זה וייחס לזולתנו מה שכבר עיינו בו" (ש' 43-45). הייתה זו דמות של איש רציני מאוד ומורה גדול במקצועו, שכינס כל מה שהיה לפניו והוא מוסיף על דברי קודמיו את תוצאות חקירותיו. אף ידע לגסח את דבריו בקיצור רב ובבהירות רבה.

ו. שם החיבור. מעטות הן הידיעות על יצירותיו של אבו כתי"ר, ואלה הן: א) תרגום המקרא לערבית ופירושו. מסעודי אומר³⁰: "פיעתמדון פי תפסיר אלכתב אלעבראניה אל תוראה ואלאנביא ואלזבור"³¹ והי ארבעה ועשרין כתבא ותרנ'מתהא אלי אלעריביה עלי עדה מן אלאסראגליין אלמחמודין ענדהם קד שאהדנא אכת'רהם מנהם אבו כתי"ר יחיי בן זכריא אלכאתב אלטבראני אשמעתי אלמד'הב" (= הם סומכים בפירוש הספרים העברים, התורה, הנביאים והמזמורים) (= כתובים) והם עשרים וארבעה ספרים ותרגומם לערבית ועל ידי רבים מבני ישראל הנחמדים לדעתם. ראינו את רובם וביניהם אבו כתי"ר יחייא בן זכריא הסופר הטברני שהוא לפי השקפותיו רבני³².

29. רס"ג, עמ' 79.

30. מסעודי, 4-1/113.

31. מזמורים, אולם כלל במונח זה כל הכתובים.

32. הש' תרגומו של מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ברוקלין תשי"ט. לדעתו אין ללמוד מכאן כי היה תרגום לערבית מידול אבו כתי"ר, וכך לדעתו הבין גם ש' אפשטיין, *MGWJ*, LIV (1910), עמ' 192. - כנגדם עיי' קאהלה, *Der hebräische Bibeltext*, הניל (הע') 20, 17/46.

ואם נכון, כי תרגם אבו כת"ר את המקרא, הרי עלינו לומר, שאין תרגום מידו ידוע לנו.

(ב) פירושי המקרא. מסעודי אומר "תפסיר", ובמלה זו כלולות שתי משמעויות – תרגום ופירושו – וכך נקרא תרגום רס"ג למקרא "תפסיר", והכוונה לתרגום המקרא ופירושו גם יחד³⁴. אולם מסעודי אומר כאן במפורש "תפסיר" ו"תרג' מתהא", ויש לתרגם: פירוש.... ותרגומם. ואם נבין שכתב פירוש להם, הרי אף מזה לא ידוע לנו כיום פירוש מידו³⁵.

ג) ספר "יסודות הלשון העברית", אם אבו כת"ר זהה לעלי בן יהודה הגנור. אין מסעודי מזכיר שם יצירה כזה לאבו כת"ר, אף כי מסתבר שהעוסק במקרא ובתרגומו ובפירושו יעסוק גם בדקדוק וגם במסורה.

רד"ק מזכיר את החיבור בשם "מחברת" ("במחברת"), אולם מסתבר, כי היה לו שם בערבית. כבר ידוע לנו, כי כינוי ספרי דקדוק לפניו בשמות ערביים, והיו אלה שמות מתאימים לתכנם ולא שם סתמי וכולל כמו "מחברת", כגון:

(1) כתאב אלמצותא למשה בן אשר³⁶.

(2) שרוט אלא לחאן לאהרן בן אשר³⁷.

(3) גאמע אלא לפאט' לדוד בן אברהם אלפאסי.

(4) אלמשתמל לאבו אלפרג' הרק³⁸.

(5) אלכאפי לאבו אלפרג' הרק³⁸.

(6) כתאב אצול אלשער אלעבראני לרס"ג³⁹.

קראתי לחיבור "כתאב אצול אללגה אלעבראניה" על סמך דברי המחבר בקטע שלפנינו (ש' 11): "ואבחת' ען אללגה ואצול[הא]" (= חוקר את הלשון ויסודותיה). משפט זה של המחבר אומר לנו, כי עסק ביסודות הלשון, והיה זה ספר מקיף של תורת הלשון העברית. ממשפט אחר בקטע זה, שבו הוא מזכיר, כי עסק בפרק מיוחד בקרבת הלשון הארמית וְלִהְיָהּ ללשון העברית, והיה זה הנשא בפרק ה"ב (ז), יש להסיק שוב, כי היה זה חיבור מקיף, וממילא מסתבר, כי היה שם החיבור שם כולל ומקיף. אולם כל זמן שאין בידנו עדות מפורשת, יהא השם "אצול אללגה אלעבראניה" (= יסודות הלשון העברית) בגדר השערה בלבד.

34. ע"י ג' אלוני, קרית ספר, מג (תשכ"ח), 129/הע' 2.

35. לאחרונה נתגלו ואף כונסו על-ידי קטעי פירושים למקרא מבית המדרש של הטברנים, אלא שלא עסק בהם עד היום איש ולא ניסה לזהותם, והם מצפים לגאולה.

36. שרידי חיבור זה נתפרסמו בלשונו, כט (תשכ"ה), עמ' 23–9; 136–159. בעמ' 9–10/הע' 1–9 נרשמה הספרות הקשורה בחיבור זה.

37. מרגליות קטלוג כה"י העבריים והשומרוניים במוזיאון הבריטי, III, לונדון 1915, 1138 A (Or. 5552); דותן, עמ' 59–60.

38. ע"י הע' 17.

39. רס"ג.

ו. מקום החיבור וזמנו. אלה הן הראיות, כי נתחבר חיבורנו בטבריה: (1) עדותו של המחבר בדרך לאגב על ישיבתו "בחוצות העיר טבריה וברחובותיה" (ש' 9-10) כדי לכנס חומר למחקריו.

(2) המחבר דן במבטא אנשי המקום (ש' 48) "ולהג' אהל אלבלד" (=העיר), וכך מדבר איש המקום, וכבר הובאה לעיל עדותו של רד"ק ב"מכלול".

(3) המחבר משתמש במונחי הלשון הידועים כמונחים מיוחדים לאנשי הלשון בטבריה: אלמצותאת (ש' 54); שבא (שם).

ואין זה מסתבר, כי בא המחבר לטבריה כדי לאסוף את החומר לעבודת מחקרו, כמו שעשו הבלשנים הערבים שהלכו לשבטי הבדדים, ואף נדדו לחצי האי ערב, כדי לאסוף חומר למילוניהם. מחברנו מזדהה עם אנשי טבריה, וקרוב לוודאי, שבה כתב את חיבורו. כל הטוען, כי בא מן החוץ, עליו הראיה, וכל זמן שאין בידנו ראיה, כי בא מן החוץ, יש לראותו כאיש המקום.

החיבור נכתב לפני שנת 930 לספה"ג, שהרי הראשון שמביא את כללי הרי"ש לפי כללי חיבורנו הוא רס"ג בפירושו ל"ספר יצירה", שנכתב בשנת 931⁴⁰. מסתבר, כי רס"ג קיבל דבריו מעלי בן יהודה הנזיר מורו בעל פה בשעה שלמד תורה אצלו בשנים 915-920 לספה"ג. זה אף מסתבר על סמך הניסוח של כללי הרי"ש בדברי רס"ג. במקרה זה יהא זמן חיבורנו בשנים 915-920 לספה"ג, שנות לימודו של רס"ג בטבריה. אם יזוהה עלי בן יהודה הנזיר עם אבו כתי"ר, הרי שיבוא אישור נוסף, כי נתחבר חיבורנו לפני שנת 932, שהרי מסעודי⁴¹ קובע שנה זו כשנת מותו של אבו כתי"ר.

ח. תיאור כתב היד. קמבריג', T-S. Ar. 32/17. דף אחד. קלף. הגודל: 13x17 ס"מ; השטח הכתוב: 9.5x15 ס"מ. 28 שורות בכל עמוד. הדף מחורר שני חורים גדולים, ונפגעו על ידם ארבע שורות, והם מכבידים על פענוח הכתוב בהן, ונוספים להם חורים קטנים רבים בגלל הדין, שאכלה את הקלף ונתפורר. האותיות צרות וגבוהות. הלמ"ד עיקרה בגנה ובקו למעלה, ואילו בתוך תחום האות אלכסון דק מאוד, כדרך הלמ"ד בכתה"י של המאות י"ב. לגימ'ל עקב וסוליה ארוכה. הסמך בעוקץ למטה בצד שמאל. הה"א בקו התחתון מוארך, עד שלפעמים הוא דבק באות הסמוכה. הדל"ת בשני עוקצים למעלה בגנה ושוקה מוכנס פנימה, והיא נבדלת יפה מן הרי"ש. האותיות והמלים כתובות צפופות מאוד, עד שקשה להפריד בין מלה למלה, והסופר מצא לנחוץ לציין בנקודה כסימן הפרד ביניהן (ש' 24, 47, בש' 8 היא מעל לאות וי"ו).

40. עי' מאלטר, עמ' 177.

41. מסעודי. 4/113.

מלים בודדות מנוקדות ויש ניקוד טברני, בבלי וארץ ישראלי, ואלה הן:
 ניקוד טברני: והָהָה – והָהָה (ש' 34); חָצִי – חָצִי (ש' 35).
 ניקוד בבלי: דגש וקפֿיֿא בצורה מקוצרת מעל לאותיות בּ בֿ (ש' 27), תּ תֿ (ש' 28).

ניקוד ארץ-ישראלי: דגש (ש' 21).
 ניקוד ערבי: נִכְרְגִיה (ש' 21); בַּלְמוֹנִתָּה (ש' 22)⁴².
 ניקוד טברני לערבית: גֶּטֶק (ש' 13)⁴³.
 סימן זקף להפסק: טבריה (ש' 10).
 מלים ערביות בקיצור: אַע = אעני (ש' 14, 26, 28, 37); מַע = מעני (ש' 42)⁴⁴.
 הנקודות המבחינות בקטע זה הן: זֶ = זִ; טֶ = טִ; זֶ = זִ.

הסופר היה בקי ורגיל, אף כי נמצאים כנראה שיבושים בודדים בהעתקתו: בין במקום: מן (ש' 1); אלהאגים, במקום: אלתאגים (ש' 3); תעארף, במקום: תערף (ש' 36); אימארה, במקום: אמארה (ש' 46). נדמה, כי כה־י הוא מהמאה העשירית, שבה עדיין שימשו כל שלוש שיטות הניקוד אחת בצד חברתה.

ט. תוכן החיבור. קשה לפרט תוכן חיבור זה על סמך דף אחד בלבד, ועל פיו נוכל לציין תוכן פרקים בודדים ממנו:
 (1) צדר או (צדר או מקדמה).
 (2) הלשונות בכלל וקרבת הלשון הארמית ללשון העברית (מג'אנסה אללגה אלסריאניה ואנואעאה ללעברניה – ש' 14–15).
 (3) האותיות וחלוקתן למוצאות (אלחרוף ומכ'ארג'הא – ש' 18; בג'ד כפר'ת).
 בידנו רק קטע של הפרק האחרון, ואין בידנו תחילתו וסופו. בדף היחיד חמישים ושש שורות סמיכות וצפופות, ואף כי הדיון בו בשבע האותיות בלבד לא נשלם עניינו, הריהו כולל עניינים רבים וחשובים מאוד. אם נפרט את תוכנו נמצא:

- (1) דרך חקירתו (17–1).
- (2) דגש ורפי בכל האותיות (18–23).
- (3) דגש ורפי באותיות ח ו־ע (23–25).
- (4) דגש ורפי באותיות בג'ד כפ'ת (25–28).
- (5) מבטא האות רי־ש דגש ורי־ש רפי (28–29).

42. ושמא טעות בידו, ואין לראות סימן זה כצ'מה.

43. בלאו, עמ' 18 ועוד.

44. עי־ש, עמ' 54–55, אף כי אין בלאו עוסק בנדון. על סמך דרך זו ניסיתי לבאר בכתאב אלמצותאת ש' 4: קֶ = קָל; שלושה קטעים מחיבורי אבן בלעם, בית מקרא, ט (תשכ"ד), 3/94: בֶּקֶ = בקולה; 5/95: בֶּקֶ = כֶּקֶ = כקולה (שכיה); JTS. Adler 3316, דף 5 ע"ב: וֶמֶ = ומת'לה (11); אלכֶּ = אלכלמה (15). עי־רסג, עמ' 46.

(6) מבטא האות צדי (29–32).

(7) מבטא יתר האותיות דגש ורפי (32–36).

(8) חוסר הכללים למבטא הרי"ש (36–43).

(9) כללי רי"ש דגש ורי"ש רפי (43–56).

אך כלולים בדף זה עניינים נוספים: השפעת הלשונות הזרות על העברית, קרבת הלשון הארמית ולְהִגֵּה לעברית, לשון הדיבור של פשוטי העם וההמון, מבטא בני ארץ ישראל ושאר הארצות ועוד. להלן יידונו רק מקצת הסעיפים והעניינים הכלולים בדף זה, אין ספק, כי היה זה ספר רב היקף ואחד החיבורים החשובים ביותר של חכמי הלשון והמסורה בטבריה⁴⁵.

י. דרך חקירתם של אנשי המסורה והלשון בטבריה. עלי בן יהודה הנזיר מתאר לנו את דרך חקירתו, ותיאורו זה חשוב מאוד כדי להציץ לדרך עבודתם של אנשי המסורה והלשון בטבריה, כי יש בה חידושים רבים בשבילנו שלא נודעו לנו ממקור אחר עד היום.

(1) הוא לומד דברי החכמים שקדמו לו ומתייחס לדבריהם בריצונות רבה⁴⁶: "ידענו, כי הראשונים לא הוסיפוהו (את הרי"ש) יחד עם השישה (בג"ד כפ"ת) אלא מתוך חכמה ויסוד חזק, והארכתי את העין בהם".

(2) הוא בוחן ובודק דברי החכמים בהתאם לנמצא במקרא ובלשון הדיבור⁴⁷: "והתחלתי לחקור את המקרא ואת הלשון המדוברת" (אלקראן, וכלאם אלסטעמאל), ולא פירט כאן, מפי מי שמע לשון הדיבור, ומסתבר כי הקשיב לדברי בני סביבתו בבית המדרש, בבית הכנסת ובסביבה.

(3) הוא קובע את דעתו ומנסח את כלליו ואת תורתו בכתב, והוא מספר להלן שבדק ובחן את כלליו אם אינם בניגוד למה שהוא שומע⁴⁸: "מתבונן אם ייהרס דבר ממה שקבעתי כיסוד או יהא נפסד דבר ממה שנראה לי ובוטא לפי". לא קבע כלליו בקלות, כי הוא מציין⁴⁹: "אחרי עמל רב ועין חזק".

(4) הוא בוחן ובודק את כלליו, אם הם מתאימים לנמצא בכל המקרא ובלשון המדוברת של פשוטי העם וההמון⁵⁰: והשויתי בעיניי זה (הכללים) בכל המקרא ובלשון הדיבור, והייתי מאריך השתייה (תרגום מילולי: הישיבה) בחוצות טבריה וברחובותיה מקשיב לדיבור פשוטי העם וההמון ("ועארצ'ת בד'לך פי ג'מיע אל-"

45. כבר נזכר לעיל היקפו הרב של החיבור על סמך ההזכרה כי דן בפרק מיוחד על קרבת הלשון הארמית ללשון העברית (ש' 13–15). מסתבר, כי כלל החיבורו גם ענייני מסורה רבים, מאחר שדן בלשון המקרא ("אלקראן").

46. ש' 4–5. 47. ש' 6–7. 48. ש' 12–13. 49. ש' 7–8. 50. ש' 8–11.

קראן ופי כלאם אלמסתעמל וכנת אטיל אלג'לוס פי סאחאת טבריה ושוארעהא אסתמע(?) כלאם אלסוקה ואלעאמה).

5) בסיום כל פעולה הוא מסכם את תורתו ואת כלליו ומציין זאת במלים "ונתברר כי זה נכון ומדויק" ("פכ'רג' צהיח מחרר").
יש בכל אלה מדרך החיבור שקבע בעל "ספר יצירה" בסוף חיבורו: "והביט וחקר והבין וחקק וחצב וצרף ועלתה בידו".

דברים חשובים רבים כלולים בתיאור זה של החקירה: אין החוקר מציא חוקים על סמך הסברה בלבד, אלא בדרך ניסיונית, והבדיקה לא נעשתה על יסוד תעודות כתובות ובספרים מקובלים בלבד, אלא גם על סמך לשון הדיבור ואף חיפש את המקורות הנאמנים ביותר של לשון הדיבור כמות שהיא בפי פשוטי העם וההמון.

כדי שנבין את הערך של תיאור זה, יובאו כאן שתי מובאות מדברי קאהלה: "בספרי הדקדוק העברי לא שמו לב כלל וכלל, אם כללי המבטא שניסחו אנשי המסורה עד לפרטי פרטיהם, מתאימים למבטא הלשון העברית בזמן שהייתה מדוברת. אבל צריך שיהא ברור לנו, כי העברית כלשון עממית מדוברת בשנת 500 לפני סה"נ מתה לחלוטין, ומאז ואילך חייתה רק כלשון מלומדים וכלשון התפילות בלבד. בזמן שניגשו אנשי המסורה בטבריה לעבודתם, כבר חלפו 1.300 שנה מאותה תקופה"⁵².

"אבל אם קובעים אחת לתמיד, כי בתורת הניקוד שלהם (של אנשי המסורה בטבריה) נמצא במידה מסוימת מבנה מלאכותי, הרי שחייב להיות תפקידו של המדע לעקוב אחרי מקורות המבטא של הלשון העברית, שהיו בלתי תלויים בעיבודם המלאכותי (Konstruktion) של אנשי המסורה האלה"⁵³. על כן חביבות עליו המלים: began work, create, introduce⁵⁴. לפי קאהלה היו אנשי המסורה בודים מליבם, מהפכנים וריפורמטורים.

נגד דעות קאהלה והשקפותיו יצא ברגשטרסר⁵⁵, ובימינו יצאו נגדו חוקרי

51. ש' 16, וע"ש ש' 7.

52. P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I, שטוטגרט 1927, עמ' 43. אף הוא חזר על דעתו בכל חיבוריו עד סוף ימיו. ע"י *Cairo Geniza*, אוקספורד 1959, עמ' 46-47; 95; 107-106. הדעה, שהלשון העברית הייתה לשון מתה כבר נמצאת זמן רב לפני קאהלה בספרות הבלשנות העברית בגרמנית, כגון: J.D. Michaelis, *Beurtheilung der Mittel, welche man anwendet, die ausgestorbene Hebräische Sprache zu verstehen*, גיטינגן 1757. יש לציין, כי קאהלה לא ידע על לשון חז"ל שהייתה חייה עד מאתיים שנה לספח"נ כלשון מדוברת.

53. ע"ש, עמ' 55 ועוד. 54. ע"י גניות קהיר (הע') 52, עמ' 184-188.

55. *XXVII, OLZ* (1924), עמודות 586-582, *Ist die tiberiensische Vokalisation eine Rekonstruktion?*

הלשון העברית בארצנו: ז' בן חיים⁵⁶, א' גרביל⁵⁷, ח' ילון⁵⁸ וי' קוטשר⁵⁹. חיבורנו זה, שהוא מידו של אחד מגדולי הבלשנים של אנשי טבריה, נותן אישור מלא לדיעותיהם של חכמי ארצנו ולמלומדים כברגשטרסר וסותר סתירה גמורה ומוחלטת את דעותיו של קאהלה, שהיו השליטות בין החכמים בעשרות השנים האחרונות, והיו גם רבים מחכמינו שדבקו בהן⁶⁰.

לשונות הדיבור בטבריה. בציינו דרך חקירתו מספר עלי בן יהודה הנזיר, אילו לשונות שמע מפי פשוטי העם וההמון, והוא מציין: "מה שבטא בו (בכללים) מן הלשון העברית והלשון הארמית ולהגייה... (פי) מא נטק ב[ה] מן אל[עבראני] ואלסריאני ואנאנעה אַנְּ לגה אלתרגום וגירא". מסתבר, כי נתכון לאנשים שונים שדיברו להגים שונים של הלשון הארמית: ארמית מזרחית (התיירים והעולים מארץ בבל לטבריה) וארמית מערבית. ויש מקום לסוגי ארמית שונים בחוצות טבריה וברחובותיה במאה העשירית, ששימשה מרכז לתורה ומרכז לרפואה ומרכז לעלייה לרגל. אולם אין זה מסתבר, כי הייתה הלשון העברית לשון דיבורם של אנשי טבריה. מן המובאה בפירוש "ספר יצירה"⁶¹ לרס"ג מפי האשה "יא ספרא אפני בר" אפשר להסיק, כי פשוטי העם דיברו ארמית. ומסתבר מאוד, כי בפי פשוטי העם היה חי ז'רגון של ארמית ועברית. יש מקום לסברה, כי יציאתו בפעם השנייה (ע"י להלן) לשמוע דיבורם של פשוטי העם וההמון הייתה בימים מסוימים או במקום שהיו באים שם פשוטי העם וההמון ביום שוק. הכוונה לאלה שבאים לשם מן הסביבה – היישובים בגליל – ומן היישובים בעבר הירדן. ידועים לנו פייטנים, שהיו בני היישובים משני עברי הירדן. גם אנשי הגליל וגם אנשי עבר הירדן, ר' פינחס מכפרא, ר' יוסי בירבי ניסן משה קריתיים, היא נזה שבעבר הירדן ועוד⁶². גם אנשי הגליל וגם אנשי עבר הירדן דיברו קרוב לוודאי ארמית. אולם אין לפקפק באמיתות דבריו של החוקר המעמיק

56. ע"י ספר היובל לאסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 99-66; Studies in the Traditions of the Hebrew Language, מדריד ברצלונה 1954, עמ' 29 ואילך.

57. ע"י לשוננו, יט (תשי"ד), עמ' 88.

58. ע"י ללשון המגילות הגנוזות, סיני, כו (תשי"ב), עמ' רעב.

59. לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 49-54; הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 34-37.

60. י' גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 104, 125-126.

61. רס"ג², 10-9/45. מרבית להביא משפט זה כמובאה. ע"י גומפרץ, הג'ל (הע' 50); ח' ילון לשוננו, כד (תשכ"ב), עמ' 160. – רס"ג השתמש במלה הארמית "ספרא" גם במקום אחר, פירוש משלי, 10/14: "פאמא אלספרא פוצ'עו אלמאסראת ואשבאהא".

62. ע"י מ' זולאי, לתולדות הפיוט בארץ ישראל, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה (תרצ"ט), עמ' קז-קפ; הג'ל, לדמותה של לשון הפייטנים, מלילה, א (תשי"ד), עמ' 69-80; הג'ל, מאזנים, ט"ז (תש"ג), עמ' 217-223; ש' שפיגל, מלשון פייטנים, הדואר, ניו-יורק תשכ"ג.

והרציני שלפניו, כי שמע לשון עברית, ומסתבר, כי נתכוון לאותם ביטויים ולשונות עבריים, שהיו מעורבים בפי דוברי הארמית, שלא הייתה ארמית צחה וטהורה אלא מין ארמית יהודית, בדומה ליידיש בפי יהודי מזרח אירופה.

והרי שני עדים על שימוש באוצר מלים עבריות בלשון הדיבור של בני טבריה במאה התשיעית והעשירית:

(א) רס"ג פותח את ספרו כתאב אלסבעץ לפט"ה (שבעים המלים הבודדות) בעשר מלים מיוחדות, ונתברר כי אלה הן מלים מן השימוש היום-יומי בארץ ישראל ובבבל במאה התשיעית העשירית.⁶³

(ב) גם ב-ספר הקולות למשה בן אשר אנו מוצאים בחמשת הדפים שלפניו:⁶⁴

(א) מונחי לשון: בי, דגש, פי, פ, פתח, קמץ, רפי, שבא(=שווא).

(ב) מונחי קודש: איסור, חמץ, חטאת, משנה, שריפה, שור הנסקל.

(ג) מלים כלליות: זה הכלל, חד, כותח (איסור כותח), כל קרייה, לית (ארמית ששועברה), לשון נשיאה.

וכל המובא מאוצר הלשון העברית בלשון הדיבור של בני טבריה במאות התשיעית והעשירית אינו אומר, כי דיברו יהודי התקופה ההיא לשון עברית מלאה ושלמה, ויש אף להוסיף ולומר, כי לא הייתה הלשון העברית היסוד הראשי בלשון הדיבור היום-יומי. אולם יש מקום לקבוע, כי היסוד העברי בלשון הדיבור היום-יומי היה בערך כמו בין יהודי הגולה במרכזיהם באירופה עד מלחמת העולם השנייה: ליטא, פולין, רומניה, רוסיה⁶⁵, אין בידנו כיום לומר, אם חלקה של העברית בלשון הדיבור במאה התשיעית והעשירית בטבריה היה רב יותר מאשר בין יהודי התפוצות, או היה פחות מאשר שם. אין לשכוח כי הלשון היסודית בדיבור היום-יומי הייתה הארמית ואחר כך הערבית, ושתייהן קרובות לעברית.

(ב) חשובה יותר מעדותו של רס"ג בנדון תהי עדותו של דוד בן אברהם אלפאסי, מאחר שחי בארץ רוב ימיו בעיר הקודש ירושלים או בטבריה⁶⁶ במאה העשירית⁶⁷ וכתב חיבורו ג'אמע אלאלפאט⁶⁸ בארץ (בשנים 930–950 בערך).⁶⁸

63. ע"י קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית, לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 153–172.

64. כמלים בלשון בדיבור אפשר לציין רק בודדות: איסור, חמץ, שריפה, כותח, לשון, ואילו יתרון הן מלים הקשורות בנושא בבית המדרש.

65. ע"י חמש מאות מלים בלשון הדיבור במאה העשירית, העומד להתפרסם בקרוב.

66. ע"י סקו, ג'אמע, מבוא, עמ' L-XXXI, ומסקנתו כי חי בירושלים. אולם בעמ' XLIX הוא מציין, כי השתמש בשיטת הניקוד הטברנית. וע"ש, עמ' XXXVI שייתכן כי כתב ספרו במקום אחר בארץ ישראל, ואולי זוהי טבריה, המרכז לאנשי הלשון והמסורה.

67. ע"ש, עמ' XXXIII, לפי סקו פעל במחצית השנייה של המאה העשירית.

68. ע"ש, עמ' LXII-LXIII. לפי סקו לא השתמש מנחם במחברתו בספר זה, אולם לריגל

יותר ממישהו אחר הריהו מעיד על מלים שונות הנמצאות בלשון הדיבור בארץ, ואלה הן⁶⁹:

ג ז ר וגורת (דנ' ד, כא) גזירה מן השמים⁷⁰: "ועלי מא תסתעמלה אמתנא ענד כל מציבה..." (= כפי שאומתנו משתמשת בשעת כל פגע [או אסן]: גזירה מן השמים).

כ ר ר וכשט תכריכין ותכשיטין בערך תכריך בוך (אס' ט, טו)⁷¹: "תיאב אלביאץ' וליס לה נטיר ולכן יקאל תכריכין ותכשיטין" (= בגדים לבנים ואין לו דומה במקרא, אולם אומרים [כלומר העם משתמש]... יש להעיר, כי השורש כשט אינו במקרא והוא מלשון חכמים.

ס מ ן סימן הערך נסמן (יש' כח, כה)⁷²: "ומת'לה כל סימן יסתעמל למעני אלחדוד ואלעלאמאת" (= וכמוהו כל "סימן" משתמשים בו [בדיבור] בהוראת גבולות וסימנים).

צ ר ר צורך בערך צרכך (דה"ב ב, טו)⁷³: "כחשב חאג'תך וליס לה נטיר לאכן יסתעמלון אלעבראנין צורך פלוני חאג'ה פלאן" (= ואין לו דומה, אולם היהודים משתמשים [בדיבורם]: צורך פלוני).

ר ש ה ערך רש ארשת, רשות⁷⁴: "ארשת שפתיו ואלאלף פיה ללתסמיה כמא קד קדמנא ומן ד'לך יסתעמלון אלעבראנין..." (= 'תה' כא, ג) האלף בה למשקל כמו שכבר הקדמנו ומה היהודים משתמשים [בדיבורם]: רשות ורשותו). אף הוא עצמו משתמש בביטוי "רשות הרבים".

עיסוקי בדבר השקפות קראיות ב"מחברת מנחם" נתברר, כי השתמש בחיבור זה בלא ספק וכל מהדורה מדעית מדויקת תגלה זאת, מאחר שדברים רבים ב"מחברת" מתבארים ומתפרשים מתוך תפיסה זו.

69. עי' דברי סקו, שם, עמ' LXIII-LXIV, שהוא מתפלא על מלים אלה, ואינו יודע פשר הפלא. חבל שההדיר סקו את קיצור החיבור, ונמצא החיבור השלם מצפה עדיין לגאולה ולעבודת מחקר נוספת. וחבל שאף הקיצור לא תורגם ולא נתפרש פירוש מדעי. אין בהערה זו לפגוע בעבודתו המדעית המדויקת של סקו ששיקע עבודה רבה וחריצות רבה במהדורתו. 70. ג'אמע, א, 316/62-63.

71. עי"ש, ב, 130/63-64. אין כאן למלה המשמעות בגדי מתים אלא בגדים, בגדים לבנים. עמנואל הרומי, מחברת ה: "בני ישן עד שעה רביעית בתוך התכריכים". הצירוף אינו נמצא במילונים העבריים, אף כי הוא ביטוי עממי ומובא בנוסח הכתובה הספרדית. במשמעות בגדי מתים עי' רשה"ג, דיואן, לו/23.

72. עי"ש, ב, 333/55. ערך נפוץ בספרות ימי-הביניים. גם רס"ג הביאו ערך 22. עי' ל' פרייס (Leo Priejs), *Grammatische Terminologie*, באול 1950, עמ' 93-95; נמצא גם T-S. 220/5; N.S. 150/2; T-S. נעוד.

73. ג'אמע, ב, 531/46-47. - ערך זה נמצא בין עשרת הערכים הראשונים של רס"ג. עי' קבוצת העשר... (הע' 63), ערך 10, עמ' 167-168. 74. ג'אמע, ב, 630/23-631/25.

על פי חיבורו של דב־א אף הוכח בימים האחרונים, כי היו מאות ואף אלפי מלים עבריות כרכיב עברי חי בלשון הערבית-יהודית בארץ ישראל⁷⁴.

מסתבר אפוא, כי כך יש להבין את דברי עלי בן יהודה הנויר "מה שבטא מן העברית ומן הארמית ולהֶיָּתֵּן", כלומר לשון התרגום והדומות לה, שהרי היא (הארמית) קרובה לעברית. לו דיברו ארמית טהורה, לא היה איש רציני זה מזכיר לנו את העברית: ולו דיברו עברית טהורה, לא היה מזכיר את הארמית. הוא הזכיר שניהם בנשימה אחת, כי היו בלשון הדיבור הארמית יסודות עבריים. אפשר לומר, כי הזכיר את העברית תחילה, הואיל והיא הלשון שהוא עוסק בה והיא לשון עמו. משום כך ראה צורך לנמק, שהארמית קרובה לה קרבת לשון במידה כזו, שאינה שונה בהרבה מהלשון העברית, והרי זוהי דעתו ודעת כל החכמים בין אומות העולם עד היום. באופן זה אפשר להצדיק את דיבורו של עלי בן יהודה הנויר. כי אכן שמע לשון עברית בדיבורם היום-יומי של פשוטי עם וההמון ברחובות טבריה בימיו.

ומדוע מצא דיבור זה בין פשוטי העם וההמון דווקא? אף כאן יש לדייק ולומר, שבימיו, אחר שחלפו מאתיים וחמישים שנה של השלטון הערבי, כבר פשטה הערבית בין תושבי העיר טבריה במידה כזאת, שדחקה את הלשון העברית ואת הלשון הארמית גם יחד. רק פשוטי העם וההמון המשיכו לדבר ארמית מעורבת עברית. ועדות מפורשת לנו על כך מפי רס"ג⁷⁵ שתלונה בפיו, כי השתלטו הערבית והארמית על העברית.

אולם מדיועו זה יש להסיק מסקנות חשובות רבות:

- (א) אנשי המסורה היו בסביבה טבעית בארצם ובין בני עמם, שהמשיכו לקרוא במקרא כמו שקראו אבותיהם.
- (ב) הם לא היו מהפכנים ולא היו ממציאים, אלא אנשי מסורה ממשיכי מסורת הדורות שלפניהם.

(ג) במאה התשיעית ובמאה העשירית דיברו חלקים שונים של היישוב בארץ ישראל לשון ארמית מעורבת ביסודות עבריים, וחלקים אחרים של היישוב, ובייחוד המשכילים, דיברו בלשון ערבית מעורבת ביסודות עבריים.

(ד) הרכיב העברי בלשונות הלעז של היישוב היהודי בארץ היה עשיר מאוד והגיע לסך של אלפי מלים, והוא הוא היסוד של הרכיב העברי החי בפי בני ישראל בלשונות הלעז שהם משתמשים בתפוצות הגולה.

עדיין רחוקים אנו מכינוס מלא של אוצר הלשון העברית. עדיין לא נכתב הפרק על הספרות היהודית בארץ ישראל מן המאה השביעית עד האחת עשרה.

74. חמש מאות מלים בלשון הדיבור במאה העשירית, העומד להתפרסם בקרוב.

75. ע'י רס"ג, הגלוי, מהד' א"א הרכבי, פטרסבורג תרנ"א, קנה/23.

הסוג הטוב ביותר לעניינו הוא הספרות הערבית-היהודית או הארמית-היהודית אך לדאבוננו לא נשאר בידנו כלום מן הספרות הארמית-היהודית. מן הספרות הערבית-היהודית נשארו רק ספרים מעטים מן המאה העשירית, ואילו על מאות השנים שקדמו לה (מאתיים וחמישים שנה) אנו יודעים מעט מאוד. בימים האחרונים נתפרסמו שרידי חיבורים אחדים בלבד. חקר החומר הספרותי וכינוסו יביא בסיכומו אוצרות של הלשון העברית, שהיו קיימים במציאות באותן המאות בארץ ישראל.

מקצת החוקרים מדלגים על איי העברית בספרות זו בהעלם אחד, ויש שמרגישים באוצר מלים זה ופוטרים אותו במלות השתוממות והתפלאות בלבד. אולם יש חוקרים שמרגישים ביסודות העבריים.

(1) שטיינשניידר אומר על אחד הסופרים העברים האלה⁷⁶: "הוא עובר מרוב קנאה לעברית".

(2) א-ש הלפקין⁷⁷: "לשם סודיות ועם תייר מארץ אחרת דיברו עברית".

(3) שו"ל סקח⁷⁸: "לפעמים הוא רומז לעברית החיה".

(4) כולם מסכימים⁷⁹: "לשימוש במלות גנאי כנגד האיסלאם".

(5) ב-צ דינור⁸⁰: "יסודות עבריים בלשון הערבית שבין היהודים" מתחומים שונים.

(6) ש' שפיגל⁸¹: "נחלת גיב עממי מדורות דוברי עברית עוד בימי הבית". הוא

מונה שלוש מלים נדירות: ניאוב = שוקת; לוייה = יללה; מספק = סכנה.

76. על יפת הלוי בספרו, *Arabische Literatur der Juden*, פרנקפורט 1902, עמ' 81: Er schrieb wohl nur arabisch, geht aber im Eifer (vielleicht auch aus Vorsicht?) ins hebräische über. אף מרגליות מהדיר שרח ספר דניאל ליפת בן עלי, אוקספורד 1889, עמ' IX למטה, אומר: while a few are Hebrew words in an Arabic dress, שניהם לא ראו באלה רכיב עברי קבוע.

77. The Medieval Jewish Attitude to Hebrew, Studies and Texts, I, קמבריג' 1969,

233/הע' 1.

78. מבוא, עמ' LXIII-LXIV.

79. והיה בו אוצר לא קטן: איש הרוח, איש שוטה, מוגנה, טעות, מכות (= מכה), ממור, מצבה, משוגע, נבזה, סתום עין, עיוור, פסול (במקום: רסול), קלון (במקום: קראן), רועה צאן. הספרות: ל"ק, עמ' קנח-קנט; א' נויבואיר, *Aus der Petersburger Bibliothek*, לייפציג 1866, עמ' 111-112; מ' שטיינשניידר, *Polemische Literatur*, לייפציג 1877, עמ' 302, 312, 348; מרגליות פירוש דניאל ליפת בן עלי, אוקספורד 1889, VII/הע' 2; ה' הירשפלד, פירוש נחום ליפת בן עלי, לונדון 1911, עמ' 21: שו"ל סקח, ג'אמע, מבוא, עמ' LXIII; י"י ריבלין, ידע העם, ג (תשט"ו), 126/הע' 1.

80. ישראל בגולה, (א), עמ' 375-380. ויש שם אוסף מלים 300-350 מלים. אולם זה ליקוט ממקורות שונים ורבים בארצות שונות, והוא טעון מיון לפי הארצות ובדיקה יסודית לפי המקורות. עשרה אחוזים מאלה נמצאים גם ב'ג'אמע'.

81. עי' מלשון פיטנים, גיר-יורק תשכ"ג (תדפיס מן "הדואר").

(7) א"מ הברמן⁸²: "לשון עממית בתפילה ובפיוט", והביא את השורש בטן להריון מדברי סהל. בן מצליח⁸³: "ואיך אחריש ודרכי עובדי עבודה זרה בין מקצת ישראל יושבים בקברים ולנים בנצורים ודורשים אל המתים ואומרים: 'יא ר' יוסי הגלילי, רפאני הבטינוני'. ובפיוט 'חד גדיא' מצא בכ"י ישן⁸⁴: תשעה ירחי בטנה, במקום: תשעה ירחי לידה⁸⁵."

יב. כל לי הרי"ש בדגש ורפי. הקטע כולו מוקדש לרי"ש, אולם לכללי הרי"ש מוקדשות השורות המעטות בסוף הדף (ש' 51-56), והן חשובות מאוד. בהן נתגלה המעיין והמקור, שממנו נבעו כל הדברים הקשורים במבטא הרי"ש בספרות ימי-הביניים והביאו במבוכה את החכמים והמלומדים. ואלה הם שני הכללים שאפשר לגסס על סמך קטע זה:

א) הרי"ש נהנית הגייה מיוחדת, אם סמוכה לה אחת משש האותיות זד-ט סצ-ת בתור קדימות או שתי האותיות ל-ג בתור אחירות, ותהיה אות זו או הרי"ש בשווא.

ב) אין הרי"ש נהנית הגייה זו, אם תהא תנועה חוצצת ביניהן. אין עלי בן יהודה משתמש בניסוח כללי במונחים "דגש ורפי" או במונחים "חזק וקל" או במונחים "קשה ורך", אין ספק, כי ידע את הזוג הראשון, מאחר שבדרך בודד זה השתמש במונח "דגש" שבע פעמים ובמונח "רפי" ארבע פעמים. אם אנו מבינים במלים "ריש נבטאת" דגש, ו"ריש לא נבטאת" רפי, יהיה כלל א "ריש דגש", וכלל ב "ריש רפי". זה נותן גם ההיגיון כתוצאה מדיונו, ואף אמר במפורש פעם אחת: "ונשאר הדגש והרפי האמתי שאמרו הראשונים כלומר בגיד כפרת" (ש' 36-37). מסתבר, כי ככוונה תחילה לא השתמש עלי בן יהודה במונחים "דגש ורפי", מאחר שאלו מכוונים לכל אותיות האלף-בית, חוץ משתי האותיות חית ועיין, ואילו האותיות בגיד כפרת יש עמהן שינוי ההגייה: כאותיות פוצצות וכאותיות חוככות.

להגיית הרי"ש הקדישו בלשנים חשובים ונכבדים דיונים ארוכים ומפורטים, וביניהם: דאלמן⁸⁶, שסיכם את הדיון של כל החכמים שדנו בזאת לפניו, והוא דיון

82. הפיוט כמקור למלים והוראות שנשתכחו, פרקים, א, ירושלים תשכ"ז-תשכ"ח, עמ'

31-29.

83. עי' ליק, עמ' 32.

84. כ"י אוקספורד 1189, פא ע"ב. עי' פרקים הג' (הע' 82), עמ' 30 והע' 4.

85. ולא נכללו בתוך הדברים אוצר המלים המשוערבות, שעליהן דן לאחרונה י' בלאו, *The Emergence and Linguistic Background of Judeo-Arabic*, אוקספורד 1965, עמ' 133-166, ושם מובאת רשימה של שמונים מלים והספרות הקשורה בנושא זה.

G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905, 86

p. 63-65

מפורט ורציני מאוד, ולאחרונה מורג⁸⁷, שסיכם דברי בלשני ירושלים בנודח, נמפרק⁸⁸, גרב⁸⁹ ובן חיים⁹⁰.

כדי לציין שני ריש השתמש עב־י בשתי דרכים:

(1) רִיש בלא דגש וריש בדגש (ש' 52): "אלריש אד'א [ג'אור]ה ו' אחרף מן קבלה קיל ריש" (=הריש כשהיא סמוכה לשש האותיות כקדימות אומרים ריש) ואין הדגש בריש ברור במידה מספקת כי הדיו מכוסה. ציון הריש רומז לכפל של האות הזאת ולפי תיאורו של מורג הן רעידות אחדות של חוד הלשון (r^f).

(2) תיאור הגייה בצירוף סימן (ש' 28): "ואלאכ'ר יקאל בתקלב אללסאן אע' ריש וריש" (=והאחר יבטא בהיפוך הלשון, כלומר ריש וריש). הריני מודה ומתוודה, שאין הנקודה תחת היו"ד בתיבה ריש מתפרשת אלא בהתאמה למלים המבקשות להגדיר את הגיית הריש "בתקלב אללסאן". לפי משמעותן של שתי מלים אלה אין לכלול בהן רעידות אחדות של הלשון (r^f), אלא שינוי מצד הלשון של הגיית הריש הזאת כעין דרך האנגלים, שהם מטים את הלשון לצד ימין בחלל הפה ונוגעת הלשון בשיניים ובחניכיים העליונים בצד ימין. בדרך הגייה זו הריש היא באמת אות שיניים ולשון גם יחד, כנון: rare, read, right וכד'⁹¹. מסתבר, כי המלה "ריש" ביקשה להביע את תוכן המלים "בתקלב אללסאן" = היפוך הלשון, וכתוצאה מזאת הייתה הריש כאילו עטופה ומגולגלה ונקראה "ריש מכרוך" (ע' להלן).

לפי תפיסה זו של הגיית הלשון תסתבר לנו העובדה, שאין הריש הזאת באה לידי ביטוי בכתב־היד של הניקוד הטברני⁹², ראשית – שאין הדגש בא לציין דרך הגייה זו; ושנית – שלא היו כללי הריש מנוסחים וקבועים לאנשי הלשון והמסורה, ולא היו ידועים להם. אף לאחר שנוסחו כללים אלה, לא נתפשטו בין הסופרים, כי קשים ומסובכים היו יותר מכללי אוי"ה ובג"ד כפ"ת. אף אלה שהעתיקום בספרות המסורה בלבד את הכללים ולא השתמשו בהם.

בביטוי אחר הגדירו לפי רס"ג את הגיית הריש אנשי טבריה וארץ ישראל, והוא "ריש מכרוך וריש גיר מכרוך". רס"ג אומר בפירושו ל־ספר יצירה⁹³: "ואמא תצ'אעף אלריש פאנה ללטבראנין פי אלמקרא וללעראקין פי

87. עמ' 216–224.

88. מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 111–125; 131–141; 205 / הע' 1.

89. לשוננו, קובץ מיוחד, יט (תשי"ד), עמ' 87.

90. בן חיים, עמ' 168–170.

91. ע' דאלמן הנ"ל, 10/64–12.

92. ע' מורג, 18–16/232.

93. רס"ג², 8–4/46.

כלאמהם לא פי אלמקרא ויקולון הד'א ריש מכרוך וריש גיר מכרוך פאמא רסום אלעראקין פי ד'לך פאלתמסנאהא פלם ג'ד להא אצלא יג'מעהא ואמא רסום אלטבראנין פאנא נד'כרהא פי תפסיר אלפרק אלד' מן הד'א אלכתאב פי קסמה אלכב חרפא ה' אקסאם בעון אלרחמן.

ותרגמו⁹⁴: הכפלת הריש-היהי לטברנים במקרא ולעיראקים בדיבורם ולא במקרא, והם אומרים⁹⁵ ריש מכרוך וריש בלתי מכרוך. ואילו כללי העיראקים בנדון חיפשונום ולא מצאו להם יסוד שיקבצם, ואילו כללי הטברניים הרי נזכרים בפירוש הפרק הרביעי של ספר זה בחלק עשרים ושתיים האותיות חמישה חלקים בעזר האל הרחמן.

לאמברט תרגם⁹⁶: Resch grasseyé (= ריש מנוחררת); Resch qui n'est pas grasseyé (= ריש שאינה מנוחררת, כלומר נהגית ברורה), ולא פירש דבריו ועל מה הסמך את פירושו.

דאלמן פירש⁹⁷ על סמך הסורית כריהתא- ein quiescierender konsonant (= עיצור נח).

קאהלה פירש⁹⁸ על סמך הסורית כורחא- (פיין- סמית 1819) verhülltes Reš (-ריש עטופה), כלומר מלשון תכריכין.

לוי תרגם⁹⁹: in der Sprache nicht zusammengerollt, וביאר בעצמו: כלומר היא נהגית בתנועה באופן ברור. לוי הלך בעקבותיו של דרנבורג (עי' הע' 102), ואף הוא ציין דיון זה. לפי ביאור זה: ריש מכרוך- ריש שאינה נהגית, ואילו ריש גיר מכרוך- ריש נהגית בתנועה ברורה.

גומפרץ פנה לבנועט ומביא בשמו¹⁰⁰: אני חושב שאל כארחה ואלכארכה הוא גרון האדם או חלק ממה שיש בגרונו, ונתלה גומפרץ בדברי בנועט: ריש מכרוך של רסג כנראה מציינת הגייה הנחתכת באלכארכה, היינו הגייה גרונית של הריש.

גרבל הייתה הראשונה¹⁰¹ שהסבה את תשומת הלב לביטוי בתיגאן¹: זין נקרא מכרוך, וסתר זה את דעת גומפרץ, כי לפנינו הגייה גרונית.

94. הש' תרגום הפסקה גומפרץ, 10-6/114; מורג, עמ' 216-217.

95. לא ברור מי האומר, ומסתבר כי הם אנשי טבריה, ועי' להלן.

96. רסג², 2/69-.

97. דאלמן 4/64-7. במילונים לצרפתית נזכרת במפורש גם מנוחררת ובלתי מנוחררת.

98. P. Kahle, *Der Masoretische Text des AT.*, לייסציג 1902, 3/38-.

99. חלק גרמני, 7/14*; והע' 3.

100. גומפרץ, 18-9/114.

101. לשוננו, יט (תשי"ד), עמ' 86-87.

דרנבורג פירש¹⁰² בהסתייגות: 'זין נקרא מכרוך' כלומר זין דגושה, כי לפיו: כרך-כפל.

בן-חיים¹⁰³: 'נראה לי שהביטוי 'מכרוך' הוא מונח דקדוקי לא-ערבי, שנשקל במשקל ערבי, בדומה למונחים דגש ורפה, שמצאתים בספר דקדוק שומרוני הכתוב ערבית, שקולים במשקל הערבי: מדגושה, מרפיה. קרוב בעיני שהוא מונח ארמי משרש כרח (בארמית המזרחית החית הגויה כ-ח'א הערבית!) ויש לו אח בסורית, ואכמ"ל.

מורג¹⁰⁴ נוטה לביאורו של גומפרץ על סמך חוות הדעת של בנעט: 'מסתבר פירושו של... בנעט... פירוש הגזור את המונח מן 'כארכה'-גרן.

לי נדמה, כי ביטוי זה 'ריש מכרוך וריש גיר מכרוך' אינו מתייחס להגייתם של יהודי בבל¹⁰⁵, אלא לאנשי טבריה, כי אין ספק שהכתוב בתיגאן¹ הוא מכון לאנשי טבריה: 'וכן יש להן זין נקרא מכרוך' (2/389-). משמעות המלה הוא: כרוך, מגולל (כלומר הלשון עטופה ומגוללה, כמו שהתבארה בביטוי 'בתקלב אללסאן'). זוהי מלה עברית בנטייה של הפועל בערבית: מפעול-מכרוך. אנו מוצאים מונח זה גם בספרות המסורה:

דקה-ט¹⁰⁶: (1) כל לשון ברכה / ... לעולם היא כרוכה

(2) חוץ מאחד במקרא מיוחד על כף טעמו / והוא כרוך בנאמו

(3) כל¹⁰⁷ לשון ירידה והליכה / ... בלשון לא כרוכה

(4) כל¹⁰⁸ לשון הליכה / ... בלשון לא כרוכה.

דותן פירש¹⁰⁹: 'כרוכה' - התיבה גלולה וקשורה, מכווצת בהגייתה, כי שוואה מחובר עם שלפניו, הוא נח ואין לו עמידה לעצמו (והשווה לשון 'גוללם' האמור בשער ה' שו' 6 בהוראה דומה); 'וכן פירש שם (עמ' 275) 'לא כרוכה': 'התיבה אינה מכווצת בהגייה, אלא נהגית בהרחבה, בגלל ניצתו של השווא שאינו דבוק אל שלפניו אלא עומד לעצמו (ור' בשער כא, בפירוש לש' 1)'. אולם לא נדון על ידי דותן הביטוי 'ריש מכרוך וריש גיר מכרוך' וגם לא הביטוי: 'זין מכרוך'.

102. תיגאן, 2/389-: כרך = כפל - enveloppé, כלומר ריש עטוף במעטפה, ולא נתפרש

לי תרגומו.

103. בן חיים, עמ' 169-170.

104. מורג, 219/הע' 45.

105. כפי שסבורים כל מפרשי הפסדה הגל, מורג, 220/הע' 45: 'שכן רסג נתכוון לציין

במונח 'מכרוך' ר' שבהגיית בני בבל ולא ר' שבהגיית בני א"י.

106. דותן, 1/140, 4.

107. ע"ש, 1/196.

108. לוי, טו/10, ונוסחו קרוב לקודם.

109. דותן 1/261.

השורש "כרך" נמצא גם בצורת פועל: פִּאֲרָכָה, במשמעות הופך, מהפך, במקביל למונח בין מונחי הטעמים "מהפך"¹⁰⁹א.
המסורת על ההגייה הכפולה של הריש בארץ ישראל נשמרה לנו מהמאה התשיעית עד המאה האחת-עשרה כמסורת חיה ידועה, ומכאן ואילך כמסורת מתה. במאה התשיעית: "כתאב אלמצותאת" למשה בן אשר (=ספר הקולות), כפי שמעיד ריבג¹¹⁰: "וללרא איצ'א כ'ואץ' ינפרד באלאחכאם להא אהל טבריה אד' הם אפצח אלעבראנין לסאנא ואכת'רהם ביאנא וקד ד'כר ד'לך פי כתאב אלמצותאת פלנערץ' נחן ענה". ותרגם אבן תבון (הרקמה, לט' 9-11): "ולרש גם כן ענינים מתיחדים בתקונם אנשי טבריה, כי הם הצחים בלשון מכל העברים ויותר באור מכולם. וכבר נזכר זה ב"ספר הקולות" הנקרא בערבי כתאב אלמצותאת, על כן נעזבנו אנחנו".

במאה העשירית מעידים עליה¹¹¹:

עלי בן יהודה הנזיר ב"ספר יסודות הלשון העברית";
רב סעדיה גאון ב"פירוש ספר יצירה";
רב סעדיה גאון בחיבורו "ספר הניקוד" או "ספר הוריית הקורא";
דוגש בן תמים ב"פירוש ספר יצירה".
במאה האחת-עשרה מעידים על הגייתה:

ספר המקרא בלניגראד משנת תש"ע (=1010);
ספר המקרא בקהיר משנת תשפ"ח (=1028);
ריבג בספרו "הרקמה" (1050 בערך);
יוסף הקוסטנדיני, עדת דבורים (1100 בערך).

מכאן ואילך בצירוף הציין "לא שמענו" ב"מכלול" לרד"ק (המאה השתים-עשרה) או "אינו ידוע אצלנו" ב"מחברת התיג'אן" (המאה השלוש-עשרה). אף בפיוטים נזכרות האותיות בגד כפרת על פי "ספר יצירה", כגון: רמב"ע, אדיר אשר עולם בראת¹¹². אין ספק אפוא, כי הייתה מסורת היגוי של "ריש דגש" ו"ריש רפי" בארץ ישראל, ופלא הוא שאינו בא לידי ביטוי גם בסימני הניקוד בכתבי-היד. ברור הוא, כי נוסחו כללי ה"ריש" רק בראשית המאה העשירית, וקשה לומר את הסיבה שלא חדר הדיגוש של הריש לתוך כתבי-היד, ולא בא לידי ביטוי בניקוד הטברני והארץ-ישראלי והטברני בארץ ישראל.

109. הביאו ש' פינסקר, מבוא לניקוד האשורי, וינה תרכ"ג, 3/42-; וע"ש, 43/הערות 6-4 החלבטותו של פינסקר לבאר את המונח ואף הציע תיקון.

110. אללמע, מהד' יוסף דירנבורג, פריס 1886, 9/29-11; מורג, עמ' 220; דותן, עמ' 16.

111. ע"י מ"מ לכל הבא להלן בסעיף הבא סעיף יד: הגוסס וגלגליו.

112. שירי קודש מהד' ש' ברושטיין, תל אביב תשי"ז, רצ/רה/12; וע"ש הערות, תי"ז/12.

יג. המקור ותרגומו:

המקור

- בין ריש אלי ריש ובין¹¹³ ר[יש] אלי [רי]ש מת'ל [וע]ל [שר] שרים¹¹⁴
 [ואן] סילו ען אלפצל לם יקולו גיר יג[רי]הד'א¹¹⁵ פי לגתהם
 עלי אלתאניס¹¹⁶ ואלרסל¹¹⁷ יאתי בה טבעא ולא וצ'עא¹¹⁸
 וכד'לך פי כלאם אלאסתעמאל¹¹⁹ פי תרגומה[ם]¹²⁰ [ועלמנא
 5 אין אלאולין לם יציפיה מע אל¹²¹ אלא ען חכמה [וא]צל
 קי פאטלת אלענאיה ואלבחת' ואק[מ]ת אבח[ת'] אל
 קראן¹²² וכלאם אלאסתעמאל פכ'רג בעד תעב טויל
 וענא שדיד פאמתחנת ועארצת¹²³ בד'לך פי ג'מיע אל
 קראן ופי אלכלאם אלמסתעמל וכנת אטיל אלג'לוס
 10 פי סאחאת טבריה ושוארעהא א[סת]מע¹²⁴ כלאם
 אלווקה ואלעאמה ואבחת' ען אללגה ואצול[הא]¹²⁵
 אנטר הל ינכסר שי ממא אצלת או ינפסד שי¹²⁶

113. בכה": ומן, ותיקנתי. – ואולי השתמש בכונה בשתי מלים שונות אלה. ולא נתחוויר
 תוכן המשפט כל צורכו, כי חסר הכתוב לפניו, שהוא ראש המשפט. מסתבר כי נדון ההבדל
 הקיים בין ריש דגושה לריש בלתי דגושה כלומר בגיד כפרית כפולות.
 114. דנ' ה, כה. – ב'שר' הריש אחרי אות בפתח, ואילו ב'שרים' אחרי אות – ואותה אות
 עצמה – בקמץ. – מספרות המסורה לא ידוע לי הבדל בין ריש ראשונה לחברתה. – לפי כללי
 בגיד כפרית כפולות שר = שר; שרים = שרים.
 115. בהשלמה זו חלק לש"מ שטרן.
 116. בכה": אלהאנים, ואיני יודע לפרשה. הצעתי תיקוני זה לפני ד-צ בנעט וש"מ שטרן,
 שניהם ראוה כמתקבלת על הדעת, מאחר ששלושת השינויים במלה קלים מאוד: אלהאנים –
 אלתאניס. – מכאן שאין ספק, כי לפנינו העתק ונשתבש המעתיק. – על דיבור וקריאה של עברית
 בנחת ע"י ריה"ל, הכוזרי, מאמר ב סעיף עב, ואין שם המונח שלפנינו. וע"י שלוש רשימות
 ספרים, קרית-ספר, לו (תשכ"א), עמ' 399.
 117. מונח זה ידוע לנו ממקורות נוספים: רס"ג³, 15/15: "באלטבע אלמרסל"; 8/16:
 "באלטבע עלי רסלהם"; רס"ג¹, הקדמה, 33/150; ע"י פרידלנדר Arabisch — deutsches
 Lexicon, פרנקפורט 1902, עמ' 48, ערך רסל; דווי ערך רסל, מָרְסֶל.
 118. זוג המונחים "טבע – וצ'ע" מוכיח על השכלתו הפילוסופית של המחבר. הוא שכיב
 בספרות הפילוסופית והבלשנית הערבית והערבית-יהודית בימי-הביניים ומקביל למונחים
 הפילוסופיים היווניים פיסיס ותיסיס – ע"י M. Horten, *Die philosophischen Probleme der speculativen Theologie im Islam*, Bonn 1910, p. 44-46; T.J. de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*, Stuttgart 1901, p. 36/—3.
 119. הביטוי "כלאם אלאסתעמאל" או "אלמסתעמל" נמצא גם להלן ש' 7, 9, 31; ספר

התרגום

- מן ריש עד ריש ומן ריש עד ריש¹¹³, כגון: שר-שרים¹¹⁴
ואם נשאלו על ההבדל לא אמרו אלא כך הוא מהלך¹¹⁵ (הריש) בלשונם
בדברם בנחת¹¹⁶ ובלי מאמץ¹¹⁷. הוא בא בו (בריש) באופן טבעי ולא מלאכותי¹¹⁸
וכך הוא בלשון השימוש¹¹⁹ בתרגומם¹²⁰. גם ידעו
5 כי הראשונים לא הוסיפוהו יחד עם השש (אותיות)¹²¹ אלא מתוך חכמה ויסוד
חזק, על כן הארכתי את העיון ואת המחקר והתחלתי לחקור את
המקרא¹²² והלשון המדוברת ונתברר אחרי עמל ארוך
ועיון חזק. בדקתי והקבלתי¹²³ בעיון זה בכל
המקרא ובלשון המדוברת והייתי מאריך לשבת
10 בככרות העיר ט ב ר י ה וברחובותיה מקשיב¹²⁴ לדיבור
פשוטי העם וההמון וחוקר על אודות הלשון ויסודותיה¹²⁵
מעין האם נהרס משהו ממה שקבעתי כיסוד או נפסד משהו¹²⁶

הקולות, ש' 55; רס-ג², 13/16: "יסתעמלהא אלכל פי תפסיר אלמקרא". – ויש מקום לבאר שימוש זה כלשון הנשמעת לאוזן ולא לעיון בעיניים בלבד. חיוג, כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין, ליידין 1897, 5/1: "יסתעמלונהא פי כ'טבהם ואשעארהם", ותרגם אבן ג'יקטילה, שלוש ספרי דקדוק, לונדון – ברלין 1870, 7/2: "אשר ידברו בם במשליהם ושיריהם; ראב-ע, ספרי דקדוק, שטוטגארט 1844, 5/1: "ומדברים בהם באגרותיהם ושיריהם".
120. יש מקום לבאר את ה"תרגום" כלשון תרגום למקרא. תרגום אונקלוס או תרגום ירושלמי או שנתכוון ללשון הארמית, שהייתה בפיהם של חלקים שונים של בני העם היהודים בארץ ישראל מאתיים וחמישים שנה אחרי כיבוש האסלאם, ואף הזכירה להלן ש' 14: "לגה אלתרגום".

121. כלומר בגיד כפית, שהן נושא דיונו בפרק זה: – מכאן שסבור היה עלי בן יהודה הנזיר כי הלשון היא "צ'ע" ולא "טבע" (ע' לעיל הע' 118), שהרי "הראשונים הוסיפוהו".
122. השימוש במלה "קרא" למקרא וכן להלן ש' 9 יידח במבוא לרס-ג²; ע' רס-ג¹, עמ' 30–31, ועוד.

123. בכה"י נקודה מעל ליוי, ומסתבר כי גרמזות בזה הפרדה מהמלה הקודמת, ואין סימן זה ידוע לי ממקום אחר.

124. אין שרידי הכתוב מאשרים השלמה זו. ע' איתן מצינ: א[לת] מע (= אחטוף, אגוב), אולם אף להשלמה זו אין אישור בשרידי הכתוב, ואף אין השימוש בשורש זה ידוע לי ממקום אחר בספרות הערבית היהודית.

125. על פי הכתוב הזה העליתי את ההשערה, כי חיבורו של עלי בן יהודה הנזיר נקרא "כתאב אצול אללגה אלעבראניה". – חשובה מאוד הידיעה על הדיבור החי בחוצות טבריה.
126. ידיעה חשובה מאוד לעניין דרך חקירת הלשון העברית בימי הביניים, ובייחוד בלשני טבריה, שלא ידענה ממקור אחר.

ממא טהר לי ופי מא נטק ב[ה¹²⁷ מן] אלעבראני ואל
 סריאני ואנואעא אע¹²⁸ לנה אלתרגום וגירה פאנה
 15 מג'אנס ללעבראני¹²⁹ כמא [ד'כרת] אנפא¹³⁰ פי אלפן¹³¹ אל[י]ב¹³²

פכ'רג' צחית מחרר¹³³ ב[עון אללה] וחולה וקוהה
 לא בשי אסתו'בנא [אלא בעון] מנה ג'ל ועו
 פנקול בדא אן אלח[רופ תכ'רג'] עלי [מכארג']הא¹³⁴
 עלי אלפראד¹³⁵ פי חקאיקהא¹³⁶ אנמא הי דגש לאנא
 20 לא ג'ד חרף יקאל ולא כלמה¹³⁷ עלי אלאבתד¹³⁸ אלא
 תקאל דגש¹³⁹ ואלרפי ג[כ'ר']ג'ה¹⁴⁰ מרכבה פי פא באל[מד'כר]ה
 שביה באלמונת'ה¹⁴¹ ואן ג'מיע אל[חרוף תכ'רג' באלדגש]
 ואלרפ כ'לא חרפין חע¹⁴² לא יש[תד] ולא יתאכד
 ולא יסתטע אלנאטק אן יקולהם באל[תשדיד] ולא¹⁴³
 25 ילפט בהם וסאיר אלח[רופ] תחתמל אלדג ואלרפ

127. מסתבר בעיניי, כי הכוונה לשימוש בכלל שקבע בעניין בוגד כפרות. ע' איתן סבור, כי (בלשונו): "בה הוא כינוי מוסב (עאיד) על מה שבראש המשפט מתפרש לי: החלק או המלים מן העברית שמבטאים... שששתמשים... – חיוג, 6/4 –: "אן אלחרף אלמתחרך מא נטק פיה באחדיה הד'ה אלסבע חרכאת"; אבן ג'יקטילה, 12/4 –: "כי האות הנעה היא אשר יהנו בה באחת משבע תנועות"; ראב"ע, 5/3 –: "כי האות הנע שיבטא האדם בו מאחד מהשבע תנועות"; ריה"ל, המשקלים הנבחרים, תוה"מ, ירושלים תשי"א, 1/136: "יפסדה מן אלנטק אלעבראני, ותרגומו: שם, 8/137: שהיא מקלקלת את הדיבור העברי (שם): "אלנטק", וצ"ל: "אלנטק", וכן במפתח, 2/213 טעון תיקון). הג"ל, הכוזרי, לייפציג 1886, 21/92: "נטק אלזוריר ואלבלבל" (= כדיבור הזוריר והזמיר); אבן תבון: כצפון הוריר.

128. = אעני, והשתמש בקיצורים שונים גוספים. וכן להלן ש' 28.

129. הוא מונה כאן עברית, סורית ותרגום ודיאלקטים ארמיים אחרים – מסתבר, כי גם הסורית היא ארמית. – ה ת ר ג ו ם, הכוונה לתרגום אונקלוס או תרגום ירושלמי. – ו א ח ר ו ת, אף הן להגים ארמיים. – ועי' לעיל "תרגום" בש' 4.

130. הסימן מעל לאלף הוא "מדה", ולא ידוע לי סימון בצורה כו' ל"מדה" ממקום אחר אחר. אולם עי' בלאו, עמ' 53 סימן קרוב לזה פאל. – גם בקטע עיוה T-S. Ar. 31/33: "קד ד'כרנא אנפא" = כבר הוכרנו בראש (הפרק, הסעיף וכד').

131. לשימוש המונח "סן" לפרק עי' בן-יהודה, עמ' 4999 המביא לראשונה משות. – קלצקין מנקד: סן, בן יהודה: סן. – מקורו הוא העתיק ביותר בספרותנו, והשתמש בו הרבה בימי הביניים. – בעברית השתמש בו לראשונה רס"ג¹, 74/160: "על אחת משתי פנים", אולם בליר: עי' קטע עיוה באוקספורד, Ms. Heb. d. 27 (2757/1). – תרגומי "פרק", כי שכיח הוא בספרות הערבית-יהודית במשמעות זו וחיבורים על הלשון, דקדוק וטעמים.

132. בכה"י ניכרות שתי נקודות מעל לשורה, ועל כורחי השלמתי י"ד, אף כי קשה לחשוב, כי היה זה בראש הספר בפרק השנים-עשר או שיהיה עלינו לחשוב שהיה זה ספר רב היקף.

ממה שנראה לי (כנכון)¹²⁷ ובמה שנבטא בו (בדיבור) מהלשון העברית והלשון הארמית וסוגיה, כלומר¹²⁸ לשון התרגום ואחרות, כי היא קרובה ללשון¹²⁹ העברית, כמו שהזכרתי בראש (הספר)¹³⁰ בפרק¹³¹ השנים-עשר¹³².

ונתברר, כי הוא אמת ומדיק¹³³ בעזר ה' וחילו וכוחו לא במשהו שזכינו אלא בעזר ממנו הנכבד והיקר. ראשית אנו אומרים, כי האותיות נבטאות לפי מוצאותיהן¹³⁴ האמיתיות¹³⁶ (כשהן) בנפרד¹³⁵ הן באמת בדגש, כי אנחנו איננו מוצאים אות ולא מלה¹³⁷ כשהיא באה בראש¹³⁸ אלא נבטאת בדגש¹³⁹. והרפה אנו מבטאים¹⁴⁰ כשהיא מתרכבת באותיות זכרים דומות לאותיות נקבות¹⁴¹. כל האותיות נבטאות בדגש וברפה פרט לשתי אותיות חית ועין¹⁴², שאין נדגשות ואין נבטאות חזק ואין המבטא יכול לבטאן בדגש ואיני¹⁴³ 25 מבטא אותן. שאר האותיות סובלות הדגש והרפה

-
133. המלים "צחיה מחרר" באות כאן כמאשרות תוצאות חקירה. הן נמצאות בחיבורים אחרים בימי הביניים: ספר הקולות ש' 121: "ממתחן מחרר"; לוי, א/5: "ויחררהא"; ז/4: "ותחרירהא", כלומר נבחן ונבדק בדיוק ובדקדוק רב.
134. ייתכן, שיש להשלים [מכ'ארג]הא, אולם אין שרידי הכתוב עוזרים להשלמה זו.
135. "אלפראד" כשהיא נפרדת (האות), כלומר לא בהמשך המלה, והכוונה בראש המלה, בראש המשפט, בניגוד "אלג'מלה" ביחד, בסך הכול, בתוך המלה.
136. במקור חקיקה – חקאיק = באופן יסודי ראשוני.
137. אין התרגום חרף = אות מסתבר ביותר. ייתכן כי יש לתרגם "מלה" או "פועל", כפי שהשתמשו ראשוני הבלשנים הערבים במלה "כלמה – כלם". ועי' המלים בודדות ב"שאלות עתיקות", HUCA, XXX (1959), יב/ע' 92.
138. זהו אפוא הניקוד המכונה השיטה הטברנית הארץ-ישראלית המכונה על ידי אחרים בשם שיטת בן נפתלי שלא בצדק, וחיבורו יוכל לשמש כהוכחה מכרעת לכינוי החדש. עי' ג' אלוני, איזהו הניקוד שלנו, בית מקרא, יז (תשכ"ד), עמ' 135–145; ש' מורג, לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 209 למטה, שנתן את הסכמתו לכינוי זה וקיבלו ותודתי הלבבית לו.
139. נראה כצירי ארץ-ישראלי, ותהא זו הנקודה היחידה בדף שלפנינו בשיטת ניקוד זו.
140. אין שרידי הכתוב מסייעים להשלמה זו.
141. אותיות השורש נקראות נקבות והאותיות השימושיות נקראות זכרים, כי הן מצטרפות ומתחברות לאותיות השרשיות וכאילו הן באות עליהן. שימוש במונחים אלה הוא ברור מאוד בקטע הגניזה *T-S. Arab.* 31/33; תיגאן¹, 1/316 – 5; 10/327 – 17 לאותיות נקבות, כלומר כשהן שתי אותיות דומות כפי שמנה להלן.
142. כלומר עשרים אותיות האלף-בית פרט לחית עין, ועי' הע' 138.
143. האלף לפני ההשלמה אינה נראית בכה"י כחלק מהתחית "אל", שהרי כרגיל היא באה כאות אחת.

- ועלי אתרכיב פי[חרו]ף אלו באלמע[ני] אתרכיב אע
עלי אלג'מלה ואלפ[רא]ד כקולך בב¹⁴⁴ג¹⁴⁵דד ככ פפ
תת¹⁴⁶ק ואלאכ'ר יקאל בת[קל]ב אללסאן¹⁴⁷ אע ריש¹⁴⁸
עמ' ב וריש [חרף אכ'ר לא יק[ולוה]א]הל אלשאם¹⁴⁹ בתה והו
30 צדי צדי¹⁵⁰ [ואכ'תל]פוח סכאן סאיר אלבלדאן ללמ'אורה
ואלמ[ס]אכנ[ה] [בגי'ר קבאילהם¹⁵¹ אסתעמאל בגיר לגתהם
ולגה א]מם גיר[הם]¹⁵² וסאיר אלחרוף אן דגש פאנהא ידגש
באלת[שד]יד ואלתאכיד ואד'א קלתה עלי אלפראד
הו ד'אך בעינ[ה] כקולך והז¹⁵¹הז¹⁵²א אלזי בעינה הו אל
35 מקול וכקולך חצי¹⁵³חצי¹⁵⁴ אללאמר ואחד ואנמא דגש הו
תאכיד ותשדיד ותע[א]רף¹⁵⁵ [לל]נאטר¹⁵⁶ ובקי אלדג' ואלרפ
אלחקיקי לאלדי קאלוה אלאלוק אע בגד כפרת אלו אחרף
ולם יקול אלנא[ס] אללא פי אלו ואמא אריש אלדי למ
יק[ול]ה אחד בתה ולא יוג'ד לאחד מן אלנאס פי
40 זמאנה הד'א וקבל זמאנא¹⁵⁷ אנה גיעל [ה] סימן¹⁵⁸
ולא דליל פ[אנפ]תח לנא פיה ואנאר אללה לנא
בלטפה מע צחיה ג'אמע לכל מא קיל עליה ווקף
עלי אלשרוט ב[גיר שאד'] פלא יטלמנא מן גטר פי

144. ג = דיגשא; ק = קיפא (= רך, רפה).

145. כאן השתמש לרפי בסימן הנקודה מעל לאות. ע' אוטוגרף סעיד בן פרנץ T-S. Ar.

35/394. ע' Textus VI, (1968), עמ' 107.

146. קשה לומר כי זוהי קוף כמו מעל לבית השנייה.

147. כאן ידיעה חשובה מאוד להגית הריש, אלא שאיננו בטוחים אם כך יש לתרגם "תקלב" =

סיבוב, היפוך, גלגול.

— אבן קריש, רסאלה, פריס 1857, 16,5/100; 5/102; 3/104: אלקאלב = מתכונת, תבנית, דפוס.

ע' באכר, Grammatische Terminologie, וינה 1882, 27/הע' 1; י' חיוג', כתאב אלפאעאל
ד'ואת חרוף אללין, לידן 1897, 14/24: "וקד תקלב אלאלף ואוא לינה"; 5/29: "תקלב הד'ה
אלאלף פי אלמסתקבל ואוא לינה".

148. הנקודה מתחת ליוד בכה"י. הנתכוון לציין בנקודה זו דרך ההגיה של הריש? ושמה

היה ינקוד גם תחת האות הראשונה ובדיוק במקום זה חור. ולא נתחוויר לי סימן זה להגיה.

149. רס"ג פירוש שמי' יג (T-S. N-S. 105/1): "בלד פלסטין".

150. לא נתפרש לי, מה ראה להביא צדי פעמיים ומה הגייתה לפי שאין אנשי ארץ ישראל

מבטאים אותה ומה הגיה הגוה ארצות חו"ל. — כל הידוע לנו הוא הגיה שווה לאותיות סמך צדי.

דונש בן לבראט, תשובות על מנחם, עמ' 9: "באמרנו ויסתבל החגב מבטאו ויצטבל לקרבת

מוצאותם"; ש' מורג, העברית בפי יהודי תימן, עמ' 37-38. — ייתכן, שלפנינו דיון על הצדי

- ובהתחברות עם שש האותיות (בעניין) ההתחברות, כלומר
 ביחד והנפרד (ביחידות) כמו אמרך: בב, גג, דד, פפ, פפ,
 תת. והאחרונה נבטאת בהיפוך הלשון¹⁴⁷, כלומר ריש
 עמ' ב וריש. ואות אחרת שאינם מבטאים אותה אנשי ארץ-ישראל כלל וכלל והיא
 30 צדי צדי¹⁵⁰, והם בניגוד (למבטא) תושבי שאר הארצות בגלל השכנות
 והקרבה לעמים שאינם מבני עמם¹⁵¹ השימוש בלשון מדוברת שאינה לשונם
 ולשון עמים אחרים¹⁵². ושאר האותיות כשהן בדגש באמת נדגשות (הן)
 בדיגוש ובחזיון ואם מבטא אותה אותן כשאינן בהקשר
 הריהן (במבטאן) כמות שהן, כמו שהגך מבטא: והָזֶה^{151א} – והָזֶה^{152א} הוֹן היא
 כמות שהיא
 35 במבטא, וכמו שהגך מבטא: הַזֶּה¹⁵³ – הַזֶּה¹⁵⁴ העניין אחד (הוא). ובאמת דגש הוא
 חזיון ודיגוש ויידוע¹⁵⁵ למעין¹⁵⁶. וגשאריו הדגש והרפה
 האמיתיים למה שביטאו אותם הקדמונים, כלומר בגיד כפרית – שבע האותיות
 ואין האנשים מבטאים אותן אלא בשש (האותיות). ומה שנוגע לריש אין אף
 אדם אחד מבטא אותה כלל וכלל ולא נמצא שיהיה לאיש מן האנשים בזמן
 40 הוזה ולא לפני דורנו¹⁵⁷ שקבע לה סימן¹⁵⁸
 ולא ראייה, והנה נפתח לנו בעניין פתח, והאיר לנו ה'
 בחסדו ענין אמת כולל את כל מה שנאמר עליה וקיים
 לפי הכללים בלא יוצא מן הכלל. ואין איש עושה לנו עוול מי שעין

-
- והצ'אד המופיע בספרות תקופה זו: דוגש בן תמים, פירוש "ספר יצירה", לונדון תרס"ב,
 כב/7-; קונטרס המסורה, טיבינגן תר"ו, עמ' 8-9.
 151. על השפעת הלשונות הזרות בגלל שכנות גיאוגרפית עי' רס"ג¹, הקדמה עברית
 158 / 33-39; הרכבי, קנה/22-קנו/9; אבן קריש, רסאלה הגיל, עמ' 2; 6/130.
 152. וזה נמצא גם בפי סלמון בן ירוחם, פירוש איכה (כ"י פריס 225), עי' רס"ג¹, עמ' 390-
 391; ריה"ל, הכוזרי, מאמר ב סעיף עח; רמב"ע, שירת ישראל, לייפציג תרפ"ד, נח/9-12.
 151א. ר' ד, ו ועוד.
 152א. יש' ג, י- מעניין שבחר לדוגמה זוג מלים זה. המלה האחרונה "והזה" מעניינת מאוד,
 כי מסתבר שהייתה בלשון הדיבור העממית בטבריה במשמעות נחר. עי' רס"ג¹ עמ' 212, ערך הז.
 153. תה' קכ, ד ועוד.
 154. שמ' כד, ו ועוד.
 155. צ"ל: ותערף בבנין סביל, כי לא נתחווה לי המשמעות הכרה הדדית לעניינו כאן.
 156. ייתכן כי יש להשלים: [ל]קארי = לקורא, אולם השווה ש' 43.
 157. מכאן שמחבר הקטע הוא מחדש כלל זה.
 158. מלה עברית זו הייתה מהלכת בלשון ארץ ישראל וכן להלן ש' 48, והיא שכחה
 מאוד. עי' רס"ג¹ ערך סימן וערך נסמן; ג' אלוגי, קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית,

- כתאבנא הד'א [וינסב] אלי סואנא מא קד ענינא
 45 בה¹⁵⁹ וסימא הד'א [אלד'י עלי] אלאכת'ר קד תכלם בעץ
 אלנאס [פיה] ופי [שרוטה]¹⁶⁰ בעץ בד'כר ובעץ באימארה¹⁶¹
 ואנמא רש ריש פלם יוג'ד לשי מנה אמארה ולא
 סימ[ן] אלא להג' אהל אלבלד¹⁶² פי לגתהם וסיאק ינסקה
 ע[לי אלס]נתהם לא יעדונה ולא יג'אווה¹⁶³ פחרכני
 50 [הד'א פפג']אני פכרי פוצח מא נחדוה ונצפה
 [ההנא] אעלם יאכ'י אן אלריש אד'א
 [ג'אורה] ו' אחרף [מן] קבלה קיל ריש¹⁶⁴ וחרפין
 מן בין ידיה [ו]ד'לך [ב]עד אן יכון אחרף או אל
 רא בשבא¹⁶⁵ פאן כאן יקאל באחד אלמצותאת¹⁶⁶
 55 לא יכ'רג' ריש¹⁶⁷ ואלאחר[ן] אלז' ז'ט' סצת ואל¹⁶⁸ ט
 חרפין[ן] ו'ל¹⁶⁹ ואלדליל [על] ד'לך קולנא אבדא <¹⁷⁰

לשונו, לב (תשכ"ח), עמ' 153–172; הנ"ל, חמש מאות מלים בלשון הדיבור במאה העשירית, העומד להתפרסם בקרוב; רס"ג², ערך נסמן.

159. מכאן, שהיה המחבר מפורסם בדורו ומקובל על הבריות, ולמדו מתורתו והפיצוה ברבים.

160. ואין ספק, שקדמו לו חכמים בעניין בנ"ד כפ"ת אנשי מסורה ובלשנים, ומסתבר כי הקדיש גם משה בן אשר פרק לנשוא זה ב"ספר הקולות" וגם מחבר "סדר הסימנים" (ע"י רס"ג¹, 86/ב-ג), והיו שהביאום במילואם או בקיצור בצורת סימנים.

161. בכה"י: באימארה, וצ"ל: באמארה, (ערבית בכתב מלא). וע"י בשורה הסמוכה.
 162. וכונתה טבריה בכינויים שכונתה ירושלים עיר הקודש, וכך הבינו כל הבאים אחריו, שהביאו את כללי הריש. ע"י רס"ג¹ ערך כנרת וערך מעזיה; לוי, 13/י: אהל טבריה; ג'אמע, ב, 39/114; 81–82.

163. זה מקור הדברים המובאים במקורות עבריים אחריו: "זה סימן ריש הדגש וריש הרך והוא לבני מעזיה טבריה בלבד, כי הם מדברים בו במקרא ובדבריהם והוא בפי האנשים והנשים והטף ולא יזוז ולא יתחלף..." (מקרא משנת 1028 מובא על ידי גרץ, XXI, (1872), 8–6/ ובשינויים מעטים ב"מכלול" לרד"ק).

- בספרנו זה ויחס אותו לאיש אחר זולתנו במה שכבר עיינו
 45 בו¹⁵⁹ ובייחוד העניין הזה שברובו כבר נאמר על-ידי מקצת
 האנשים בעניינו ואת כלליו¹⁶⁰, מקצתם בהזכרתם ומקצתם בסימנים¹⁶¹.
 אולם ריש ריש הרי לא נמצא לאף משהו ממנה כלל וכלל ולא
 סימן פרט למבטא אנשי העיר¹⁶² בשיחתם והקונטקסט שמוליך אותה
 על לשונותיהם אינם עוברים עליה ואינם מחליפים אותה¹⁶³, ועל כן תניעני
 50 הדבר והפתיעתני מחשבתי ונתברר מה שנגדירנו ומה שנתארנו
 כאן. דע אחי, כי הריש כשהיא (באה)
 סמוכה לשש האותיות לפניה (קודמות לה) נבטאת ריש¹⁶⁴ ושתי האותיות
 מלפניה (באות אחריה), והתנאי לזה שתהיה האות או
 הריש בשבא¹⁶⁵. אולם אם תהיה נבטאת באחת מהתנועות¹⁶⁶
 55 אין מבטאין ריש¹⁶⁷. ושש האותיות הן וד־ט סצ־ת ושתי
 האותיות נ־ל. ומורה הדרך לעניין זה הוא דברנו¹⁶⁹ אחת לתמיד¹⁷⁰.

(הסיום יבוא)

164. נדמה לי, כי יש דגש בריש זו, וזה מציין את הריש הכפולה, אולם ביחס להגייתה עי'
 לעיל ש' 28–29.
 165. וזהו כתיב אנשי טבריה, ובכתיב זה הוא מובא ב־ספר הקולות־שמונה פעמים (עי־ש
 מפתח); ג' אלוני, לשוננו, כט (תשכ"ה), 15/הע' 23.
 166. אף זהו מונח טברני מובהק, וכבר נתברר מונח זו ומשמעותו על ידי ש' מורג, לשוננו,
 כו (תשכ"ב), עמ' 273–278 ועל ידי כותב טורים אלה קרית־ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 116–121.
 כעת יש בידנו חומר נוסף למונח "מצותה" – מצותאת" (= תנועה – תנועות), ויתפרסם אף הוא
 בבוא המועד.
 167. כלומר לא תבוטא הריש בסיבובי הלשון, ואין לתרגם אין מבטאים את הריש כלל
 וכלל, וכאילו מבטאים אותה בגרון או בחיך.
 168. ט־ת זו היא כפל לטית של שש האותיות וד־ט סצ־ת, כי הט־ת בפנים השורה נתמרסה.
 169. ופירש כאן מה שקבע קודם בש' 52–53.
 170. מסתבר, כי בדף הסמוך פתח בדוגמאות לכללים אלה וסימן ההפסק בסוף השורה
 (<) הוא רק סימן לסוף הכללים עצמם.

מבנם וסידורם של המילונים הערביים בימי הביניים

(תרומה לחקר תלותה של הלכסיקוגרפיה העברית בלקסיקוגרפיה הערבית)

מן המפורסמות שהערבים היו מוריהם של מלומדי הלשון העבריים בימי הביניים. מהם למדו הבלשנים היהודיים בימי הביניים בעיקר את שיטת חקירת הלשון, אך מתקבל על הדעת, שהושפעו ממוריהם גם בעריכת יצירותיהם. מן הראוי אפוא לסקור באופן שיטתי את מבנם וסידורן של היצירות הבלשניות הערביות, שהיו עלולות לשמש דוגמה לכתבים מתאימים של מחברים עבריים. מגמתו של דיונו כאן באופני עריכתם של המילונים הערביים ובכמה מן הבעיות הכרוכות בה – לשמש מורה דרך למי שמבקש להתחקות על שורשי דמותן החיצונית של היצירות הלכסיקאליות העבריות.

ארבע שיטות עריכה עיקריות יש להבחין אצל המילונאים הערביים:

1. חוסר סידור פנימי כלל

2. סידור אלף-ביתי

3. סידור לפי קאטיגוריות דקדוקיות

4. סידור לפי עניינים.

1. בראשיתה של המילונאות הערבית חוברו על פי רוב מונוגרפיות לקסיקאליות ממינים שונים, שעניינן אוצר המלים של סוגים ספרותיים מסוימים – בעיקר קראן וחדית' – סוגי מלים לפי עניינים או לפי קאטיגוריות מורפולוגיות ועוד. כאן נעדר כרגיל סידור פנימי כלשהו. המחברים רשמו או הכתיבו לתלמידיהם מה שזכרו מן החומר הלשוני השייך לתחום מסוים, בלי לשאוף לשלמות או למיון הנתונים לפי איזה עיקרון שהוא. כך היה המצב במונוגרפיות, שחיברו בני הדורות הראשונים, בעוד שבמילונים הכוללים נהג תמיד סדר כלשהו. ברבות הימים חלו שינויים יסודיים גם במונוגרפיות. נראה שסידור-מה הונהג כאן ראשונה באותן היצירות, שעניינן בסוג ספרותי מסוים. אבן קתיבה (828–884 או 889), למשל, ערך את 'ע'ריב אל-קראן' שלו לפי סדר הסורות¹, וכמוהו כבר נהג לפניו אבראהים בן אבי מחמד אל-יזידי (מת 839) במילונו לשמות הפועל שבקראן². עוד אל-חמידי (נולד לפני 1029) סידר את מילונו לחדית', 'תפסיר ע'ריב מא פי אל-צ'חיתין', לפי בעלי המסורת³.

1. ע'י מ'ג'לת אל-מ'מע אל-עלמי, כרך 12, עמ' 703.

2. פהרסת, עמ' 51.

3. GAL S I, עמ' 579 למעלה.

הערבית, אלא על הבלשנות השמית בכללה⁸. אחר כך סקר את השרשים האפשריים הנובעים מצירוף האותיות הערביות זו אל זו – בלי התחשבות במציאות השפה. לפי זה ערך תכנית תיאורית למילון, אשר התגשמה בצורה זו: במדור (באב) אחד מובאים כל השרשים המצויים, הנובעים מקבוצת אותיות מסוימת, כשמחליפים את סדרן. כך, למשל, נדונים בזה אחר זה צירופי האותיות *عجل*, *عج*, *جمل*, *ج*, *جلع* ו- *لج*.

אם תרכובת אחת אינה משמשת בשפה – במקרה הנזכר *لج* – יצוין הדבר בראש המדור על ידי המונח *مُهْل* (מוזנח)⁹. המדורים מסתדרים בתוך פרקים, אשר כל אחד מהם מקיף להלכה את כלל השרשים המכילים אות מסוימת; להלכה – כי הרי שיטת הפרמוטאציות הנוכרת גורמת לכך, שכל שורש מוצא את מקומו במילון לפי אותה אות מאותיותיו התופסת את המקום הקדמי ביותר באלף-בית הפוניטי. בפרק הראשון, למשל, מובאות כל המלים, אשר שורשן מכיל אות עיין – מכאן שמו של המילון – ושום מלה, אשר בה נמצאת אות זו, לא תופיע עוד באחד הפרקים הבאים. בכל פרק נעדרים אותם השרשים בעלי האות הנדונה בו, שלפי הרכבם כבר מצאו את מקומם באחד הפרקים הקודמים. באופן זה הולכים הפרקים הלוך וקטון, ולקראת סוף המילון הם מכילים תרכובות ספורות בלבד.

המדורים מתחלקים לערכים המקיפים כל אחד פרמוטאציה אחרת של האותיות הנדונות באותו מדור. הערכים באים בתוך המדורים בלי סדר קבוע, וכמו כן חסר כל סידור פנימי בתוך הערכים עצמם.

על המעיין בכתאב אל-עיין להסתגל לסדר האלף-בית הפוניטי של אל-ח'ליל; כי כדי לדעת באיזה פרק של המילון תימצא מלה מבוקשת, יש לקבוע, איזו אות מאותיות אותו שורש קודמת לאחרות באלף-בית זה. ניקח לדוגמה את השורש *جمل*. אותיותיו מצויות באלף-בית של אל-ח'ליל בסדר זה: *ע*, *ג*, *ל*, ויש לחפשו אפוא לא באות *ג*, אלא בפרק המכיל את כל המלים, שאות עיין מופיעה בשורשן. בפרק זה מצויים מדורים ממדורים שונים – שהרי

8. הפשטת השורש הייתה בוודאי המצאתו של אל-ח'ליל עצמו, שכן אין לנו ידיעות על קיום שיטה זו לפניו, וגם מה שנמסר על גאונותו מצדיק ליחס לו המצאה אוריגינאלית כזאת. אמנם כבר הבלשנים ההודיים הבחינו בין השורש של מלה ובין סיומה, אך הנהגת העיקרון באחת השפות השמיות על מבני המיוחד הצריכה כוח הפשטה ועיון רב, גם אם השיטה ההודית הייתה ידועה למי שחולל את החידוש בבלשנות הערבית.

9. להלכה אפשר ליצור מכל קבוצה של שלוש אותיות, למשל, שישה שרשים משולשים שונים, אולם למעשה אין המספר הזה מתמלא במציאות השפה אלא במקרים מועטים מאוד; בכתאב אל-עיין נמצאת כותרת (עמ' 40): *باب العين والهاء والياء معها عته مستعمل عته تعه عته هعت مهملات* תרגומו: שער העיין וההא ועמהן התינו: עתה – (שורש ש) בו משתמשים; עתה, תהע, תעה, תעה, העת – (שרשים) מוזנחים.

אנו נמצאים בראשיתו של המילון – וכל אחד מכיל צירוף של אותיות שורשיות, אשר אחת מהן לפחות היא עי"ן. אם המעיין כבר בקי די צורכו באלף-בית הפוניטי, ימצא עד מהרה קבוצת מדורים, אשר בכל אחד מהם נדונה קבוצת אותיות המורכבת מעי"ן, גי"ם ואות שלישית בלתי קבועה. כאן ימצא את מבוקשו.

בוודאי לא התכוון אל-ח'ליל בראש וראשונה להקל על המעיין בהנהיגו סידור כזה¹⁰, כי אם הייתה זאת תוצאת לוואי לשיטתו להקיף את אוצר הלשון בדרך דדוקטיבית. למעשה לא הושיט הסידור המסובך של "כתאב אל-עי"ן" עזרה מספיקה בחיפוש המלים, מה שהוביל במפורש על ידי מילונאים מאוחרים יותר¹¹.

בכל זאת חיקו את תכניתו – על שיטתה הפרמוטאטיבית – גם מילונאים מאוחרים יותר, כגון אל-אֶוְהֶרִי (895–980) ב"תהד'יב אל-לֶע'ה"¹², ובייחוד הלסקיקוגראפים הספרדיים אבו עלי אל-קאלי (901–965) ב"אל-כתאב אל-באֶרֶע"¹³ ואבן סידה (מת 1066) ב"מַחֲכֵם"¹⁴.

השפעת "כתאב אל-עי"ן" על עריכת מילונים מאוחרים

ולא זו בלבד. שיטת הפרמוטאציות השתמרה לא רק באותם המילונים המאוחרים יותר, שנערכו בדיוק לפי תכניתו של "כתאב אל-עי"ן", אלא גם באחרים, אשר למחבריהם הייתה מגמה מעשית יותר. אבן דְרִיד (837–933) למשל, אשר סטה מן האלף-בית הפוניטי של אל-ח'ליל והנהיג ב"מַהֲרֶה" שלי¹⁵ סידור אלף-ביתי רגיל בכוונה להקל על המעינים¹⁶, בכל זאת לא

10. המילונים היווניים הראשונים למשל חסרו סידור פורמאלי אלף-ביתי.

11. למשל אבן ולד ב"כתאב אל-מקצור ואל-ממדוד" הוצ' Brönle, לונדון-ליידן 1900, עמ' 2. עי' גם להלן, הע' 16.

12. חלק א' הוצא לאור על ידי K.V. Zetterstéen בתוך כתב העת *Le Monde oriental*, כרך 14 (1920), עמ' 1–106.

13. החלק שנשתמר בכתב-יד של המוזיאון הבריטי פורסם בפקסימילי על ידי Fulton, לונדון 1933.

14. ר' GAL I, עמ' 376; GAL SI, עמ' 452. המחבר של "לסאן אל-ערב" מבקר את סידור מילניהם של אל-אֶוְהֶרִי ואבן סידה באמרו (כרך 1, עמ' 3): *أن كلا منها مطلب عسر المتال - שניהם הם מקורות, שקשה להשיג מהם את המבוקש*.

15. הוצ' חידראבאד, 1344–1351. 4 כרכים.

16. ג'מהרה 1, עמ' 3 = מזהר 1, עמ' 92: *ولكنه ... ألف كتابه مشاكلا لثقوب فهمه وذكاه فظنته وحده أذهان أهل دهره وأملينا هذا الكتاب والنقص في الناس فاش ... فسهلنا وعره ووطأنا شأنه وأجريناه على تأليف الحروف المعجمة إذ كانت بالقلوب أعيق (מזהר: أعلق) وفي الاسماع انفذ وكان علم العامة بها كعلم الخاصة - אך הוא (כלי אל-ח'ליל) ... חיבר את ספרו*

השתחרר משיטת הפרמוטאציות; את השורש גִּבֵּר למשל יש לחפש במילונו בפרק אות ב"ת.

עוד בשני המילונים של אבן פארס (מת 1005), ה־מַגְמִל¹⁷ ו־מַקְאִיִּס אל־לֵעָה¹⁸, לא נמחו עדיין עקבותיה של שיטה זו לגמרי. מילונים אלה המסודרים אמנם לפי האלף-בית הרגיל מחולקים ל־ספרים (כְּתָב), אשר כל אחד מהם מכיל את כלל המלים, אשר שורשן מתחיל באות מסוימת. ה־ספרים מחולקים ל־שערים (אֲפּוּאב), אשר בהם מצטרפת לאות הראשונה גם האות השנייה של השורש כיסוד לעריכת החומר. לפי כך כותרות ה־שערים הן כגון זו (מַגְמִל, עמ' 10): $\text{بَابُ الْهَمْزِ وَالْبَاءِ وَمَا يَنْتَلِهَا}$ "שער ה(אות) המז והביית ומה שמצטרף אליהן כאות שלישית". כבר כאן משתקפת השפעתו של כתאב אל־עין, אשר בו באות כותרות המדורים לפי אותה המתכונת¹⁹.

אולם ההשפעה העיקרית נראית בסידור ה־שערים; כאן מובאות בחשבון ראשונה אותן האותיות המופיעות באלף-בית הרגיל אחרי האות המסמנת אותו ספר. ה־שער הראשון של "ספר" האות ג'ים למשל מכיל במקום ראשון את השרשים המתחילים בשתי האותיות ג ו-ח ; אחר כך מובאים ג-ח ... , ג-ט ... , וכו', ואילו ג-א ... בא רק אחרי ג-ב ... סידור כזה נוהג גם בתוך השערים עצמם.

סידור המדורים לפי סוגי השרשים

על סמך השיטה הדדוקטיבית המתוארת, שלפיה נקבעו כל השרשים האפשריים, הגיע אל־ח'ליל גם לידי הבחנה עקרונית בין שרשים בעלי שתיים, שלוש, ארבע וחמש אותיות²⁰, ולפי זה הקצה לכל סוג²¹ חוץ מבעלי חמש אותיות – מקום מיוחד במילונו. לדוגמה נתאר את סידורו של הפרק הראשון הכולל את כל השרשים בעלי האות ע"ן²².

בהתאם לבינתו החודרת ופיקחותו המעולה ובהתאם לחריפות מוחם של בני דורו, ואילו אנחנו הכתבנו את הספר הזה בזמן שהחסרון נפוץ בבריות... ועל כן יישרנו את הדוריו ופילסנו את תחתיו וערכנוהו על פי אותיות האלף-בית הרגיל, כי הן דבקות יותר בלבבות וחודרות ביתר קלות אל תוך האוזניים, והעם הפשוט והמשכילים יודעים אותן במידה שווה.

17. כרך א', קהיר 1913.

18. קהיר 1366–1371. 6 כרכים.

19. ע' לעיל, הע' 9.

20. זה היה לפי דעתו הגבול העליון; ע' כתאב אל־עין, עמ' 2.

21. לפי המסורת גם חישוב אל־ח'ליל את מספר השרשים האפשריים מכל סוג והעמיד מולם את מספר השרשים המצויים בשפה; ע' מזהר 1, עמ' 74. סטאטיסטיקה כזאת נערכה גם על ידי אחרים, אלא שכל אחד הגיע לידי תוצאות אחרות; ע' שם, עמ' 76–72.

22. מכיוון שהחלק המודפס של המילון אינו מקיף את הפרק הראשון כולו, מתבססים

ראשונה מובאים כל השרשים המכילים שתי אותיות "בראות"²³ (ثنائي صحيح), בתוכם מיליות כגון مع²⁴, הכפולים (مضاعف)²⁵, מלים שהאות השורשית הראשונה שלהן מזדהית עם השלישית, כגון كملك²⁶, והמרובעים על משקל فففع²⁷. אחר כך מובאים כל בעלי שלוש אותיות "בראות", ובפרק אחד גם יחד כל בעלי ארבע וחמש אותיות²⁸ על כל גורותיהם²⁹.

במדור מיוחד הנקרא "לפיף" מופיעים השרשים בעלי שתי אותיות בלי הכפלת אחת מהן (الثنائي الخفيف من الصحيح والمعتل)³⁰, הכפולים בעלי אות "חולה" (الثنائي المضاعف من المعتل)³¹ והמשולשים בעלי שתי אותיות "חולות" (الثلاثي المعتل بملتين)³². עם האותיות ה"חולות" נמנתה גם ההמזה³³.

הנתונים הבאים גם על מקורות אחרים.

23. בניגוד לאותיות ה"חולות" (معتلة): و، ی، ا، ا בדבר ההבחנה בין ا ו-א ע"י להלן, הע' 37.

24. עמ' 34, מלמטה. ייתכן שזאת תוספת מאוחרת בנוסח שלפנינו, כי אל-זבידי, בעל התקציר המפורסם של "כתאב אל-עין", מציין (מזהר 1, עמ' 1485), שמלים מסוג זה הובאו בפרק הנקרא "לפיף" (ע"י להלן, הע' 32). אולם גם ב"מג'מל" (עמ' 105) באה המלית إذ למשל בפרק מקביל לזל.

25. בעמ' 10-17 מזהרה مضاعف עם ثنائي صحيح! אחרים השתמשו בצורה مضفف ע"י מזהר 2, עמ' 5 (אבו ח'אן).

26. עמ' 15, מלמטה. שיטתו הכריחה את אל-ח'ליל להביא מלים מסוג זה יחד עם הכפולים! נראה שצורפו לכפולים גם שרשים, אשר שתי אותיותיהם הראשונות הן שוות; השווה מזהר 2, עמ' 5, אשר שם משייך אבו ח'אן שרשים כאלה לסוג ה- مضفف.

27. אל-זבידי הנוכח מציין את עירבוב הסוג הזה עם הכפולים כעיקרון מובהק של האסכולה הכופית; ע"י מזהר 1, עמ' 1085-11. אל-קאלי צירף ב"אל-כתאב אל-בארע" את הסוג הנ"ל אל בעלי ארבע אותיות השורש; ר' למשל עמ' 77 (غطف)، 78 (ضنفغ). 28. מזהר 1, עמ' 85, מלמטה. ב"מזהרה" של אבן דריד נפרדים המרובעים מן

המחומשים!

29. ר' מזהר 1, עמ' 1785-18.

30. ר' שם, שם, שורה 13-14.

31. ר' שם, שם, ש' 14.

32. ר' שם, שם, ש' 13-15. קרוב לוודאי, שהנוסח הסתרס כאן, כי בחלק המודפס של "כתאב אל-עין" נעדרים גם שרשים משולשים בעלי אות "חולה" אחת. גם אלה הובאו כנראה ב"לפיף", ולא -קשה לדעת, היכן היה מקומם. אך, לעומת זאת, נוסח ה"מזהר" כמו שהוא עולה בד בבד עם ההגדרה המקובלת של המונח "לפיף", וגם בפרק מקביל, המכונה "באב אל-חואשי", ב"אל-כתאב אל-בארע" מאת אל-קאלי מובאים בין השאר המשולשים בעלי שתי אותיות "חולות" בלבד ולא בעלי אות "חולה" אחת (ר' למשל עמ' 26, 76).

33. ר' מזהר 1, עמ' 85, מלמטה. שרשים המכילים אות המזה זכו למדור מיוחד ב"דיואן אל-אדב" של אל-פאראבי (מת 961); ר' F. Krenkow, Centenary Suppl. to the JRAS, 1924, עמ' 269.

ההבחנה העקרונית בין סוגי השרשים נשתמרה כמובן במילונים הערוכים לפי דוגמת כתאב אל-עין (ר' לעיל, עמ' [4]); אולם היא השפיעה גם על סידור הערכים במילונים אחרים. סוגי השורש השונים מובאים במדורים נפרדים ב-ג'מהרה של אבן דריר, שהיא ערוכה לפי האלף-בית הרגיל, ואף אבן פארס, שהשתחרר לא רק מן האלף-בית הפוניטי אלא גם משיטת הפרמוטאציות של אל-ח'ליל (ר' לעיל, עמ' [5]), מיאן לוותר על הפרדת סוגי השרשים. העיקרון הזה השתמר גם במילונים ערוכים לפי קאטיגוריות מורפולוגיות כגון "דיואן אל-אדב" של אל-פאראבי³⁴.

סידור אותיות לפני עקרונות פוניטיים (ואחרים)

אל-ח'ליל סידר את האותיות לפי מקומות החיתוך כדלקמן³⁵: ע, ח, ,
 ג, ג, ק, כ, ג, ש, ש, ש, ז, ז, ט, ד, ת, ³⁶ט, ז,
 ז, ר, ל, נ, פ, ב, מ, ו, א, י, א³⁷.

מכיוון שהאלף-בית הסנסקריטי מסודר לפי אותו העיקרון הפוניטי, הניח Vollers³⁸, שיש לראות כאן השפעה הודית. אחרים התנגדו לדעה זו מטעמים שונים³⁹.

האלף-בית הנ"ל נתקבל על שני המילונאים המאוחרים יותר, אל-אזהרי ואבן סידה (ע' לעיל, עמ' [4]), אך כבר תלמידו המפורסם של אל-ח'ליל, סִיבְיָה, סטה ממנו סטיות ניכרות. הלה התחיל ב"המוזה"⁴⁰ והנהיג שינויים גם

34. ר' Krenkow, שם.

35. ר' כתאב אל-עין, עמ' 2; מוהר 1, עמ' 89-90; אל-אזהרי, תהדיב אל-לע'ה, עמ' 39; לסאן אל-ערב 1, עמ' 317; E.W. Lane, *An Arabic-English lexicon*, p. XII; Vollers, *Transactions of the IXth congress of orientologists II*, London 1892, p. 130; M. Bravmann, *Materialien und Untersuchungen...*, Göttingen 1934, p. 31-32.

36. בהוצ' כתאב אל-עין, עמ' 2: ט, ט, ד; אך הסדר שצוין לעיל נוהג במילון עצמו וכן גם אצל אל-אזהרי ב"תהדיב אל-לע'ה" עמ' 39.

37. "ההמוזה" כאות נפרדת מן האלף-הנחה נמצאת רק בכתאב אל-עין, שם (השווה גם שם, עמ' 118-12, עמ' 9 מלמטה), ואין הבחנה כזאת באלף-בית של אל-ח'ליל, כפי שהוא נמסר במקורות מאוחרים יותר (ר' למשל Lane, שם). לפי Weil (*Zeitschr. f. Assyriol.* XVIII, עמ' 9) הייתה ההבחנה בין "המוזה" ואלף-חידוש של סיבוייה.

38. *Transactions of the IXth congr. of orientologists II*, London 1892, עמ' 135 ועוד.

39. ע' GAL SI, עמ' 156, הע' 4; Bräunlich, *Islamica II*, עמ' 64; A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre*, Leiden 1911, עמ' VI.

40. אל נכון, מקום החיתוך של "ההמוזה" (מיתרי הקול) הוא העמוק ביותר בגרון, בעוד שהעין נהנית במקום גבוה יותר; ע' מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, ירושלים תרס"ח, עמ' 16.

עוד סדר אחר, שאף הוא פוניטי מיסודו, הונהג על ידי אבן אל-קוטייה (מת 977 בקורדובה)⁴⁷. סטיותיו מן השיטות הנ"ל מתבארות בחלקן מתוך השאיפה להביא בזו אחר זו את האותיות בעלות צורה שווה, כגון ב, ט, ת, ש.

סידורן המסובך של היצירות הלקסיקאליות הללו היה בעוכריהן. במשך הזמן הן יצאו מן השימוש כליל⁵², ואחדות אבדו לגמרי או נשתמרו בכתבי יד בודדים או בשברי כתב-יד בלבד.⁵³

53. כך למשל 'אל-כתאב אל-בארע' של אל-קאלי (ר' הקדמה, עמ' 1), אף כי

מילונים מסודרים לפי האלף-בית המקובל

עריכה שונה תכלית שינוי מזו של "כתאב אל-עין" קבע אבו עמר אל-שיבאני, בן דורו הצעיר של אל-ח'ליל, למילונו הנוכח "כתאב אל-ג'ים". על יד האלף-בית הרגיל נהוג בו סידור הערכים לפי האות הראשונה – ולא תמיד האות השורשית הראשונה⁵⁴, ולפי זה נעדרת בו שיטת הפרמוטאציות. יצירתו של אבו עמר לא זכתה להפצה רבה⁵⁵, ועל כן לא השפיעה על הבאות אחריה; מחברי המילונים המפורסמים ביותר של המאה התשיעית והמחצית הראשונה של המאה העשירית דבקו פחות או יותר בתכניתו של "כתאב אל-עין"⁵⁶. באותה תקופה הייתה שיטתו של אל-ח'ליל כה מקובלת על המילונאים, שאבן ן־לאד (מת 943) מצא לנחוץ להצטדק על סטייתו ממנה ולנמק את הדבר באריכות⁵⁷.

הסדר של ה"צחאח"

שינוי חשוב חל עם הופעת ה"צחאח" של אל-ג'והרי (מת קצת אחרי שנת 1000). מילון זה ערוך לפי האלף-בית המקובל, אלא שהאות השורשית האחרונה קובעת את סדר הערכים; במקום שני מובאת בחשבון האות הראשונה, ואחרי שתי אלה האותיות הנותרות⁵⁸. מי שמחפש את השורש *جمل* למשל, צריך לפתוח ראשונה את ה"שער" (באב), המכיל את כל המלים, אשר שרשן מסתיים בלמ"ד; בפרק משני (פצל) הוא ימצא או את כל השרשים המתחילים בג'ים ונגמרים ב"לאם", ובתוכם – בערך באמצע, בהתאם למקום ה"עין" באלף-בית – גם את השורש המבוקש. מדור כזה, המכיל את כל הנגזר משורש אחד, נקרא אצל המילונאים המאוחרים "תר'ג'מה"⁵⁹, וצירוף של אותיות המהוות שורש מכונה "תרפיב"⁶⁰ או "מאדה"⁶¹.

ב"צחאח" נמחו כל עקבות שיטת הפרמוטאציות של אל-ח'ליל, אשר נראו למשל עוד ביצירותיו של אבן פארס (עי' לעיל, עמ' [5]), בן דורו הזקן של

היה, לפי עדותו של אל-סיוטי (מוזהר 1, עמ' 1389), אחד המילונים המוסמכים ביותר.

54. ר' Krenkow, JRAS 1925, עמ' 706, הערה.

55. ר' אל-סיוטי, שם.

56. הסטיות שב"ג'מהרה" ובמילוניו של אבן פארס צוינו לעיל, עמ' [4]–[5].

57. בעמ' 2 של היצירה הנזכרת לעיל, הע' 11.

58. בקשר לזה ראו לציון, שב"תחפת אל-אריב במא פי אל-קראן מן אל-עריב" מאת אל-ג'באני (פרה מסביב ל-1400) נהוג סידור כזה: אות ראשונה – אחרונה – אותיות אמצעיות; עי' מגילת אל-מג'מע אל-עלמי 16, עמ' 320.

59. למשל תאג' אל-ערוס 1, עמ' 532.

60. למשל שם, עמ' 1446, עמ' 56.

61. למשל שם, עמ' 1388.

אל-ג'והרי, וכמו כן ההבחנה העקרונית בין סוגי השרשים (בעלי שתיים, שלוש אותיות וכו'; ע'י לעיל, עמ' [5]), המצויה עדיין ב"דיואן אל-אדב" של אל-פאראבי⁶², דודו ומורו של אל-ג'והרי.

בהקדמתו הקצרה טוען מחבר ה"צחאח", שעריכת מילונו הייתה המצאתו הוא⁶³. במבט ראשון נראה, שיש להסב טענה זו על עקרון הסידור לפי האות האחרונה; אך אין הדבר כך. כפי שכבר העיר Krenkow, קדם לאל-ג'והרי בעניין זה דודו ומורו הנ"ל ב"דיואן אל-אדב" שלו⁶⁴. ונראה, שכבר בתקופה קדומה עוד יותר נערכו מילונים לפי עיקרון זה⁶⁵.

גם העריכה לפי האלף-בית המקובל לא הייתה חידוש בלקסיקוגרפיה הערבית. בשטחים אחרים נהגו בה כבר מוזמן⁶⁶, וגם מילונים חשובים נערכו באופן זה לפני ה"צחאח"⁶⁷. חידושו של אל-ג'והרי אינו אפוא אלא מזיגת שיטות שונות, שהיו נהוגות לפניו.

כדי לנמק את הסידור המוזר לפי האות האחרונה של השורש הובעה הדעה, שהכוונה הייתה להושיט עזרה לכותבי פרוזה אמנותית מחורזות⁶⁸ ולמשוררים⁶⁹, אשר הוקל עליהם באופן זה למצוא מלים מתחרזות. אל נכון, החריזה האחידה הרצופה של השירה הערבית גרמה למשוררים לפעמים מצוקה לא קטנה⁷⁰. ודווקא בתקופה, שבה חיבר אל-ג'והרי את מילונו, וכבר לפני כן, נהגו לחבר שירים בעלי מאות של בתים⁷¹, ובאותו הזמן הגיע שימוש ה"סנע" (פרוזה מחורזת) באיגרות הרשמיות לשיא התפתחותו⁷². מתן עזרה לקסיקאלית למשוררים

62. ר' Krenkow, Centenary Suppl. of the *JRAS*, 1924, p. 269.

63. כך, 1, עמ' 112: ... على ترتيب لم أسبق إليه... לפי סידור, שלא קדמו לי בו.

64. כמו אל-ג'והרי כן טוען גם אל-פאראבי כמעט באותן המלים, שסידור מילונו הוא מקורי בהחלט: ... على تأليف لم أسبق إليه (מגילת אל-מג'מע אל-עלמי 5, עמ' 230). תרגומו: ב(דרך) חיבור שבו לא קדמוני.

65. ר' Oriens, [1953], עמ' 212 (1).

66. למשל בספריו ביוגרפיות; יצירה מתאימה הדנה בחבריו של מחמד מאת מחבר, שמת קצת אחרי שנת 200 להג'רה נזכרת *GAL S I*, עמ' 278.

67. ר' לעיל, עמ' [4]–[5], [9].

68. ר' מגילת אל-מג'מע אל-עלמי 16, עמ' 520.

69. ר' S. Pines, *Beiträge z. isl. Atomenlehre*, Berlin 1936, עמ' 119.

70. ר' יאקות, מע'ם אל-אדבא, קהיר 1936, כך, 14, עמ' 242; Ahlwardt, *Bemer-* kungen über die Ächtheit der alten arabischen Gedichte..., Greifswald 1872, עמ' 20.

71. ר' ג' וידאן תאריח' אדאב אל-לע'ה אל-ערביה, כך, 2, קהיר 1930, עמ' 238.

72. ר' Goldziher, *Abhandlungen z. arab. Philologie I*, Leiden 1896, עמ' 66–67.

ולכותבי פרוזה מחורות לא היה זר למורח⁷³, ומה גם שהיו ביניהם מי שקבעו תחילה את החריזה ואחר כך השלימו את החסר⁷⁴.

אולם על אף כל זאת קשה להניח, שלא-ל-ג'והרי הייתה כוונה כזאת בסדרו את מילונו לפי האות האחרונה. ה"צחאח" כמות שהוא לא היה מסוגל לעזור למשוררים ולסופרים הרבה יותר ממילון ערוך לפי עיקרון אחר⁷⁵. יצירה בעלת מגמה כזאת לא די שיובאו בה במרוכז כל השרשים הנגמרים באות מסוימת, אלא יש לציין את עצם הצורות המתחרות. מחבר מילון השואף לספק את צורכיהם של אנשי הספרות היפה חייב להתחשב גם במשקלי המלים, וזה עשו אל-פאראבי⁷⁶ וקדאמה בן ג'עפר⁷⁷ ביצירותיהם הנזכרות. אם לא-פאראבי הייתה מגמה כנ"ל, הרי חיקוי דוגמתו בנקודה אחת בלבד ושינוי שאר התכנית נטלו מיצירת אל-ג'והרי את הערך המעשי בשביל משוררים וסופרים. קשה לתאר, שמעולם טרח אחד מאנשי העט וחיפש מלים מתחרות בערבוביית החומר של מילון בעל היקפו של ה"צחאח".

יש עוד לציין, שגם מילונים הודיים סודרו לפי האות האחרונה⁷⁸, ויש מי שמניח השפעה הודית על הערבים בעניין זה⁷⁹, אף על פי שהשירה הסנסקריטית אינה מכירה חריזה⁸⁰.

ה"צחאח" זכה לפרסום רב וגשאר המילון של השפה הערבית מאז הופעתו ועד שנדחקה רגלו מפני ה"קאמוס" של אל-פירוואבאדי (1329–1415). בגלל מעמדו זה נודעה לו השפעה רבה על המילונאים המאוחרים יותר, אשר

73. לתקנת כותבי פרוזה מחורות חיבר קדאמה בן ג'עפר (מת במחצית הראשונה של המאה העשירית) את ספרו ג'וואהר אל-אדב" (דפוס קהיר 1932; ר' הקדמת המחבר, עמ' 2). יצירות לקסיקאליות, שמטרתן המפורשת הייתה להושיט עזרה למשוררים היו נדירות אצל הערבים, אולם כדוגמתן מצויות לרוב אצל יהודי ימי הביניים. נציין לדוגמה, שמטרה כזאת עמדה כנראה לגד עניו של רס"ג בחרו את ספר האגרון; ע"י ג' אלוני, רב סעדיה גאון, קובץ תורני-מדעי, ירושלים תש"ג, עמ' רמ"א-רמ"ב; תרביץ י"ט, עמ' 92.

74. כך מספר למשל אבן רשיק על אבו תמאם; ר' GALSI, עמ' 135.

75. מעניין לציין, שאבן סידה חשב להושיט עזרה למשוררים ולסופרים על ידי מילונו הגדול אל-מח'צץ' הערוך לפי עניינים; סבור היה, שריכוז מלים נדרפות עלול לשמש מטרה זו, בניגוד להבאת החומר הלשוני בסדר אלף-ביתי, כפי שעשה במילונו הראשון, ה"מח'בם" (ר' מח'צץ' 1, עמ' 10).

76. ע"י להלן, הע' 137.

77. ר' לעיל, הע' 73.

78. ר' M. Winternitz, *Gesch. d. ind. Litteratur*, Leipzig 1908–22, כרך 3, עמ'

409–414.

79. Pines במקום הנוכח לעיל, הע' 69.

80. על הערה זו אני חייב תודה לד"ר ש' פינס.

רבים מהם חיקו את מבנהו; והנה המילונים המפורסמים ביותר, 'לסאן אל-ערב', 'קאמוס' ופירושו 'תאג' אל-ערוס', הנודעים פחות מהם העבאב' של אל-צאע'אני (מת 1252)⁸¹, 'המעב' של אבן אל-תיאני⁸² ואחרים – כולם ערוכים לפי האות האחרונה של השורש.

על יד זה חוברו גם אחרי ה-צחאח- יצירות לקסיקאליות לא מעטות, שהונהג בהן סידור לפי האות הראשונה. מבין אלה יש להזכיר 'שמש אל-עלום' של נשואן בן סעיד אל-חמירי⁸³ (מת 1178 בתימן), 'אל-מע'רב פי תרתיב אל-מע'רב' מאת אל-מטרוזי (1144–1213)⁸⁴, מילון הקראן הידוע של אל-ראע'ב אל-אצפהאני (מת 1108)⁸⁵ ומילוני החדית' 'אל-פאיק' של אל-זמח'שירי (1075–1144)⁸⁶ ו'אל-נהאיה' של אבן אל-את'יר (מת 1210)⁸⁷.

על יד סדר האלף-בית המקובל ברובו של העולם המוסלמי שימש גם הסדר הנוהג במערב⁸⁸ בעריכת יצירות לקסיקאליות אחדות, למשל במילון הגיאוגרפי 'מע'נים מא אסתע'נים' של אל-בכרי (מת 1094 בקרדובה)⁸⁹.

סידור אלף-ביתי לקוי

ברוב היצירות הלקסיקאליות הערוכות לפי האלף-בית הרגיל התחשבו המחברים בסידור הערכים בכל אותיות המילים או השרשים; אך על יד זה שימש גם סידור, שבו הובאה בחשבון האות הראשונה⁹⁰ בלבד⁹¹. נהגו בו מחברי יצירות מסוגים שונים⁹², וגם הלקסיקוגרפים לא היו נקיים ממנו, אלא שהם

81. GAL I עמ' 443–444; GAL SI עמ' 613–615. לרשותי עמד חלק מכי-Köprülü, מס' 1552.

82. ר' מג'לת אל-מג'מע אל-עלמי 16, עמ' 520.

83. Naṣwān bin Sa'id al-Himjārī, Šams al-ulūm. . . Teil I, Heft 1, hrsg. v. K.V.

Zeterstéen. Leiden 1951.

84. ר' GAL I עמ' 352, GAL SI עמ' 514–515.

85. ר' GAL I עמ' 343, GAL SI עמ' 505–506.

86. ר' GAL I עמ' 348, GAL SI עמ' 511.

87. ר' GAL I עמ' 439, GAL SI עמ' 609.

88. W. Wright, *A grammar of the Arabic language*. 3rd ed. re-issued, Cambridge 1933, v. I, p. 3.

89. ר' GAL I עמ' 627, GAL SI עמ' 876.

90. גם המילונים היווניים הקדומים לא הכירו סידור חמור לפי כל אותיות המלים. עד כמה שנהג בהם סידור אלף-ביתי בכלל (השווה לעיל, הע' 10), הובאו בחשבון האות הראשונה והשנייה בלבד, לעתים גם השלישית; עי' Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie d. class. Altertumswissenschaft*, VII, p. 679.

91. סידור כזה לא מת במזרח עד לימינו אלה; ר' למשל את האינדקס להוצאה המצרית של ה'ספרסת', קהיר 1348.

92. למשל אל-מידאני ב'מג'מע אל-אמת'אל' (GAL I עמ' 344).

הנהיגו אותו במונוגרפיות בלבד⁹³, ולא במילונים כוללים⁹⁴. ב"פאיק" של אל-זמח'שרי⁹⁵ מובאות בחשבון האות הראשונה והשנייה, וכך נהג גם רס"ג בספר האגרון⁹⁶.

התחשבות בתנועות

רגילים אנו להניח, שבמילונים של השפות השמיות קובעות את סדר הערכים האותיות בלבד; אך בין המילונאים הערביים היו מי ששמו לב אף לתנועות. שרשיו של קו זה נעוצים כנראה במונוגרפיות הלקסיקאליות המכונות "מֶתְ'לַת" (مُتَلِّت), כי בהן נבע סידור כזה מעצם העניין הנידון. היצירות הללו רושמות מלים בעלות צורה וזהה הניתנות לשלושה ניקודים שונים, מבלי שישתנה מובן או אגב שינוי בהוראה⁹⁷. התחשבות בתנועות אמנם הייתה נדירה לפי ערך, וכפי הנראה לא הייתה שיטה זו אהובה על לב קהל המשכילים. המילון הידוע "אל-מצבאח אל-מג'ר" מאת אל-מקרי אל-פיומי (מת אחרי 1368)⁹⁸ הוא בצורתו הנפוצה תקציר של יצירה אחרת מאת אותו המחבר, אשר בסידורה הובאו בחשבון גם התנועות. התקציר נערך "לפי הנהגה המקובל, כדי להקל על השימוש בו"⁹⁹. מילון השייך לסוג זה הוא, למשל, "תרג'מאן אל-ל'עה" מאת עלי בן נצרה בן דאוד. חאג'י ח'ליפה מתאר את עריכתו כדלקמן¹⁰⁰: הוא אסף את השמות, הפעלים והמיליות (תְּרוּף) בסדר האלף-בית המקובל (מתוך התחשבות) בשלוש התנועות וחילק את היצירה ל-84 פרקים מ"אלף" עד "י"א. התנועות מובאות בחשבון גם בסידור המילון הקוראני של אבו פֶּכֶר מחמד בן עֶזִיר אל-סַ'סתאני (מת 941)¹⁰¹. אבן דריד התחשב בניקוד שתי אותיות השורש הראשונות ב"אל-מקצור ואל-ממדוד"¹⁰².

93. למשל אבן נֵ'אד ביצירה הנזכרת לעיל, הע' 11.

94. יוצא מן הכלל "כתאב אל-ג'ים" בלבד (ע' לעיל, עמ' [9]); הערכים הראשונים בו הם (לפי כ"י אסקוריאל, מס' 572): أوق , ألب , مأفول , أفيق , أزوح.

95. ר' לעיל.

96. ר' נ' אלוני, תרביץ י"ט, עמ' 91.

97. הראשון שחיבר יצירה כזאת היה קַטְרֶב (מת 821), תלמידו של סיבוייה; ע' GAL I, עמ' 102, GAL S I, עמ' 161.

98. ר' GAL II, עמ' 25, GAL S II, עמ' 20.

99. على النهج المعروف ليسهل تناوله ; חאג'י ח'ליפה, כשף אל-ט'נון ען אסאמי אלכתב ואלפנון, הוצאת G. Fluegel, לונדון 1835-1858, כרך 5, עמ' 586, מס' 12188.

100. ר' שם, כרך 2, עמ' 277, מס' 2903.

101. ר' שם, כרך 4, עמ' 332, מס' 8618; GAL I, עמ' 123, GAL S I, עמ' 183; מגילת

אל-מג'מע אל-עלמי 16, עמ' 122.

102. ר' GAL I, עמ' 113-114, GAL S I, עמ' 173.

סדר האותיות האחרונות באלף-בית המקובל

כשם שמילונאים שונים נבדלו זה מזה בסידור האותיות באלף-בית הפוניטי (עי' לעיל, עמ' [7]–[8]), כן נעדרה אחידות גמורה בנוגע לאלף-בית המקובל¹⁰³.
 • , ו' י בסדר זה הן האותיות האחרונות באלף-בית¹⁰⁴ הנהוג במילונים הערביים של ימינו; אך בימי הביניים אנו מוצאים ברוב היצירות המסודרות לפי האלף-בית הרגיל – מילונים וספרים אחרים – את האותיות האחרונות בסדר זה: ו' , י¹⁰⁵.
 רק ב־לֶסָאן אל־עֶרֶב, כיחיד מבין המילונים הכוללים, עד כמה שיכולתי לראות¹⁰⁶, קודמת • ל־ ו' י¹⁰⁷. הדבר אולי מתבאר מן העובדה, שרוב מחברי היצירות הלקסיקאליות הערוכות לפי האלף-בית הרגיל ישבו בחלקן המזרחי של העולם המוסלמי, ושם כנראה רווח ביחוד הסדר הנהוג ברוב המילונים המקוריים – כמו גם באלף-בית הפרסי והתורכי. אשר לארצות האיסלאמיות המערביות, לרבות מצרים, אשר שם נולד ופרח המחבר של לֶסָאן אל־עֶרֶב¹⁰⁸, הרי יש להניח, שבהן היה הסדר ו' , י , ו' הנהוג¹⁰⁹. גם הפילולוג הספרדי אבן מאלף (מת 1273), שהשתקע בגיל מבוגר בסוריה¹¹⁰, ערך את יצירתו אֶל־אֶעְלָאם בַּמֶּת' לֵת' אֶל־כְּלָאם (דפוס קהיר 1329) לפי סדר זה.

שורשי ל"ו, ל"ז

ביצירות הלקסיקאליות של המאות הראשונות אחרי התהוות הפילולוגיה הערבית לא הופרדה גורת ל"ו מגורת ל"ז. כך היה המצב ב־כְּתָאב אל־עֵין¹¹¹, וכך הוא המשיך להיות אצל רוב המילונאים עד לתקופה מאוחרת למדיי. עוד

103. P. Schwarz, Die Anordnung des arab. Alphabets, *ZDMG* 69, p. 59 sqq. ר';

C. Brockelmann, Gauhari und die Anordnung des arabischen Alphabets, *ZDMG* 69, p. 383–84.

104. נראה שמקומן נקבע בהשפעת האלף-בית של אל-ח'ליל, אשר שם הושמו בסוף מתוך השיקול שהן אותיות חלשות הניתנות לשינויים תכופים במורפולוגיה. סטייה עקרונית זו מן הסדר המקורי שבאלף-בית הארמי נראית בכל תקופות הפעילות הספרותית של הערבים.

105. עי' *ZDMG* 69, עמ' 61.

106. ר' גם *ZDMG* 69, עמ' 384.

107. בדבר סדר זה ביצירות ערוכות לפי האלף-בית אשר חוברו לפני ה־לֶסָאן עי' *ZDMG* 69, עמ' 384.

108. ר' *GAL* II, עמ' 25, *GAL* S II, עמ' 14–15.

109. כך באלף-בית המערבי, שהוא שונה באופן ניכר מן האלף-בית הרווח; ר' לעיל, הע' 88.

110. ר' *GAL* I, עמ' 359, *GAL* S I, עמ' 521–522.

111. ר' מזהר 1, עמ' 85–86, מלמטה.

אל-ג'והרי למשל איחד את שתי הגזרות במדור אחד. הפרדתן, אף כי לא בעקיבות גמורה, מצויה במילונו של אל-קאלי, "אל-כתאב אל-בארע", וכנראה בתקציר של "כתאב אל-עין" של אל-זבידי¹¹². כן נהג גם אבן סידה ב-"מחפם" שלו¹¹³, ובעקבותיו הלך אל-פירוואבאדי ב-"קאמוס"; אולם עצם העובדה, שהאחרון יכול להתפאר בהמצאת קו זה¹¹⁴, מורה על כך שרק מעטים מקודמיו נהגו כן.

הערך המדעי והמעשי של הפרדת שתי הגזרות מפוקפק הוא. אם הקדמונים ויתרו על כך, הרי בוודאי נרתעו מפני הקשיים הכרוכים בדבר¹¹⁵, ובמקרים רבים לא ראו אפשרות של הבחנה נקייה. אכן, גם המאוחרים לא ידעו תמיד לקבוע את השורש המדויק בוודאות גמורה – ומכאן חילוקי דעות בין המחברים השונים¹¹⁶ ובמקרים לא מעטים הוכרחו להניח שורש כפול ולהביא אותן המלים, ובייחוד הפעלים¹¹⁷, בשני המדורים גם יחד¹¹⁸.

למעשה לא הוגשמה מעולם הפרדת שתי הגזרות באופן עקיב, אף לא אצל אותו אל-פירוואבאדי, המונה את העניין הזה בין מעלות הסידור של מילונו¹¹⁹. מחברים ספורים הבחינו 29 אותיות בחשבם "לאם-אלף" לאות בפני עצמה¹²⁰, כגון אבו סעיד אל-עראקי (מת 1170) ביצירה בשם "נוהת אל-אנפס", המבארת את מקורם של פתגמים ומימרות ציוריות¹²¹.

תועלת הסידור האלף-ביתי לפי השקפת הערבים

ביצירות הלקסיקאליות הנזכרות נהג סדר המקל "פחות או יותר על מציאת המלים המבוקשות. אולם בעיני הפילולוגים הערביים לא הייתה הקלת החיפוש היתרון היחיד – ואולי אף לא העיקרי – של סידור אלף-ביתי. על ידו נתאפשר למנוע¹²² שיבושים ולקבוע במקרים רבים של ספק בדבר נכונותה של צורה,

112. ר' שם, שם.

113. ר' תאג' אל-ערוס 10, עמ' 102 ועוד.

114. קאמוס, קהיר 1344, כרך 1, עמ' 4 למעלה.

115. ע'י תאג' אל-ערוס 10, עמ' 2-3.

116. ר' למשל תאג' אל-ערוס 1, עמ' 60-8.

117. יוסף בן אסמאעיל אל-שא (מת 1237) חיבר שיר, אשר בו אסף את הפעלים השייכים לשתי הגזרות גם יחד; GAL SI, עמ' 457.

118. ר' תאג' אל-ערוס 10, עמ' 102 ועוד.

119. ע'י ZDMG 69, עמ' 383; דוגמה: תאג' אל-ערוס 10, עמ' 37, 28⁴.

120. מקומה באלף-בית בין ו-י או בין ו-י.

121. GAL I, עמ' 333.

122. אבן פארס, "מג'מל", עמ' 2: فمن مرافق هذا الكتاب . . . حسن ترتيبه . . . ومنها أمثلة قارئه المتدبر له من التصحيف وذلك اني خرجته على حروف المعجم. "מן התועלויות של ספר זה... יפי עריכתו... ובטחון קוראו המעיין בו מפני שיבוש, כי ערכתיו לפי אותיות האלף-בית".

שהמחבר עצמו התכוון להביא אותה צורה ולהוציא את האפשרות של שיבוש בידי אחד המעתיקים. נקודה זו הובלטה לעתים בביקורת, שנמתחה על מילונים מסוימים¹²³. מחבר 'תאג' אל-ערוס' מעיר, שאל-פירוזאבאדי הצליח לאסוף חומר לשוני כה רב, מפני שערך את מילונו 'אל-קאמוס' לפי האלף-בית¹²⁴. חאג'י ח'ליפה בחר סידור אלף-ביתי ליצירתו הביו-ביבליוגרפית 'כשף אל-ט'נון' מתוך הכוונה להימנע מכפילות ובלבול¹²⁵.

חוסר סידור פנימי בתוך הערכים

על ידי הסידור האלף-ביתי נתאפשר למצוא בקלות מסוימת את מדור המילון, אשר בו רשומה המלה המבוקשת, כמובן, מאחר שהתרגל המעיין למבנה של אותה יצירה, אשר ברצונו להשתמש בה. מעבר לזה אין למצוא באותם המילונים הערביים, המבצעים את עקרון השורש בעקיבות, שום הקלה לחיפוש המלים; שכן בתוך הערכים, המכילים את כל הנגזרות של שורש אחד, שורת אנארכיה גמורה. שמות ופעלים, המשקלים והבניינים השונים באים בערבוביה שלמה; מובן אחד של מלה נזכר במקום פלוני, ואותה המלה מופיעה שוב במקום אחר, לעתים קרובות הרחק מן הראשון, כשבצדה הוראה חדשה; והוא הדין בנוגע לצורות שונות של אותה המלה. מלים וצורות חזרות ונשנות ללא צורך¹²⁶, על פי רוב מכיוון שמצא אותן המחבר במקורות שונים¹²⁷ והעתיקן יותר מפעם אחת¹²⁸, ובייחוד כשנודעו לו ביאורים מנוסחים באפנים שונים¹²⁹ – מהם

123. מוזהר 1, עמ' 97, מלמטה (על ה-צחאח- של אל-ג'והרי): *الا انه مع ذلك فيه تصحيف لا نشك في انه من المصنف لا من الناسخ لان الكتاب مبني على الحروف*. 'אלא שיחד עם זאת יש בו שיבושים, שאיננו מפקפקים בהיותם משל המחבר ולא משל המעתיק, כי הספר בנוי על האותיות'.

124. תאג' אל-ערוס 1, עמ' 2 למטה: *وقيد من الاوابد ما أعرض واقتنص من الشوارد ما اكتب اذ ارتبط في قرن ترتيب حروف المعجم*. 'ורשם מן הנדירות את מה שנעלם וכינס מן הנדחות את מה שנתכסה הואיל ודבק בעיקר הסידור על פי האלף-בית'.

125. *حذرا عن التكرار والتباس* במקום הנזכר לעיל, הע' 99, כרך 1, עמ' 3.

126. על כך מפרט את הדיבור אחדד פארס אל-שדיאק בפתיחת ספרו 'סר אל-ליאלי פי אל-קלב ואל-אבדאל', קושטא 1284.

127. ב'תהדיב אל-לע'ה של אל-אזהרי, למשל, מובאת תכופות אותה המלה בשם בני סמכא שונים; ר' עמ' 60, ו-62; מלמטה; עמ' 61, ו-62; עמ' 63 למטה ו-65.

128. תאג' אל-ערוס 5, עמ' 129: *قيل هو (الطريق . . .) وقد اعاده المصنف ثلاث مرات* 'יש אומרים שפירושו (הדרך...) וכבר חזר עליו המחבר שלוש פעמים' (ר' שורה 34 ועמ' 130).

129. אבן פארס, 'מג'מל', עמ' 24, מלמטה: *ويقال ارك الجرح أروكا اذا سكن وره* 'ואומרים אודות הפצע אرك ארוکا כאשר מצטמקת נפחותו' שם, שורה 3 מלמטה: *قال ابو عبيد اذا صلح الجرح وتماثل يقال ارك يارك أروكا* 'אמר אבו ע'ביד: כאשר גרפא הפצע והבריא (מקומו) אומרים אرك, يارك ארוکا'.

זוהי המשמעות¹³⁰ – וחשב לחובתו להביאם כולם, ולא דווקא בזה אחר זה. השמות הפרטיים והגיאוגרפיים פזורים בתוך הערכים זעיר שם זעיר שם, ואף צורות הריבוי השבור ושמות הפעולה (מצא־דר) השונים אינם באים תמיד בצד צורות היחיד¹³¹ והפעלים¹³².

באופן זה נאלץ המעיין לעתים קרובות לעבור על הערך כולו או על חלק גדול ממנו, עד שימצא את מבוקשו.

מתעוררת השאלה, למה נשארה ערבובייה זו בעינה, מזמן שחובר המילון הראשון ועד קרוב לימינו אנו? מחברי המילונים התפארו כרגיל בשיפורים הטכניים, שהנהיגו ביצירותיהם – וזה מורה, שהעניין נשאר קרוב ללבם – אך לא אזורו חיל לסלק את המגרעת הנ"ל, שהיא בעינינו אנו אחד החסרונות הבולטים ביותר של המילונים הערביים המקוריים.

אפשר להבין, שבמונוגרפיות הלקסיקאליות הראשונות לא הורגש צורך בסידור פנימי כלשהו בגלל היקפן המצומצם, וכמו כן לא תתמיה ההפקרות בשני המילונים הכוללים הראשונים – "כתאב אל-עין" ו"כתאב אל-ג'ים" – שהרי מחבריהם היו עדיין חסרי ניסיון במלאכה זו, ועיקר כוונתם הייתה בוודאי לאסוף את החומר הלשוני ולבארו, ולא להמציא ספר עזר נוח לשימוש לתלמידי חכמים. אל-ח'ליל, כפי הנראה, לא הגיע כלל לידי סידור כלשהו של מילונו מתוך התחשבות בצורכי המעינים, כי אם על סמך שיקולים אחרים (ר' לעיל, עמ' [4]), והסדר שהנהיגו מגיע רק עד הנקודה שבה התגשמה מטרתו: להקיף את כל אוצר הלשון; ומה שמעבר לזה, היינו מצב הערכים בפנים, הרי שם נשארה ערבובייה גמורה.

לא ייפלא, שבראשית הלקסיקוגרפיה הערבית לא נוצר דבר מושלם מבחינת העריכה. אולם למה לא השתנה המצב ברבות הימים? כאן פעלו גורמים שונים. המילונים בימי הביניים לא היו ספרי עיון במובן המודרני, אלא בראש וראשונה אמצעי עזר ללימוד, למחקר ולהוראה¹³³; ובגלל זה, כנראה לא

130. תאג' אל-ערוס, 4, עמ' 163-18; (وتبلى تبرص... و) تبلى (الغنى الأرض رعت ما فيها أجمع) وهو بعينه معنى التبرص فهو تكرار. "تبلى فبرصו تبرص... ואומרים על הצאן, כאשר ליחכו את כל מה שעל פני הארץ, تبلى; ופועל זה עצמו שווה בהוראתו ל-تبرص, וזו חזרה (על מה שנאמר)".

131. תאג' אל-ערוס, 5, עמ' 26474; فانظر كيف فرقها في موضعين وربما يظن المراجع أنه لا يجمع إلا على قطمان وليس كذلك. "ראה כיצד פיזרם המחבר (הכוונה לשתי צורות ריבוי של أقطع) בשני מקומות. (לפיכך) אפשר שיחשוב המעיין שאין ריבוי אלא בלשון قطمان ואין הדבר כן". 132. לפעמים נזכר אותו הפועל בשני מקומות שונים, ובכל אחד מהם מצורף לו

"מצ־דר" אחר; ר' למשל "כתאב אל-עין", עמ' 121, ר"ב.

133. דיון מפורט על כך כלול במחקר "הלקסיקוגרפיה הערבית – התהוותה והתפתחותה", מקורותיה ובעיותיה, אשר הגיש כותב שורות אלה לאוניברסיטה העברית בשנת 1952.

הורגש כלל בצורך להנהיג סדר ראציונאלי בתוך הערכים. גורם אחר קשור לעצם התפתחותה של הלקסיקוגרפיה הערבית. כבר במאה השלישית להגירה התחילו המילונאים ללקט מה שנמסר מקודמיהם¹³⁴ ולהביאו בשמם וכלשונם. הדבר בולט ביותר ב־אל־כתאב אל־באָרַע־ של אבו עלי אל־קאלי, אשר שם מחולק החומר הלשוני בערכים לפי בני הסמכא. כבר לפני אל־קאלי מציין אל־אזהרי בהקדמת ״תהדיב אל־לע״ה״, שהוא שם לו לקו להביא את הביאורים בשמם ובכלשונם של אומריהם ומוסריהם¹³⁵. בגלל שאיפה זו הייתה השיטה הנוחה ביותר להביא במרוכז את כל מה שנמסר בשם אותוריטיטה מסימט, בעוד שסידור פנימי לפי סוגי המלים ומשקליהן לא רק שהיה מצריך חזרות תכופות על שמות בני הסמכא, אלא שהיה כמעט מן הנמנע בגלל דבקותם של רוב המילונאים בעצם לשון מקורותיהם. ועוד דבר; שיטת העבודה של המלקטים המאוחרים, כפי שהיא משתקפת למשל באוטוגראף של ״לסאן אל־ערב״ הנשמר בספריית קהיר¹³⁶, לא אפשרה להם לדאוג לסידור פנימי של הערכים. כרטיסיות לא היו ידועות. הוחל ברישום אלפביתי של המלים, שהמחבר זכר אותן או מצאן בחומר שתחת ידו. הושארו רווחים, שנועדו להתמלא לאחר מכן על סמך חומר נוסף – שכן בידי המלקטים היו כרגיל מקורות הערוכים לפי עקרונות שונים – או מאחר שהשיג המחבר אינפורמציה על עניינים מוטלים בספק. לפעמים היה המקום הפנוי צר מדי, והיה צורך להמשיך בשוליים או להוסיף דף. הוכנסו גם תיקונים, ונמחקו ערכים שלמים, אשר הובאו שלא במקומם הנכון או שיסודם בטעות.

סידור לפי קאטגוריות מורפולוגיות

3. ביצירות הלקסיקאליות, שנוכרו עד כה, נוהגת עריכה המתחשבת בעיקר באותיות של המלים או השרשים. על יד זה בין המילונאים הערביים גם מי שהנהיגו סידור מורפולוגי כעיקרון ראשוני או משני. חוברו מילונים המחולקים לפרקים ראשיים, אשר כל אחד מהם מכיל בסדר אלף־ביתי סוג מיוחד של מלים – שמות, פעלים, מיליות – ושם מצויה בדרך כלל עוד חלוקה משנית לפי המשקלים והבניינים, ולפעמים לפי סוגי השרשים והגזרות. יש גם ולחלק הלקסיקאלי מצטרף מדור דקדוקי. ביצירות אחרות קודם הסידור האלף־ביתי, וסוגי המלים מובאים בחשבון במקום שני. לסוג הנוכח שייכות למשל: ״דיואן אל־אֶדֶב״ של אל־פאראבי¹³⁷, ״אל־

134. ר' למשל Gottschalk, *Der Islam* XXIII, עמ' 289.

135. תהדיב אל־לע״ה, עמ' 6.

136. ר' Spitta, *ZDMG* XXXIII, עמ' 208 ועוד.

137. 1. שמות 2. פעלים 3. מיליות 4. מורפולוגיה של השמות 5. מורפולוגיה של הפעלים (ר' חאג'י ח'ליפה [ביצירה הנוכרת לעיל, הע' 99], כרך 3, עמ' 260,

אֶקְנָאע לְמָא חֲוֵי תַחַת אֶל-קְנָאע־ שֶׁל אֶל-מְטְרֵי (1144–1213)¹³⁸, שְׁמֵס אֶל-עָלוֹם שֶׁל נְשׂוֹאן בֶּן סַעִיד אֶל-חֲמִירִי¹³⁹, תְּרַגְמָאן אֶל-לְעָה¹⁴⁰ וּבִיחֹד רַבִּים מִן הַמִּילּוֹנִים הַמְתַּרְגְּמִים לְשֹׁפָה אַחֶרֶת, כְּגוֹן מְקַדְּמַת אֶל-אֶדְב־ שֶׁל אֶל-זִמְחִי¹⁴¹. אוֹתָן הִיצִירוֹת מִן הַסּוּג הַנִּל, שֶׁבַע־רִיכְתָן יֵשׁ חֲשִׁיבוֹת לְמַשְׁקְלֵי הַמִּלִּים, יִתְרוֹן גָּדוֹל לְהֵן לִגְבִי קְבִיעָה מְדוּיֶקֶת וּבִטּוּחָה שֶׁל הַנִּיקוּד. מַחְבְּרֵי הַמִּילּוֹנִים הַמְסוּדָרִים לְפִי הָאֶלֶף-בֵּית לֹא נִלְאוּ לְהַדְגִּישׁ אֶת הַתּוֹעֵלֶת שֶׁבִּסְדוּר זֶה בְּשִׁבִּיל מִנִּיעַת שִׁיבוּשִׁים בְּצוּרוֹת הָאוֹתִיּוֹת וּבִנְקוּדוֹת הַהִבְחָן¹⁴², אֲלֵא שֶׁנִּיֵּין הַתּוֹעֻצוֹת נִשְׁאָר גַּם בְּמִילּוֹנִים הַלָּלוּ בַּחֲנִית הַפֶּקֶר עַד לְתַקּוּפָה מְאוּחֶרֶת; כִּי בְּרֹב הַמִּקְרִים סוּמְנוּ הַתּוֹעֻצוֹת בְּכַתְבֵי-יֶהֱד בְּסִמְיָנִים הַמְּקוּבָּלִים בְּלִבָּד, וְלֹא הֵייתָה תְּקֵנָה לְטַעוּיּוֹת, פְּלִיטוֹת קוֹלְמוֹס וְהַשְׁמָטוֹת.

סידור לפי עניינים

4. לְבִסּוֹף יֵשׁ לְהַזְכִּיר עוֹד אֶת סוּג הַמִּילּוֹנִים, שֶׁהַחֹמֶר עָרוּךְ בָּהֶם לֹא לְפִי עִיקְרוֹן פּוֹרְמָאֲלִי, אֲלֵא לְפִי עֲנִינִים. אֵלֶּה אֵינָם לְמַעֲשֵׂה אֲלֵא אוֹסְפִים שֶׁל מוֹנוֹגְרַפִּיּוֹת הַדְּנוֹת כָּל אַחַת בְּנוֹשָׁא מְסוּיָם כְּגוֹן בַּעֲלֵי-חַיִּים, צִמְחִים, כְּלִי זֶן, מַלְבוּשִׁים, מֵאכִלִּים, קְבוּצוֹת מִלִּים, שֶׁבָּהֶן תּוֹפְעוֹת פּוֹנִיטִיּוֹת אוֹ מוֹרְפוֹלוֹגִיּוֹת מְסוּיְמוֹת, וְעוֹד.

הִיצִירָה הַמְּפּוֹרְסָמָת וְהַגְּדוּלָּה בְּיוֹתֵר מְסוּג זֶה הוּא ה־מְח־צֶץ־ שֶׁל אֲבָן סִידָה¹⁴³. לְפָרְסוֹם רַב זָכָה גַּם 'אֶל-עֲרִיב אֶל-מְצִנָּף' שֶׁל אֲבּוֹ עֶפֶיד (מֵת מְסַבִּיב לְשַׁנַּת 837)¹⁴⁴. סִידוּר עֲנִינֵי מְצוּיָם גַּם בְּמִילּוֹנִים מְתוֹרְגָּמִים, כְּגוֹן 'אֶל-סֵאמִי פִי אֶל-אַסֵּאמִי' (עֶרְבִי-פָּרְסִי) מֵאֵת אֶל-מִידָאנִי¹⁴⁵ (מֵת 1124).

מס' 5278; אַחֵר כֵּךְ חִלּוּקָה מְשֻׁנֵּית לְפִי סוּגֵי הַשּׁוֹרֵשׁ וְהַגּוֹרֹת ('ר' Krenkow, Centenary, *Suppl. of the JRAS*, עמ' 269; בְּרוֹקְלֶמֶן, *GAL I*, עמ' 133, מְצִיֵּין חִלּוּקָה זוֹ כְּרֵאשׁוֹנִית!) וּבִתּוֹכָהּ הַבְּחָנֶת הַמַּשְׁקָלִים ('ר' מְגִלַּת אֶל-מְגִמַּע אֶל-עֵלְמִי 5, עמ' 231 וְעוֹד) 138. 1. שְׁמוֹת. 2. פְּעִלִים. 3. מִלִּיּוֹת. 4. עַל הַתַּחֲבִיר ('פִי אֶל-נָחוּ); כֵּךְ בְּכִי אֶסְקוּרִיאֵל

מס' 608, קְטִלּוּג Derenbourg, עמ' 416.

139. 'ר' לְעִיל, הַע' 83. פְּרָקִים לְפִי הָאוֹתִיּוֹת; כָּל פְּרָק מַחֻלָּק לְשָׁנִים: שְׁמוֹת וּפְעִלִים; חִלּוּקָה מְשֻׁנֵּית לְפִי הַמַּשְׁקָלִים.

140. 'ר' לְעִיל, עמ' [13].

141. הוּצ' Wetzstein, לִיפְצִיג 1844. שְׁמוֹת, פְּעִלִים, מִלִּיּוֹת וּשְׁנֵי פְּרָקִים עַל הַמּוֹרְפוֹלוֹגִיָּה שֶׁל הַשֵּׁם וְהַפּוֹעֵל.

142. 'ר' לְמַשֵּׁל לְעִיל, הַע' 122.

143. דְּפוּס בּוֹלְאָק 1316–1321, 14 חִלְקִים.

144. 'ר' *GAL I*, עמ' 106; *GAL SI*, עמ' 166.

145. 'ר' *GAL I*, עמ' 344; *GAL SI*, עמ' 507–506; *Encyclopaedia of Islam*, s.v.; 1) שְׂרַעֲיָאֵת (עֲנִינֵי הַמַּשְׁפָּט הַמוֹסְלָמִי) 2. חִיּוּאָאֵת (בַּעֲלֵי חַיִּים) 3. עֲלִיָּאֵת (בְּעִיקָר תּוֹפְעוֹת הַטִּבַּע) 4. סְפִלְיָאֵת (עֲנִינֵים גִּיאוגְרָאפִיִּים, צִמְחִים וְכו').

י' קוטשר, י' נוה, ש' שקד*

הכתובות הארמיות של אשוקה

הארמית, שהייתה ללשון בין-לאומית, כנראה, בזכות האשורים, הלכה והכתה שרשים חזקים בתקופת שלטון בבל ופרס. ואכן נמצאו כתובות ארמיות מהודו ועד כוש¹. באפגניסטאן ובצפון הודו נתגלו עד כה ארבע כתובות ארמיות מימי המלך *Asoka* (268–233 לפסה"ג). אשוקה, שפעל רבות להפצת דת בודהה, הנציח את עצמו בכתובות שונות על מצבות ובכתובות סלע במקומות שונים בתחום ממלכתו, שהשתרעה על רוב שטחי הודו ואפגניסטאן. כתובות אלו, שתוכנן בעיקר תקנות המלך בענייני מוסר ודת, כתובות לרוב בפראקריט² (הודית-בינונית, בת לסאנסקריט). אשוקה מכנה עצמו בכתובות אלו בשם *Devānāmpīya Piyadasi* (ידיד האלים, יפה התואר); ולעתים רק *Piyadasi* (בסאנסקריט *Priyadarśi*) = "פרידרש" בכתובותיו הארמיות.

הכתובות הארמיות נמצאו בצפון-מערבה של ממלכת אשוקה. לשטח זה הגיעה הארמית בתקופת השלטון הפרסי; לאיזור זה חדרה גם היוונית עם כיבושי אלכסנדר מוקדון. מלבד כתובת שכולה יוונית³, נחקקה על אחת המצבות כתובת דו-לשונית, יוונית-ארמית (ראה ד להלן). זהו הטקסט הארמי היחידי שנשתמר בשלמותו. שלוש הכתובות הארמיות האחרות הן מקוטעות. שתיים משלוש הכתובות המקוטעות הנ"ל הן כתובות דו-לשוניות מסוג מיוחד: טקסטים ארמיים קצרים ותרגומיהם לפראקריט (באותיות ארמיות) באים במשולב (ראה ב-ג). אולם גם בנוסחים ארמיים מרובים היסודות האיראניים. הגנו מביאים בזה את נוסחי הכתובות והערות בצדן; הכתובת השלמה נדונה כאן ביתר פירוט.

א

Taxila בצפון-מערב הודו (כיום בפאקיסטאן). הכתובת נמצאה בחפירות L.D. Barnett — הפרסום הראשון:

* מאמר זה ראשון הוא בסדרת מאמרים על הכתובות הארמיות שמוצאן מאזורי אותו התחום שנתקבלה בו הארמית כלשון בין-לאומית. אחריותו העיקרית של קוטשר היא לפירוש החדש של הכתובת הארוכה בקבוצה זו (קנדהר א'); של נוה – לגרסאות של הכתובות; ושל שקד – להסברו של הטקסט שבפראקריט ושל מלים איראניות.

1. J. Bloch, *Les inscriptions d'Asoka*, Paris 1950.

2. D. Schlumberger, *CRAI* 1964, pp. 126–140; *JA* 1964, pp. 137–157.

,KAI No. 273, ביבליוגרפיה ראה ב- A.E. Cowley: *JRAS* 1915, pp. 340–7, תצלום הכתובות ניתן באנציקלופדיה עברית, ערך אשוקה ובאנציקלופדיה מקראית ערך הדו. הכתב אינו קפדן במיוחד: נוסף על דל־ת ורי־ש, שצורתן דומה, לעתים קשה להבדיל בין אותיות אלו לבין ו־ו, ואף הסמך דומה להן:

1. זכרותא]
2. לדמידתי על]
3. נגרותא על]
4. ארוזש נגרותא]
5. ולאבוהי הוו]
6. הופתיסתי זנה]
7. זך בהוורדה]
8. הונשתון זי הות]
9. מראן פרידר[ש]
10. הלכו תר]
11. ואף בנוהי]
12. למראן פרידר[ש]

אין אפשרות לתת תרגום של הכתובת, מאחר שרק תחילת השורות נשתמרה.

1. זכרותא מקבילה, כנראה, לשימוש המלה āyādgār "זכרון, מזכרת" בפרסית אמצעית.

2. לדמידתי – דמידתי כנראה שם אדם. אולי מוטב לקרוא: רמידתי – מי שנברא בידי האל Rāman.

3. נגרותא – לפי Andreas זה תרגום עממי של שם המקום Takṣaśilā. אפשר, ואולי מוטב לקרוא נגרותא – "מנהיגות" (?), ומלת היחס "על" מתאימה לכך. [הן "זכרותא" ("צל" "זכרנא") והן "נגרותא" אינן מצויות בניבים הארמיים, על כן ייתכן שנוצרו ע"י מישוהו שאיננו שליט בארמית, לתומו, לפי המשקל הנפוץ בסימט "ות" – "ק.].

4. ארוזש – מזכיר את המלה באַרְזֻשְׁטָא arəzušā- "יכולת הדיבור הנכון"; *arəzauša- יכול להיות מובנה "בעל רצון אמת".

5. הופתיסתי – *hu-patīyāsti- "משמעת טובה", וראה קנדהר א'.

7. הוורד – *hu-varḍa- "גידול נאה".

8. הונשתון – מכיל את המלה נשתון "פקודה", המופיעה גם כמלה שאולה בס' עזרא (*ni-šta-van-) עם תחילית hu "טוב".

ב

Pul-i Darunteh (מזרח מ־ Kabul) באפגניסטאן. תצלומה של כתובת זו

נתפרסם לראשונה בשנת 1932 בכתב העת Kabul, מס' 2. מאז נעשו ניסיונות שונים להבנת הטקסט. W.B. Henning, הדגיש, שקטעים בארמית ובפראקריט באים כאן במשולב, כאשר המלה סהיתי משמשת מלת סיכום לכל קטע טקסט ארמי-פראקריט; ראה W.B. Henning: *BSOAS* 13 (1949), pp. 80–88, ושם ביבליוגרפיה. כתובת זו כתובה בכתב פורמאלי וברור ואין הבדלים של ממש בין הקריאות של החוקרים השונים; ההשלמות הניתנות בזה הן של הניג. הכתובת נמצאת עתה במוזיאון בכבול.

1. חיו[תא פט]יטתא
2. ידיע י[תוה לאנש]
3. [תוי סהיתי לא ט]
4. אי[טס ארתהס סהיתי הו]
5. [לפחזה דיחחיתוי סהיתי]
6. [ד]נפרים אבהיסייתם סהיתי]
7. [רישו סהיתי שימו למכתב בעט]ורא
8. [אחרין הודעו

1. [חיו]תא פט[יטתא]: אם ההשלמה נכונה, הקטע עשוי להיות לקוח מכתובת הסלע החמישית של המלך אשוקה; שם כתוב: "אין לפטם בעלי חיים בבעלי חיים".

3. מקורה של המלה סהיתי וקריאתה הנכונה אינם ידועים. הניג הציע לקרוא *sahite* בפראקריט, שפירושה יכול להיות "מותאם ל-", נוגע ל-, שייך ל-". הצעה שהציע H.W. Bailey במכתב פרטי לאחרונה היא לקרוא איראנית **sahyatai* "נאמר".

4. **imasa arthasa* – שתי המלים מופיעות אך ורק בכתובת הסלע הרביעית של אשוקה. הן מופיעות פעמיים בשני משפטים סמוכים זה לזה. נוסחת הכתובת שב-Kalsi היא: *se imasā athasā vadhi ahini cā sādhu* "אך התקדמות בתחום זה והיעדר רשלנות – זה טוב". *etāye athāye iyam likhite imasā* "לשם זה נכתב זה, שיתחברו (האנשים) להתקדמות בתחום זה ושלא ירשו רשלנות".

imasā athasā – אין אלה מלים מרכזיות במשפט (פירושן המילולי: "של הכיוון הזה"). אך מאחר שהן מופיעות בכתובת אחת בלבד, יש בהן כדי לזהות את הכתובת ששימשה להן מקור.

5. דיחחיתוי – קרובה למלה *dakhitaviye* "נראה", המופיעה בכתובת הסלע של Maski, ומתאים אם כן למלה הארמית "[ל]פחזה" שלפניו.

6. אם דעתו של הניג מתקבלת, שהמלים בפראקריט כאן משמשות כעין מפתח-סמלים כדי לזהות את כתובות הסלע השונות שמהן נלקחו ציטטות

ארמיות, המרכיבות מעשה פסיפס את הכתובת שלפנינו – הרי שהמלים devanapriyasa abhisitasa (=של אהוב-האלים המשוח-) מתאימות ביותר ליצג את כתובת הסלע השלוש-עשרה, שבה הן מופיעות בצורה זאת (אם כי בסדר הפוך) מיד בתחילת הכתובת.

7. שימו למכתב בעט[ורא] = שימו טעם = צוו (לכתוב על העמוד).

ג

Kandahar II. בסוף 1963 נקנתה בשוק של קנדהר שבאפגניסטאן אבן ובה כתובת ארמית, שהובאה לאוסף פרטי באיטליה. כתובת זו נתפרסמה רק באחרונה, ראה A. Dupont-Sommer — E. Benveniste, *JA* 1966, pp. 437–65. הכתובת כתובה בכתב קורסיבי מפותח ביותר; קריאתנו הניתנת בזה שונה בפרטים רבים מן הטקסט שהוצע ע"י דופון-סומר. הקריאה המתוקנת הוצעה ע"י יוסף גוה; ראה מאמרו של שאול שקד Notes on the New Ásoka Inscription from Kandahar, העתיד להתפרסם ב-*JRAS*.

1. [טיש סהיתי ל-]
2. [אף זי טבותא יאניהיכאניש]
3. [סה]יתי ארק לכרנא לוכעי אנופטיפחטנא סהי[תי]
4. [כ]ן אף הותירן ויהותרון בפתיסתיכנא
5. [סה]יתי בפתיסתיכנא ליקירן
6. [וי]ומהלכאן אנופטיפתיא
7. [ל]בצ[ירן לעזריא]

הכתובת הזאת מבוססת על כתובת העמוד השביעית של אשוקה.

1. אפשר להשלים: [דהמפטיס]טיש dhammapaṭipattica יהיהתאמה לחוק-.
2. [...] אף זי טבותא – זה הוא, כנראה, סופו של המשפט המתחיל בפרקאריט yāni hi kānici... תרגום המשפט: "מה שנעשה על ידי, המעשים הטובים...".
3. ארק לכרנא – שמא מותר לתרגם: "העולם (נוהג) כך". אך תפקידה של הלמיד סתום. המלים הבאות בכתובת הן תעתיק מפראקריט: loke anūpaṭipamne "העולם נוהג בהתאם". מעניין השימוש בעין וייד ביחד כאמות קריאה, המציינו, כנראה, את התנועה "e". [השווה סערפיט וידמע בכתובת ארמזי. אין זה מקרה, שהעין משמשת סימן לפתח בניקוד הבבלי ואכמ"ל – י"ק].

4. בפתיסתיכנא – "בצייתנות", ראה הופתיסתי, בהערות לכתובת טקסילה, שו' 6. המלה כאן מכילה כנראה סיומת -kāna, הרגילה מאוד במלים איראניות, אך שימושה נפוץ רק כדי ליצור שמות תואר, לא שמות מופשטים, והצורה שלפנינו קשה. גם פתיסתיכנא כאן וגם הופתיסתי בקנדהר א' שו' 5

מקבלים השלמה באמצעות מלת היחס ל-. יתכן שכך המצב גם בטקסילה שר' 5-6.

הצירוף הותירן ויהותרון מן הסתם משקף את החזרה הכלולה במקור בפראקריט: *vadhītā ca vadhisaṃti ca* גדל ויגדל. אשר לצורת ה'הותירן' ראה להלן כתובת קנדהר א'.

5. ליקירן - 'לוקנים', תרגום (כנראה) של *gulusu sususāyā* 'בצייתנות לוקנים'.

6. *vayomahālakānaṃ anupaṭipatiyā* 'בהסכמה לקשישים'.

7. שתי המלים המופיעות בשורה זאת, כנראה, מקבילות לצירוף *kapana- lākesu* שבפראקריט: 'לעניים ולחלשים'.

ל[בצ]ירן - השלמתו של דופן-סומר מתקבלת על הדעת, אך קשה להסביר את לעז'ראי. [אולי זה כתיב וולגארי 'לעבדיא', היינו וי' במקום בית רפה, כדרך שמצינו 'חותא' = 'חביתא'. כתיבים כאלה מצויים הרבה בכתב-יד של התלמוד הבבלי, כגון 'אואד' = 'עבד' - י.ק.]. למעשה דופן-סומר קרא 'לעבדיא', אך קריאת הבית בלתי אפשרית היא.

ד

Kandahar I - כתובת דו-לשונית יוונית-ארמית על גוש אבן, שנמצאה בשנת 1958. באותה שנה יצאו בעת ובעונה אחת שני פרסומים על נושא זה: האחד באיטליה - G.P. Carratelli e G. Levi Della Vida, *Un editto bilingue greco-aramaico di Asoka (Serie Orientale Roma, XXI)* D. Schlumberger, L. Robert, A. Dupont-Sommer, E. Benveniste, *Journal Asiatique* 246 (1958) pp. 1-48. מאז טיפלו בה חוקרים רבים. אחד הפרסומים האחרונים על החלק הארמי ראה G.P. Carratelli, G. Garbini, *A Bilingual Greco-Aramaic Edict by Asoka, Serie Orientale Roma XXIX*, 1964, pp. 41-62, ושם ביבליוגרפיה. ראה גם הוצאה שנייה של *KAI* (1966), מס' 279.

ה ט ק ס ט ה יו ו נ י

δέξα ἐτῶν πληρη[...].ων βασιλεὺς
 Πιοδασσης εὐσέβειαν ἔδειξεν τοῖς ἀν-
 θρώποις, καὶ ἀπὸ τούτου εὐσεβεστέρους
 τοὺς ἀνθρώπους ἐποίησεν καὶ πάντα
 εὐθηνεῖ κατὰ πᾶσαν γῆν· καὶ ἀπέχεται
 βασιλεὺς τῶν ἐμψύχων καὶ οἱ λοιποὶ δὲ
 ἄνθρωποι καὶ ὅσοι θεραπεύονται ἢ ἀλιεῖς

βασιλέως πέπαυνται θηρέοντες· καὶ
 εἰ τινες ἀκρατεῖς πέπαυνται τῆς ἀκρα-
 σίας κατὰ δύναμιν, καὶ ἐνῆκοι πατρὶ
 καὶ μητρὶ καὶ τῶν πρεσβυτέρων παρὰ
 τὰ πρότερον καὶ τοῦ λοιποῦ λῶιον
 καὶ ἄμεινον κατὰ πάντα ταῦτα
 ποιοῦντες διάξουσιν. (*vacat*)

תרגום הטקסט היווני³

במלאות עשר שנים המלך פיודסס הראה חסידות לבני האדם, ומאז עשה את בני האדם חסידים יותר, והכול מצליחים על פני הארץ. והמלך נמל (מאכילת) בעלי חיים, ויתר בני־האדם, בין שהם צידי המלך או דייגיו, נמנעים מציד. ואם אחדים אינם מושלים ברוחם, בעל כורחם נמנעים הם מאי־השליטה ברוחם. ומצייתים לאב ולאם ולזקנים, בניגוד למה שהיה מקודם. ולהבא בנוהגם על פי כל אלה, יחיו חיים מועילים וטובים יותר.

הטקסט הארמי

1. שן 10 פתיתו עבד זי מראן פרידרש מלכא קשיטא מהקשט
2. מן אדין זעיר טרעא לכלהם אנשן וכלהם אדושיא הובר
3. ובכל ארקא ראם שתי ואף זי זנה במאכלא למראן מלכא זעיר
4. קטלן זנה למחזה כלהם אנשן אתהחסינן זוי גוניה אחדן
5. אלך אנשן פתיזבת כנס זי פרבסת הוין אלך אתהחסינן מן
6. פרבסתי והופתיסתי לאמוהי ולאבוהי ולמוישתיא אנשן
7. איך אסרהי חלקותא ולא איתי דינא לכלהם אנשיא חסין
8. זנה הותיר לכלהם אנשן ואוסף יהותר

תרגום הטקסט הארמי

1. 10 שנים מלאו שאדוננו פרידרש המלך קיים את האמת.
 2. מאז מעטה המחלה לכל האנשים וכל האויבים האביד
 3. ובכל הארץ שמחה. ואף אשר (בנוגע) למאכל לאדוננו המלך מעט
 4. (בעלי חיים) הרנו. בראותם זאת כל האנשים נגמלו; ו(אלה) שדגו דגים.
 5. האנשים ההם נמנעו (לעשות זאת). גם אשר חטאים היו, ההם נגמלו מן
 6. העוול. וצייתו (איש) לאמו ולאביו ולאנשים הזקנים,
 7. כפי שגורו אותו האלוהויות. ואין דין ודברים בין האנשים הצדיקים.
 8. (בעשותם) זאת, נעשה טוב יותר לכל האנשים ויוסיף לרווח להם...
3. הננו מודים למר י' לנדאו מאגף העתיקות על עזרתו בתרגום הטקסט היווני.

1. פתיתו – הגרסה ודאית (שלא כדעת בנבניסט). הדין עם גרביני, שהמלים הפרסיות כמעט כולן פרובלימטיות, ובכללן גם 'פתיתו'. לפי בנבניסט פתיתו = *patitava – 'המשך'. השורש הפועלי של פתיתו שימש באיראנית בינונית לציון המשך (של זמן). פירושו מתקבל על הדעת בשל המקבילה בנוסח היווני $\pi\lambda\eta\eta\sigma\eta[\theta\acute{\epsilon}\nu\tau\omega]$ מלשון 'מלא'. פירושה של לוי דלה וידה ואלטהיים-שטיל – 'כפרה', וכאן 'קבלת דת בודהה' – אינו מסתבר. אמנם נאמר דבר מעין זה ביוונית, אך הוא מקביל לסיפא של המשפט, ומאידך גיסא לפי פירושה חסרה מקבילה לתיבה היוונית הנ"ל.

שנן 10 פתיתו עבד... – 'המשך של עשר שנים נעשה', היינו 'מלאו עשר שנים'. הבעיה היא, מלאו למה? – לפי הכתובת היוונית כנראה להימשחו, ואכן זהו התאריך, שלפיו מונות רוב הכתובות של אשוקה בפראקריט⁴, ובאחת הכתובות נאמר בפירוש, כי עשר שנים להימשחו קיבל עליו את דת בודהה⁵. אולם בארמית היה צ"ל במקרה זה 'כזי', כלומר 10 שנים עברו כאשר... המשפט כפי שהוא כתוב כאן הריהו משפט מורכב, שנשאו משפט הויקה ופירושו אפוא: עשר שנים עברו שפרידרש... – כלומר: עברו עשר שנים, מאז קיבל הוא את דת בודהה. אשר לקונסטרוקציה של הארמית – השווה בסורית: 'עדרא דמן אחרנא נהוא סרעא למלתא'⁶ – 'מועיל הוא שנמצא סיוע לדבר מאחרים'. אך אין תרגום זה עולה בקנה אחד עם הנוסח היווני. בקושי אפשר לראות 'זי' כאלמנט של סמיכות מופרדת (בדומה לתפיסת אחרים, אך לא כפירושם, ראה גרביני) והטענה של אלטהיים-שטיל, כי 'עבד' מפריעה, ייתכן שאינה תופסת, שכן אף בסורית מצינו: 'על דבצלמא עבד דאלהא הונא רבא'⁷ – 'מפני שבצלם אלוהים נעשתה התבונה הרבה'. (ואף שם תיבת 'עבד' היא שמופיעה באמצע!). פירוש המשפט יהיה אפוא 'עשר שנים המשך עשוי של פרידרש מלכנו (אשר) האמת מקיים (או קיים)'. – קשה לומר, שפתרון זה רצוי הוא ביותר. אפשרות שלישית: 'זי' הוראתו 'מפני ש...'. כגון בסורית: 'דכל מדם'⁸ – 'מפני שכל דבר', והפירוש יהיה: 'כיוון שעשר שנים עברו וכיוון שמלכנו... מאז...'. אך גם נוסח זה אינו תואם לגמרי את הנוסח היווני.

קשיטא – כאן כנראה בא התואר קשיטא במקום 'קושטא' – 'האמת'. מהקשט – דינומיטיב 'לקיים את האמת': בניין זה, כנראה, אינו מופיע בארמית (וזלתי במנדאית). קשיטא כנראה מושא של מהקשט (גרביני) ולא תואר של מלכא.

Bloch, *op. cit.*, (n.1), pp. 95, 101, 112, 156–8, 161, 165, 167–8, 172. 4

Bloch, *op. cit.*, p. 112. 5

Th. Nöldeke, *Kurzgefasste syrische Grammatik*², Leipzig, 1898, §358. 6

Ibid., §208B. 7

Ibid., §366b. 8

המושג לפני הפועל – כמצוי בארמית מקראית (ראה באואר-ליאנדר, עמ' 339, סעיף p) ובארמית מורחית. מהקשט – הבינוני משמש כעבר, כמו בארמית מקראית. (באואר-ליאנדר, עמ' 292–296).

2. מן אדין – מאז, ראה עזרא ה, טז.

זעיר – ייתכן, שזהו התואר הידוע; הסברה בתור סביל קל (גרביני) רחוק הוא, כיוון שהפועל פועל עומד הוא, וראה להלן; בתור פִּעַל עבר בכתוב מלא (דופן-סומר) אפשרי, אך הפִּעַל אינו מתועד. מסתבר ביותר שלפניו בניין קל, המתועד, דרך משל, בסורית ובתרגום אונקלוס כתרגום הפועל העברי מעט: יִמְעַט (שמות יב ד) יִזְעַר (תר' אונקלוס). בהיותו פועל עומד, הרי הצורה מלכתחילה בעבר צורת קִטַּל היא, כמו סִלַּק וכו'. בניבים הארמיים אמנם בדיכ צירי לפני ריש הופך לפתח, אבל כלל זה, שכוחו מצומצם אף בארמית נוצרית של איי ובארמית גלילית⁹, אינו חל על לשון הכתובת הזאת, כמוכח מן המלה "הותיר" שבסוף הכתובת; וגם כאן יש אפוא כתיב מלא לתנועה קצרה מעיקרה (דבר שהוא מחידושי הכתובת הזאת לעומת התקופה הקודמת).

טרעא – מחלה (مرض); כאן בהוראה של מצב ביש (לוי דלה וידה). שים לב לעיין בניגוד לקרף שבמלה ארקא – וחוסר עקיבות זה נמצא, כידוע, כבר בִּיב (כגון קאולי 6), ואף בירמיה י, יא.

לכלהם אנשן – בסורית, למשל, 'כל' יכולה להופיע לפני שם בלתי מיודע: 'כול אנשין'; אך כשהיא בכינוי ולפני השם, הרי השם תמיד מיודע, כמו כאן בצירוף 'וכלהם אדושיא'. אין לדעת, אם זה שימוש לשון מקורי שלא נתקיים, או שמא זה שיבוש. שים לב לצורה הקדומה של הסופית "הם" (באואר-ליאנדר, עמ' 74 ואילך, ועמ' 80).

אדושיא – מסתבר, שהצורה ריבוי מיודע היא. לפי אלטהיים-שטיל-הבלתי אהובים, אריבים. אמנם פירושם הולם את ההסבר, אך בנבניסט מתנגד לגיזרונם הפרסי. אף כאן קודם המושג לפועל.

חובד – הפִּעַל של פִּיא משמש כפִּיו, ראה באואר-ליאנדר, עמ' 139 j, i, h, 141.

3. ובכל ארקא ראם שתי – משפט קשה. שתי – מבארים כתיבה פרסית: "שמחה" (בנבניסט); ראם – לפי בנבניסט אף היא תיבה פרסית ופירושה "שלום". אף מעיר בנבניסט, ששתי התיבות האלו מזווגות לעתים בפרסית. כלומר, יש פה dvandva (צירוף של שתי מלים בהוראה אחת)¹⁰. הקושי המרתייע

9. י' קוטשר, תרביץ ל"ז (תשכ"ח), עמ' 413.

10. ראה מיצ קדרי, לשוננו ל' (תשכ"ו), עמ' 112–135.

את בנבניסט ואת גרפיני, כתיב מלא באל-ף במלה ראם, אינו קושי; השווה בתעודה מן המאה השלישית לפסה-נ: 'חמראן' (קאולי 81, 16). נוסף על כך דווקא במלים זרות עשוי לבוא כתיב מלא, למשל 'אשור' (כתובת בר-רכב) 'לאם' (= limmu בלוח טין מן המאה ה' לפסה-נ)¹¹. כן אין קושי בחוסר העקיבות (שתי בכתיב חסר) – בפרסית מופיעה אותה תנועה ארוכה (ā) בשתי המלים – דבר שאנו נתקלים בו בִּיב, למשל ארעא ליד ארקא (קאולי 6); משחין (קאולי 30, שורה 20), משחן (קאולי 31 = העתק של קאולי 30). אך ייתכן לגרוס במקום ראם גם דאם, ולבנבניסט יש הסבר גם לצורה זאת. אלטהיים-שטיל גורסים ראם ומבארים: ביוני פעיל משורש 'רום'. אם כך, מוטב לראות כאן עבר בכתיב מלא, ראה זכריה יד, י: 'וראמה וישבה'. לפי שעה הסברו של בנבניסט הוא המתקבל ביותר על הדעת בגלל ההקבלה הפרסית, היינו זיווג שתי המלים, אף על פי שגם הסבר זה אינו בגדר וודאי. ואף זי זנה – לא נתפרש כראוי, אך נראית הצעתו של דִּר-שקד: 'ואף זאת, במאכלו (לשם מאכלו) של אדונו המלך מעט הרגו'. ואף זי במשמעות 'ואף' – ראה קנדהר ב', שורה 2: [ו]אף זי טבותא; השווה כמו כן בסוגית בודהיסטית: אפוי – אידיאוגרם למלת החיבור t(y)¹².

4. קטלן – בכתיב חסר כמו בִּיב, אך אפשר גם לגרוס 'קטלן' בכתיב חסר, כמו להלן אתהחסינן (= אתהחסינן) וראה קנדהר ב' הותרין. זנה לטחוז – תבנית זו בדיוק נמרץ מצויה בבְּהִיסְטוֹן, שורה 12: לממטה [ל]מדי – on arriving in Media (קאולי, עמ' 258), ראה גם שם שורה 8: למטה = on (his) arriving. הנוסח האכדי בשורה 12 הוא ana kašadi ובשורה 8 – ana kašadu. בפרסית אין הנוסח משתמש בצורת המקור. לכאורה אדם נוטה לייחס תבנית זאת לאכדית, אך נראה הדבר שהיא זרה לאכדית. ¹³ Aro, שאינו מזכיר את בְּהִיסְטוֹן, רושם תבנית מעין זו בהוראה של 'עמד ל-', שאינה הולמת את בְּהִיסְטוֹן ואת המקום שלנו. מכל מקום הזהות בין השימוש בבְּהִיסְטוֹן ובין המקום שלנו אינה מוטלת בספק, ויהא מקורה של תבנית זו אשר יהיה. היא דומה להיות מקבילה לתבנית העברית: 'ונשאו דודו ומסרפו להוציא עצמים מן הבית' (עמוס ו, י), דהיינו בהוציאם. במנדאית מופיע תבנית מעין זו מקור בלי למִד. בשים לב לעובדה, שבכמה ניבים ארמיים, ואף במנדאית, מקור + למִד ומקור חסר למִד יכולים להתחלף, שמא אפשר לראות אותה כמקבילה לתבנית שלנו. ברור מכל מקום,

11. L. Delaporte, *Épigraphes araméens*, Paris 1912, no. 21.

12. W.B. Henning, *Handbuch der Orientalistik* I, 4 Leiden, 1958, p. 125, n.1.

13. J. Aro, *Die akkadischen Infinitivkonstruktionen*, Helsinki 1961, p. 204.

שהפירוש הוא: "(את) זה בראותם". המושא קודם למקור, ראה ארמית מקראית (באור-ליאנדר, 300–302)¹⁴.

אתהחסינן – חסן בהוראת חסל (להיגמל) מופיע רק פעם אחת, בתרגום יונתן לבראשית כא, ח. הבניין = אתאפעל – שהוא בנין חוזר וסביל להפעל. מכאן אנו למדים אפוא, שכדרך שאפעל הריהו גלגולו של הפעל, כן אתאפעל של אתהפעל. אמנם הצורה מופיעה כאן בירד: "אתהחסינן", אך ייתכן שגרמה לכך צורת הפעל. זה התיעוד הקדום ביותר של בניין אתהפעל. בצורה זו יש חידוש נוסף: הכוונה כנראה אל *אתהחסינן בכתוב חסר. זהו אפוא המקרה הראשון לתוספת גוין בעבר גוף שלישי ברבים, כדרך שמצאנו בסורית, במנדאית ובארמית גלילית¹⁵. ומכאן שהצורות המקבילות באידיאוגרמות של פהלי, עשויות להיות צורות ארמיות (ולא צמחו בהכרח בתוך הפהלי כתוצאה של תהליכי אנאלוגיה)¹⁶.

5. (אלך) אנשן – שוב צורה בלתי מיודעת במקום מיודעת. פתיובת – הגרסה אינה ודאית; אפשר לגרוס גם פתיורת והוראתה "המעונים". ואילו פתיובת = patizbāta* הפרסית, שבהוראתה נחלקו החוקרים. לפי בנבניסט "אסורים"; Nober מפרש "עקפו", כלומר נמנעו (לעשות זאת). ובכן הן הגרסא והן ההוראה מסופקות.

כנם – מפרשים = כְּנָמָא = "לאמר". כנם מופיעה כמשוחררת בקרלינ 11 שורה 2. אך התרגום similarly אינו הולם את התיבה. שמא מותר להשוות גם = נמי בתלמוד בבלי, "גם". הכ־ף תהיה אותה כ־ף מיותרת, המצויה לא מעט ב־ב, ראה פירושו של קאולי (בשם זיידל) לפאפירוס מס' 16, שורה 5, ושם כמה דוגמאות.

פרבסת – שוב ההוראה אינה ברורה. לפי היוונית ἀκρατεῖς פירושה "אלה שאינם מושלים ברוחם", אך צריך לאנוס את התיבה הפרסית כדי להלום הוראה זו (ראה בנבניסט).

6. פרבסתי קשור בפרבסת; לפי ההקשר פירושו "עול". הופתיסתי – אחת התיבות הפרסיות שקריאתן והוראתן אינן מסופקות: "משמעת יפה", וראה לעיל כתובת טקסילה. לאמותי – צורה משונה, בהשפעת אבוהי, אך אין לקבוע בודאות שהיא

14. מעניינת היא ההשוואה עם "פגרה זי אחיקר זנה למחזה" (אחיקר, שורה 63) –

אך כמובן הקונסטרוקציה שם שונה בתכלית.

15. ראה ספרי דקדוק לסורית ולמנדאית וכן י קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית,

עמ' 10.

16. Henning, *op. cit.*, (n. 12), pp. 35–37.

משובשת; שתי התיבות הרבו להשפיע זו על זו, והשווה במעלולה emmai (אמי), eppai (אבי)¹⁷.

מזישתאי – תיבה איראנית ביידוע ריבוי של ארמית: mazišta – הנדול ביותר; מזישתאי = 'הוקנים'. הסדר 'מזישתאי אנשן' נראה פרסי. שים לב לאי-ההתאמה ביידוע.

7. איך אסרהי – 'איך' = 'איך די'. השפעה איראנית(?) שבה אותה תיבה ku (באידיאוגרם 'איך') משמשת גם כמלת שאלה וגם כמלת חיבור. [אנאלוגיה לאותו שימוש של איך ניתן למצוא, למשל, גם בסוגדית: במאניכיאית c'nw משמש גם במשמעות 'איך' וגם במשמעות 'כמו' – ש-ש].

איך אסרהי חלקותא – הרושם שלנו, שהצירוף הזה היא תרגום שאילה של צירוף פרסי. אנו סבורים, כי אסרהי כתיב חסר בשביל *אסרהי. השווה אתההסינן. חלקותא, כנראה, ריבוי על משקל -ִתָּה – ריבוי שהוא מצוי בארמית, אך, יש להודות, לא בתיבה הזאת. אסר בפרסית המודרנית = bandan to bind, fasten, אך גם to propose, desire, design¹⁹. אמנם אין בידינו תיעוד לפרסית בינונית ולפרסית עתיקה, אך בשים לב, דרך משל, לשימוש האנגלית... bound to = קשור, היינו מחויב בדבר, אולי לא יהיה נועז מדי להניח הוראה זאת לגבי התקופה הנדונה. חלקותא, מן 'חלקא' = גורל בסורית (השווה ישעיהו נו, ו: בחלקי נחל חלקך הם הם גורלך). השם הפרסי -baga = 'אל', באווסטית -baxta 'גורל', בסאנסקריט -bhága 'המחלק (מזל טוב)'²⁰. וראוי גם שנוכח את התיבה baxt 'גורל' בפרסית חדשה, מאותו שורש סאנסקריטי. על יסוד זה אפוא אנו מתרגמים 'כפי שגורו האלים'. ויש להעיר, כי דעת דופון-סומר סייעה לנו בהבנת התיבה הזאת.

לא איתי דינא – 'אין דין ודברים'. 'לא דין ולא דבר' משמש בארמית של יב 'אין ערעור' (כן גם ברוך לוי)²¹, ויש גם הקיצור 'ולא דין'. ומכאן קיבל הצירוף, כמו בלשוננו, הוראה של מחלוקת.

Th. Nöldeke, *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1904, pp. 69–72.

I. Gershevitch, *A Grammar of Manichean Sogdian*, Oxford, 1954, §§1543, 1596.

F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, London, 1957, s.v. (הדפסה חדשה של מהדורת 1892).

R.G. Kent, *Old Persian*, New Haven, 1950, p. 199; P. Horn, *Grundriss der neupersischen Etymologie*, Strassburg, 1893, p. 43.

B.A. Levine, *JAOS* 87 (1967), p. 186.

כלהם אנשן חסין – כפי שפרש אל נכון דופון-סומר מ'חסיא' הסורית –
 'צדיק, חסיד', שוב תואר בלתי מיודע ליד שם מיודע.

8. הותר – הכתיב המלא ביו"ד בתנועה קצרה לפני רי"ש; ראה למעלה.
 ואוסף יהותר – הצורה קשה; היינו מצפים לצורת העתיד 'ויוסף יהותר'.
 הופטזור קורא 'יאוסף יהותר', [בקנדהר II כתוב '...אף הותרין ויהותרין...'],
 חה תרגומו הארמי של הטקסט בפראקריט, המופיע בכתובת העמוד מס' VII
 שורה 32, *vadhītā ca vadhīsamti ca*, דהיינו 'וגדלו ויגדלו' (הציות לאב
 והציות לאם) – ש"ש]. בהתחשב בטקסט זה ובנוסח היווני של קנדהר I (יחיו
 חיים מועילים וטובים יותר) יש להבין את 'הותר... ואוסף יהותר' ברוח
 דומה. הותר כאן ההוראה 'ולהשיג יתרון', וכך בסורית וכך בבראשית מט,
 ד: פחו כמים אל תותר.

גד בן עמי צרפתי

הכתובות הפניקיות והפוניות של מושבות המערב

M. G. Guzzo Amadasi, *Le iscrizioni fenicie e puniche delle colonie in occidente*, Roma, 1967, pp. 209 + 18 (ציורים) + LVII (לוחות).

את המניעים לעריכת הספר הזה ואת הנימוקים להיקפו מבארת המחברת בדברי המבוא, וזו לשונה: "חשבנו למועיל לאסוף בחיבור אחד את כל הכתובות הפניקיות והפוניות שנמצאו במושבות שבמערב (להוציא את אלה שבאפריקה), שרק חלק מהן פורסמו ב-Corpus Inscriptionum Semiticarum, ואילו היתר יצאו לאור בכתבי עת שונים ובכרכים שלא תמיד קל להשיגם. על הכתובות שמן המושבות הוספנו בנספח את התעודות הבאות מארצות המערב שהיו בקשר מסחרי או מדיני עם העולם הפניקי (כתובת פֶּלְסְטְרִינָה וכתובת פִּירֶנִי); יתר על כן, לשם שלמות גיאוגרפית, גם את הכתובות של מארסיי ושל אביניון, אף על פי שמוצאן של תעודות אלו הוא, לפי הנראה, קרתגו. אולם לא כללנו באוסף זה את הכתובות שנמצאו ביוון, כי הדעת נותנת שאלה ייחקרו יחד עם הכתובות של פניקיה ושל קפריסין."

כהגשמה של תכנית זו מונח לפנינו ספר הדור, המכיל למעלה מ-200 כתובות, והוא מחולק לארבעה פרקים, לפי מקומות המוצא של החומר האפיגרפי: 1. מלטה, 2. סיציליה, 3. סרדיניה, 4. ספרד; כל פרק מחולק שוב לשלושה סעיפים: כתובות פניקיות ופוניות, כתובות גֵּיאֵר־פוניות, טביעות חותם על גבי כדים (חוץ מן הפרק על סרדיניה, שלא נמצאו בה טביעות על כדים). בסוף בא הנספח ובו ארבע כתובות, שתיים מצרפת ושתיים מאיטליה. חבל שמספור הכתובות מתחיל מחדש בכל אחד מן הסעיפים, במקום להיות שוטף מראש הספר עד סופו, ודבר זה מחייב מראי מקומות מסורבלים, כגון "סרדיניה, גֵּיאֵר־פוניות, 4", במקום שיהא די במספר אחד בלבד (כמו באוספים של קוק, דונר־רוליג, וכיוצא בהם). פגם זה אינו אלא פורמאלי־חיצוני, אך הוא פגם לא מבוטל בספר המיועד בעיקר להיות ספר עזר וספר עיון.

הדיון על כל כתובת ערוך לפי המתכונת המקובלת בספרים מסוג זה, והוא מכיל: א) תיאור הכתובת, פרטים על גילוייה ועל מקום הימצאותה הנוכחי, מקום וזמן מוצאה ונתונים כלליים אחרים; ב) ביבליוגרפיה; ג) תעתיק בכתב עברי מרובע; ד) תרגום לאיטלקית; ה) פירושה הערות. כמעט לכל כתובת ניתן תצלום – והתצלומים הם בדרגה טכנית גבוהה, יפים וברורים, עד כמה שטיבם ומצבם של הממצאים מאפשרים זאת, וע"י כך אפשר ברוב המקרים לבדוק על פיהם את התעתיקים המוצעים בספר. לפעמים במקום התצלום (או נוסף עליו, כגון סרד' ג'פ 8) בא ציור, ורק למספר מועט

של כתובות אין עדות חזותית כלשהי (כ-17 במספר, ביניהן כתובות שאבדו, ואינן ידועות אלא מתוך ספרות מחקר ישנה).

גוצו אמאדאזי מסכמת בפירושה את כל מה שנאמר על החומר האפיגראפי הנדון הן באוספים הקודמים הן במאמרים בודדים, ואף מצטטת ספרים כוללים, כגון ספרי הדקדוק של פרידריך ושל האריס, ומביאה שפע ידיעות המבארות את הכתובות מבחינה היסטורית, דתית-פולחנית, לשונית, כלל-תרבותית. דבריה קצרים וממצים. אפשר לטעון שפה ושם החמיצה הודמנות להשיג על דברי קודמיה ומסרה את מסקנותיהם בלי להעיר דבר. לא מובן לי, למשל, מדוע לא שם איש לב לכך (עד כמה שידוע לי), שאם 'איל' שבתעריף מארסי (שורות 5 ו-9) מקביל לעברית 'איל', הרי שיש כאן חריג בפוניטיקה הפניקית מחמת קיום הדיפתונג. כמו כן בשורה 1 של אותה כתובת ממשיכים להשלים '[חלצ] בעל' כשם השופט הראשון, בעקבות CIS, ללא סמך ודאי, שכן משורה זו אין אנו למדים אלא שכאן שם תיאופורי המסתיים ב-'בעל' (ריש כאלה בפניקית ובפוניט למכביר), ואילו בשורות 18-19, שבהן חוזרים שמות השופטים, חסר חלק הכתובת שבו היה רשום שם זה; ואם מקיימים את הקריאה שב-CIS, שסמך על שרידי האותיות, יש להזכיר את נימוקו: *caudae litteratum deletarum*: [חלצ]בעל *nos cogunt legere*. אלה, וכיצא באלה, הם דברים המתגלגלים מספר לספר, ללא בדיקה. מצד שני, המחברת קראה את האותיות האחרונות של הכתובת סרד' 36 (עמ' 117) 'וח', בלי שתזכיר לפחות את הקריאה 'כהן' שאצל דונר-רוליג (מספר 65), שהיא סבירה לפי צורת האותיות (ראה לוח 44) ולפי העניין. ברור, כי המעלה המיוחדת של הספר היא שלמותו. המחברת טרחה וחיפשה את כל החומר האפיגראפי הבא מן התחום שקבעה לעבודתה, והביאה אותו אל חיבורה. האפשרות הניתנת בזה לחוקר למצוא בכרך אחד חומר שהיה עד כה מפוזר בספרים ובכתבי עת, בוודאי רבת ברכה היא.

אולם מחמת שאיפה זו לשלמות זכו כאן לאיסוף ולטיפול, לדין רחב, לציור או לצילום, כתובות שאין בהן ממש. כ-20 מן הכתובות שבספר אין להן פענוח ודאי, או אפילו פענוח כלשהו (ראה: מלטה 7, 28; מלטה ג'פ 3, 12; סרד' 8, 11, 21, 22; ספרד 5, 9, 13). למעלה מ-50 כתובות יש בכל אחת מהן אות אחת, או שתיים או שלוש אותיות, שאינן מצטרפות למלה ברורה, והוא הדין לכל טביעות החותמות. כתובות אחדות אבדו, לאחר שנתפרסם גילויין, ולא נשאר מהן אלא זכר או סרטוט לא ברור. כ-40 כתובות אין בכל אחת מהן אלא מלה אחת או שתיים, ולעתים אף אלו בלתי ברורות. יש דבר מה מוזר, כאשר בעמ' 37-38 אנו נתקלים בשורה של ארבע כתובות (מלטה 27-30), שעל אחת מהן נאמר 'קריאה מתקבלת על הדעת אינה אפשרית' (מלטה 28), ועל אודות האחרות ניתנות רק השערות קלושות. או כאשר בעמ' 100-101 ניתנים תיאור וציין ביבליוגראפי של שתי כתובות (סרד' 21, 22) אשר נתגלו בשנת 1875 ואחר כך אבדו, והמפרסם הראשון לא נתן ציור של הכתובת או שנתן

רק סרטוט בלתי קריא. והנה תעתיקיהן של 17 כתובות רצופות שבעמ' 43-51 (מלטה ג'פ 2-18): 'שאפ..יתנ... 'זי 'זי 'זי 'שפט' 'אנתגש' 'אגסלו... 'זי 'זי 'זי 'זי 'בנעססת' 'אמל... 'מא' 'ממעץ' 'נבל זכא... / ...פת... 'עש..הל / ז. / ... 'אין כל ספק, שעצם העובדה שבמקום מסוים נמצאה כתובת פניקית או פונית חשובה היא, אם לא מבחינה לשונית, לכל הפחות מבחינה היסטורית וגיאוגרפית, וראויה להירשם. וכמו כן ברור, כי מלה שאין מבינים את משמעותה היום, תתברר אולי מחר לאור ממצאים נוספים וידיעות חדשות. אולם נשאלת השאלה, אם לא היה אפשר למסור שברי כתובות אלו בצורה יותר מרוכזת, בלי ליחד להם עמודים על עמודים. לעומת זאת היה כדאי להוסיף לספר מפות גיאוגרפיות, שיראו את התפוצה של הכתובות, ולוח השוואה של צורות האלפבית.

הכתובות, שיש בהן יותר משורה אחת, הן כ-40. מהן חמש דו-לשוניות (מלטה 1, bis; סיציליה 12 - פניקית ויוונית; סרד' ג'פ 5 - פונית ולאטינית; נספח 2 - פניקית ואטרוסקית [?]) ואחת תלת-לשונית (סרד' 9 - פניקית, לאטינית ויוונית).

דבר משונה במקצת הוא, שדווקא בין ארבע הכתובות הניתנות בנספח נמצאים הנתחים השמנים ביותר, והן תעריף מארסיי וכתובת פירגי המפורסמת, אשר נמצאה בשנת 1964 ובעת עריכת הספר (1966) מנתה הביבליוגרפיה שלה כבר 25 מאמרים! (ראה את הסקירה עליה של יוסף נוה, לשוננו ל [תשכ"ו] עמ' 235-236).

לפי תוכנן, הכתובות שבקובץ הזה הן בדרך כלל כתובות הקדשה, כתובות קבורה, וכתובות זיכרון. מבחינת הזמן, לפי התיארוך שהמחברת מקבלת, הן משתרעות מהמאה הח' לפני סה"ג (סרד' 1, 3, 18; ספרד 16) עד המאות ב'-א' לפני הספירה, ויש גם כתובת המיוחסת למאות ב'-ג' לספירה (סרד' ג'פ 8); רוב החומר מתרכז במאות שמן הד' עד הא' לפני הספירה. אשר לחלוקה הגיאוגרפית - אפשר לתאר אותה בלוח זה:

ס"ה	טביעות חותם על כדים	כתובות גיאוגרפיות	כתובות פניקיות ופוניות	
57	1	19	37	מלטה
72	52	2	18	סיציליה
53	—	10	43	סרדיניה
25	6	3	16	ספרד
4	—	—	4	איטליה וצרפת
211	59	34	118	ס"ה

בסוף הספר באים מפתחות המלים (1. שונות, 2. שמות אנשים, 3. שמות אלים, 4. שמות מקומות, 5. טביעות על כדים, 6. קיצורים וראשי תיבות, 7. מלים יווניות, 8. מלים לאטיניות) ולוחות השוואה בין מקום הכתובות באוסף הזה ומקומן באוספים שקדמו לו.

מלבד היותו מהודר בכל פרטיו, הספר אף מוגה בהקפדה רבה. בכל מה שעיינתי בו, לא נתקלתי אלא בטעויות דפוס מועטות, ואלה הן: עמ' 20, שורה 12 מלמטה, במקום Sard. 12 צל' 17 Sard.; עמ' 122, שורה 2 מלמטה, במקום 'ql צל' ql; עמ' 131, שורה 3 של הכתובת מס' 6, במקום 'עברמלקרת' צל' 'עבדמלקרת'; עמ' 134, בשורה 4 של התרגום האיטלקי של הכתובת חסר סוגר מרובע, וצל' e; עמ' 135 שורה אחרונה, מראה המקום של הכתובת צל' 36, ולא 27; עמ' 173, שורה 13 מלמטה, יש לתקן את התעתיק כך שיהיה mas'ēt; עמ' 200, טור ימני, שורה 12, במקום App. 2 צל' 4 App. לוח הקיצורים הביבליוגרפיים (עמ' 11-13) טעון השלמה, כי חסרים בו כמה קיצורים המשמשים בגוף הספר, כגון:

Harris = Z. S. Harris, A Grammar of the Phoenician Language, New Haven 1936.

KI = M. Lidzbarski, Kanaanäische Inschriften, Giessen 1907.
 דווקא מתוך הנקודות השליליות הבודדות שראיתי צורך להעיר עליהן, בולטת העובדה שהספר בכללו מצוין בתכניתו ובביצועו, ויש לברך עליו את מחברתו.

על מחקר אחד בלקסיקוגרפיה משווה

Alfred Guillaume, *Hebrew and Arabic Lexicography* [,] *A Comparative Study*, Reprinted from *Abr-Nahrain*, Vol. i-iv (1959-1965), Leiden, E.J. Brill, 1965, 35+35+10+18 pp.

בשנות 1959-1965 פירסם א' גיום ארבעה מאמרים בעיתון המדעי האוסטרלי "עבר-נהרין". מאמרים אלו הוצאו כעת בצורת ספר, מבלי שהוכנסו בהם אילו שינויים שהם: אף העימוד נשאר כמות שהוא, וזה גורם קשיים לא-מעטים לקורא, אף כי היה אפשר לתקן על נקלה לפחות מעוות זה. לכן אין זה מן המלאכות הקלות לצטט מן הספר: אציין את המאמרים השונים באותיות א-ד (כגון: א 30 מוסב למאמר הראשון עמ' 30; ג 7 למאמר השלישי, עמ' 7). אין צורך לומר, שארבעת המאמרים לא אוחדו באשר לתוכנם. ולא זו בלבד שהקורא מרגיש בשינויי תפיסה מסוימים, אלא שהרשימות האלף-ביתיות שבכל מאמר ומאמר נשארו בנפרד, ועל המעיין המחפש מלה לעבור על כל אחת מהן.

המאמרים צמחו מתוך הערות ערביסטיות, שהוסיף גיום לעותק מילתם של Brown-Driver-Briggs שבידו, כשהוא משתמש גם במילתו של L. Koehler עם ההוספות, שהוסיף עליו W. Baumgartner. תפיסת היסוד של גיום היא, שלעיצורים העבריים הקבלות נוספות בערבית על אלו המקובלות אצל החוקרים. בתחילת המאמר הראשון (א 4) הוא מביא את טבלת ההקבלות הבאה:

ג = כ	ע = א	ש = ש
ג = ח	ף = ח	ש = פ
ד = ט	ף = כ	ש = ז
ח = ע	ק = כ	ש = ז
ך = ק	ק = ח	ת = ד
ס = פ	ש = פ	ת = ט

אולם ברשימה זו לא סגי. בהמשך מאמרו מגיע גיום למסקנה, כי יש עוד חילופים אחרים בין עברית לערבית. כך עשויה, למשל, ד להקביל לז (ב 6), ק ל ח (ב 9), ח ל כ (קרא שם דוח במקום דוח) ול ק (ב 11), מ ל ח (ב 13), כ ל ג, ס ל ש (ב 14), ה ל ג, נ ל ב (ב 25), ח ל ב (ד 7), ק ל ח (ד 9), ל ל מ ור ל ע (ד 10), י ל ח (ד 12), כ ל ג, ו (קרא שם שחה במקום שהה) ל ב (ד 13; על התחלפות ח-ב עי' כבר לעיל). אין אפוא פלא, שבמאמרו האחרון (ד 1) הוא מצביע (מתוך הסכמה גמורה!) על כתאב אלאבדאל של אבו-ט-טייב אל-חלבי (הוצאת האקדמיה הערבית של דמשק), אשר

גיום מעריכו מאוד, ואומר, שלפיו לג' 21 שינויים, לך 32 ול' 26. והוא ממשיך מתוך רצינות גמורה, כי על זה יש עוד להוסיף, שכל העיצורים האלה עשויים להיות נתונים לשיפול אותיות. אני מניח לקורא, הלמוד במכמני הקומבינציה והפרמוטציה המתמטית, לחשב, מה מספר האפשרויות, אשר שורש עברי וערבי יכולים להתגלות בהן. נכון, במאמר הרביעי (ד' 2) מגלה גיום לפתע, שאין לראות בהתאמות עיצורים אלו רק (1) התחלפות הגאים הקרובים מבחינה פוניטית; הוא טוען, שהן עשויות לשקף גם (2) הרחבת שרשים דו-עיצוריים; (3) חילופים דיאלקטיים; אולם (4) אף יתר המקרים ראויים לעיון, ייראו מפוקפקים כאשר ייראו במבט ראשון (כך!). אין להפריז בערכם של מעתקי הגאים בלשונות שמיות, כי בלשונות שמיות היווה הבדלים דיאלקטיים רבים (א' 4). גם על הארמית דעות מקוריות לגיום: הוא קובע (ד' 1), כי רק ב-88 מקרים לא הצליח למצוא שורש ערבי מקביל לשורש עברי, אולם רק ב-67 מהם יש להשתדל באמת כדי לגלות את המקבילות; 21 מקרים שייכים לספרות שלאחר הגלות, כלומר לתחום ההשפעה הארמית, זאת אומרת (אני מצטט!) "ללשון שהלכה בדרכה המיוחדת וסטתה מן הזרם העתיק יותר של הגיזרון השמי" (!!!).

הבאתי באריכות את דעות גיום ואת המסקנות, שהוא מסיק מהן, כי גדמה לי, שהן בחינת הביקורת הנמצאת ביותר על הספר שלפנינו. לא זו בלבד, שיש לגיום דעות משונות ביותר על מעמד הארמית, כאילו הארמית סטתה מן הזרם העתיק יותר של הגיזרון השמי; לא זו בלבד, שהוא קובע, שאין להפריז בחשיבות מעתקי ההגאים בתחום הלשונות השמיות, מפני שיש בהן להגים – כאילו לא היה מחקר הלהגים המפותח ביותר דווקא בתחום הלשונות ההודו-אירופיות, אשר חוקריהן הם שפיתחו את מושג מעתקי ההגאים; ולא זו בלבד, שמבחינת המתודה אין גיום רואה את מושג התחלפויות ההגאים ברורות, ורק במאמר הרביעי מתחיל הוא להתחשב באפשרות של הרחבת שרשים דו-עיצוריים, וכו'; אלא שנוסף על כך הוא מגיע למספר אבסורדי בהחלט של אפשרויות התאמה בין עיצורים עבריים וערביים, כשהוא גרר באופן בלתי-מדעי אחרי ספר כמו כתאב אל-אבדאל: מוכן אני להודות ללא הסתייגות בחשיבות הספר הזה כאוסף חומר, אבל כלום רשאים אנו לראות התחלפות בכל מקרה, שבעל כתאב אל-אבדאל רואה אותו כך?! לו צדק גיום, היה פירוש הדבר, שהיינו מוזנחים כל גישה שיטתית ופותחים פתח לאנארכיה גמורה. ואז מוטב היה להניח למחקר האטימולוגיה בכלל. אולם לשמחתנו אין גיום צודק: תורתו (אם מותר לקרוא למדרש מלים בשם זה) מבוססת על אי-הבנה מוחלטת במהותם של מעתקי ההגאים ובאופיין של הלשונות השמיות, על בלבול המושג של ההתחלפות הפוניטית ושל הרחבת שרשים דו-עיצוריים, וכן על דרש-מדעי כביכול, אשר דחה לחלוטין כל גישה שיטתית, אף כי רק היא מאפשרת טיפול מדעי בתחום הגיזרון כמו בתחומים אחרים.

גישתו הבלתי-מדעית של גיום פוגעת אף באותו המיעוט של גיזרונות, אשר אינם משקפים התחלפויות הגאים רחוקות ביותר. ד' 5 הוא מסביר "חגים-שמ"א ל' 16 בהוראת

שכב אישה לפי سَجَّ הערבית. אינני נכנס לקשיים, שפירוש זה מעורר. אולם מבחינה לשונית, היה גיוס צריך להעלות את בעית מלות היחס: בערבית הפועל הוא יוצא, ואילו בעברית הוא מצריך ב. יודע אני, כי רק בגלל זה עדיין אין הכרח לדחות את פירושו של גיוס, אולם מבחינת השיטה יש לטפל בבעיה זו. במקרים אחרים יש שדיעותיו הפילולוגיות של גיוס בתחום העברית והערבית אינן מספיקות, והן מביאות לידי טעות. כך הולך גיוס (ד 9) בעקבותיו של קיהלר, שפקפק, אם לא לגזור מִצַּח מן השורש צ ח ח, ומציע את השורש وضح . אולם גיזרון זה מעורר בעיות רבות. ראשית (זה מוסב גם על גיזרוננו של קיהלר) – נגינת מלעיל, הנטייה והשם הנגזר מִצַּחָה – כולם מוכיחים, כי המ' שורשית. היה אפשר להסביר זאת כתצורה תניינית מן השורש המשני מ צ ח. אולם אם כן, לא היה מקום להשוות את מִשְׁרִים בכתיב חסר (משלי א, ג), שהרי אז מִצַּח תצורה תניינית היא. אבל אף אילו היה מִצַּח תצורה ישירה של י צ ח = وضح , גם אז לא היה מקום להשוואה, כי מִשְׁרִים בלי י' הוא כתיב חריג חד-פעמי, ואילו מִצַּח לעולם לא ייכתב ב"י! – א 16 מביא גיוס את تَابِت כהקבלה ליתבה, מבלי לדעת, כי לפנינו מלה ערבית שאולה, עי' למשל A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, Baroda 1938, עמ' 88–89.

אף כי ספר זה מכיל גם הצעות הראויות לעיון (עי' למשל לחוקי ד 8), הרי ברובו אינו בחינת התקדמות במחקר הגיזרון השמי בכלל, והמקראי והערבי בפרט.

על מונחי המתמטיקה בימי הביניים

גד בן-עמי צרפתי, מונחי המתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימי הביניים, ירושלים, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשכ"ט, י"ב, 266, xiv עמודים.

מיותר להדגיש לפני קוראי "לשונו" את הצורך במונוגרפיות היסטוריות-בלשוניות על סוגי מקצועות שונים בתולדות הלשון העברית. חשיבותן של מונוגרפיות מעין אלו נקבעת על ידי שני גורמים: מעמדו של המקצוע הנידון בתולדות התרבות ותרומת לשונו להתפתחות השפה העברית.

ספרו של צרפתי צמח מתוך דיסרטציה באוניברסיטה העברית על לשונם של החיבורים המדעיים העבריים של ימי הביניים בהדרכת ח' רבין (ע' עמ' ט). מכאן תובן התעניינותו בלשון המדע בכלל (המבוא, עמ' 2 ואילך), אשר המתמטיקה אינה אלא ענף ממנו. ומאחר שלא צמח מדע המתמטיקה בעברית אלא מתוך מגע הדוק ביותר עם התרבות הערבית-המוסלמית ועל כן מרובים בו ביותר התרגומים (ע' במיוחד עמ' 166–214), טבעית היא התעניינותו של הספר בבעית התרגומים בכלל (ע' עמ' 166 ואילך). יוצא, כי נושאו של הספר רחב מאשר היה אפשר לשער על פי כותרתו, ובייחוד כשפרקים א' וב' (עמ' 14–44) מוקדשים למתמטיקה בלשון המקרא ובלשון חכמים. אולם למרות זאת עיקר הספר מתאר את מונחי המתמטיקה שבספרות המדעית שבתחום השפעתה של התרבות הערבית-המוסלמית, ויש לראות בו בעיקר תרומה למחקר העברית המדעית המשוערבת של ימי הביניים.

עובדה זו קובעת אפוא את מעמדו של הספר במפת המחקרים של הלשון העברית. מבחינת תולדות התרבות רבה ביותר חשיבותו של המדע הערבי-המוסלמי (כולל את מדע המתמטיקה), אשר ירש את חכמת יוון והעבירה אל עמי אירופה (ע' עמ' 1). בתוך זה נועד ליהודים מקום כבוד. הן בין כתבי-יד עבריים (ע' עמ' 1) והן בין ערביים-יהודיים בולט מספרם המפתיע של ספרי מדע (פילוסופיה בכלל זה), ומסתבר, שהמדע היווה את היסוד התרבותי המשותף לבני הדתות השונות שבתרבות המוסלמית¹. מספרם ומשקלם היחסי הרב של היהודים בהעברת המדע היווני למערב מוסברים גם על רקע העובדה

1. J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic...*, ע' 36.

שהיהודים היו לא רק שותפים שווים בתנועה הכללית של העברת מדע זה, אלא שהיה להם עניין מיוחד בה: הם השתדלו למסור לאחיהם היהודים שבצרפת ואשכנז את הישגי המדע הערבי (עי' עמ' 63). מבחינה זו עוסק הספר שלפנינו בנושא תרבותי חשוב ביותר.

פחותה חשיבותה של לשון המדע בכלל, ושל מונחי המתמטיקה בפרט, להתפתחות הלשון העברית. אין ברצוני, כמובן, לטעון, כי לשון זו נשארה בלי השפעה בכלל. הסגנון המשוערב היה, למשל, בעל השפעה גדולה מאוד על לשונו של לוי בן גרשון, המתמטיקאי היהודי המקורי החשוב ביותר של ימי הביניים (עי' עמ' 220 ואילך), שחי בסוף המאה השלוש עשרה ותחילת הארבע עשרה בדרום צרפת, ולא ידע את הלשון הערבית אלא ידיעה מעטה (עי' עמ' 227). וכן מורגשת השפעת סגנון זה אף על רנ"ק ועל שלמה מימון (עי' שם, הערה 38). אין זאת אלא ש־לשון תרגום נהפכת בתנאים מסוימים לניב קבוע של מקצוע ספרותי מסוים, ובניב זה סימני הלשון המשפיעה מוסיפים להתקיים, גם אחרי שנותק המגע הישיר עם לשון זו. אך על אף כל זאת, מעמדה של הלשון המשוערבת בתולדות העברית אינו אלא צדדי למדי.

בין מחבריהם ומתרגמיהם של חיבורים מתמטיים אפשר להבדיל שתי אסכולות. המחברים המקוריים היו בדרך כלל חפשיים מעריסמים גסים, ולפעמים היו פוריסטים ממש. מייסדה של אסכולה זו והאיש המרכזי בה הוא ללא ספק אברהם בר חייא, אשר חי סביב 1100, ואשר לו מקדיש צרפתי בצדק את הפרק הארוך שבספר (פרק ד', עמ' 61–129). אמנם הוא לא היה הוגה דעות מקורי, אך היה בעל מחשבה בהיר ומסודר (עי' עמ' 65). אף כי לשונו מבוססת בדרך כלל על לשון המשנה בצורתה המאוחרת שקיבלה באירופה, בהוספות מעטות מלשון השירה הספרדית, בהשפעה קלה מצד הערבית (עי' את דברי ח' רבין, המצוטטים בעמ' 111), הרי דווקא בתחום המונחים לא־מעטות הן המלים המקראיות, שהוא החיה אותן (שם). פוריסט יותר ממנו היה אברהם אבן עזרא (במחצית הראשונה של המאה השנים־עשרה). כפרשן המקרא נטה אל לשונו, וכן נתנה בו את אותותיה העובדה, ששפת תרבותו אמנם הייתה ערבית, אך את ספריו חיבר מחוץ לתחום השפעתה. על כן מתגלה אצלו פוריות כפול (עי' עמ' 131): התרחקות מהשפעת הערבית לצד הלשון העברית המקורית, ואף התרחקות – בתוך העברית עצמה – מלשון המשנה לצד לשון המקרא. לא רק שאין מוצאים את המלים השאולות המעטות, שהשתמש בהן בר חייא, אלא אף ממעט הוא בתרגומי שאילה (שם). לעומתו מבוססת לשונו של הרמב"ם, כידוע, בעיקר על המשנה (עמ' 156).

שונה לגמרי הייתה אסכולת המתרגמים, אשר הטביעו התיבונים עליה את חותמם (פרק ו', עמ' 166–214). כידוע (עי' את דברי רבין, המצוטטים עמ'

167), הם מוניתחים בקביעות את קווי האופי המיוחדים לסגנון ולתחביר של הלשון העברית, ושואפים לתרגם תרגום סטיריאויטיפי, לא רק באשר לבחירת המלים, אלא גם בשטח הדקדוק והתחביר. לעתים קרובות נדמה לקורא, שהוא קורא טקסט ערבי במלים עבריות.

הספר מסתיים בחמישה מפתחות, של מבחר מונחים נרדפים, של ימי הביניים, מונחים ערביים, מודרניים ואנגליים. לעומת זה חסר מפתח של נושאים. צרפתי גילה למען הפילולוגיה העברית את ספרות המתמטיקה של ימי הביניים, ואנו אסירי תודה לו על כך.

וכאן כמה הערות בודדות:

צרפתי מכיר (ע' עמ' 13), כי כדי להגיע למסקנות מבוססות סופיות, יש צורך להקדים שני מפעלים אחרים: מחקר לשון המתמטיקה הערבית מצד אחד והוצאה ביקורתית של הטקסטים המתמטיים העבריים מצד שני. מאחר שעדיין לא נעשו שני דברים אלו, הרי אל לנו לראות את כל מסקנותיו של צרפתי כסופיות. כך למשל (ע' עמ' 188) מביא צרפתי את השערתו של שטיינשניידר, כי שני התרגומים של אוקלידס, שהאחד מהם מיוחס בפתיחתו ליעקב בן מכיר, והאחר בקולופון לבן-דורו ובן-משפחתו משה בן תיבון, אינם אלא תרגום אחד. שהרי אין להניח, כי ספר אחד נתרגם באותו זמן ע"י שני חכמים בני משפחה אחת. שטיינשניידר הוסיף לשער (עין שם), שאולי אחד המתרגמים התחיל בו – יעקב בן מכיר בעל הפתיחה, והשני סיימו – משה בן תיבון בעל הקולופון. אך צרפתי דוחה (ע' שם) את ההשערה, שיעקב בן מכיר רק התחיל את התרגום, שכן מצא כתב-יד, המייחס את התרגום בקולופון ליעקב בן מכיר, ואומר בצדק, שכל אחד משני המתרגמים תרגם את הספר בשלמות. אולם הוא מרחיק לכת וטוען, שתרגומיהם יצאו מתחת ידיהם דומים ביותר זה לזה מחמת דבקתם המילולית במקור המשותף, ואחרי כן טשטשו המעתיקים את הקווים המיוחדים לכל אחד מהם. הוא ממשיך לטעון, כי לא מן הנמנע, שאחדים מכתבי-היד מורכבים מקטעים לקוחים משני התרגומים, ואף מביא הוכחה לטענתו זאת. אף כי דברי צרפתי על *textus conflatus* מתקבלים על הדעת, רחוקה השערתו, כי בגלל השתייכות שני המתרגמים לאסכולה אחת יצאו תרגומיהם דומים ביותר. לכאורה מסתבר יותר, כי התרגום המאוחר יותר אינו אלא עיבודו של הראשון, ומכאן דמיונם הרב. מהדורות מתוקנות כאלה מצויות בספרות המתרגמים, ובדומה לזה קרה ל"חובות הלבבות" ולקאנון של אבן סינא (המצוטטים ע"י צרפתי עצמו באותו ההקשר בעמ' 189). אח"כ כפי הנראה עורבבו שתי המהדורות, כפי ששער צרפתי. אך אין, כמובן, להגיע למסקנות סופיות, לפני שתוצא מהדורה ביקורתית של התרגום.

המעצק הסימנטי של ברהאן מ-הוכחה על ידי גס' ל-הוכחה על ידי תהליך

הגיוני' (עמ' 84) הוא אשר גרם למעתק הסימנטי המקביל של "אות" העברית. על כן מן הראוי למיינו עמ' 123 לא ב-שאלת משמעות חופשית, אלא ב-שאלת משמעות על יסוד סימנטי. טענה דומה אפשר להשיע לגבי "ערך" (השווה גם עמ' 70), ובכלל שואל אני את עצמי, באיזו מידה פורה ההבחנה בין שתי הקאטיגוריות, כלומר בין שאלת משמעות חפשית ובין שאלה על יסוד פוניטי. אשר לקאטיגוריה הראשונה מדבר צרפתי על האפשרות להעמיס בדרך המטאפורה את ההוראה החדשה על המלה העברית הקיימת, וקובע שמתעורר לכאורה הרושם, שאין לפנינו אלא התפתחות פנימית של העברית (עמ' 115); ואילו לגבי השנייה הוא אומר, כי הלשון המושפעת קולטת לתוכה משמעות חדשה של המלה, שלא צמחה בלשון המושפעת, וזאת משום שלמלה שבלשון המושפעת יש צד משותף עם מלה בלשון המשיפה, והוא מביא לדוגמא (עמ' 117) את ג'סם הערבי, שלה הוראה משותפת "גוף של בעל חיים", עם גוף העברי. על כן העמיסו על גוף גם את ההוראה השנייה של ג'סם, ר"ל "גוף הנדסי". לי קשה לראות את ערך ההבחנה, למשל, בין השימוש ב-"אות" בהוראת "הוכחה הגיונית" לבין זה של "גוף" כ-"גוף הנדסי". בשניהם מתעורר לכאורה הרושם, כי לפנינו התפתחות פנימית של העברית, אולם לאמתו של דבר בשניהם לא צמחה המשמעות החדשה בעברית, אלא התהוותה משום שלמלה העברית והערבית היה צד סימנטי משותף. עמ' 93 מביא צרפתי את המלה "אוש", השאול מערבית "אס". מעניין לציין כי "אס" עצמו שאול מארמית "אושא"²; כלומר לפנינו כעין מעגל: מלה גשאלה מן הארמית לערבית, וכאן קיבלה הוראה חדשה, והוראה זו חזרה אל העברית. נראה לי, כי צרפתי מפריו (עמ' 168), כשהוא טוען, כי תרגומי אותה התקופה ללאטינית ולשפות הוולגריות מתאימים בכול (ההדגשה שלי. - י.ב.) לתרגומים המשווערים. צרפתי עצמו מצטט, שהתרגומים ההם היו מלה במלה, עד כמה שהייתה שפת התרגום מרשה זאת, ואילו התרגומים המשווערים מושפעים גם בשטח הדקדוק והתחביר (ע' עמ' 167).

חבל, שבמפתחות לא סודרו פעלים עבריים לפי שורשיהם ("קיווה" למשל ערוך לפי "קיווה" ולא "קוה"). כן חבל, שהמובאות הערביות באותיות עבריות מועתקות לפי טראנסליטרציה מיוחדת, ולא לפי התעתיק המקובל בספרות הערבית-היהודית זה מאות בשנים, אשר בו נכתבו יצירות כה חשובות של תרבותנו.

רשמתי את טעויות הסופר הבאות: עמ' 61, פסקה ב, שורה 2: קרא "בא במקום "באה". עמ' 180, שורה 5: קרא genealogy. עמ' 189, שורה 7: קרא הערה 68, במקום 86.

2. ע' S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886.

שמואל א' ליונשטם

“עבדך ובנך אני”

במאמרו “בן המלך באוגרית ובין החתים” דן א”פ רייני¹ בין השאר במכתב 44 מאל-עמארנה, ש’ 7–13, שבו כתוב לפי תרגומו “אל אדון מלך מצרים אבי, אמור: כך (אומר) זידא בן המלך, בנך. רייני מעיר: “בפנייתו אל פרעה ‘אבי’ וכינויו את עצמו ‘בנך’ הוא נוהג פשוט לפי הפרוטוקול הבין-לאומי בפתיחת איגרת השלוחה מן הנמוך בדרגה אל הגדול ממנו. לא באתי לערער על דבריו של רייני, אלא להוסיף עליהם את הדיוק שהלשון “אבי” נוהג רק בפנייה אל הגדול בין שווים (primus inter pares). אחרת נוקט הקטן לשון “אדוני” ומכנה את עצמו “עבדך”. עמדתי על הבדל זה וכל הכרוך בו בדרכי ניסוח המכתב בערך “מכתב” שבאנציקלופדיה המקראית. לשורת הדוגמאות שהבאתי שם אפשר היה לצרף גם את המכתב, שרייני דן בו. כפי שהראה, היה שולחו של מכתב זה אל פרעה הממונה על היחסים הבין-לאומיים בין חת למצרים, ומה שחשוב יותר מזה – אחי המלך החתי. בידוע, שהיו מלך החתים ומלך מצרים שווי דרגה, ושניהם נשאו את התואר šarru rabû – מלך רב; משמע, שפנו זה אל זה בלשון “אחי”. אחיו של המלך החתי היה אפוא שיך מצד אחד לאותו הרוכד החברתי כמו פרעה, אך מצד שני היה פרעה גדול ממנו בתואר המלכות. מכאן, שיחסו אל פרעה נמשל ליחס הבן אל האב, כי הבן חייב בכיבוד האב, ועם זאת שאר בשרו הוא.

בהזדמנות זו אעיר, שלשונות הפנייה נתרוקנו ממשמעותם המקורית עד כדי כך, שהיה אפשר לשלב שניים מהם לשם הגדרה מדויקת של היחסים הקיימים בין שני הצדדים מבחינת דרגתם. מצאנו במכתב אוגריתי, שהשולח מכנה את עצמו “אחיק אביך”, ואת המקבל – “בני אחי”². לשון מורכב ומחושב אחר נמצא במקרא. כתוב: וישלח אחז מלאכים אל תגלת פלסר מלך אשור לאמר: עבדך ובנך אני, עלה והושיעני וגו’ (מלכים ב’ טז, ז). בנוסחה “עבדך” מזהיר מלך יהודה, שהוא יקבל על עצמו את עולו של מלך אשור. אך תוך כדי דיבור הוא מרכיב את דבריו כניעתו וקורא לעצמו “בנך”, היינו הקטן בין שווים.

1. לשוננו לג (תשכ”ט), עמ’ 306–307.

2. C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965, text 138, LL. 10–11, 15–16, 18–20. הלשונות הם: אַחִי בני (פעמיים), וְאַחִי וְאֶדְנִי. אֶדְנִי פירושו כאן “אב”, כמו בטקסט 77, ש’ 13, שבו אֶדְנִי מקביל אל אֶם = “אם”. במילק: a-da-nu באוגריתית ..., a-bu באכדית (Ugaritica V, Paris 1968, Text 130, 1, 9).

“בנה ביתך במכונתו והיכל במלאתו”

רבי אליעזר ברבי שמשון, שחי בקולוניא בשנת 1132 בערך, כמו שיוצא מ-אבן העזר- להראב-ן¹, ושנוכר גם במרדכי² ובשאלות ותשובות מהרי-י³, אומר בפיוט “אדברה ואעירה בירחי קדם אזכירה”⁴ (דוידזון, אוצר השירה והפיוט א 467; רוויה, מחזור מנהג אשכנז ליום ראשון ושני של סכות, רעדלהיים תק-ס, מעריב ליל שני, דף מט ע-א): “בנה ביתך בִּמְכוֹנָתוֹ והיכל בִּמְלֵאָתוֹ” (דף נ ע-א).

רוויה במקום הנ-ל אינו מפרש את הטור הזה ואינו מתרגם אותו, אבל במהדורתו בלי פירוש, רעדלהיים 1909, עמ' 194, מתורגם: “Baue den Tem-”

1. בסימן מ-ח נאמר: “שאלה זו נשלחה אלי מקלוניה מאת קרובי רבי אליעזר ברבי שמשון... והוציא ר' פסח שטר המתנה על רבי יצחק וזהו טופס המתנה זכרון עדות שהיתה בפנינו בד' בשבת בכ-ב ימים לירח תשרי (י) שנת תת-צג לבריאת עולם (=1132)... וזהו טופס המחילה וזכרון עדות שהיתה בפנינו בב' בשבת בו' ימים לירח מרחשון שנת תת' צג לבריאת עולם (=1132) - (דפוס פראג, ש-ע, דף יח ע-ב) (מהדורת ש' אלבק אינה תחת ידי). ועיין שם סימן יג (דף ט ע-ב), סימן יד (דף י ע-א), סימן צח (דף לא ע-ב).

2. כתובות סימן ר-ט, קידושין סימן תקטו, שבועות סימן תשס-א.

3. דינין והלכות סימן סו (ויניציאה ק-ט, דף צה ע-א: האנוא ש-ע, דף עז ע-א; קאפוטס תקצ-ה, נט ע-ב. - חיים מיכל, אור החיים, פראנקפורט א.מ., תרנ-א, עמ' 218, אומר בהערה: “וחתום עם הרשבים ור-ת והראב-ן על תקנות שו-ם מהר-ם מרוטנבורג ד-פ דף קיב ע-ב. בדפוס פראג שס-ח, דף קיב ע-ב, חתם “אלעזר בר שמעון ז-ל. בדפוס סדילקאב תקצ-ה, דף יא ע-ב, חתם “אלעזר בר שמעון ז-ל. ועיין עד על רבי אליעזר ברבי שמשון, צונץ, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, ברלין 1865, עמ' 176; לאנדסהוט, עמודי העבודה, ברלין תר-י, עמ' 23 ואילך; א-א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשט-ו, עמ' 154; Germania Judaica כרך א, טיבינגן 1963, עמ' 74 ועמ' 82.

4. “אדברה ואעירה” הוא ההמשך של הפיוט “חג האסיף (נוסח אחר: “חג אסיף-”) תקופת השנה בשמחה להרבות שושנה”, דוידזון ח 31, רוויה מה ע-א. במחזור כ-י, דף 433 עמ' א, כתוב על הפיוט הזה: “מרבינו אליעזר בר שמשון מקולוניא ז-ל והוא היה בר פלוגתיה של ר' אליעזר בר נתן ממנצא ז-ל, ה' גרוס, Zeitschrift für hebräische Bibliographie XI (1907), Frankfurt a. M. רבי אליעזר ברבי שמשון חיבר גם הפיוט “אור מתורגמא בעי הרמנא”, דוידזון, א 1520; מחזויי ויטרי, מהדורת ש' הורוויץ, גירנבערג תרפ-ג, עמ' 160.

pel auf seiner frühern Stelle mit seiner ehemaligen Vollkommenheit.”

ב־סדר תפלות מכל השנה עם לשון אשכנזי כמנהג אשכנזים, אמשטרדם בדפוס שלמה... פרופס, דף קצ ע"ב, מתורגם: "בויא דיין הויו אין זינר פּעסטיקייט אונ' דען פאליס אין זינר פֿולקומליכהייט".

במחזור לחג הסוכות ולשבת חול המועד... מתורגם ע"י פינחס הלוי באמבערגער, פראנקפורט אם מיין (רעדלהיים) 1917, עמ' 110, נאמר: "Baue dein Haus auf seiner Stätte und das Heiligtum in seiner Vollendung."

כ"י בודליאנה MS. Reggio 1 (נויבאואר, מספר 1023) גורס: "בנה ביתך (בין בית לתינו: יוד תלויה) במכונתו (הוייו הראשונה, כנראה, בחולם) והיכל בִּמְלָאָתוֹ".

כ"י בודליאנה MS. Michael 573 (נויבאואר, מס' 1099) גורס: "בנה ביתך כבתחילה במכונתו (הוייו הראשונה בשורק) והיכל בִּמְלָאָתוֹ".

הסופר הוסיף "כתחילה" (ע"פ ישעיהו א, כו) בהשפעת המשפט השגור בפיו: "בנה ביתך כבתחלה וכוונתו מקדשך על מכונתו" (תפילת מוסף לרגלים). בזכריה ה, יא נאמר: "לבנות לה בית בארץ שנער והוכן והניחה שם על מְכֻנָּתָה". בספרים המצויים גוֹן של "מכנתה" מנוקדת בקיבוץ. רבי יונה בן ג'נאח, ספר השרשים, מהדורת באכר, ברלין תרנ"ג, ערך הכף והואו והנון, עמ' 215, אומר: "מצאנו והניחה שם על מכנתה". אבל בספר הרקמה, מהדורת מיכאל וילנסקי, מהדורת שנייה (הוצאת האקדמיה ללשון העברית), ירושלים תשכ"ד, כרך ראשון, עמ' שמד, שורה 9, אומר המחבר: "זוה היה הדין בהניחה שם על מכונתה" (7). אין להחליט, אם ניקד אבן ג'נאח את הוייו הראשונה בשורק או בחולם.

רד"ק, ספר השרשים, ערך כון, אומר: "ובשרק והניחה שם על מכנתה" (8). יש כאן טעות סופר, שמכיוון שהרד"ק אומר "ובשרק", צריך לתקן: "מכונתה". תדע, שבפירושו הרד"ק לזכריה מצוין בפסוק הנ"ל: "והוכן והניחה שם על מכונתה" (9).

5. בטופס שלי חסר החלק התחתון של השער, שבו רשום התאריך של ההדפסה.

6. תודתי הנאמנה נתונה על שימוש בכתב־היד להנהלותיהן של ספריית הבודליאנה שבאוקספורד, לספריית הוואטיקאן, לבריטיש מוזיאום (עיון לקמן הערה 19) ולמכון לתצלומי כתב־היד שבירושלים.

7. וילנסקי אינו מעיר על העניין של מלא ו וחסר וייו ועל השינוי שבין הרקמה לספר השרשים.

8. ויניציאה רפ"ט, טור רלא; ויניציאה ש"ו, טור רלא; ברלין ת"ז (מהדורת ביונטליו לברכט), טור שיט (עמוד 160). בשלוש ההוצאות הללו נמצא: "מכנתה".

9. אני מצטט לפי מקראות גדולות, הוצאת שוקן תרצ"ח.

שוב ראיתי, שבעל "מנחת שי" אומר לפסוק הנ"ל: "מכנתה. בסיא כ"י הכ"ף בחולם עם וא"ו ובמקצת ספרים בוא"ו שרוקה וברוב המדויקים בשלש נקודות".

על כל פנים נראה, שדברי הפייטן "בנה ביתך במכותו" מבוססים על הפסוק הנ"ל, יש לשער, שלפני המנקד של הפיוט היה בזכריה "במכותו" הו"ו בשורק.

אולי ניתן לפרש "היכל במלאתו" על פי השומרונית¹⁰. "מכון" פירושו: "בסיס", וכן תרגם יונתן "ארץ המכונה" (מלכים א' ז, כז): "ארכא דבסיסא"; "המכנות" (שם): "בסיסא", וכן בשאר המקומות, חוץ מן הפסוק הנ"ל שבזכריה. שם הוא מפרש את העניין: "ויתעכבון ויתאחדון"¹¹ תמן עד דימטי זמנהון¹². ורשי אומר שם: "על קביעותה ועל בסיסה... ושם עמדו קבועים על מכון בסיס ההוקבע להם".

"ומלואה"¹³ (דברים לג, טז) מתרגם התרגום השומרוני: "וסארה", ופרופסור בן-חיים מפרש: "כל" יסודה, שכן סארה ודאי סור הוא (= שאור), "עין ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי, ספר ראשון, ירושלים תשכ"א, עמ' 163.

פרופסור בן-חיים הואיל להעיר את תשומת לבי על מאמרי פרופסור ש' אברמסון, לשוננו יג (תש"ד), עמ' 122–125, וכרך כא (תשי"ז), עמ' 95–98, שם הוא מביא דוגמאות למלה סור במשמעות: שורש, יסוד¹⁴.

10. ישנם מאמרי חז"ל ופתגמי פיוטים, שמתפרשים על יסוד השומרונית. דוגמאות ללשון חז"ל: א) ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 104, ד"ה טיבראי – בשם ח' ילון; ועיין קונטרסים לעניני הלשון העברית, הדפסה שנייה, ירושלים תשכ"ד, שנה שנייה תרצ"ח–תרצ"ט, עמ' 4 הערה 6. ב) בן-חיים, תרביץ שנה יט, (תשי"ח), עמ' 200; והשווה ש' ליברמן, מדרש דברים רבה, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 74, הערה א. ג) בן-חיים, ארץ ישראל, ספר רביעי, ירושלים תשט"ז, עמ' 125 ואילך; ליברמן מדרש דברים רבה הנ"ל, עמ' 135 ואילך; בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי ספר שני, ירושלים תשכ"ז, עמ' 91, 42; "קושר, תרביץ, שנה לו (תשכ"ח), עמ' 410. דוגמאות ללשון פיוטים: א) מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קיז, נה (פיוט של רב סעדיה גאון). ב) בן-חיים, ספרו הנ"ל, עמ' 68, 11 (פיוט של יניי). ג) בן-חיים, שם, עמ' 251, 7 (פיוט של יניי); קושר, תרביץ, שנה לו, עמ' 417. ד) בן-חיים, שם, עמ' 120, 45 (פיוט של רבי אלעזר הקליר). 11. = הוצאת א' שפרבר, ליידן 1962; נוסח אחר: ויתאחרון.

12. = הוצאת שפרבר; נוסח אחר: זמניהן.

13. בניגוד לנוסח המסורת גורסים השומרונים: "ומלואה", מלא ו"ו, השווה אברהם ורצון צדקה, חמשה חומשי תורה, נוסח יהודי/נוסח שומרוני, ספר דברים, תל-אביב, תשכ"ב, 1961.

14. הגני מביע את תודתי הנאמנה לפרופסור אברמסון על משלוח המאמרים הנ"ל.

במקום האחרון, עמ' 97, אומר פרופסור אברמסון: "ומצאתי כעת, שאף ר' יוסף בן נחמיאש בפירושו לירמיה ב, כא (ספר השנה, פרנקפורט דמיין, כרך תשיעי, החלק העברי, עמוד 15) פירש 'ואיך נהפכת לי סורי הגפן נכריה': 'ואולי הוא מלשון רז'ל חזר לסורו פירוש נטיעתו, ר'ל שרשו רע'¹⁵. והנני מוסיף, שפירושו של ר' יוסף בן נחמיאש הוא הוא הפירוש של 'וי-מ-בספר מושב זקנים על התורה, קובץ פירושי רבותינו בעלי תוספות ז"ל, מהדורת סלימאן ששון, לונדון תשי"ט, עמ' קצה, לשמות כב, כ 'וגר לא תונה ולא תלחצנו - פר"ש מפני שסורו רע'¹⁶. וי"מ שסורו רע לשון (ירמיה ב, כא) סורי הגפן נכריה, כלומר שרשו ונטיעתו רע, וזהו שאמר במקום אחר (קידושין יד¹⁷ ב') שמא יחזור לסורו.

אומר מעתה: "בנה ביתך במכונתו" = בנה ביתך על בסיסו. והיכל במלאתו" = והיכל על יסודו. נמצא: "מלאתו" מקביל ל"מכונתו". אולי כדי לציין, שרבי אליעזר ברבי שמשון אומר בחרוז שלפני "אדברה ואעירה": "חג פקות שתא ואסיף" (רו"ה, דף מט ע"א). פרופסור בן-חיים מסר לי (במכתבו מ"ט באדר תשכ"ט): "במהדורת פטרמן¹⁸ מצאתי חילופי נוסח אלה: שמ' כג, טז: באפקות¹⁹, במפוק, בהקות (כנראה ט"ס), באפקת.

לאחר שמסרתי את המאמר לעורך, נודמן לי לעיין בכתבי-היד של Biblioteca Palatina שבפארמה). מצאתי את הפיוט "אדברה ואעירה" בשלושה כתבי-יד, והרי הגרסאות של הטור הנ"ל:

כ"י 1773 (דה רוסי מס' 1030): "בנה ביתך במכונתו והיכל במלאתו" (בלתי מנקד).
כ"י 2895 (דה רוסי מס' 653): "בנה ביתך במכונתו - הוי"ו הראשונה בחולם - והיכל במלאתו" - הלמ"ד בקמץ כנראה.
כ"י 3144 (דה רוסי מס' 1274): "בנה ביתך במכונתו - הוי"ו הראשונה בשורק - והיכל במלאתו" - למ"ד בצירי; הסופר כתב אחר האליף: כ"ף; והוא או המנקד העביר שני קווים משופעים בתוך הכ"ף לסימן מחיקה.
הנני מודה להנהלה, לספרנים ולפקידים של הספרייה הנ"ל על העזרה האדיבה.

15. אין מקום לפיזורו של י"ע, ובוודאי הוא טעות הדפוס.
16. בהוצאות המצויות, במהדורת ברלינר, מהדורת תנינא, פראנקפורט א.מ., תרס"ה; ובפירוש רש"י שהיה לפני רבי אליהו מזרחי נמצא פירוש זה ל"וגר לא תלחץ", כג, ט.
17. צ"ל י"ז.

18. Pentateuchus Samaritanus, Berlin 1882.

19. אונקלוס מתרגם: "במפקה" (הוצאת שפרבר, לידן 1959); התרגום המיוחס ליונתן, ויניציאה ש"נ-שנ"ב: "במיפקא"; כ"י בריטיש מוזיאום Add. 17031: "במיפקא"; מ' גינבורגר, תרגום יונתן על התורה הנעתק מכתב יד... לונדון (כלומר מכתב-יד זה), ברלין תרס"ג: "במיפקא"; כ"י תרגום ניאופיטי 1: "במיפקה".

שתי הערות

א. לזהותם של הסקאים

בספרות התלמוד מוזכרים הסקאים כאחת התופעות הלא רצויות, הבאות, או העלולות לבוא, בעקבות המלקוש. "מלקוש שמפיל את הבתים ומשבר את האילנות ומעלה את הסקאין" (תענית ו-א). מה טיבם של הסקאין ומה נוקם? אין הפרשנים מגדירים את מהותו המדויקת, אך מציינים שהוא חרק מזיק לחקלאות, כגון מין חגב או מין צרצר (יאסטרוב). ובאגדה של ביאליק: מיני רמשים קשים לתבואה.

למעשה אין בעונת המלקוש מזיק אופייני מובהק מיוחד לעונה, עד כדי שיהווה פגע רציני (כדוגמת עש התבואה המזיק לדגים בחודשי החורף). אך אם נרצה להסתמך במשמעותו הלשונית של השם (סקאי – בעל שק) – הרי ניתן לשער, כי המדובר הוא במין עש, הקרוי כיום במונחים המחדשים של הזואולוגיה בשם נִרְתִּיקָן. זחלו של עש זה מתקן לעצמו מטווה כמין שק, שאליו הוא מדביק קיסמים דקים, או עלים צרים, או גורי קש. בשק זה הוא יושב תמיד בשעת מנוחה; ואילו ברצותו לנוע הוא מוציא ראשו וחלק קטן מגופו כדי לזחול אגב גרירת שקו אחריו. השק משמש לו מגן והסוואה, שכן בשעת מנוחה דומה הנרתיק, הנסגר אותה שעה מעל ראשו, לשיבולת קטומת מלענים של מיני דגים. אשר לגרימת נזק – יש שעשים אלה מתרבים כתוצאה מצירוף גורמים נוחים, ואז הם חודרים למקשאות וכוססים את נבטיהם של מיני דלעניים או את השתילים הרכים של הענביות ושאר גידולי קיץ שזה אך נשתלו. הברווים מספרים, כי יש שכבשים קולטים עשים אלה, בדמותם שהם שיבולי דג, ומסתכנים או נחלים לזמן מה. אולי לנוק הזה נתכוון המאמר שבתלמוד. אולי יש לראות חיזוק נוסף להנחתנו בעובדה, שעש זה מכונה בשמות דומים גם בלשונות אחרות.

בסביבות ירושלים קרוי העש בפי הפלחים בשם אָבו קָשׁ, לאמור בעל הקש; בסביבות חברון הוא קרוי אבו ג'ראב, היינו בעל הגרב; וגם בשם אבו עֵבֵא, לאמור: בעל הגלימה (או האדרת). בספרו של בִּרְהֵם הוא נקרא Sacktraeger, לאמור נושא השק, וכן גם באנגלית במילון יאסטרוב sack carrier; כל השמות רומזים על המיוחד שבחקר: השק. דומה, כי יש אפוא יסוד לשער כי ה־סקאי עשוי להיות מזוהה עם הנרתיקן.

ב. למאמרו של פרופ' ליונשטם 'זוטות אוגריות-

(ב-לשוננו טבת תשכ"ו)

לסברתו של המחבר בנוגע למשמע של 'כלי הקטן' יש להוסיף:

طانة (קטאנה) - פירושה קדרה, לפי המילון מוחיט אל-מוחיט.

בשם قرع يقطيني (קרע' יקטיני), או يقطين סתם, קוראים הערבים לדלעת הבקבוק - קרא לפי המגדיר, Lagenaria ברומית. לדלעת זו צורת כד של חרס, והיא משמשת להחזקת מים ולאומן בשחייה למתחילים. שני השמות הללו יש להם אפוא שייכות לכלי יוצר - אישור לסברת המחבר.

גד בן-עמי צרפתי

"ינם" - שם של מידת נפח?

בחרס ממצד חשביהו, שנתפרסם לראשונה על ידי יוסף נוה (IEJ 10 [1960], עמ' 129-139) בא שלוש פעמים (שורות 5, 7, 9) צירוף האותיות הנקרא 'ינם' (נוה, שם) או 'ימם' (קרוס, BASOR 165 [1962], עמ' 42-46). מלה זו קשה להלמה בהקשרה, ורבו בה דרכי קריאה ופירוש. נוה הציע לראות ב-'ינם' שם של מידת נפח, מונח בלתי ידוע עד כה; פרופ' ייבין (ע"ז לדוד, תשכ"ד, עמ' 376-395) קרא אותה כעתיד של הפועל 'נום'. אחרי שקרא קרוס 'ימם', התקבלה קריאה זו על דעת רוב החוקרים (ראה י' נוה ב-IEJ 14 [1964], עמ' 158; דונר-רוליג, מס' 200).

כשביקרתי בתצוגה של ערד, שנערכה בשנת 1967 במוזיאון ישראל, הצביע לפניי פרופ' יהודה אליצור על קנקן אגירה גדול (מן השכבה ו'), שעל גביו כתובה המלה 'ינם', והציע את ההשערה, שמלה זו היא ציון הקיבול של אותו קנקן, והיא היא המלה שבחרס ממצד חשביהו, כפירושו הראשון של נוה. עדיין הדבר צריך עיון. לדעתו של פרופ' יוחנן אהרוני, שהואיל בטובו לשוחח אתי בעניין זה, יש מקום לפקפק בזיהוי האות האחרונה של המלה שעל גבי הקנקן. מכל מקום סברתי, שכדאי השערה זו של פרופ' אליצור, שתובא לידיעת החוקרים.

ב. למאמרו של פרופ' ליונשטם 'זוטות אוגריות-

(ב-לשוננו טבת תשכ"ו)

לסברתו של המחבר בנוגע למשמע של 'כלי הקטן' יש להוסיף:

طانة (קטאנה) - פירושה קדרה, לפי המילון מוחיט אל-מוחיט.

בשם قرع يقطيني (קרע' יקטיני), או يقطين סתם, קוראים הערבים לדלעת הבקבוק - קרא לפי המגדיר, Lagenaria ברומית. לדלעת זו צורת כד של חרס, והיא משמשת להחזקת מים ולאומן בשחייה למתחילים. שני השמות הללו יש להם אפוא שייכות לכלי יוצר - אישור לסברת המחבר.

גד בן-עמי צרפתי

"ינם" - שם של מידת נפח?

בחרס ממצד חשביהו, שנתפרסם לראשונה על ידי יוסף נוה (IEJ 10 [1960], עמ' 129-139) בא שלוש פעמים (שורות 5, 7, 9) צירוף האותיות הנקרא 'ינם' (נוה, שם) או 'ימם' (קרוס, BASOR 165 [1962], עמ' 42-46). מלה זו קשה להלמה בהקשרה, ורבו בה דרכי קריאה ופירוש. נוה הציע לראות ב-'ינם' שם של מידת נפח, מונח בלתי ידוע עד כה; פרופ' ייבין (ע"ז לדוד, תשכ"ד, עמ' 376-395) קרא אותה כעתיד של הפועל 'נום'. אחרי שקרא קרוס 'ימם', התקבלה קריאה זו על דעת רוב החוקרים (ראה י' נוה ב-IEJ 14 [1964], עמ' 158; דונר-רוליג, מס' 200).

כשביקרתי בתצוגה של ערד, שנערכה בשנת 1967 במוזיאון ישראל, הצביע לפני פרופ' יהודה אליצור על קנקן אגירה גדול (מן השכבה ו'), שעל גביו כתובה המלה 'ינם', והציע את ההשערה, שמלה זו היא ציון הקיבול של אותו קנקן, והיא היא המלה שבחרס ממצד חשביהו, כפירושו הראשון של נוה. עדיין הדבר צריך עיון. לדעתו של פרופ' יוחנן אהרוני, שהואיל בטובו לשוחח אתי בעניין זה, יש מקום לפקפק בזיהוי האות האחרונה של המלה שעל גבי הקנקן. מכל מקום סברתי, שכדאי השערה זו של פרופ' אליצור, שתובא לידיעת החוקרים.

עוד על הצורות "פעלה", והבעת הנושא הסתמי במגילת הסרכים*

רב הסתום במגילת הסרכים, ובבואנו לדון בבעית הסתמיות על אחת כמה וכמה. לא ייפלא אפוא, שמובעות דעות מנוגדות בתכלית על הבעת הנושא הסתמי. צורת הפועל הבעיתית בעיקר היא הצורה הנושאת כינוי מושא מעין¹: והאיש אשר ילך רכיל ברעהו והבדיל הו שנה אחת מטהרת הרבים ונענש. ואיש ברבים ילך רכיל לשלח הואה מאתם ולוא ישוב עוד והאיש אשר ילון על יסוד היחד ישלח הו ולוא ישוב (ז, טז) וקרבהו בעצה על פי הרבים ואחר יכתב בתכוננו (ח, יח). לדעת ד"ר ליכט צורות אלה הן לשון יחיד, ואילו ד"ר צרפתי סובר, שצורות אלה הן לשון רבים דווקא. אחת הדעות מכוונת בוודאי אל האמת, אבל הנימוק שעליו מתבססת כל מסקנה, אינו נראה לי. ד"ר ליכט אומר בצורה חד-משמעית, שאי אפשר לראות בצורה כדוגמת הבדיל הו לשון רבים (אף על פי שזה היה מקל מבחינה פרשנית), כיון שלשון רבים אינה נהוגה במקרים אלה בסרך היחד², להוציא מקרה אחד: ודעתו וכוחו והונו לא יביאו בעצת יחד (ג, ב). נראה לי, שיש לפחות 3 דוגמאות נוספות לצורת נסתרים המביעה נושא סתמי (ושאיננה נושאת כינוי מושא):

ואלה המשפטים אשר ישפטו בם במדרש יחד על פי הדברים (ו, כד); וכיא יבוא בברית לעשות ככול החוקים האלה להיחד לעדת קודש, ודרשו את רוחם ביחד בין איש לרעהו לפי שכלו ומעשיו בתורה (ה, כא); ואם בשגגה יעשה והובדל מן הטהרה ומן העצה ודרשו המשפט אשר לוא ישפוט איש ולוא ישאל על כול עצה שנתים ימים (ח, כה). ד"ר צרפתי, כאמור, סובר, שהצורה דוגמת הבדיל הו כנוף סתמי היא צורת רבים. הוא מגיע למסקנה זו עפ"י התהליך הלשוני הכללי. העיון בספרי המקרא המאוחרים ובלשון חכמים מעלה, שצורת גוף שלישי יחיד ופעיל בנוף סתמי הולכת ונעשית נדירה, ובמגילת תופסת צורת

* ראה גביע צרפתי, לשונו ל"ב, תשרי-טבת תשכ"ח, עמ' 63-66.

1. המובאות הן ממהדורת י' ליכט, מגילת הסרכים, מוסד ביאליק ירושלים, תשכ"ה. כל המובאות הן מסרך היחד.

2. ליכט, שם, עמ' 42.

גוף שלישי רבים פעיל את מקומה של צורת גוף שלישי יחיד פעיל או סביל³. מדוע אפוא יחרוג כותב מגילת הסרכים מלשון שאר המגילות, ויציין את סתמיות הנושא בפעיל יחיד, בניגוד לנטייה הלשונית הכללית, מה גם שמבחינה הגיונית מתקבלת על הדעת צורת רבים, כי הנושא הבלתי מוזכר שמאחורי הסתמיות הוא "אנשי היחד", כלומר רבים.

מכאן מסיק ד"ר צרפתי, שלפנינו תופעה פונטית או מורפולוגית (ולא תחבירית או של כתיב חסר); מתוך דיסימילציה אמרו הבדיל הו במקום הבדילוהו. הנחה זאת מתאשרת גם על סמך ההשוואה למסורת השומרונית. ייתכן, שהפתרון הסופי הוא נכון, אבל לא ההשוואה אל לשון שאר מגילות ואל לשון חכמים מובילה אותנו למסקנה זו. להפך. ההשוואה בין מגילת הסרכים לבין שאר לשונות מלמדת אותנו על עצמאותה של מגילתנו מבחינת ההבעה של הנושא הסתמי. שאם לא כן, כיצד נסביר צורות המופיעות במגילתנו למכביר, ואשר לעצם הבנתן אין חילוקי דעות? כוונתי לצורות הסביל המצויות בשפע, בעיקר בפרשת העונשים⁴:

ואם באחד מן הכהנים בספר דבר בחמה ונענש שנה אחת ומובדל אל נפשו מן טהרת רבים.

ואם בשנה דבר ונענש ששה חודשים. ואשר יכחס במדעו ונענש ששה חודשים. והאיש אשר יצחה בלי משפט את רעהו בדעהא ונענש שנה אחת ומובדל.

מקיומה של צורת הסביל בהוראה סתמית במגילת הסרכים ניתן להסיק, שאין ללמוד גזרה שווה מלשון מגילת ישעיהו ומלשון חכמים, שהרי בלשונות אלה אין צורת סביל במשפטי סתמיות⁵. משום כך, אפשר ואפשר לראות בצורה מעין הבדילוהו לשון יחיד, ולא דווקא לשון רבים (כדברי ד"ר צרפתי), אעפ"י שגוף שלישי יחיד ופעיל כגוף סתמי נמצא בלשון חכמים רק במסיבות מסוימות...⁶, ובמגילת ישעיהו, לפי מחקרו של פרופ' קוטשר, גברה הנטייה להפוך במשפטי סתמיות את צורת הפועל מגוף שלישי יחיד, פעיל או סביל, לגוף שלישי רבים פעיל⁷.

3. ההדגשה שלי - יו.

4. ד"ר צרפתי עצמו מזכיר דרך זו להבעת הסתמיות. ראה שם, שם, שורה 9.
5. לפי עדותו של פרופ' קוטשר: "אחת הדרכים לציון הסתמיות במקרא היא השימוש בגוף שלישי סביל... בלשון חז"ל שוב אין זכר לשימוש זה (ההדגשה שלי - יו). משום כך ממיר כותב המג' צורות אלה בפעיל ריבוי...". ראה הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים, תשי"ט, עמ' 33.

6. ד"ר צרפתי, שם, עמ' 63.

“גוסי” – בינוני פועל*

במילונים העבריים (בן-יהודה, גור, אבן שושן, כנעני) נמצא ערך גֹּסִי, ומשמעותו גיהוק¹. בכולם מובאה אחת מספרות חז"ל: למה נאמר “ואכלתם לשבע” – אֶכֶּל וְלֹא גֹסִי (ספרא בהר ג, ד); אבן-שושן וכנעני מוסיפים עדות מספרות ימינו (יזהר).

במילונים ללשון חז"ל: יאסטרוב מביא את המאמר מספרא בערך גֹּסִי, ומעיר: שמא יש לקרוא: אוֹכֵל וְלֹא גֹסִי, ראה גסה. בערך גסה² במילוני מובא, בין השאר: שלא יהא אחד מהם גֹּסִי ודלריא אחותו (ספרי דברים א). לוי מביא “אוכל ולא גוסי” בערך גֹּסִי או גֹּסִי, ואת הדברים שיאסטרוב מביא מספרי דברים – “שלא יהא אחד מהם גוסי...” – מביא הוא בערך גֹּסִי. וכן דאלמן: גֹּסִי, גֹּסִי (ללא מובאות, כדרכו). ועוד עיין בערוך השלם, ערך גֹּס = גֹּסִי. עיין בתולדות מסירתו של ספרא מאשר את סברתו של יאסטרוב – שיש לקרוא גֹּסִי (או גֹּסִי – מ"מ) – ואף מגלה, מה מקור השיבוש.

כ"י וטיקן 31 (משנת 1073) גורס: אכל ולא גוסי.

כ"י אוקספורד 151 (משנת 1291): אוכל ואינו גוסי.

כ"י לונדון 341 (כנראה מסוף המאה ה"ב): אוכל ולא גוסי³.

דפוס ויניציא (משנת 1545)⁴: אוכל ולא גוסי – בסמך צרויה, לומר לך שגוסי = גֹּסִי או גֹּסִי.

המהדורות המצויות גורסות, בעקבות דפוס ויניציא: אוכל ולא גוסי. מעתה ברור, שגרסת הדפוסים היא שהטעתה את האחרונים; לא ידעו, שהי"ד של גוסי יאם קריאה לצירי (=סגול), ופירשוה שלא כראוי, כאם קריאה לחירק.

* אנב עבודתי במילון ההיסטורי, האקדמיה ללשון העברית.

1. אבן-שושן: שְׁהוּק... צ"ל: גְּהוּק.
2. מעיקרא גוסי (>גוסי, בערבית جُش). המעתק ל"א < ל"ה אופייני ללשון חז"ל.
3. כ"י וטיקן 66 (מן המאה ה"י) – הקטע שלנו אבד עם הדפים האחרונים של כתב היד; כ"י פרמה 139 (מן המאה ה"י) – המאמר הנידון הושמט בשל ט"ס.
4. הוא למעשה דפוס ראשון, שכן דפוס קושטא (משנת 1510 בערך) אינו שלם.
5. הכתיב גֹּסִי = גֹּסִי מצוי בכתבי יד ר' יגאל אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1251–1252.

6. כך, למשל, במהדורת א"ה וייס, וינה 1862. במהדורה עם פ"י רבנו הלל, ירושלים תשכ"א: גוסי, אבל בהבאת הדברים בפירוש: גוסי.

אברהם גייגר על לשון חז"ל

ב"לשוננו כג, א, עמ' 26, הערה 3 עומד מר מיכאל סוקולוף על ההבדל בין לשון חכמים א' ללשון חכמים ב' מצד אחד ובין לשון חכמי א"י ללשון חכמי בבל מצד אחר. אח"כ הוא אומר: "כבר הצביע א' גייגר, שיש הבדל בין לשון המשנה ולשון המדרשים, אולם לדעתו שני שלבים הם מן התקופה בה העברית הייתה אך ורק לשון בית המדרש, ולראיה הוא מביא קטע מדברי גייגר בגרמנית.

אני חוזר ומעתיק כאן דבריו אלו של גייגר, אבל מוסיף בראשם עוד קטע ממקורם Die Vergleichung mit den verwandten Dialekten ist aber ein (ZDMG XII, p. 148) unentbehrlicher Bestandtheil bei einer nach wissenschaftlichen Grundsätzen zu unternehmenden lexicalischen Behandlung der Mischnah, Gemaren, Thargumen und Midraschim neben der Erkenntnis von der Eigenthümlichkeit und von der Entwicklung dieser Idiome selbst. Ich spreche mit Vorbedacht von mehreren Idiomen und nicht von einem einzelnen. Denn eine gesunde wissenschaftliche Einsicht verlangt für die lexicalische Behandlung die volle Trennung der Sprache der Mischnah (und der Baraitha's), welche eine fortgebildete neuhebräische Schulsprache ist, von dem Vulgäarchaldäischen der Thargumen und der späteren Schulsprache der Gemaren, welche in der jerus. Gemara eine Mischung des Vulgär-syrischen, in der babyl. des Babylonisch-chaldäischen mit Elementen der älteren mischnaitischen neuhebräischen Schulsprache ist, und die in den Midraschim noch fortgebildet und corrumpt ist".

הריני מתרגם דברים אלו לעברית, כפי שהם מתפרשים לי: "ההשוואה עם הניבים הקרובים היא חלק הכרחי בעבודתו של מי שעוסק לפי עקרונות מדעיים בעיבוד המילונאי של המשנה, הגמרות, התרגומים והמדרשים, ומלבד זאת [הכרחית] הכרת ייחודם והתפתחותם של ניבים אלו עצמם. אני מדבר בכונה על ניבים אחדים ולא על ניב אחד. כי ההתבוננות המדעית התקינה מחייבת בשביל העיבוד המילונאי הפרדה גמורה של לשון המשנה (והברייתות), שהיא לשון-בית-מדרש עברית חדשה מפותחת, מן הארמית-הוולגארית של התרגומים ומן לשון-בית-המדרש המאוחרת יותר שבגמרות, שהיא בגמרא הירושלמית תערובת של סורית-וולגארית, ובגמרא הבבלית תערובת של כלדאית-בבלית, עם יסודות מלשון-בית-המדרש העברית-החדשה המשנאית הקודמת, ושעוד התפתחה והושחתה במדרשים".

זכותו של אברהם גייגר היא, שבביקורת זו על מילוני ימיו, בפרט על מילוגו של בוקסטורף, העיר על צורך ההבחנה בין הניבים השונים שבמקורות חז"ל, אבל בין הניבים, שהוא מונה, העברית של חז"ל היא ניב אחד ויחיד, היא "לשון המשנה (והברייתות)", היא "לשון-בית-המדרש העברית-החדשה המשנאית הקודמת", שיסודות ממנה נתרבו בניבים האחרים, הארמיים כולם. אין בדברי גייגר זכר לשום חילוק בתוך העברית הזאת.

תיקונים והשמטות למאמר "משלי שלמה" (לשנתו, תמוז חמכ"ט)

- עמ' 247 : ערמה... והוא איוב ה (ולא: ח) יג...
 מזומה. שורה 4... וכן איוב כא, כו (ולא: ב, ד) ובס' תהלים...
 מעגל —ות ב, ט, טו, יח; ד, כו; ה, ה, כא. : עמ' 248
 אמרי פי ד, ה (ולא: ד)... : עמ' 249
 (על גפי)... (גפי' — יחיד; 'קרת' (ולא: 'בית'!)... : עמ' 250
 אמר-דבר-מולל (ולא: חולל)...
 שם, בפסקה וו, טור שני: התגלע... ב, ג (ולא: יג)
 שם, טור א': בן מביש י, ה (ולא: כה)
 עמ' 251 : בערך 'יש', בשורה האחרונה: שעמלו ז (ולא: ט) טו
 מזמות — לשלילה יב, יד, יז; כד, ח.
 מחתה... יח, ז (ולא: ג)...
 מגורה י (ולא: ו), כד.
 שם, טור שני : נרגן... יח, ח (ולא: ב)
 ניר יג, כג (ולא: כז)
 אגר ו, ח... : עמ' 252
 וו מחוק: איש תחנה כא, ל, והוסף: איש אמונים כ, ו; איש חמה
 טו, יח; אשת מדנים כא, ט
 ווו שייך לשורה הבאה לפני — iv
 איש מהיר במלאכתו כב (ולא: סב ו), כט
 v מחוק: איש חכם כט, ג, שבסוף השירה השנייה ותחילת השלישית,
 והוסף: איש תככים כט, יג
 הוסף אחרי דרך רעים... דרך חיים ו, כג : עמ' 253
 מחוק המלה חידה
 תוצאות חיים ד, כג — שייך אל ו שם. בערך חכמה הסדר הוא:
 א ז... ד, ה, ז, יא; ה, א; יב ~ טו, לג; יח, ד.
 בערכים: תושיה, מוסר-תוכחת, חן, נשמוטו הקווים המפרידים בין הקבצים (~) : עמ' 254
 לזות שפתים ד, (ולא: כב).
 מדון ו (ולא: ל), יד... כב, י (ולא: ו). : עמ' 255
 צדק ומשפט א, ב; ו, ב, ט...
 קלון.... יא, ב; יח, ג.
 קרץ... י, י (ולא: ו)
 קרת... ט, ג, יד...
 ראשית, מחוק ו, יד
 תמים... יא, ה, כ (גם v).

- עמ' 256 : אחרית ... כד, יד (ולא : יח)
 מישרים ... כג, א (ולא : טז)
 שם, אחר ערך הגה שפתים, הוסף עוד השוואות אלו :
 לץ ט, ז, ח ~ כד, ט
 נפת ה, ג ~ כד, יג
 נוה צדיק(ים) ג, לג ~ כד, טו
 ארב ז, יב ~ כד, טו
 כי פתאם יקום אידם/ו, י, טו ~ כד, כב
 ותהפוכות ב, יב, ~ כג, לג
 שבעה ט, א ~ כד, ו
 נכח ח, ט ~ כד, כו
 אשר ד, יד ~ כג, יט
 ובן שווה כמעט ו, ו—יא אל כד, לג—לד (ר' עמ' 260)
 בטור שני : איש חכם (ולא : ... חכמה) כו (ולא : כט), יב
 שם, בסוף ההשוואות של הערך 'איש', הוסף : ועי' עמ' 252
 שם, אחרי הערך חונן, הוסף : כחמץ י, כו ~ כה, כ
 נרגן ... כו, כ, כב
 צדיק — רשע ... טו, ו (ט) ... : עמ' 258
 שם, שורה 1 (יא) כ, י (ולא : ו) ... : עמ' 259
 שם, שורה 14, במקום : יט, כו, נסח : טו, כב
 שם, שו' 20 : (כ) : ; יז (ולא : יג), ה
 (יא) יז (ולא : יג), ג ... : עמ' 260, שו' 16 ;

LĚŠONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXIV, Nos. 1—2, Tišri—Tévet 5730, Oct. 1969—Jan. 1970

ENGLISH SUMMARIES

E.Y. KUTSCHER: UGARITICA MARGINALIA (pp. 5–19)

I. (א)מחח *KĀRUM* = HARBOUR, MARKET(PLACE)

A. (א)מחח = Harbour

The Sumerian-Akkadian (*Ak*) — Hurrian-Ugaritic (*U*) glossary of Ugaritica, V, p. 242–3 clinched the matter as to the contention of the writer (Lěš. 8, pp. 136–145), that Hebrew (*H*) — Aramaic (*A*) — Arabic (*Ar*) (א)מחח — ماحوز = 'harbour'. The *Ak* *kārum* = (mainly) 'harbour' is rendered by *ma-aḥ-ḥa[zu/du]* in *U*. The following are his proofs: 1) מחח Ps. 107,30, according to the context and the versions = 'harbour'. 2—8) מחח appears in the Targum to Gen. 49,13; Is. 23,1,14; Ez. 23,3; Ps. 89,26; Nu. 34,6; Ps. 107,30; the context requires, or favours, rendering by 'harbour'. 9) Mišnā 'Arakhin 3,2 המחח (חולות) is paralleled by (ibid.) Tosephta 2,8 יבנה (של) (חולות). Obviously מחח (of Jabne) is = 'Ιαμνιτῶν λιμήν = *Mu-u[h]-ḥa-zi* in El-Amarna. 10) An *Ar* source mentions two ports on the Palestinian sea-shore = *māḥūz* 'Izdūd (= Ašdod) and *māḥūz* Yibnā (= Yabne); the second one being 9) above, the first one = *Kαριαθμαῦς* (Abel, Géographie I, 421) and possibly 'Αἶωτος παράλιος. 11) A certain Muslim broke his fast (during the month of Ramadan) as soon as his ship left the harbour (مرسى) and started fasting again when the ship reached "our *māḥūz*", obviously = 'harbour'. 12) Plenty of attestations of this use in *H* of the Middle Ages can be found in Ben-Yehuda s.v., but since they could have originated in the interpretation of Ps. 107, 30, they were disregarded. (Because of another interpretation of that verse this word is being employed in Modern *H* = 'district'. The use of certain *H* lexemes with the meaning attributed to them during the Middle Ages is a well established fact). 13) In a Syriac text we find some people disembarking at מחח X and going to the מדינתא (city). Obviously מחח does not denote here 'city', as usual in Syriac. 14) מחח in the Talmud Babli = name of city on the banks of the river Tigris and 15) מחח ibid., Baba Batra 73b, possibly also reflect the meaning 'harbour'. 16) In one of the Bar-Kosba letters a ship is mentioned as being in (the) מחח. 17) In the recently discovered material from Naḥal Heber there appears the city (village) *Mawṣa* — מחח which according to an *A* phrase (transliterated in Greek) found in one of the documents, must have been situated on the (sea) shore. 18) Ugaritica V (supra).

B. (א)מחח = Market, Market place, City

Since the publication of my former article the lexeme מחח was found as the equivalent of *forum* (market) in a Punic-Latin bilingual. This instance does not

invalidate my conclusion, since the same development can be shown concerning: 1) *Ak k̄āru*, 2) Greek λιμήν = 'harbour', 'market (place)' in Greece, Egypt (?) and Palmyra, cf. also, e.g. Latin "portorium" (customs). The common denominator is apparently = a place of customs duties, (market)place. 3) *H חור* is translated by the Targum by מחוזא (e.g. Num. 22,39) and by עיר (market), e.g., Jer. 37,21.

Prof. Yadin who first translated מחוז (above A, 16) = 'harbour' later took it to mean (coastal) 'district'. However the meaning 'district' of Modern *H* is practically non-existent before the Middle Ages (see supra A, 12). He seems to prefer this translation apparently because in one of the *H* documents of Naḥal Ḥeḇer we find הלוחית שבמחוז עגלתין. Now in the Greek documents found at the same place *Mawza* (= מחוז עגלתין) is mentioned as being near צוער. Since these three names obviously correspond to the cities צוער, לחית, and עגלת (שלישיה) of Is. 15,5, in Moab, לחית cannot be in the 'harbour' of עגלתין, only (coastal) 'district of עגלתין' seems to make sense.

But it should be stressed that since *Mawza* of the Greek documents, name of a city, is obviously identical with מחוז עגלתין, מחוז cannot be rendered as 'district'. The problem of לחית is solved as follows: There existed at least two places by that name in Moab [cf. *Biblica* 2 (1930), pp. 32–4], therefore we may assume that it was originally a common name in Moabite, meaning something like 'city'. In fact, the Moabite place name ער that apparently originally = 'city' [c.f. the *H* plural ערים and Moabite ער מואב, e.g., Num. 21,15 = (?) עיר מואב ib. 22,26] is rendered by the Targum by לַחִית (Possibly, the vocalization of the Targum, being of Babylonian origin, does not reflect the original form). Therefore, it is possible the לחית שבמחוז עגלתין = the city (as opposed to the harbour) of the city called מחוז עגלתין (cf. Oporto in Portugal, New Haven in the USA etc.).

C–D The Origin of מחוזא — *ma/ā/ḥa/ā/zu*

It can scarcely be doubted that מחוזא and *Ak mā/a/ḥa/ā/zu* (mainly) = 'city' are somehow related, in spite of the different meanings (cf. supra). But the etymology of both presents a problem. At first sight, they seem to go back to a root *חח – *ḥwz, as yet unattested with an appropriate meaning in the Semitic languages. This is why von Soden in his dictionary and Moran, *Analecta Biblica* 12, III p. 258, n. 2 assume that the *Ak* lexeme comes from the root *aḥāzu* (with different explanations). Moran spells it = *māḥazu*, von Soden = *māḥāzu* s.v., and cf. ibid. 2) where he refers to the *H* word. (Incidentally, the alleged *Ar* parallel does not exist.). While *māḥāzu* could account for *H* מחוז, (see Brockelmann, *Lexicon* s.v.), Moran's *māḥazu* would be confirmed by *Mu-u[ḥ]-ḥa-zi* in El-Amarna, but not by *H* מחוז; von Soden's assumed form can hardly be reconciled with either of them. Solutions considered by the writer, while not being impossible, look extremely improbable.

While apparently the assumption that the *Ak* lexeme < *aḥāzu* seems to be unescapable, the writer poses the question whether it would be feasible to assume as the original meaning of the verb = 'to hold fast' (ships in the harbour, cf. *Ak rašū*,

whose meanings parallel to some extent those of *aḥāzu* = *Ar* רָסִי hence רָסִי 'harbour'.

There are some *Ak* sources where this lexeme may (?) perhaps have the meaning 'harbour', cf. Šurpu VIII, 54, also cf. S. Langdon, *Die neubabylonischen Königsinschriften*, p. 166, L. 64; also see, e.g., other places *ibid.* (according to the index). The development then should be 'harbour' > (harbour) city, 'city' (since most of the important cities in Assyria and Babylonia were situated on the banks of rivers or canals). Assyriologists should take up this problem again.

II. Some Entries from the Vocabulary

Adanu 'father' shows that *H* אֲדָן 'lord' < 'father' (H.L. Ginsberg). The rel. pron. *du-u* is = *H* וּ. For *ḥuzirum* 'swine' cf. IQISa, the Babylonian vocalization (of Biblical and Mishnaic) *H* and Christian Palestinian *A*. *Yamu* 'day' decisively proves that Nöldeke was right in assuming that *H* יָם (cf. *H* יָמִים) and its cognates in *Ar* etc. were originally biradicals. *Ri[g]lu* is to be compared with the *H* word רָגַל* according to the Babyl. vocal. *Tibnu* 'straw' (and its cognates in Sem. lang.) shows that *H* תָּבַן (*qaṭl* pattern) is secondary.

III. הִלְב Hill, Mountain

The writer believes that the element *Halb/pu* in place names does not mean 'white' (*ibid.* 684f.) but 'hill, mountain', as assumed by C.H. Gordon, (and the writer).

S. KOGUT: DOES THE FORM *QĒTOL* = *QOTEL* EXIST IN THE BIBLE? (pp. 20–25)

Of the three possible *qutl* forms reflected in the different spellings in the Dead Sea Scrolls (קטול, קוטל, קוטול), *qĕtol* is usually felt to be unknown in Hebrew elsewhere. However, it appears that in the MT two *qutl* forms were in use, one, the more common, קָטַל, and the second rare, and for that reason not recognized or "corrected", קִטַּל. *Qĕtol* < *qutl* forms as בָּאֵשׁ (Am. 4:10), מָאֵר, לָאֵם (Gen. 25, 23); שְׂכוּל (is 47.8); *סִבֵּךְ (acc. to Ps. 74,5; Jer. 4,7); שַׁחֲוִק (Ps. 126,2 Lam. 3,14 etc.).

The singular *qĕtol* alongside *qotel* is reflected in the plural נִהְוֹת (Is. 59.9) and by analogy provides the basis for pairs such as בְּהֻנָּת–בְּהֻנָּה (Jud. 1,6,7); תְּאוֹמִים (Gen. 31,27) תְּאֻמִּי (Song of Songs 7.4). *Qĕtol* = *qotel* is also reflected in חֲמֹר = חֲמֹר (Jud. 15,16; I Sam. 16,20 [?]; II Kings 6,25 [?]); גִּבְהָ = גִּבְהָ (I Sam. 16,7); בְּנֹדֶל = בְּנֹדֶל (15,16).

J. YAHĀLOM: THE PALESTINIAN VOCALIZATION IN HEDWATA'S *QĒDUŠTOT*, AND THE LANGUAGE TRADITION IT REFLECTS (pp. 25–60)

The basic premise of this study is similar to that common in the study of non-Tiberian vocalization traditions: that they are not based on an accepted official pronunciation.

Palestinian vocalization, known mainly from Piyyuṭ MSS., was originally intended to prevent reading errors, and is not fully and consistently employed. It never

assumed an official or final form and so its signs vary from MS to MS, and even the use of the various signs is not fixed.

This situation presents a gold mine of information to the linguist interested in the background of the activity of the *naqdanim* (vocalizers). Our MS has also the advantage of being the largest with relatively full Palestinian vocalization, and there are only few signs whose identification is in doubt.

A careful examination of the MS indicates that the elision of vowel signs is not connected with the gutturals, as Kahle and Leander thought. It appears that the two signs for *a* (אָ אַ) are commonly omitted, especially when this *a* is medial.

The system of *hatefs* which was thought to be artificial in the Tiberian vocalization system, is used extensively to represent a real vowel of *a* quality, which is the realization of a guttural plus *shwa*, which our *naqdanim* (who are not suspected of artificial vocalization) try to represent.

A common Palestinian and Tiberian vocalization feature are the vestiges of the influence of a phonematic system which did not recognize two high back vowels which are historically long, but only one such phoneme, realized as *u* in an open syllable (cf. with Pal. vocalization: יוֹנָה, יוֹנָהִים, יוֹנָהִים, and Tiberian: יוֹנָהִים, יוֹנָהִים) and as an *ø* in closed syllables.

Tiberian influence is especially strong in unaccented closed syllables with an historically short *u*. In the tradition reflected by the Palestinian vocalization historically short *u* became *o* in these cases, but in our vocalization this vowel was replaced by *qibbuṣ* in syllables closed with *dageṣ* and by *qameṣ* (or the *pataḥ* which interchanges freely with the *qamés*) in other closed syllables.

This tendency to Tiberianization is restricted in the vocalization of the Piyyuṭ when a plene spelling with *waw* appears in that syllable which the Tiberian would vocalize with *qamés*. This spelling serves to prevent the vocalization with *qamés* (or *pataḥ*).

We may note regarding the Tiberian vocalization, that there the historically short *u* was changed in certain instances parallel to the development in the Samaritan tradition. On the other hand, the tradition reflected in the early Babylonian and Palestinian vocalization indicates that back vowels were retained even in those positions where they disappeared in the pronunciation of Samaritan and Tiberian Hebrew.

A hint to the geographic provenience of the Palestinian vocalization may be קָטַט in the Proverbs (22:21), which is also known to us from Christian Aramaic.

D. SPERBER: KĀRA-BĀN (pp. 61–65)

The name of the Persian king or high official קָרְבַּן that appears in the *Yalqut* to Zachariah xi 8 was formerly emended to “Artaban”. It is here suggested that no emendation is necessary, and that we should rather read an hitherto unknown Persian word (or name): *kāra* (=army) — *bān* (or *pān*) (=guardian), meaning “chief of the army”.

M. SILVERMAN: ONOMASTIC NOTES TO THE MICHAELIDIS, ETC. TEXTS (pp. 66-71)

The English version of this article appeared under the title, "Onomastic Notes to 'Aramaica Dubiosa'," in the *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 28:3 (July, 1969), pp. 192-196.

M. FRIEDMAN: מְשָׁלִם IN THE CAIRO GENIZA (pp. 72-74)

The form מן שלם — used adverbially in the sense "(to pay) *completely*" — in a Palestinian marriage contract from the Geniza, dated 1023 C.E., shows again that the common מְשָׁלִם should be vocalized מְשָׁלֵם, similar to the Ashkenazic tradition. The reading מוֹשָׁלֵם may reflect a "correction" by later scribes. In the parallel phrases עַד גִּימְרָה in another Pal. *ketubba*, the second word is probably a definite noun in Galil. Aram., הַגִּמְרָה in Hebrew.

N. ALLONY: 'ELI BEN YEHUDA HANNAZIR AND HIS TREATISE "KITAB 'UṢUL AL-LUGHAT AL-'IBRANIYYA" (pp. 75-105)

Summary to appear in next issue.

L. KOFF: STRUCTURE AND ARRANGEMENT OF MEDIEVAL ARABIC DICTIONARIES (A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE DEPENDENCE OF HEBREW LEXICOGRAPHY ON ARABIC LEXICOGRAPHY) (pp. 106-124)

Four systems were employed by Arabic Lexicography.

1. The lexical monograph, which considers a specific literary type or word classes. Originally, these compositions were not ordered; those written after 300 A.H. approx. were generally arranged in alphabetical order.

2. Alphabetic dictionaries. The first of this type was *Kitāb al-'ain* by al-Khalil b. Aḥmad (died at the end of the eight cent. C.E.), who ordered his dictionary with a phonetic alphabetic arrangement which he devised, and began with the letter 'ain (later dictionaries used different systems of alphabetic arrangement). He was the first to use the root principle and used it as the basis of his dictionary. He differentiated different types of roots, according to the number of consonants, and gave each type a special place in the dictionary. He ordered the roots according to the system of permutations, so that all roots with 'ayin were included in one chapter. Some claim that al-Khalil was influenced by the Indian grammarians. His system was followed for hundreds of years, and even dictionaries who arranged their material according to the accepted alphabet used this system of permutations (Ibn Duraid, for example) or differentiated types of roots according to the number of root letters. Most dictionaries composed in this way did not survive because of their complicated system. Al-Jauhari (died 1000 approx.) used a different system in editing his dictionary, al-*Ṣaḥāḥ*: he used the accepted alphabet but he arranged his dictionary according to last letter of the root. It seems that his intention was to serve as an aid to the poets and some assume that in this he was influenced by the Indian grammarians. This dictionary had great influence on those composed later on, and the most famous of them, *al-Qāmūs* and

Lisan al-'arab were composed in this system. Some dictionaries were arranged according to the first letter of the root and some according to the first letter or the first two letters (R. Sa'adya's *Egron* was arranged in this way). Some dictionaries also considered vowels. Most early dictionaries did not differentiate between *verba tertiae waw* and *verba tertiae ya*. The first who did so, was al-Qali, but even after al-Firūzābādī-e author of *al-Qāmūs*, this was never carried out consistently.

The Arabs felt that the main advantage to an alphabetic order was in preventing mistakes and incorrect derivations, not in making the dictionary easier to use. In fact, there is no internal order in the dictionary articles, as a result of the system of editing: the material is accurately quoted and attributed, but is not ordered according to *binyanim*, forms, etc.

3. Dictionaries with both a morphological and alphabetic order such as *Diwān al-'adab* by al-Fārābī and *Shams al-'ulūm* by Nashwān al-Ḥimyarī. These dictionaries are important for establishing the precise vocalization of the words.

4. Topical Dictionaries. Well known amongst these is *al-Mukhaṣṣaṣ* by Ibn Sīdah.

E.Y. KUTSCHER, J. NAVEH, S. SHAKED: THE ARAMAIC INSCRIPTIONS OF AŚŌKA (pp. 125–138)

In Afghanistan and Pakistan four Aramaic inscriptions of the king Aśoka (mid-third century B.C.E.) have so far been discovered. One was found in Taxila, another in Pul-i Darunteh and two others in Kandahar. The only complete text is that of Kandahar I, which is a bilingual, Greek-Aramaic inscription; the three others are fragmentary. The texts of Pul-i Darunteh and Kandahar II are also bilingual, but of a special kind: they consist of Aramaic and Prākṛit passages both written in Aramaic characters.

In this joint article the complete text of Kandahar I is extensively discussed by E.Y. Kutscher. J. Naveh examines the readings; a revised reading for Kandahar II, which was inscribed in a cursive hand, is offered herewith. S. Shaked deals with the interpretation of the Prākṛit texts and some Iranian words. This is the first paper in *Lěšonenu* devoted to the Aramaic inscriptions from the periphery of those lands where Aramaic was in use.

Shaked's contribution (Kandahar II) will be published (in English) elsewhere. As to Kandahar I the following are the main points that were set forth.

L.1 עשר שנין פתיתו (the reading is certain [Naveh]) 'ten years have passed' (apparently since Aśoka was anointed king).

L.1 ... וי; among three possibilities that can be taken into consideration the one which renders וי = 'because of, since' (cf. Nöldeke, *Kurzg. syr. Gram.*² 366b) seems to be the most preferable. The clause starting with וי gives the reason for what follows (though this explanation, too, does not fully correspond to the parallel Greek text).

L.2 ויעיר; possibly an *i* perfect of *Qal*, spelled plene (cf. הוּתִיר L.8, also before /r/).

The root, in *Qal*, occurs in Syriac and Targ. Onq. (Ex. 12,4) as the translation of Heb. מעט.

L.3 אף י appears as ideogram = 'also' in Sogdian (Shaked).

L.4 ונה למחזה 'seeing this', cf. the phrase למטה [ל]מדי 'on (his) arriving in Media' (Behistun L.12).

L.4 אתהחסינ; This is the first occurrence of Ethap'el (< Ettaph'al in the later Aramaic dialects) in Aramaic.

L.6 לאמוהי ולאבוהי; cf. Nöldeke, Beiträge 69 ff.

L.7 איך אסרהי חלקותא; cf. איך = Pehlevi ideogram of *ku* which serves also as a conjunction (and cf. Sogdian where *c'nw* = 'how, as' [Shaked]). The phrase is perhaps a loan translation from Persian where *bandan* = 'to bind' and also 'to desire' etc. (cf. English 'bound to'). חלק = 'fate, lot'; חלקותא is perhaps plural חלקותא* (this form, though, does not occur elsewhere), meaning here 'gods', or the like, cf. *baga* — in Old Persian = 'god', Sanskrit *bhāga* 'the divider' (of good luck), *baxt* 'lot' in Modern-Persian. The phrase איך אסרהי חלקותא seems to mean: 'as the gods (fates) have desired' (אתהחסינ defective spelling for אסרהי* cf. £.4 אתהחסינן = אסרהי*).

G. SARFATTI: M.G. GUZZO AMADASI, *LE ISCRIZIONI FENICIE E PUNICHE DELLE COLONIE IN OCCIDENTE*, Roma, 1967, pp. 209 + 18 (figures) + LVII (plates). (pp. 139–142)

This attractive volume presents all known Phoenician, Punic and Neo-Punic inscriptions from Malta, Sicily, Sardinia and Spain, as well as four inscriptions from France and Italy (Marseilles, Avignon, Pyrgi, Palestrina). There are about 200 inscriptions, but many of them consist of only a few letters or a few words. The completeness of the collection, the scholarly notes, that summarize all preceeding research, the neat and nearly faultless printing, the extremely clear figures and plates of almost all the reported inscriptions, make this book a most useful and appreciable tool for all scholars interested in the subject.

JOSHUA BLAU: A. GUILLAUME, *HEBREW AND ARABIC LEXICOGRAPHY* [,] *A COMPARATIVE STUDY*, Reprinted from *Abr-Nahrain*, vol. i-iv (1959–1965), Leiden, E.J. Brill, 1965, 35+35+10+18 pp. (pp. 143–145)

This booklet, an unchanged reprint of four papers, is, from the methodic point of view, one of the most extravagant works even in the rather unrestrained field of etymology. Guillaume allows of such interchanges of sounds between Hebrew and Arabic as *s* = *f*, (I 4), *h* = *b* (IV 7), or *m* = *j* (II 13), assumes, in the wake of Abu-ṭ-Tayyib al-Halabī's *Kitāb al-'ibdāl*, which he blindly follows, as many as e.g. 32 (!) interchanges for *h*-*ḥ* in Arabic, and boldly asserts that all these mutations can also be subject to metathesis (IV 1). Even his general notion as to the nature of these mutations is somewhat vague and only in IV 2 does he propound the view that a part of the so-called mutations may be due to the extension of biliteral roots, etc. His views on sound shifts in Semitic dialects (I 4) and e.g. on the status of Aramaic (IV 1) are

similarly ill founded: he questions the strict applicability of sound shifts in Semitic languages, because of their dialects, as if no dialects existed in Indo-European languages, where the notion of sound shift has been elaborated. Aramaic is described as “a language which went its own way and departed from the older stream of Semitic etymology” (*sic!*). Moreover, his knowledge of both Hebrew and Arabic philology is sometimes insufficient (IV 9 he confuses the solitary defective spelling of *mēšārîm* with the constant defective spelling of *mēšah*, without taking into account the different formation of the latter; I 16 he seems not to know that Arabic *tābūt* is a loan word) In short, despite a few sound observations, most of the etymologies adduced have not furthered the study of Semitic etymology in general, nor Hebrew and Arabic in particular.

J. BLAU: GAD B. SAFFATTI, *MATHEMATICAL TERMINOLOGY IN HEBREW SCIENTIFIC LITERATURE OF THE MIDDLE AGES*, Jerusalem, Magnes Press, The Hebrew University, pp. 12, 265, xiv. (pp. 146–148)

Although the importance of mediaeval Hebrew mathematical literature for the development of Hebrew is limited (yet v. p. 227, n. 38), its cultural significance is great. Sarfatti has opened a new field for Hebrew philology. Yet, not all his results can be considered final, as long as the Arabic mathematical terminology has not been investigated nor the Hebrew mathematical texts critically edited (v. p. 13). Sarfatti (v. pp. 114ff.) distinguishes between “independent borrowing of meaning” and “borrowing of meaning through similarity between the senses”. One is, however, inclined to transfer words included under the first category to the second.

S.E. LOEWENSTAMM: “I AM YOUR SERVANT AND YOUR SON” (p. 148)

In letters from the Ancient Near East the senders self designation ‘your son’ characterizes the recipient as *primus inter pares*, ‘your brother and father’ as nearly equal junior, and ‘your servant and son’ as holding a position intermediate between a lord and a *primus inter pares*.

S. SPEIER: בנה ביתך במכותו והיכל במלאו (pp. 149–152)

In a Piyyuṭ by R. Ēlī‘ezer b. Šimšon from Köln (12 century) במכותו = ‘on its basis’, במלאו = ‘on its foundation.’

A. COHEN: TWO SHORT NOTES (pp. 153–154)

G.B. SARFATTI: “YNM” — A MEASURE OF CAPACITY? (p. 154)

Y. WERTHEIMER: AN ADDITIONAL NOTE ON THE פִּעְלָהוּ, פִּעְלָהוּ FORMS IN THE MANUAL OF DISCIPLINE (pp. 155–156)

M. MISHOR: נוֹסֵי — ACTIVE PARTICIPLE (p. 157)

E. ÉTAN: A. GEIGER ON MISHNAIC HEBREW (p. 158)

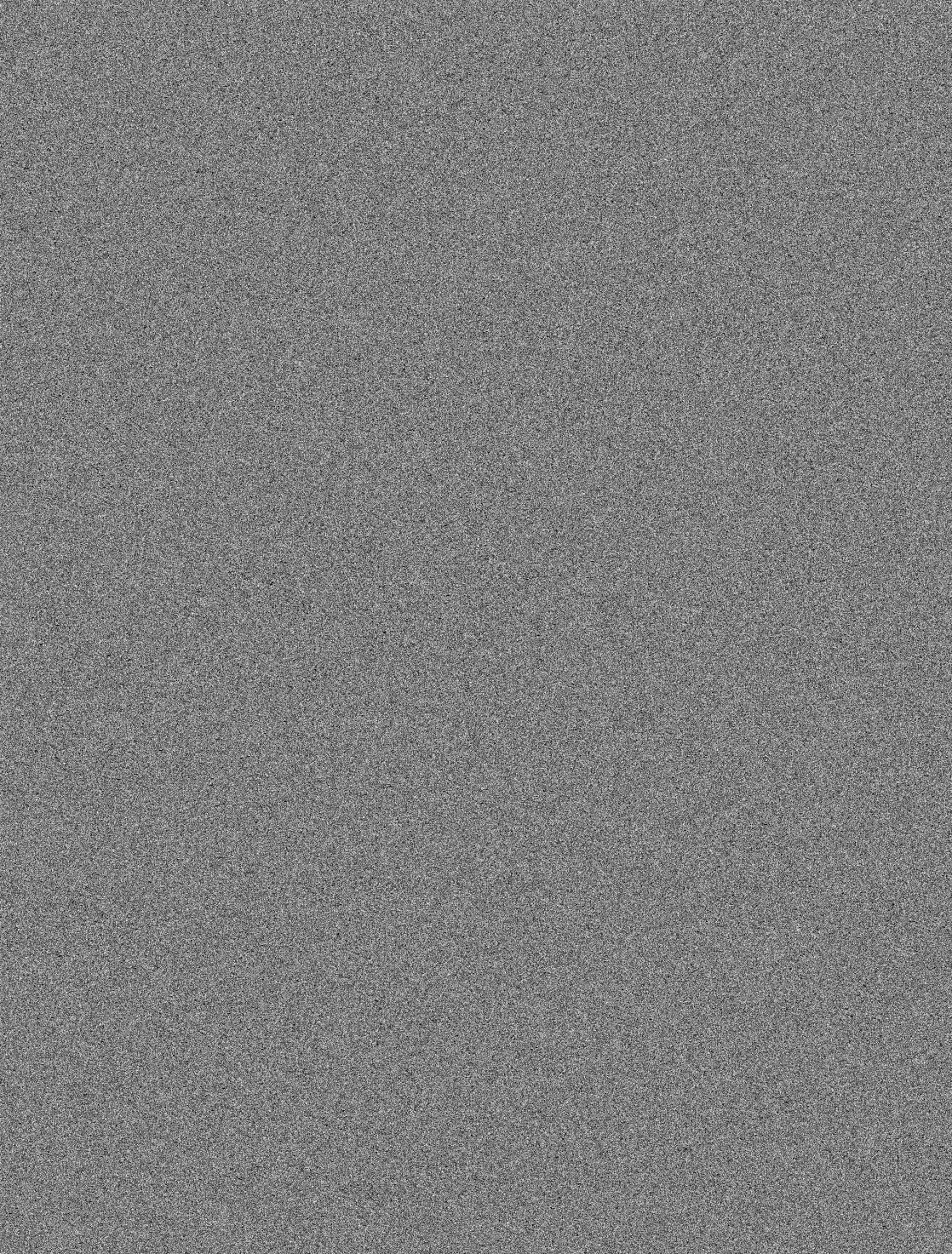
התוכן:

165	לשון הדיבור היהודית בגולה כמקור לחקר העברית	ניסן ברגגריין
172	היחסים שבין הערוך לתרגום ירושלמי, ניאופיטי I (המשך)	שלמה שפייער
180	הערות לזקאפולארים ההברתיים שבאוגרית "תהתפך כסא מלכה" (כתובת אחירם, שורה ב')	אנסון פ' רייני
185	— גלגוליה של קללה נמרצת	אהרן דמסקי
187	עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית" (סיום)	נחמיה אלזני
210	שיעורו וגיוון־שיעורו של המשפט בכתיבת העיון שבעברית	בעז שכביץ
		ביקורת
225	על ידיעת היוונית בא"י בתקופת החורבן	דניאל שפרבר
228	מחקר על בניין פיעל	יהושע בלאו
		הערות
234	ארבע הערות: א. פירושו של ראב"ע לחבקוק א, יג; ב. פירושו של רש"י לנחום א, ט; ג. "למשל", פשר חבקוק א, יד; ד. "להבדיל"	שלמה שפייער
237	נוספות לעניין "משלם"	מרדכי עקיבא פרידמן
238	לתיקון תאריך	מלאכי בית־אריה
239	/t/ — שתי פונימות בארמית מקראית	מיכאל סוקולוף
240	למאמרי "כלך" (לשוננו לג, 129)	ניסן ברגגריין

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

גיסן ברגרין, רח' יפה נוף 15, ירושלים
S. Speier, Postfach 8036, Zürich, Switzerland
ד"ר אנסון פ' רייני, רח' הרב ברלין 38, ירושלים
אהרן דמסקי, רח' בן-ציון 20, ירושלים
ד"ר נחמיה אלוני, רח' המלך גורג' 5, ירושלים
ד"ר בעז שכביץ, רח' המייסדים 7, ירושלים
ד"ר דניאל שפרבר, ת"ד 7366, ירושלים
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
Dr. M. Friedman, 6424 N. Sacramento Ave.,
Chicago, Illinois 60645, U.S.A.
ד"ר מלאכי בית-אריה, רח' כ"ט בנובמבר 28, ירושלים
מיכאל סוקולוף, רח' הרב עזריאל 84, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִצְבּוֹ בְּנֵי מִשְׁה זֶל

לשון הדיבור היהודית בגולה כמקור לחקר העברית

כבר בראשית דרכו בעריכת מילון העברית הישנה והחדשה עמדה לפני אליעזר בן-יהודה בעית ההגייה והניקוד של מלים בלשון חכמים ובלשון שלאחריה, שאין עליהן מסורת קריאה וניקוד קבועה, כגון השם אב בית, הנמצא במדרש במספר מועט, או בלורית, גודגדניות וכיוצא באלו. קשה שבעתיים הייתה בעית המלים שמציאותן מרובה: במשנה, בתלמוד ובתפילות שגורות, שהעם אינו נוהג בקריאתן לפי הדקדוק הרשמי, המכיר ומלמד רק את תורת לשון המקרא ואת ניקודו.

כמה דיואות נשפכו למשל על צורת השם אִיבְרִים בלשון רבים, שאינה מתאימה לשם בלשון יחיד אִיבְרִי, ולפי דקדוק המקרא הריבוי הוא אִיבְרִים בחטף-פתח, ולכן טעה בה ר' יעקב עמדין והחליט, שהיחיד הוא אִיבְרִי, צורה הנוגדת למה שמקובל מדורי דורות בכל העדות.²

צירוף אחד בלשון חכמים העסיק מדקדקים בימי הביניים ובדורנו, הצירוף עשרת הדיברות. לשון יחיד של שם זה מהו? לפי דעתם ישנן שתי אפשרויות: דְּבָרָה במשקל גְּדָה, או דְּבָרָה במשקל דְּמָעָה, ולפי שני משקלים אלו אין לומר אלא הַדְּבָרוֹת. יתר על כן: אי אפשר לצרף עשרת לשם בלשון נקבה, ויש לומר עֶשֶׂר הַדְּבָרוֹת. מטעמים אלו פסק מדקדק ומפרש פיוטים חשוב בראשית המאה הי"ג, ר' אברהם בר' עזריאל, בעל ערוגת הבושם וכתב: "האומר עשרת הַדְּבָרוֹת טועה"³. פוסל הוא בכך ביטוי הנמצא במאות מקומות בספרותנו הישנה, ושכל עדות ישראל משתמשת בו גם בלשונותיהן המדוברות. בבעיות אלו וכיוצא בהן מצא לו בן-יהודה דרך נאותה. עד כמה שידו מגעת הוא משתמש במקורות ומביא בהערות את ויכוחי המדקדקים ונותן ביבוליוגרפיה, המאפשרת למעיין לבדוק בעצמו את החומר. בשם דיברות ובצירופיו, שבוודאי התקשה בהם הרבה, נוהג הוא כאיש מדע אובייקטיבי. הוא מביא כמה מובאות שנמצא בהן עשרת הדיברות, שני הדיברות בכתוב חסר י"ד, שתי מובאות שבהן דיברות מלא י"ד, גם מובאה אחת מן התלמוד

1. הרצאה בישיבה החגיגית של האקדמיה ללשון העברית בליל ז' חנוכה, תשל"ב, בבית נשיא המדינה, למלאות 80 שנה לייסוד ועד הלשון. הוספתי כאן הערות.
2. עיין במבוא לניקוד המשנה מאת חנוך ילון, עמ' 40 ואילך.
3. ספר ערוגת הבושם, חיברו ר' אברהם בר' עזריאל, מהדורת אפרים א' אורבך, ירושלים, מיקצי גרדמים, תרצ"ט, חלק א', עמ' 179-180. וראה חנוך ילון, עשרת הדיברות, קונטרס ענייני לשון, תש"ב, עמ' 46 ואילך; נ' ברגרין, עשרת הדיברות, עיתון "הצופה" ג' אב תש"ב, תורת הצורות של הלשון העברית, תרפ"ד, עמ' 22, עיזור וכו'.

ובה לפי הדפוסים שבידנו דברות הראשונות, דברות האחרונות בלשון נקבה.⁴ בן־יהודה אינו מציע תיקוני טקסט, אף אינו מעלה על דעתו, שכל העם טועה בהגייה, ואינו מנקד כהצעת נקדנים עשרת הַדְּבָרוֹת.⁵ ודאי אמר לעצמו בעונותיו המדעיות: מקוצר המשיג ועומק המושג אניה את הדבר כמו שהוא.⁶ ערך רב היה בעיניו למסורות של העדות, כמו שכתב בהקדמה למבוא הגדול.

היום מרובים יותר המקורות ללשון העברית שלאחר המקרא מאלו שהכיר בן־יהודה. מלבד כ"י פרמה של המשנה, משניות מנוקדות ישנות ומחזוריים וסידורי תפילה, שנדפסו במשך חמש מאות שנה בכל התפוצות – ובשבילנו חשובים אלו שמלפני תקופת ההשכלה והוצאות עממיות שלא נעצה בהן יד מדקדקים מקראיים ומתקנים – מלבד ספרים אלו ישנם כעת כתבי־יד רבים וצילומי כ"י מימי הביניים. חשיבות מרובה יש לכתבי־יד בניקוד בבלי של חלקים גדולים מן המשנה ושל הספרא כ"י רומי מן המאה העשירית⁷ ולכ"י קאופמן של המשנה.

לפי מקורות אלו נתברר, למשל, שהיחיד של עשרת הדיברות הוא דָּבָר. שם זה בניקודו נמצא כבר בספרא כ"י רומי, ובהגדה של פסח מנוקד בכתבי־יד ישנים ובדפוסים בנוסח הספרדים: וירד מצרימה אנוס על פי הַדְּבָר, וכך אומרים הספרדים בליל הסדר עד היום.

מקור חשוב ביותר לחקר העברית הם הביטויים העבריים שב לשונות הדיבור היהודיות של ארצות הגולה. בבעיה האחרונה שהזכרתי, בביטוי עשרת הדיברות מאשרות לשונות הדיבור את נכונות הקריאה המקובלת. המון העם אומר ביוונית (יידש) ובלאדינו עשרת הַדְּבָרוֹת. ממקור זה ברצוני להביא כמה דוגמאות, ובעיקר מיוונית. אלא אקדים מלים

4. ב"ק נד ע"ב ראשונות, אחרונות כמה פעמים; ברם בכ"י המבורג; דברת הראשונים, האחרונים; וכן במקור הברייתא, בתוספתא ב"ק פרק ו', 18, הוצאת צוקרמנדל בלשון זכר. בב"ק בעריכת י"נ אפשטיין מהדורת ע"צ מלמד תיקן המהדיר בפנים עפ"י כ"י המבורג: דברות הראשונים האחרונים.

5. כך מציע מ"נ צובל: דְּבָרוֹת – צורת רבים מן דָּבָר במשמעות דיבור (סיני, שנה ה', תש"ב, חוברת ה-ו, עמ' שצו). משונה הוא רישום המלה במילון לתרגום ולתלמוד של דאלמאן² דְּבָרָה – עשרת הַדְּבָרוֹת, לי-(!), וגם דָּבָר, ל"ז (בלי רבים).

6. את שם הערך רשם ב"י דְּבָרָה בד"ח (הארכת דָּבָר), כמו ששומעים מפי הבריות. וכך נמצא לפעמים בימי הביניים המאוחרים: יש ברוב הדברות שתי נגינות ללמד שבעצרת... קורין כל דברת לא יהיה לך וכל דברת זכור בנגינות הגדולות... שכל אחד מהן דברה אחת לעצמה (חזקוני, יתרו, כ, יד).

7. תורת כהנים עפ"י כ"י רומי מנוקד, הוצאת ביהמ"ד לרבנים באמריקה, תש"ז, מהדורת א"א פינקלשטיין. שם בעמ' [ח] לויקרא א, א דיבִּיר, דבִּיר כמה פעמים, דיברות, שלושה עשר דיברות (בלי-ז!), ועוד הרבה בספר.

מספר על העברית שלאחר המקרא. למעלה מאלף שנים טיפחו כל העדות את לימוד התלמוד, ולימוד זה הגיע ישר מבל אל היהודים, שביססו ישיבתם באירופה בסוף האלף הראשון ובתחילת האלף השני. לפי האגדה הביא קארל הגדול בתחילת המאה התשיעית את ר' מכיר מבגדאד לנרבוניה, והוא הניח את היסוד לישיבה הראשונה בדרום צרפת. אגדה אחרת מספרת, שר' משה בן חנוך, ראש הישיבה מיסודו של חסדאי אבן שפרוט בקורדובה במאה העשירית, היה מחכמי בבל השביעים שנפדו והגיעו דרך איטליה לספרד, ויש גרעין היסטורי באגדות אלה. גם היהודים אנשי הרינוס קיבלו את תורתם בעקיפין מחכמי בבל. עיקר לימודם ותרבותם של האשכנזים היה התלמוד, כמעט היחיד, ואוצר רב מן העברית התלמודית נכנס ללשון דיבורם אל היודית (משערים שעשרים עד עשרים וחמישה אחוזים של לשון זו באה מן העברית), וביודית נשתמרה על פי רוב ההגייה המקורית, שכן דיבור אינו ניתן לשוניים מעין אלו הנעשים בידי מעתיקים ומגיהים כדברים שבכתב.

נפנה עכשיו לדוגמאות, ובתחילה לשם טלית, הנפוץ הרבה בספרותנו הישנה ובלשונות הדיבור. בעברית החדשה שלנו אנו קוראים את השם טלית בסיומת המקראית -ית. בלאדינו אומרים טלית-טליתות בצירי (בארצות הבאלקאן היו מבטאים ⁸⁶(taledoth-taled), ואשכנזים אומרים ביודית טליתים. ומהו לשון יחיד ביודית? כלל זה נקוט בידך: התנועה האחרונה הבלתי מוטעמת של מלה אחר הברה מוטעמת מבליעים אותה ביודית, ובמקומה יש תנועת מלמול עמומה. את התנועה האחרונה המקורית של שם עברי בלשון יודית לא נדע אלא מצורת הרבים: אומרים חכם, זקן, גדול, חסיד, ואין אנו יודעים מה היא התנועה האחרונה. מן הרבים חכמים, זקנים, גדולים, חסידים נדענה, וכן נלמד מן טליתים, שהיחיד המקורי הוא טלית, ולא טלית. החקירה מאשרת, שזו היא ההגייה בלשון-חכמים לפחות של אלף שנים: במשנה ובספרא כ"י רומי בניקוד בבלי מנוקד טלית בצירי (וכן מטלית), גם בכ"י קאופמן של המשנה צירי ובסידורים ספרדיים עד ימינו טלית (בסידור תפלת החודש, הוצאת יוסף חסיד, ירושלים, תשכ"ג, מצינו טלית, שבת כ"ג, א), והמסורת האשכנזית-צרפתית שבכתב אינה שונה: במחזור וורמייזא משנת 1272 נמצא טלית⁸⁷, ובמאה השש-עשרה כותב גם ר' אליהו בחור בתשבי טלית. לסיומת -ית במקום -ית המקראית יש עוד דוגמאות בניקוד הבבלי: חבית על יד חבית, גיית על יד גיית⁸⁸ משורש

86. מפי ד"ר שמעון מרכוס, מחבר השפה הספרדית-יהודית, ירושלים תשכ"ב.

87. את ניקודו של מחזור וורמייזא תיאר מלאכי בית-אריה, לשוננו כט, 27-46,

80-102. טלית, עמ' 85-86. על חילופי צירי-סגול, עמ' 35.

88. חבית - לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכ"י ישנים, מאת אפרים פורת, ירושלים תרצ"ה. חבית בעמ' 120, גיית עמ' 119. - על סיומת -ית כותבים באואר

גה, ובארמית בתרגומים בנוסחאות מַגְבִּיתָא, מְשִׁיתָא, תַּעֲנִי (= תענית)^{א8}.
דוגמה ממשקל הסגוליים משורשי לִי: ביוֹדִית ובשאר לשונות דיבור אומרים
פְּלִי, פְּרִי, בסגול ומלעיל או אף פְּלִי, פְּרִי בצירי^{א8}. כמו כן נקרא הצלב ביוֹדִית
שְׁתִּי וְעָרְב, ולא שְׁתִּי וְעָרְב. משכילים ראו בצורות אלו שיבוש של מחוסרי
ידיעה בדקדוק, והתנגדו גם למלה מְשִׁי, שיש להגותה לפי דעתם מְשִׁי. ניקוד
סגוליים אלו בדפוסים חדשים גם ישנים ובניקוד הבבלי וכן בכ"י קאופמן מאשרים
את דיבור העם⁹.

קצת סגוליים נקביים משורשי לִי צורתם בלשון חכמים היא כצורת
השלמים, וכן בלשונות הדיבור. אומרים ביוֹדִית פְּרִיהַ בְּרִיהַ, פְּרִיהַ וְרִבְיָה
כלומר פְּרִיהַ וְרִבְיָה, ולא פְּרִיהַ וְרִבְיָה כדרישת מדקדקים. זהו ניקודם בניקוד
הבבלי, במחזור וורמיוזא, וכך קוראים גם ספרדים ותימנים. בלי ניקוד נמצא
הכתיב בִּירִיה וכו', ביוֹדִי אחר האות הראשונה¹⁰.

ועוד שם במשקל שונה משל משקל המקרא: טְהָרָה. רחיצת הנפטר נקראת
ביוֹדִית טְהָרָה, ולא טְהָרָה במשקל המקראי^{10א}. כמו כן בלשונות דיבור אחרות.
זה מלמדנו, שבלשון חכמים משקל אחר לשם זה. הגייה זו מתאשרת בניקוד
הבבלי בספרא כ"י רומי. ברם במובאה מן המקרא מנוקד השם במשקל המקרא.

וליאנדר בדקדוק ההיסטורי של העברית המקראית, 1922 (בגרמנית), בעמ' 492, הערה
2: "סיומת יִית במקום יִית שבמקרא אפשר שהייתה מצויה בלשון, אלא נדחקה מפני
יִית. – ונראה לי, שהשם מְשִׁת המקראי, שלפי אברהם גיגר, אורשריפט, מהד' א',
382, הוא כמו משארת (משורש שאר), ייתכן שיש בו סיומת יִית, והשרשים שאר –
שרי מתחלפים זה בזה.

א8. מנביתא, משתיתא – במילון לוי לתרגומים בצירי לפי כתבי יד ודפוסים ראשונים
ועתיקים, בניקוד בבלי מהדורת שפרבר בחירק, אבל תעני (יאל א, יד) במהדורת
שפרבר בצירי. נראה שגם בעברית השומרנית הייתה סיומת יִית בשמות: יִרְפִּית
במקביל לצורה יִרְפִּית בטברנית (ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג'
ספר א, עמ' 34, הערה 13).

ב8. יהודי אוקריינה קוראים סגול מוטעם מלעיל בתנועת e סגורה, ובגליציה
המערבית נהגים כלי, פרי בצירי שלהם (בדיפתונג ai) בהשפעת הריבוי כליים,
פירות. על כך העירני מר מאיר מדין.

9. ראה פורת, לשון חכמים, עמ' 104. גם ח' ילון מנקד פְּלִי, פְּרִי (שביעית ח, ו).
– בספרא כ"ר שְׁתִּי, ורק במובאה מן התורה שְׁתִּי. במשנה כ"ק שְׁתִּי, אף שְׁתִּי, ולפעמים
כתיב וקרי: שְׁתִּי.

10. ראה יחזקאל קוטשר, לשון חז"ל, בספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 272
ואילך; מחקרים בדקדוק לשון חז"ל, ספר בר-אילן למדעי הרוח והחברה, קובץ
העשור ב' לאוניברסיטת בר אילן, עמ' 54 ואילך.

10א. טְהָרָה (tāre, בליטא taire), ולא טְהָרָה בקמץ קטן (tōre). בקריאת האשכנזים
בליח ובעברית שביוֹדִית הוגים על פי רוב את החטף שבחטף המלה כשווא נח.

השם רַבִּי בידית לא מצא חן בעיני משכילים, והתנגדו לקריאת הרי"ש בסגול בלימוד הספרות הישנה. לא ידעו, שזוהי הגייה ישנה, הנמצאת כבר בכתובת יוונית מבית הקברות היהודי של יפו¹¹. גם בכ"י קאופמן מנוקדת הרי"ש של קיצור השם בסגול במסכתות הראשונות של סדר זרעים. אף במחזור ורמזיא נמצאת תנועת e (צירי) תחת הרי"ש¹².

שונים אנו במסכת אבות פרק ה: גמרו... שלא ליטול את החלה רעב של כליה בא לעולם. רגילים אנו לקרוא פְּלִיָּה במשקל חֲנִיָּה, הֲנִיָּה. בכ"י קאופמן וכן במחזור ורמזיא¹³, וגם באחד השירים של ר' שמואל הנגיד ניקוד השם הוא פְּלִיָּה. השם בצורתו זו נשמר גם ביודית: קָאֵלִיעַ (קֶאֱלִיעַ מֶאֱכֶעֱ) = פְּלִיָּה. הקמץ שבין שתי תנועות נתבטל על דרך פְּרָשָׁה < פְּרָשָׁה; פְּלִיָּה < פְּלִיָּה¹⁴, וכן מתבטל בפי אשכנזים הקמץ בשמות אלה: תּוֹסְפוֹת – תּוֹסְפוֹת, עוֹקְצִין, עוֹקְצִין (בניקוד בבלי) – עוֹקְצִין; עוֹנֶשֶׁן (= עוֹנֶשֶׁן) – עוֹנֶשֶׁן.

המלה עָרַב במובן אחראי לתשלומים וכדומה (אומרים היום עָרַב) והשם המופשט מזה עָרְבוֹת גרמו קשיים למחברי המילונים האשכנזים, מכיוון שבקריאה האשכנזית אין משמיעים את התנועה האחרונה של המלה. כפי שהזכרתי קראנו עָרַב ולא ידענו, מה היא תנועת הרי"ש. תימנים קוראים עָרַב-עָרְבִים בד"ח במשקל

וכן הוא הניקוד האשכנזי-צרפתי בסוף ימי הביניים (מעין) התפתחות של דרך ההגייה והניקוד הבלליים (?). יהודי ליטא קוראים גרונית זו כעיצור יוֹד: מֶאֱמִין = מֶאֱמִין = מִימִין וכו'. בהגדה של פסח, בתוך ספר ארבע יסודות, מאת האשכנזי, מלמד ילדי תלמוד תורה בהאג, אלחנן שנאטיך (שניטאך), אמשטרדם, 1783, כתב המחבר (דף יא, ב): יומה מאד יש לברר הטעות... שקורין ה-א או ע-ין או אל-ף באות שניה כמו יוֹד בשוא נח אֶהְרֶן – אֶיֶרֶן, יֶאֱדִיר – יֶדִיר, מְעָרִיב – מְרִיב.

11. יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 48.

12. מלאכי בית-אריה, לשוננו כט, עמ' 91.

13. לשוננו, שם, עמ' 88 (13.36 טעות, וצ"ל 13.35). גם ח' ילון ניקד באבות פְּלִיָּה.

14. קֶאֱלִיעַ מֶאֱכֶעֱ – ביודית המזרחית; וביודית המערבית קֶאֱלִיעַס מֶאֱכֶעֱ = לעשות פְּלִיָּה. לאחר שקבע אוריאל וויגרייך בלשוננו, כב, 58, שהמלה קֶאֱלִיעַ היא כפי הנראה ממוצא עברי, אלא שצורתה אינה ברורה (מן פְּלִיָּה עשויה הייתה להיווצר צורת קֶאֱלִיעַ, כמו מן הֲנִיָּה – הֲנִיָּה, מן קֶעֱרָה – קֶעֱרָה = קֶעֱרָה), כתב מאקס וויגרייך בלשוננו, כז-כח, עמ' 140: "קֶאֱלִיעַ – בזמנים קדומים יותר הכתיב כליה, כליות, וזו כנראה האטימולוגיה". מיודית ההולנדית מביא בנימין דה-פריס בלשוננו כו, 53: "מכולה מֶאֱכֶעֱ... היינו לקלקל". מעניין הוא, שהבינוני הפסיבי מכולה, שאינו שורר בעברית, ובמילונים נמצא רק במובאה אחת מן המדרש ובנוסח מאוחר (ראה מילון בן-יהודה, ערך כלה, עמ' 2378), בינוני זה נפוץ היה ביותר ביודית המערבית, ועד ימינו אמרו בגרמניה ער איז מכולה (= הוא מכולה) במובן פשט את הרגל.

דָּן-דְּיָנִים. ספרדים, בני עדות המזרח ואיטלקים קוראים עָרַב בשני קמצים. בכתבי הגאונים נמצא: עראבָּ לַעראבא צריך. חקירה במסורת האשכנזים במלה זו העלתה, שבדורות שעברו הייתה הריש נהגית בקמץ¹⁵.

אף לקביעת משקלים למלים מקראיות אפשר להיעזר במסורת הדיבור. במלה נִדְנֶנֶךְ (יחזקאל טז, לג) מפקקים המילונים במשקל השם. יש כותבים נִדְן או נִדְן, ומילון גוויס-בראון רושם נִדְן, נִדְן או נִדְן. ביוזית אומרים נִדְן, הבא מן נִדְן¹⁶, בשינוי הטעמת מלרע למלעיל ובהגיית הקמץ הספרדי, שנתקיים בפי האשכנזים עד המאה השלוש-עשרה – הארבע-עשרה כמו במלים סָדֵן במקום סָדֵן, בַּעֲלֵי-בָתִּים וכדומה.

שם שני, שאין משקלו ברור בעברית המקראית הוא סָנִים (ירמיה נא, כג ועוד). מילונים מקראיים רושמים סָנִן. ברם אנו קוראים בלשון חכמים סָנִן-סָנִן (כמו חָדָר-חָדָר). כך נמצא בניקודים ישנים. וביוזית מערבית קוראים לגבאי העומד לשולחן קריאת התורה "עומד סָנִן" (= עומד כסָנִן, "ער שטעהט סָנִן") – ביטוי של יהודי גרמניה בדור האחרון, הנמצא כבר בפוסקים מן המאה החמש-עשרה¹⁷.

לבסוף דברים מעטים על הפוניטיקה של האשכנזים, המצויה בלשון חכמים ובעברית שבידית. לפרקים קרובים אינה מתאימה לזו של המקרא, אלא יש בה מסורת ישנה שבעברית הבבליה. אומרים אנו תַּכְּף ולא תִּכְּף, בִּכְבוֹד (אֲבִכְבוֹדֵר מעוש = אדם מכובד), בְּכִסּוֹ בְּכִסּוֹ בְּכִסּוֹ, כְּדָת וְכְדָת. בניקוד הבבלי ובדפוסים אשכנזיים ישנן צורות כאלו. תַּכְּף נמצא במאה השש-עשרה בהמתורגמן של ר' אליהו בחור, גם במחזור אלטונא, תקל"ב. לְפִכְף נמצא בניקוד בבלי בתורת כהנים, וכך מקובל אצל התימנים, וגם מפי ספרדים שמעתי הגייה זו, ואנו אמרנו בליל הסדר בבית אבא לְפִכְף אנחנו חייבים

15. ראה נ' ברגרין, לשוננו לעם, קונטרס ע"ג; שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 32 ואילך (ערב, עמ' 34); יצחק דמתי-שבטיאל, מסורות התימנים, קונטרסים לענייני הלשון העברית של ח' ילון, קונטרס ב, עמ' 66.

16. ויש ביוזית גם נִדְן בהשתלשלות הגייה אחרת של השם נִדְן. נשארה a ספרדית בפי האשכנזים, ונתבטלה התנועה הראשונה, ע"ד שְׁכָר < שְׁכָר, כְּלָף < כְּלָף. ראה נ' ברגרין, לשוננו, לג, 132.

17. ראה נ' ברגרין, לשוננו, יז, 5 ואילך; שלמה זלמן גייגר, דברי קהלות, ספד"מ, תרכ"ב – תרכ"ח, עמ' 44; ב' דה-פריס, לשוננו, כו, 51. – עוד דוגמאות מיוזית הבאתי ב"לשוננו" יח, סיון תשי"ב, עמ' 15 – 16. על שְׁאֵלָה עתה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ספר ב, עמ' 91, הערה 40.

להודות¹⁸. בכמה פרטים ניצחו המדקדקים המקראיים גם את השמרנים שבשמרנים, וצורות אלו נעלמו מן הדפוסים האחרונים.

הדוגמאות שהבאתי אינן אלא מעט מאוצר הלשון שלאחר המקרא, שטעו בהן נקדנים בימי הביניים ובזמן החדש. תורת הדקדוק, שהתחילו מתעסקים בה בסוף האלף הקודם, היא תורת הלשון הקלאסית של עמנו, תורת לשון המקרא. לשון חכמים כמעט שלא הייתה אובייקט למחקר. ראשוני המדקדקים ידעו, שאין כל דרכי לשון-חכמים מתאימות לדרכי לשון המקרא. אולם בין המדקדקים האפיונים היו הרבה, שלא שמו לב לכלל הגדול, שכבר לימדו ר' יוחנן: לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן¹⁹; וכשנודקו לנקד את המשנה, את התפילות ואת הפיוטים, סברו שקריאת העם אי אפשר לסמוך עליה, ועל פי רוב משובשת היא.

כינוס דרכי ההגייה של אוצר הלשון שלאחר המקרא בפי כל העדות בלימודם בספרות הישנה, וכינוס העברית שבלשונות הדיבור הלועזיות, בייחוד של יודית, יתרמו הרבה לחקר העברית שלאחר המקרא, שהיא אחד היסודות של העברית החדשה.

18. פורת, ל"ח עמ' 30. – בהסכמת אחי האדמו"ר ר' שניאור זלמן מק"ק לאדי, על הסידור הישן, שנדפסה בסדר תפלה תורה אור וכו', ווילנא תרכ"ו, מסופר שהזהיר האדמו"ר את המבוגרים, שאינם רגילים בקריאת לפי כ"ך מנעוריהם, שלא ישתדלו בשעת תפילתם להגות בכ"ך רפה לפי הדקדוק ויסיחו דעתם מן הכוונה, אלא יהגו כדרכם לפי כ"ך בדגש. ברם את הילדים ראוי להרגיל. שיתפללו בסידור מוגה עפי' דקדוק וקריאת לפי כ"ך תהא שגורה בפה מילדותם.

19. חולין קל"ז ע"ב; ע"ז נ"ח ע"ב, ושם בכ"י ישן, מהדורת שרגא אברמסון: לשון תורה לחד ולשון חכמים לחוד. וכן בערוגת הבושם, כרך א, עמ' 3, וראה שם בהערה.

היחסים שבין הערוך לתרגום ירושלמי, ניאופיטי 1

(המשך*)

במדבר

ד, ט. מלקט א: מלקחיה דבמדבר סיני תרי ומלקטטהא; כ"י ואטיקן מספר 418 (בקולופון נאמר: "בשנת חמשת אלפים ותשעים וארבע לבריאת עולם בששי בשבת בחמשה ימים לחדש אב בטליטלה) (= שנת 1334) ע"מ מלקחיה דבמדבר סיני תר' ירו' מלקטטא; יו מלקטייא; ל מלקטיא; גינזבורגר א מלקטיה; יר מלקטיא (ב-ש-ג וב-מקראות גדולות אין תרגום ירושלמי ל-"מלקחיה"); פ מלקטייה; ג מלקטטה; ג מלקטיה.

ד, כ. שקע: כבלע את הקדש תרי כד משקע; יו כד ייעלון כהניא לשיקוע; יר כד יהוין כהניא משקעין; כ"י ואטיקן מספר 440 = יר, ברם גורס כהנייא; פ כד יהוין כהניא משקעין; ג כד משקע; ג מימין: כדמכסן כהנייא; ג משמאל; יהוין כהנייא משקעין.

ה, ו. קרן ה: ע"פ ע"ו ע"מ ק אשם תרג' ירוש' קרן והשיב את אשמו בראשו; מתורגמן ערך קרן ג' כל לשון אשם תרגום ירושלמי קרנא וכן והשיב את אשמו ית קרניי; ברם ע"א גורס: ראש תרגום ירושלמי קרן והשיב את אשמו בראשו; ונראה לי שזו הגרסה הנכונה; שוב מצאתי אישור לגרסת ע"א מכ"י ואטיקן מס' 418 שגורס: "ת"י והשיב את אשמו בראשו בקרניה"; ואולי "אשם תרג' ירוש' קרן" נהווה ממאמר חז"ל "אשם זה קרן", בבא קמא ק"א ומקבילות, ומוסב על "האשם" שבפסוק הבא; לשונו של פסוק זה הוא: "והשיב את אשמו בראשו וחמישתו יוסף עליו ונתן לאשר אשם לו"; יו ויתוב ית חובתיה ברישיה וחומש דמוי יוסף עליו ויתן קרנא וחומשא למאן דאתחייב ליה; ל = יו, ברם גורס: ויתב, למן; גינזבורגר א למאן; הנה יו מתרגם אשמו: חובתיה (ק אומר "אשם תרג' ירוש' (א) קרן והשיב את אשמו בראשו אחייה ותרנ' ויתן קרנא וחומשא למאן דאתחייב ליה", כוונתו של ק היא כנראה להתאים את תרג' ירוש' א, כלומר "תרגום יונתן" למובאתו של הערוך, אבל זה לא נכון כי "ויתן קרנא וחומשא" הוא תרגומו של "ונתן", אבל יו מתרגם "אשמו": חובתיה, וכנ"ל); ונחזור ית אשמה בקרנה וחמשה יוסף עליו ויתן למן דאתחייב ליה: ג ויחזור בראשא (במקום: בקרנה) וחמשין דמוי יו' ו' וחומש דמוי דאשמה ידידה.

ו, ד. סגן ג: תרי זג מחרצנים ועד זג (א"ב בנוסחאות דידן כתוב ועד זגין); יו ועד זגין; ל ועד זוגין; ג עד סגן; ג ועד זוגיה.

ו, טו. ערך: ריקי מצות תרי עריכין פטירין; יו ועירובין פטירין; ל וערובין פטירין; גינזבורגר א ועירובין פטירין; ג ועריכין פטירין; ג ועריכין פטירין (פטי'?).

ו, כ. נעא דאנסותא תר-י חוזה התנופה. יו חדיא דארמותא: נ מעא (נראה לי שיש כאן פליטת קולמוס של הסופר שהיה בדעתו לכתוב 'נועה' (או 'ניעה') והדביק הו-י ל-ג-י, ועיין לשוננו לא (תשכ"ז) עמ' 192 ל-שמות כט, כז ועמ' 194 ל-ויקרא י, יד, טו; דאנסותה: ב בין אל-ף ל-פ-א: ג-י, כלומר דאנסותה; ג ניעה.

יא, יב. עבר ה: ק כי תאמר אלי שאהו בחיקך תר-י ארום תימר ליטול (טעות סופר וצ-ל לי טול) יתהון בעיבר; ע-פ ע-ו ע-א... יתהון בעיבר; ע-מ תר' יר' ארום תימר לי טול יתיה בעבר (א-ב בנוסחאות דידן כתוב סכול יתהון בחובך וגרסת בעל הערוך לא תיתכן, ויש לגרוס בחובך או בעובך, עיי-ע חב ועיי-ע עב (צ-ל עבא)); יו דאמרת לי במצרים טעון טורחנהון בחילך; יר פ ארום תימר לי סכול יתהון בחובך; נ ארום תאמר לי טעון יתהון בעבר; ג סכול יתהון בעובך. יש להעיר שגם בעל 'ערוגת הבשם', חלק ראשון, ירושלם תרצ"ט, עמ' 103 אומר: 'כן תרג' ירושלמי, שאהו בחיקך, בעבר', ועיין שם הערה 6 דברי פרוס' א-א אורבך.

יא, לא. רפס: ויטש על המחנה תרג' ירושלמי רפס במשריתא; יו ושרא על דין דועיר במשריתא; נ בפנים אין תרגום ל-ויטש; ג ורפס על משריתא; ורמה ('ורמה' כתוב לפני 'ורפס', במקום 'ורפס').

יג, יט. תל ב: ערי מסכנות תר-י קרוין תלולין; ע-מ קירון תלולין וכן תרג' (כוונתו לתר-י שמביא לפני זה, עיין לשוננו לא (תשכ"ז) עמ' 198 ל-ויקרא כו, טו, ק מוסיף אחר 'תרג': 'ירוש'). הבמחנים אם במצרים: יו בחקרין; נ תלילין; ג כרכין.

יג, כ. סתר ה: השמנה היא אם רזה תרג' יר' אסתרין; יו סתרנין; יר כ-י ואטיקן מס' 440 עציין; פ עציין; נ אסתרין; ג סתרנין/עציין; רב-מ מעיר: א-ב מכאן ראייה שדעת בעל הערוך היא שהתרג' הנקרא היום של יהונתן בן עזיאל על התורה הוא תרג' ירושלמי. לפי עניות דעתי, איסכא מסתברא, הלא 'יהונתן בן עזיאל' מתרגם 'סתרנין', ברם הערוך אומר: 'תרג' יר' אסתרין', כמו שמתרגם נ, ועיין לשוננו לא (תשכ"ז) עמ' 29 ל-בראשית כא, ב, ז.

יג, כב. טנס ב: כהן און תר-י רבא דטנס צוען מצרים טנס דמצרים; כ-י ואטיקן מס' 440 ע-מ טנס מצרים; יו טאניס דמצרים; נ טנס מצרים; ג טנס דמצ'.

יג, כח. חצף: אפס כי עז העם תרג' ירוש' חציפין; כ-י ואטיקן מס' 440 ע-מ חציפין אינון; יו תקיף; נ חציפין אינון; ג תקיפין הנון.

יג, לב. טב ב: דבת הארץ תר-י טיבא בישא; ע-מ תרג' (עיין לשוננו, שם עמ' 190 ל-שמות יב, לג) טיבה בישא; יו טיב ביש; נ טיבה ג ביש' (ב-נ נאמר: ואסקו טיבה דארעא די ילילו יתה... ב דילילו, ולפני זה נאמר: ואסקו טבא דארעא די אזלו... ויש שם ערבוב התרגומים לפס' לב ו-לא).

טו, כא, יו, י. קל ב: יוקח נא מעט מים תר-י קליל מיא... ואכלה אותם כרגע; טו, כא. יו בשעא זעירא; ל כשעא זעירא; גינזבורגר א בשעא זעירא; אין יר לפסוק זה; נ כקליל זעיר; יו, י: יו כשעא זעירא; ל כשעא זעירא; גינזבורגר א בשעא זעירא; יר כקליל זעיר; נ כקליל זעיר; יש להניח שהערוך מתכוון גם ל-טו, כא, ובפסוק זה רק נ מתרגם כקליל זעיר.

יו, ב. דר ד: זרה הלאה תרג' ירו' דרי להלאה; יו בדרי להאל; ל בדרי להאל; גינבורגר א דרי להאל, על סמך הערוך, עיין שם הערה 1; נ דרי להל; ג זרוק לקהל.

כא, כ. צפ א: ונשקפה על פני הישימון תר"י ומצטפא מן כל קבל; יו דמדיקא כל קבל; ל דמדיקא כל קבל; גינבורגר א דמדיקא כל קביל; יר דמצטיפא כל קבל; כ"י ואטיקן מס' 440 דמצטיפא כל קביל; פ דמצטפא כל קבל; נ והא היא מצטפייה מן כל קבל; ב על "מצטפייה": מצטייפה; על "דבתחומיהון דמואביי": והא היא מצ'; ג ומצטייפה כל וקבל; גינבורגר ב הערה 4 מעדיף "דמצטפא" על "דמצטפא", ברם הלא הערוך גורס "ומצטפא"; נ "מצטפייה".

כא, כט. קלר ד: נתן בניו פליטים תרג' ירוש' שלילין בקולריא; כ"י ואטיקן מס' 418 שלולין בקולריא; ע"מ שלילין בקולריא; (א"ב... ובנוסחא כתוב כפיתין בקולריא); לשון הכתוב הוא: נתן בניו פליטים ובנתיו בשבית; יו לית להון תקנתא עד דייצרכון למגלי לאתר דילפון אורייתא ובניהון ובנתהון מתרחקן בשביית חרבא; גרא שצ"ל: עד דייצרכון ביניהון למגלי לאתר דילפון אורייתא ובנתהון מתרחקן בשביית חרבא: ל לית להון תקנתא עד דייצרכון ביניהון למגלי לאתר דילפון אוריית' ובנתהון מתרחקן בשבית חרבא; גינבורגר א מתקן "בניכון" במקום "ביניהכון", וסוטה מגרסת כה"י במלים דלהלן: דייצרכון, אורייתא, ובנתיכון, מתרחקן; יר מסרתון בניכון כפותין בקולרייא; פ מסרתון בניכון כפיתין בקולריא; נ מסר ביניהון (על יו"ד שאחרי ב"ת יש קו, אולי הוא סימן למחוק את הו"ד) שלילין בקולריא; ג מסרונן בניכון כפיתין בקולר.

כב, כד. סג א: במשעול הכרמים גדר מזה וגדר מזה תר"י סייגי כרמא סייג מן הכא וסייג מן הכא; כ"י ואטיקן מס' 418 סייגי כרמא סייג מן הכא וסייג מן הכא; ע"מ סייגי כרמא סייג מן הכא וסייג מן הכא; יו בדוחקא דמצע ביני כרמא אתר דאקים יעקב ולבן אוגר וקמא מצטרא מיכא וסכותא מצטרא מיכא וקיימו דלא למעיבר דין תחום דין לבישא; ל=י. ברם גורס: דמיצע, למיעיבר; גינבורגר א=ל, ברם גורס: ושכותא, למעיבר; יר באמצע כרמיא סגיא מן דין וסגיא מן דין סטרא; כ"י ואטיקן מס' 440 באמצע כרמיא סגיא מן דין וסגיא מן סטרא; פ באמצע כרמיא סגיא מן דן סטרא; גינבורגר ב באמצע כרמיא סגיא מן דין סטרא; נ ביגי סייגי כרמיה סייג מן הכה וסייג מן הכה; ג באמצע כרמייה סגיה מן דן פטרה וסגיה מן דן פטרה.

כג, כח. צפ א: הנשקף על פני הישימון... תר"י ומצטפא מן כל קבל; יו דמדיקא על אנפי; ל דמדיקא; גינבורגר א דמדיקא; נ דמצפיה מן על קבל; ב מעל.

כד, ו. ברת א: כארוים עלי מים תרג' ירו' דמיין ומנטלין כברייתא; מתורגמן כארויא דמיין ומנטלין כברייתא; יו דשתילין על מבועי מיין; יר דמיין ומנטלין בכרויתא; פ דמיין ומנטלין בכרויתא; נ דמיין ומשבחין ומנטלין כברייתא; ג דמיין ומנטלין ביכרויתא; (?ביכרויתא?).

כה, ח. קליינון: אל הקובה תר"י לגו קלא; יו לות מדינא; ל לות חוצא; נ לגו קהלא (אולי שיבוש במקום קלא); ג לוות חוצא.

כט, ד. כל ז: עשרון אחד תרגום ירושלמי מכילתא חדא; יו ועשרונא חד; נ ועשרון (הסופר חזר וכתב בתרגום "ועשרון" של הפסוק) מכלתא חד; ג חד.

ל, י. שבק: גרושה תר"י משב קא ונדר אלמנה וגרושה; כ"י ואטיקן מס' 440 ע"מ משבקה; יו ומתרכא; ל ומיתרכא; גינזבורגר א ומתרכא; ג ומשבקה; ג ודמשבק'.

לא, ה. זיין ב: החלצו (לא, ג) תר"י איזדיינו וכן חלוצי צבא (פסוק ה); כ"י ואטיקן מס' 418 ע"א אזדיינו; החלצו: יו אודרו; יר אודיעו; ג אודיעו; חלוצי צבא יו מורזי; ג מזייני.

לא, כב. בעץ: תיר את הבדיל בעצא ותרג' שלנו (כלומר אונקלוס) אבצא (שפרבר, תרגום אונקלוס לתורה, מביא בשניי גסחאות את הגרסה "אבצא", אבל אינו מעיר על הערוך); לשון הכתוב הוא: "את הבדיל ואת העפרת": יו וית קסטירא וית כרכמישא; יר הספרייה העירונית גירנברג סלגר כ"י 2 ית קיסטרא וית אברא; כ"י ואטיקן מס' 440 וית קסיטרא וית איברא; כ"י ששון 264 ית קסטרא וית אברא; ג וית בעצה וית קסיטרא וית איברה (וית בעצה וית קסיטרא הם שני תרגומים ל"את הבדיל"); ב על סמך של קסיטרא: קס'; מוספא אומר בערך קסטיר: תר"י את הבדיל ואת העופרת ית קסטרא וית אברא, תרגום זה מתאים ל"כ"י ששון 264; ק מציין תר"י (א) = יו, זה לא נכון; הערוך אומר בערך אבר א: פ' אבר עופרת כדמתרגמין ואת העופרת וית אברא, כוונתו ל"או.

לא, ג. ששל: בתר"י ונקרב קרבן ה' איש אשר מצא כלי כסף זהב אצעה וצמיד עגיל שישלין מן צואריהון; יו קטליא מן צווריהון; ל קטליא מן צווריהון (ועיין גינזבורגר א הערה 1); ג שישלין מן צואריהון.

לא, ג. קטל ב: בתר"י ונקרב את קרבן ה' קטלין מן אדרעיהון; יו שיריא מן אדרעיהון; ל שיריא מן אדרעיהון; גינזבורגר א שיריא מן אדרעיהון; יר ועיקליא מאורעהון; סלגר כ"י 2 ועיקליא מאורעהון; כ"י ואטיקן מס' 440 ועיקליא מן אדרעיהון; כ"י ששון 264 ועקלא מאורעהון; פ ועיקלא מן אדרעיהון; גינזבורגר ב ועיקלא מן אדרעיהון; ג קטלין מן אדרעיהון; ג ועקליה מן אדרעיהון.

לא, ג. שר ה: בתר"י ונקרב את קרבן ה' שירין מן ידיהון; ג שירין מן ידיהון (בתרגומים האחרים לא נזכרים תכשיטי יד).

לב, א. מכבר: תרג' ירו' את ארץ יעזר; יו ארעא דמכוור; יר ארעא דמכוור; כ"י ואטיקן מס' 440 ארעא דמכוור; ג ארעא דמכוור; ג ארעא דמכוור.

לב, לו. תל ב: ערי מסכנות תר"י קרוין תלולין ע"מ תלולין—וכן תרג עיין למעלה יג, יט) ערי מבצר, זוהי גירסת ע"פ ע"א ע"מ כ"י ואטיקן מס' 418; יו קוריי חקרא; ג קרי תלילין; ג קיריין; ק מגיה במקום "ערי מבצר": "ערי המבצר" ומציין פס' יו, כנראה מפני ששם מתרגם יר בקיריין תלולין (יו בקרוי חקרא; ל בקירוי חקרא; גינזבורגר א בקרוי חקרא; פ תלילין; ג בקריין תלין (צ"ל תלילין); ג בק'.

לג, ח. פונדק א: מפי (הנוסח המסורתי הוא: "מפני", "מפני" היא שגרת לשון של פי החירת שבפסוק הקודם; הנוסח השומרוני הוא: "מפי") תר"י מפונדקי חירתא; כ"י ואטיקן מס' 418 פונדקי חירתא; ע"מ פונדקי חירת; יו מפורוקי חירתא; ל מפורוקי חירתא; גינזבורגר א מפונדקי חירתא; כנראה על סמך הערוך; ג מן קדם פונדקי; ב על ק של קדם: מ וחלק של אות, אולי של קרף, מק'.

לג, ט. פג ב: שתיים עשרה עינות מים תרג' ירו' פגיין דמיין; יו עינוון דמיין; ל עינוון דמיין; גינזבורגר א עינוון דמין; יר עינוון דמיין; נ פגיין דמיין; ג מימין; מבויען דמיין; ג משמאל: עינוון דמיין.

לג, נה. סכין ב: לשכים בעיניכם תר'י לסכין בעיניכון; ע'א ע'מ לסכין בעיניכון; יו לסכין בעי' בישא בכון; ל לסכין בעינא בישא בכון; נ לסכין בעיניכון.

לג, נה. רמח: לצנינים בצדיכם תר'י לרמחין בסטריכון; כ'י ואטיקן מס' 418 לרמחים בסטריכון; יו ומקיפין לכון כתריסין בסטריכון; נ ולרמחים בסטריכון; ג ולרומחין.

לר, ד. קסם ג: ועבר עצמונה תר'י מזוי בקסם; יו לקסם; ל לקסם; יר בקסם; נ בתחום שוק מסיי בקסם; ג (על בתחום יש סימן, כלומר במקום בתחום שוק מסיי בקסם יש לגרוס רק) בקסם.

דברים

א, כח. תל ב: ערי מסכנות תר'י קרוין תלולין – ע'מ תלולין – וכן תרג' ערים גדולות ובצורת; יו קרוין רברבן וכריכון; ל קיריון רברבן וכריכון; גינזבורגר א קרוין רברבן וכריכון; נ קריין רברבן ותלילין; ג ותקיפין.

א, מ. כוון ב: ויפנו משם האנשים ותר'י... פנו לכם כוינו לכון; יו אתפניו לכון; ל אתפנייו לכון; נ כווננו לכון.

ב, לו. לחית: מערוער אשר על שפת נחל ארנון תרג' ירו' מלחית על גיף נחל; בערך גף י אומר הערוך... ת'יר... על שפת נחל ארנון על גיף; יו מערוער דעל גיף נחלא; נ מן לחיית די על נחל; ב מל' דעל נחלי; ג דאית על גיף נח'. ג, ח. טר ג: הר חרמון תר'י טור תלגא; יו טורא דחרמון; ג טור תלגה. ג, י. סליק: סלכה ואדרעי תרג' ירו' סליוקא ואדרעא; ע'מ סליוקיא ואדרעא; יו סליוקיא ואדרעא; נ סליוקיה – קו על הי'ד הראשונה אולי סימן למחיקה, הי'ד השלישית לא כתבה הסופר באופן ברור, וחזר וכתב י'ד מלמעלה – ואדרעא; ב עת, כלומר במקום ואדרעא: ואדרעא.

ג, יו. שפע ב: אשדות הפסגה תר'י שיפוע בית רמתא; יו שפכות מיא מרמתא; יר בית שפיכות קיטמא; נ שפוע בית רמתה; ב שפע; ג בית שפיכות קיטמא (ד, מט: יו משפך מרמתא; נ ריש רמתה; ג בית שפיכות קיטמא).

ד, יו. טס ב: אשר תעוף בשמים תר'י דטייס; כ'י ואטיקן מס' 440 ע'מ דטייס באויר שמיא; יו דפרחא באויר רקיע שמיא; נ דפרח דטייס באויר שמיא; ג דטאס די יטוס בש'.

ד, מח. לחית: מערוער אשר על שפת נחל ארנון תרג' ירו' מלחית על גיף נחל; בערך גף י אומר הערוך... ת'יר... על שפת נחל ארנון על גיף; יו מערוער דעל גיף נחלי; ל מערוער דעל גיף נחלי; יר מן לחיית דאית על גב נחל; נ מלחית די על גיף נחלי; ב מן ל דעל; ג מן לחיית דאית על גיף נחל. ה, ה. עתד: אנכי עומד בין ה' תר'י אנא הוינא מעתד; יו אנא הוית קאים; נ אנה כען הוינא מעתד; ב הנא כ'; ג הא אנא קאי.

ו, יט. דחף: להדף את אויביך (כתוב: את כל איביך) תרג' ירו' למדחף ית

בעלי דבבך; ע"מ למידחף; יו למידחי ית כל בעלי דבבך; נ למדחוף ית כל בעלי דבביכון; ג חף' למשיצייה.

ח, ת. תמר א: זית שמן ודבש תר"י תמריא חליין כדובשא; יו ומן תומריהא עבדין דבש; יר ומן תמרהא עבדין דובשא; פ ומן תמרהא עבדין דובשא; נ ותומריה חליין בה כדבשה; ג ומן תומריה עבדין דובשא.

ח, ט. שר טו. ארץ אשר אבניה ברזל תר"י שרירן וברירן; יו די חכימהא גורין גורין ברירן; יר די אבנהא ברירן; ג דאבניה שרירן וברירן; ג מימין: די אבניה ברירן; ג משמאל: דחכימהא תקיפין.

ט, א. תל ב: ערי מסכנות תר"י קרוין תלולין - ע"מ תלולן - וכן תרג' ערים גדולות ובצרות; יו קירין רברבן וכריכן; ג וקורין רברבן ותלילין; ב קרייין רבן. יד, א. חבר ד: לא תתודדו תרג' ירו' חבורן חבורן; יו לא תגודן בישריכון; ל לא תגודן בישריכון; בשוליים: ס"א לא תתגרסון למירדא במלכיכון; יר לא תעבדון חבורין חבורין לפולחנא נוכריא; פ לא תעבדון חבורין דפולחן נוכריא; גינזבורגר ב לא תעבדון חבורין דפולחן נוכריא(ג); ג לא תעבדון חבורן חבורן בפולחנה נכריה; ב על תע: תת, כלומר תתעבדון; על נה: חן= בפולחן; ג מימין: לפ= לפולחנה; ג משמאל: תתניסון חבורן חבורן לאבאשא. יד, ו. טלף ב: כל מפרסת פרסה תרג' ירו' דמטילפא טילפין, זוהי גירסת ע"פ ע"ו ע"א; ע"מ ומטילפן טילפין, ועיין לשונו לא, עמ' 194 ויקרא יא, ג; יו דסדיקא טלפייא; ג דפרסתא סדיקה; ג דמטילפא טלפין.

יד, יב. בר גזא: תרג' ירו' את הפרס ואת העזניה ואת הנשר (כוונת הערוך לתרגומו של הפרס, עיין לשונו שם ויקרא יא, יט); יו ועזא; יר ועריא; כ"י ואטיקן מס' 440 ועזיה; ג וברגזה; ג ועזאזה.

יד, יב. אזא: תרג' ירוש' העזניה; יו ובר גיזא; ל ובר גיזא; יר כ"י סלגר מס' 2 כ"י ששון 264 וברגזא; כ"י ואטיקן מס' 440 וברגזה; ג ואיזה; ג וברגזה (ועיין לשונו שם עמ' 195 ויקרא יא, יט). יד, טז. אותיא תרג' ירוש' ואת התנשמת ואת הקאת (ויקרא יא, יח) את הכוס ואת הינשוף והתנשמת; כוונת הערוך לתרגומו של "והתנשמת", ע"פ ע"ו ע"א ע"מ גורסים: אותיא תרגום ירושלמי תנשמת; יו צדיא; ל צדיא; גינזבורגר א מתקן: אותיא, ועיין דברי רב"מ לערך זה; ג ואותייה (ויקרא יא, יח: יו אותיא; ג איתיה; ג קקא).

יח, ג. דק ב: נתן לכהן הזרוע והלחיים והקבה תרג' ירו' דקיתא; גראה לי שהערוך מתכוון לתרגומו של והקבה; יו מתרגם "הזרע והלחיים והקבה": אדרעא דימינא ולוחא ארעיא ולוחא דרקיתא וקיבתא; לוי מתקן: דדקיתא, עיין לוי מילון לתרגומים חלק א עמ' 184 ערך דקיתא, עמ' 407 ערך לוחא, חלק ב עמ' 436 ערך רקיתא, מילון לתלמודים חלק א עמ' 419 ערך דקיתא; ל אדרעא דימינא ולוחא ארעיא וליחיא דרקיתה; גינזבורגר א= ל, ברם גורס: ולוחיא, ומתקן: דדקיתא; ג אדרעא ולחייה ארעייה ורקיתה; שיבוש וצ"ל ודקיתה; ק הערה 5 מעיר: "רבינו קצר וצ"ל ולוחא ארעיא ולוחא דדקיתא", כלומר כוונתו של הערוך ל"והלחיים"; ק הולך לשיטתו ש"תרגום ירושלמי" של הערוך הוא "תרגום יונתן בן עוזיאל", עיין דברי ק ערך אשן ב, ו"לשונו במקום הנ"ל עמ' 24, אבל אם נניח ש"תרגום ירושלמי" של הערוך הוא ג, אין כל הכרח לומר: "רבינו קצר".

יט, ה. קטב ב: לחטוב עצים תר"י למקטב קיסין; יו למקטע קיסין; ל למקטע

קיסין; גינזבורגר א למקטע קסין; יר למקטע קיסין; נ למקטב קיסין; ג למקטוע. כא, ג. נאלא ב: אשר לא משכה בעול תרנ' ירוש' דלא סליק בנאלא שעבוד דניר; ע"מ סלק (א"ב אין זה בנוסחאות דידן); יו ולא נגדת בניר; נ די לא סלק עליה שעבוד דניר; ב דל' בנלא; לוי, מלון לתרגומים חלק ב עמ' 84 סבור שהערוך והמתורגמן מתכוונים ל"במדבר יט, ב ושהם גורסים במקום "דלא סליק עליה דכר" שבהוצאות (=י): דלא סלקא בנאלא שעבוד דניר" ומפרשים "עליה" לשון עול, צעיר. הנה הערוך והמתורגמן אומרים: "אשר לא משכה בעול תרנ' ירוש' דלא סליק בנאלא שעבוד דניר", ובפסוק זה שבדברים לא כתוב "עליה".

כו, יד. תל ב: ופן תשא עיניך השמימה תרנ' תלתלון עניכון קול רם קול תלי; ע"מ קל תלי; יו בקלא רמא; נ קל תלי; ג בקל.

כח, ד, יח. בקר ג: שגר אלפיך תרנ' בקרת תוריוכו; פס' ד: יו בקרי תוריוכו; נ בקרת תוריוכו; פס' יח: יו בקרי תוריוכו; קאהלה עמ' 28 [בקרי] תוריוכו; נ בקרת תוריוכו (ו, יג: יו בקרת תוריוכו; נ בקרת תוריוכו).

כח, כ. כח. שעמם: ואת המהומה תרנ' וית שעמומיתא – ע"מ כ"י ואטיקן מס' 418 שעמומא – ובתמהון לבב; ובשעמומיתא ליבא; ע"מ כ"י ואטיקן מס' 418 ובשעמומיתא ליבא; פס' כ: יו וית ערבובא לערבבא שלמכון; נ וית שעמומא (פס' כח: יו ובשעמומיתא ליבא; קאהלה עמ' 28 ובשעמומיתא לבה; נ ובשעמומיתא לבה; ב מ').

כח, מב. חלזון ג: תרנ' ירו' יירש הצלצל חלזונא; יו חלזונא; ל חלזונא; גינזבורגר א חלזונא, כנראה על סמך הערוך (ומעיר שכה"י גורס חלזונא); יר ירתון יתהון מסיקא; נ ישיצון יתהון מסיקא ישיצי יתהון חלזונה; ג מימין: ירתון יתהון מסיקא; ג משמאל: יגמרינה חלזונה.

כח, נא. בקר ג: שגר אלפיך תרנ' בקרת תוריוכו; יו בקרי תוריוכו; נ בקרת תוריוכו.

ל, יב. לווי, לוואי: מי יעלה לנו תרנ' לוואי הוה לן; ע"ו ערך לווי מי יעלה לנו ת"י לווי הוה לן; יו מן יסוק בדילנא בשמאי; יר אלווי מן אי הוה לן חד כמשה נביא די יסוק לשמאי; פ אלוואי הוה לנא חד כמשה נביא די יסוק לשמאי; נ לווי הוה לן חד כמשה נביא די יסוק לשמאי; ב למסק, על סמ"ך: יו"ד: כלומר למיסק; ג מן יסק לן לשמא היך משה נביא.

לב, א. קריס: בתרנ' דהאזינו השמים בכינוי דקיריס זוהי גרסת ק, שמעיר: "לפנינו ל"; ע"פ ע"א בכנוי דקיריס; ע"ו בבנוי דקיריס; כ"י ואטיקן מס' 418 בבנוי דקיריס; יו ליתנא מסהיד בעמא הדין; יר הא אנא מסהיד בעלמא האילין; כ"י ואטיקן מס' 440 מה אנא מסהד בעמא האילין; פ מאי אנא מסהיד בעמא האילין; נ ולא אסהדית בבנוי דקיריס.

לב, ד. לע א: כי כל דרכיו משפט תרנ' תלת שעי לעי באורייתא; יו תלת שעין עסיק באורייתא; יר תלת שעין עסיק באורייתא; פ תלת שעין לעי ועסיק באורייתא; נ תלת שעין לעי באורייתא.

לב, י. שכן: יצרנהו כאישון עינו תרנ' שכנא בבא דעינא, זוהי גירסת ע"פ ע"ו ק כ"י ואטיקן מס' 418; ע"מ שכנא בבא דעינא; ע"א דשכינא נטרא בבא דעינא; יו היכמא דשכינא נטרא בבי דעיוניה; ל היכמא דשכינא נטרא בבי דעיוניה; גינזבורגר א = ל, ברם גורס: היכמא; יר היך דשיכנא נטר עיינא; פ היך

דשכינה נטר עמא; גינזבורגר ב מגיה: עיינא; נ היך מה דנטר שיכנה בבה דעיינה (ועיין לוי, מילון לתרגומים, חלק ב עמ' 480 ערך שיכנא, שכינא).

לב, טו. פגש ו: תרג' ירו' שמנת עבית כשית (א-ב תר"י וישמן ישורון ויבעט ועתרו בית ישראל ופחזו, אולי בנוסחאות היה כתוב ופגשו וחסר תרגום של שמנת עבית כשית וזו ראייה כי יש שיבוש בנוסחאות); יו ועתרו בית ישראל ופחזו אצלחו תקוף קנן נכסין; יר ואכלו דבית ישורון ובעטו ועתרו ומרדו ואצלחו וקנו נכסין; נ ואכלו דבית ישראל ובעטו ועתרו ופחזו פגשו והצלחו וקנו להון נכסין סגין; ג וקניין נכסין. לג, כט. סרד ב: ואשר חרב גאותך תרג' ירו' מגן סעדיכון ותריס חיליכון וסריד זיניכון; כ"י ואטיקן מס' 440 מגן סעדיכון ותריס חייליכון וסריד זייניכון (א-ב וסריד סייף כתוב בנוסחאות); יו והוא תריס סעודכון ודי חרביה תקוף גיוותנותכון; יר מגין סעדיכון ותריס חייליכון ושריר סייף גיוותנותכון; פ תריס חיליכון ושריר סייף גיוותנות; גינזבורגר ב גיוותנות[כון]; נ מגין סעדיכון ותריס חייליכון וסריד זיניכון ותקיף גיווי סבריכון; ב על סעדיכון; ...דניכון; על גיווי: גיווי.

(הסיום יבוא)

הערות לווקאפולארים ההברתיים שבאוגרית*

הקטעים המועטים של הווקאפולארים, המכילים תיבות אוגריות, יש בהם כדי לגרות את יצר המחקר בלא יכולת לספקו, הן באשר יש בהם והן באשר מייחלים למצוא בהם. פרופ' נגירול הוציא מתחת ידו עבודה מצוינת; וודאי שהוא ראוי לשבח שהעמידה לרשותנו בצורה ברורה ומסודרת כמות שעשה. והרי כמה הערות הבאות להראות, כיצד עשויים הטקסטים החדשים להגיה אור על בחינות שונות של הדקדוק של השמית הצפון-מערבית בתקופת הברונזה המאוחרת.

יש לציין, שלא היה בדעת הסופרים לסמן את המיום (תַּמְיִים, mimation) של התיבות האוגריות. כתיבים מעין $ka-as-pu (= *kaspu)$ 'כסף', וכן $ap-pu (= *appu)$ 'אף', מוכיחים בעליל, שכתבים מעין $da-ka-rum$ יש לקרוא — $da-ka-rù$, היינו $*dakaru$ 'זכר', וכיו"ב. ומאידך גיסא תיבות המסתיימות $-uma$ בריבוי הן. אחדות מהן נידונות להלן.

בדוגמאות מועטות ביותר נהיה נאלצים להציע תיקונים לגרסתיו של נגירול. נראה לי, כי המקבילה האוגריתית של תיבת $eḫlu$, 'צעיר', 'איש מלחמה', יש לקרוא $ba-aḫ-ḫu-ru = baḥḫūru$, אף על פי שבטקסטים העיצוריים של אוגרית עדיין לא נתגלתה תיבת בחר. הסימנים $ba-$ ו- ma דומים ביותר זה לזה בכתב האוגרית, וההעתקה של הטקסט בכתב היתדות מראה, שהסימן הנידון יוכל להיות ba או ma . דומה, כי נגירול היה סבור, שלפניו תיבת mhr 'איש מלחמה'; אך תעתיקי השם באכדית, במצרית (סילאבית), ביוונית וברומית כולם רומזים ל- $*mahr$ או $*mahar$ מקורית¹.

על כן עדיף לראות ב- $baḥḫūru$ את ה'בחור' כמו בעברית. והרי דוגמה שנייה, שלגביה יש מקום להציע תיקון לגרסת נגירול. כמקבילה של $ma-an-ni$, "he is", הגרסה בטור האוגרית היא $u-wu$. אכן אפשר, כי תיבה זו מייצגת את שורש 'הר' (שאינה מתועדת עדיין באוגרית), כפי ששער

J. Nougayrol, "Textes suméro-accadiens des archives et bibliothèques privées * d'Ugarit", apud Cl. F.A. Schaeffer, et al. *Ugaritica V (Mission de Ras Shamra, vol. XVI; Paris, 1968 [appeared 1969])*, Nos. 130–142.

A.F. Rainey, "The Soldier Scribe in Papyrus Anastasi I", *JNES* 26 (1967), 1.

גורדן². אך מאחר שהשורש "כון" מתועד בבנין G (קל) בעתיד (אקתה ב', 26:1), ולפיכך קשה להניח, שגם שורש "הוה" שימש באוגריתית (ליד שורש "כון"), שמא מותר להציע, כי מה שנמצא בטור האוגרית הריהו $huwa = u-wa$ כלומר 'הוא'.

עובדה אחת עולה מן הקריאה, בין שהדברים אמורים בפועל "הו" או "הו" ($huwa$), והיא – שהסימן u יכול לציין hu . דבר זה אין בו משום חידוש; עובדה זו התבררה בירור גמור מן הטקסט של האלף-בית, שנתבאר בו סימני הא"ב האוגריתית ע"י סימנים אכדיים³. הסימן ההברתי המקביל ל- h אוגריתית היה u ⁴. משום כך, מסתבר, כי בסילאבאר החדש תיבת $\text{tu}-u-\text{ru}$ היינו 'טהור', מייצגת $*\text{tuh}(h)\text{uru}$. כפי שהשכיל וירלו לראות, שימשה $hu = u$ באל-עמארנה, איגרת 245, 35, שבה $ba-di-u$ משקפת $*b\ddot{a}dihu$ 'מִידוּ' (יחיד), המופיעה בתור גלוסה ל- $\text{ina } q\ddot{a}ti\ddot{s}u$ האכדית, היינו 'מִידוּ'⁵. בורגר הדגיש⁶, כי באותה איגרת גופה מצינו שתי דוגמאות נוספות של $hu = u$, והן $ah-\text{ru}-un-u = a\ddot{h}-ru-un-u$ וכן $*ah\ddot{r}\ddot{o}n\text{hu}$ 'אחרי' וכן $*ma\ddot{h}\ddot{s}\ddot{u}hu = ma-a\ddot{h}-\ddot{s}\ddot{u}-u$ 'הכוהן' (מחצוהו), המשמשות גלוסות ל- $\text{ark}\ddot{i}\ddot{s}u$ (שורה 10), ו- $\text{d}\ddot{a}k\ddot{u}\ddot{s}u$ (שורה 14).

בתור מקבילה אוגריתית ל- $\ddot{s}\ddot{u}zubu$ האכדית – 'להציל' מצינו $pu-la-\text{tu}$, היינו $*pulla\text{tu}$, המגלה לנו אפוא צורת מקור בנין פיעל שבשמית המערבית. תנועת a מן הסתם אינה ארוכה, שכן היא מופיעה בצורת $u\ddot{s}\ddot{s}ar$ באיגרות אל-עמארנה שמגבל. אילו הייתה התנועה ארוכה, הן היינו מצפים למעתק $\ddot{o} < \ddot{a}$ (כדין באיגרות אל-עמארנה), היינו לצורת $*u\ddot{s}\ddot{s}\ddot{u}r$ ⁷.

2. C. Virolleaud, *Ugaritic Textbook* (Rome, 1965), No. 754a, p. 389.
3. "Notes de lexicographie ugaritique," *GLECS* 8 (1957–1959), p. 66.
4. לוח 1189, 6 (כל הלוחות מאוגרית נזכרים לפי גורדון, שם כנ"ל בהע' 2).
5. כפי שהבחין לראשונה וירלו, *Le Palais royal d'Ugarit*, vol. II (Paris, 1957), p. 203.

5. שם; תרגום זה לבטוי אכדי זה שכיח למדי, למשל *Codex Hammurapi*, par. 7, col. VI, line 48; W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, vol. I (Wiesbaden, 1959–1965), p. 380b, par. II, 1, b; cf. F. M. Cross, "The Canaanite Cuneiform Tablet from Taanach," *BASOR*, No. 190 (April, 1968), p. 46 and n. 26.

6. R. Borger, *Handbuch der Keilschriftliteratur*, vol. I (Berlin, 1967), p. 239.
7. E. Ebeling, "Das Verbum der El-Amarna-Briefe," *Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft* 8 (1910), p. 62; P. Dhorme, "La langue de Canaan," *RB* n.s. 11 (1914), pp. 38–39; R.F. Youngblood, "The Amarna Correspondence of Rib-Haddi, Prince of Byblos," unpublished doctoral dissertation, The Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning, 1961, p. 231.

ישם לב, שבמקומות אחרים במערב הייתה קיימת צורה שונה למקור של בנין פיעל, דהיינו $*\text{h}\ddot{a}l\text{-li-iq} = \text{h}\ddot{a}l\text{-li-iq}$, EA 250, 37, 55, כמו בעברית.

עניין מיוחד יש בצורות הריבוי. הריבוי *ma-a-du-ma*, היינו **ma'dūma*, בניגוד לצורת יחיד "מאד" שבטקסטים האלף-ביתיים שבאוגרית (אשר לשוני בתנועות – השווה "מאת" *mi'tu*, היינו 'מאה', "מאתם" = *mi'tāmi*, "מאתיים" אך "מאת" = *mi'ātu* היינו 'מאות'). אולם הדוגמה המאלפת ביותר שברשימה הריהי *ba'alūma = ba-a-lu-ma* (או **ba'lūma*, המסתברת פחות), המשמשת מקבילה ל-*bēlu* האכדית, *ewiri* החורית = 'אדון'. ריבוי של כבוד זה יש בו כדי לבאר סגולות דקדוקיות מסוימות של טקסטים אכדיים בני התקופה הזאת. סופר איגרת 362⁸ מגבל הקפיד להבחין בין הנומינטיב (עם כינוי) *bēli*⁹ לבין הגניטיב *bēliya*¹⁰, וזלתי בסוף האיגרת, כאשר העייפות גרמה לו לשנות ולכתוב *be-li-ia* במקום הנומינטיב¹¹. (אשר לצורה של הבסיס היינו משקל קטל, ולא קטל ברבים, כמו בעברית ובארמית, ראה גורדון 7,8–9). אבל במכתב של עבד-אשרת (דרך משל איגרת 64) אתה מוציא *EN-ia* (שורה 8, וכן איגרת 60, שורה 30) בנומינטיב כצורה רגילה, ואף מכתבי אוגרית, המאוחרים יותר, לעתים קרובות משקפים אותו שימוש של *EN-ia* תחת נומינטיב יחיד¹². דומה אפוא, שהסופר, בשעה שכתב אכדית, הושפע ממנהגו בשמית המערבית. באוגריתית היה הכינוי הדבוק של גוף ראשון יחיד *i*, למשל 'ותנח. בארתי נפש' = 'ותנח בחזי נפשי' (לוח 49, III 19). בנושא אין בכתיב סימן לכינוי הדבוק של הגוף הראשון (נפש); אך כשהוא צמוד לשם בגיטיב סימנו י-ד (בארתי). אולם כינוי דבוק לגוף ראשון רבים אין ספק שהוא עשוי להיות מסומן ביו-ד, מאחר שהשם מסתיים בתנועה ארוכה, דרך משל 'בעל' האוגריתית עשויה להיות **ba'li* (אדוני) ביחיד, אך הריבוי = **ba'(a)lūya* (ביו-ד הגויה). משום כך, סופרי אוגרית, בכתבם אכדית, מסתבר שחשבו באוגריתית, וכך הגיעו לידי כתיבת *EN-ia = bēlūya*, תחת שיכתבו *EN-li*, היינו *bēli*, כפי שעשו לעתים.

צורת הריבוי **šamūma = ša-mu-ma* 'שמים' ומינו, שהוא מין זכר ברשימות האלים¹³, דומה שיצאו ללמד, כי "לא שמים" (UT 49: II, 25, VIII, 22–23) יש

8. לוח זה פורסם לראשונה על ידי F. Thureau-Dangin, "Nouvelles lettres d'El-Amarna," *RA* 19 (1922), pp. 91–94, 102–103.

9. EA 362, 9, 40, 42, 48, 51.

10. EA 362, 2, 3, 6, et passim.

11. 362, 60.

12. J. Nougayrol, *Le Palais royal d'Ugarit*, Vol. IV (Paris, 1956), RS למשל 17.383: 42, 43, 47, p. 223; RS 17.422: 18 34(!), 35, 40, 41, pp. 224–225; RS 17.391: 6, 7, 13, p. 226 EN היא השומרואמה השגרתית ל-*bēlu*, 'אדון', והריבוי נכתב בדרך כלל *ENmeš*.

13. ר' את הערותיו של גוגירול, *Ugaritica V*, עמ' 246, הע' 2.

לקרוא la'a šamūma, גוף שלישי יחיד, שאחריו שם ברבים, ולא, כפי שהציע גורדון, כצורת זוגי¹⁴.

צורות המקור G (קל) *šītu = šī-tu, *šīru = šī-i-ru, 'לשיר' מראות את צורות המקור, קל, של פועלי ע-ו-ע-י.

בקשר למלה 'מחוז' והשתקפותה בטקסטים המילונאים מאוגרית, ניתן להוסיף הערות ספורות. התהליך הסימנטי של התיבה kārū יוצא באופן ברור למדיי מן הערך במילון של פֶּוֹן וֶוֶד¹⁵. המונח התחיל ככינוי לרציף על יד התעלה, שעברה בקרבת כל עיר חשובה בארץ שנער (או שאפילו חצתה את העיר). מאחר שהמסחר התנהל על יד הרציף, נפתחו שם משרדים לסוחרים ותחנות מכס. בערים שהתארחו בהן הרבה סוחרים זרים התארגן האזור סביב הרציף כמושבה בעלת מעמד שיפוטי משלה. כשיצאו שיירות לאנאטוליה בתקופה האשורית העתיקה, הייתה מושבת הסוחרים האשוריים שגרו שם נקראת ה-kārum של העיר Kaniš וכדומה. על כן המונח בא לציין גמל לשיירות. ומאחר שהסוחרים האשוריים ארגנו את המושבה כגוף שיפוטי, לבש kārū צורה של קהילייה מאורגנת, וכך שימש אותו מונח באוגרית¹⁶. kārū באוגרית היה הנמל, והיו שם רציפים, אבל הסוחרים הזרים גרו בסביבה, והיו בפיקוחם של פקידים ממשלתיים.

בנוגע לתיבה ברשימתנו אפשר להביא ראיות לחזק את הדעה, שהשורש של 'מחוז' היה באמת *אח'ד. יש שם מקום בכתוב אוגריתי *מֶאֶח'ד, המופיע עם ה-ה המגמה 'מֶאֶח'דה' (לוח 1090, 5) ועם יו'ד הייחוס 'מֶאֶח'די' (לוח 1134, 3) ו-מֶאֶח'דים' (לוח 1059, 1), ובצורה תעניית 'מֶאֶח'דימ' (לוח 2016, I, 1; ולוח 2017, 1), הנזכרים אצל גורדון¹⁷. שם זה מופיע בכתוב הברתי uruma-a-ḥa-di (6, 15.09 RS)¹⁸, עלינו לשקול, יחד עם גורדון¹⁹, את צורת הייחוס 'מח'די' (לוח 2014, 7), הנמצא ברשימה הכוללת אנשי אשדוד ('אד'דדי'). הבינוני הסביל 'מֶאֶח'ד' (לוח 1156, 5), המגדיר פריט מסוים כ'נקנה', 'נלקח', מייצג, כנראה, את המשקל מֶקְטוּל (*mi'ḥūd- < *ma'ḥūd-), כשהאלף-שומרת על תוקפה כעיצור וגורמת למעצק $\dot{i} < \dot{a}$ ²⁰, על כן צורת

14. Ugaritic Textbook, עמ' 70.

15. שם (כנ"ל הע' 5) עמ' 451 – 452. הדיון הזה מתייחס למאמרו של פרוס' י' קוטשר, לשוננו ל"ד, עמ' 5 – 18. [המאמר הגיע למערכת עוד לפני פרסום מאמרי הנזכר כאן, וכך נמצאנו בפרטים אחדים מכוונים לאותו דבר. – העורך.]

16. ר' ספרי 'מבנה החברה באוגרית' (1967), עמ' 57–59, 61, 74, 82.

17. שם (כנ"ל הע' 2), עמ' 355a.

18. גוגירול, שם (כנ"ל הע' 12), כרך ג', עמ' 195.

19. כנ"ל (הע' 5), עמ' 432a.

20. גורדון, שם (כנ"ל הע' 5), סעיף 16.5, עמ' 31.

הייחוס הנוכרת למעלה, "מאח'דימ", מדגימה אנאלוגיה לשימור האלף המקומית, כשהצורות האחרות (ר' לעיל) מראות את איבוד תוקפה העיצורי של האלף, אשר גרם להארכת לתנועה.

התעתיק ברשימה המילונאית צריך להיות [ma-'á-ḥa-[du!]. המלה בטור החורי של אותו שורה, ma-ḥa-'zi, ודאי שאולה היא מן האכדית כמו 'na'-gi-ri, 'כרו' (אותו לוח, II, 51) או ti-ib-ni, 'תבן' (לוח 130, 17; בטור האוגריתי (כאן יש לתקן את התעתיק ל-ti-ib-nu לפי היתדות). אם כן, יש לנו עדות, שבאכדית שני המונחים, māḥāzu ו-kāru כבר היו לשמות נפרדים. התפתחות אחרת באותה תיבה משתקפת בשם המקום urumu-ruḥ?'-ḥa-zi (לוח אל-עמארנה 298, 25 מגור), אשר אולי יש לתעתק urumu-ú?'-ḥa-zi, מפני שהאלף השתמרה בתעתיק מצרי (הברתי) אצל פרעה תחותמס ג' (מס' 61 ברשימתו הטופוגרפית), mu-ḥa-sa (= šī). אף על פי שהאלף כתובה בשתי הדוגמאות, נראה שאין זה אלא כתיב היסטורי, שכן המרת התנועה a ב-u מצביעה על הארכתה (ז"א שהאלף איבדה את תוקפה כעיצור), ובכנען (בניגוד לאוגרית) ה-ā עברה ל-ō. אני מסכים לזיהוי של אלט עם "מחוז דימניא"²¹, אבל חושבני, שיש למיין את כל הצורות השונות לפי לשונותיהן. אחר שרפתה האלף ונולדה הצורה *מח'ד/מחזו נשאל המונח לניב(ים) (כנעני(ים)), והתנועה השנייה הוארכה (או שהייתה ארוכה מלכתחילה), כשהראשונה נתפסה כקצרה, אמנם לא ברור, למה. מאוחר יותר נשאל המונח לארמית ואחר כך לערבית. בינתיים נשכחה הצורה הקדומה, ה'כנענית', *מח'ז (באל-עמארנה ותחותמס) והוחלפה ב"מחוז" בפי דוברי עברית או ניב דומה לה.

הערות מעטות אלה יש בהן לרמוז, כמה יש בידנו ללמוד מן הטקסטים המילונאיים של הטיפוס הזה, ומי יתן שביום מן הימים נזכה במערכת שלמה, המכילה את הטור האוגריתי בשלמותו.

21. מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל (תשכ"ט), עמ' 109, הע' 8.

וראה אף במאמרו הנ"ל של קוטשר.

“תהתפך כסא מלכה” (כתובת אחרם, שורה ב')

גלגוליה של קללה נמרצת

כתובת אחרם זוכה להיות עד עתה הכתובת המונומנטלית הקדומה, שנכתבה בכתב האלף-ביתי הקווי¹. תאריכה הוא בערך 1000 לפני סה"נ². הכתובת, שהיא אמנם קטועה בסוף, מסתיימת בסדרה של ארבע קללות. שתיים הראשונות מוסבות כלפי אותו שליט, שיגלה את ארונו של אחרם. הן מקללות אותו, שיישבר חוטר משפטו, כל' שבט משפטו, וייהפך כיסא ממלכתו. הסימבוליקה ברורה – החוטר והכיסא מסמלים את סמכותו של המלך, ובייחוד את סמכותו המשפטית³.

הקללה השלישית מוסבה לכאורה כלפי העיר גבל, הנושאת בחטא מנהיגה החדש. לאמתו של דבר זאת קללה על השליט, שלא יוכל למשול על עירו, ולא ישרור שלום בזמנו.

בקללה הרביעית רואים את העיקרון של מידה כנגד מידה; אותו אדם שיגלה את הארון בוודאי ישתמש בו שנית לצרכיו, וכמובן רק לאחר מחיקת כתובתו של אחרם. אם כן, ניתן לפרש את הקללה:

אם ימחה המושל החדש את כתובתו של אחרם, תימחה כתובתו הוא⁴. שתי המלים האחרונות של קללה זו בעתיות ביותר. הוצעו פירושים שונים ומשונים, כדי להוציא מהן אטמילוגיה שמית כל שהיא. נדמה, שאין זו קללה נפרדת (אין כאן ו'ו החיבור), אלא היא המשך של "והא ימח ספרה", כל' אותו המושל תימחה כתובתו (שמו וזכרו) מכל מקום, שיציב אותה, כנראה בעיר גבל. מתבקש אפוא להניח, שנפלה טעות סופר ולגרוס מעין "לפן גבל", כלומר מעל פני גבל⁵.

1. ר' ה' דוגר ו' ריליג, *KAI II*, עמ' 2 ואילך, ושם פירוש וספרות.

2. W.F. Albright, *The Phoenician Inscriptions of the Tenth Century B.C. from Byblos*, *JAOS*, 67 (1947) p. 155 f. ור' גם ב' מיזלר (מור), הכתובות הפיניקיות מגבל ושלשלת התפתחותן של הכתב האלפביתי הפיניקי העברי, לשוננו י"ד, תש"ו, עמ' 166–181.

3. Z. Falk, *Two Symbols of Justice*, *V.T.* 10, 1960 pp. 72–74.

4. ר' אולברייט שם, עמ' 156, ובייחוד *Osservazioni a due derivati radice SPR in ebraico*, *Bibbia e Oriente*, 7 (1965).

5. הש' כתובות יחמלך, שורות 3–7: "יארך... ימת יחמלך ושנתו על גבל כמלך צדק ומלך ישר לפן אל גבל קדשם".

בתוכנן שתי הקללות הראשונות הן כלליות לעומת האחרונות, הקשורות בייחוד עם גורלה של גבל ועם ארונו של אחרם. שתי הקללות האחרונות נובעות ישירות ממעשה הכובש.

בצורתן התקבולתית הראשונות מראות גם את זיקתן לשירה הכנענית. אין פלא אפוא, שקללות אלה מוצאות את מקבילותיהן כבר בספרות אוגרית⁶. ניתן גם להוסיף על הדוגמה האוגריתית ולהביא כמה מקבילות מתקופה מאוחרת שטרם הושאו. הנביא חגי בנבואת הסיום שלו מזכיר את הקללה השנייה של כתובת אחרם, ואולי ואריאנטה של הראשונה, באומרו:

אמר אל זרבבל... אני מרעיש את השמים ואת הארץ

והפכתי כסא ממלכות והשמדתי חזק ממלכות הגרים

והפכתי מרכבה ורכביה וירדו סוסים ורכביהם איש בחרב אחיו (ב, כא – כב)^א. אבל יותר מאלפת היא ההקבלה שבתלמוד בבלי מס' גיטין לה עמ' א. המדובר באלמנות המופיעות לפני בתי דין של רב ותלמידיו ודורשות את כסף כתובתן. בהמשך נמסר מעשה באלמנה שהופיעה לפני רבה בר רב הונא, וזא בדור השלישי לאמוראי סורא, בערך 270 לסה"נ.

רבה בר רב הונא החמיר לפי שיטותיהם של רב וגם של שמואל, ומנע ממנה את כסף כתובתה ואת מזונותיה. כשמעה את הפסק, קיללה האלמנה את ראש בית הדין בקללה הפכוה לכורסיה⁷ כלומר, שתתבטל סמכותו המשפטית. כדי למנוע את התגשמות הקללה, ביצעו הנוכחים את הקללה כמשמעה: הפכו את הכיסא, ושוב העמידו אותו. למרות מעשה הגנתי זה, לא ניצל רבה בר רב הונא מחולשתו מחמת הקללה.

בסיכום: מטבע של קללה זו, המופנית נגד השלטונות, מופיע בספרויות של השפות השמיות המערביות⁸ מחצי האלף השני לפני סה"נ באוגרית, והוא עובר לפניקיה, ושוב מופיע בעברית של ימי שיבת ציון, ולבסוף הוא מתגלה בפי יהודיות הדוברות ארמית-בבלית במאה השלישית לסה"נ. וכך, לאורך אלף ושמונה מאות שנה, ניתן לעמוד על גלגוליה של קללה נמרצת זו.

תיקון זה טעון בדיקה במקור. היות והתמונות אינן ברורות כל צורכן, לא מן הנמנע הוא, שאותו סופר פניקי, שגילה סימני רשלנות, או אולי סתת אנאלפאבית, טעה והכפיל את הפ"א, וזה גרם לו לטעות ביצירת מעין ש"ן במקום גימ"ל (ראה העתק ב- KAI, כרך ג', Tafel I, גם קו המפריד דחוס בין האותיות בצורה לא רגילה.

⁶ H.L. Ginsberg, *The Rebellion and Death of Ba'lu, Orientalia* (1963), p. 179, with bibliography; and I Friedrich, *AFO* 10 (1935/36), p. 81 f.

^{א6} השווה תה' פט, מה.

⁷ כבר ציינו וגינזברג, שם, *Orientalia*, עמ' 179, ואחרים, שלעומת העברית, המלה kussû באכדית, "כסא" באוגריתית ובפניקית, הן נקבה. עכשיו ניתן להצביע, שהארמית הבבלית שמרה על צורת הנקבה של "כסא" דווקא בקללה זו.

עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"

(סיום)

יד. הנוסח וגלגוליו. בידנו עשרה מקורות לשבע כפולות בגד כפרת, ואלה הם לפי סדר כרונולוגי של המקור:

1. עלי בן יהודה הנזיר, יסודות הלשון העברית, טבריה 915 בערך.
 2. רס"ג, כתאב אלתנקיט, כתאב אלארשאד (=ספר הניקוד), טבריה 920 בערך.
 3. רס"ג, תפסיר כתאב אלמבאדי (=פירוש ספר יצירה), בגדאד 931.
 4. אנונימי, תרגום תפסיר כתאב אלמבאדי לרס"ג, כתב רש"י ספרדי, נעתק בספרד (?) המאה ה-15.
 5. מִצְחָף מקרא קהיר, נעתק 1010.
 6. מִצְחָף מקרא קהיר, 1028.
 7. יוסף הקסטנדיני, עדת דבורים, נתחבר קושטנטינופול, 1100 בערך.
 8. רד"ק, מכלול, גרבוה-פרובאנס, המאה ה-12 ה-13.
 9. מִצְחָף מקרא, נעתק צנעא 1586.
 10. אנונימי, תיג'אן¹, נתחבר צנעא ה-13, נעתק 1508.
- לפי זה נכללו כללי בגד כפרת בארבעה סוגי ספרות:
- מצחפי מקרא: 5, 6, 9.
 - ספרות מסורה: 2, 7, 10.
 - ספרי דקדוק: 1, 8.
 - פירוש ספר יצירה: 3, 4.

אם נמיין מקורות אלה לפי קרבת הנוסח לנוסח המקורי, נוכל לערכם בשלוש קבוצות:

- א. המקורות לעב"י ולתלמידיו רס"ג: 1-5.
 - ב. הנוסח המורחב וההפוך: 6-9.
 - ג. הנוסח המורכב וההפוך: 10.
- א. לקבוצה זו שייכים החיבורים 1-5. זוהי הקבוצה הקרובה ביותר לנוסח המקור גם מבחינת הזמן וגם מבחינת התוכן והדייק. הכללים במקור נוסחו בלשון מצומצמת מאוד, ועל כן נשתייר מקום להרחבות רבות של הנאמר בהם.
1. הנוסח המצומצם של עב"י נידון בתוך המאמר (הכללים ניתנים לצמצום לשני כללים, אף כי נאמרו כאילו בצורת שלושה כללים). כבר צוין, כי אין בו דוגמאות, ולפי ההשערה הובאה דוגמה אחת, הכוללת שני הכללים.

2. רס"ג, כתאב אלתנְקִיט או כתאב אלארשאד, והוא ספר הניקוד¹⁷¹. מסתבר, כי חיבור זה נכתב בימי היותו בטבריה ולענין מורו ורבו, אבו כתי'ר יחי'א אבן זכרי'א.

בגלל ליקויי הקטע מן הגניזה אין למצוא את הכללים בניסוחם המקורי. הדוגמאות הן: עָפִים, תָּרִים, זָרִים, צָרִי, צָרִי... שָׁרִים, טוֹרִי, זוֹרוֹ רשעים, ולא זוֹרִי, תִּירָא, הִי בְשָׁרוֹ.

לדאבוננו, רב המרוס בדף הבודד, ואין אנו מספיקים להבין דבר ברור מהמובא שם, מה דגוש ומה רפה.

אף בחיבור זה אין דוגמה אחת לאותיות ג'ל.

3. רס"ג², תפסיר כתאב אלמבאדי ותרגומו לעברית. בחיבור זה מנוסחים שלושת הכללים באופן ברור ונהיר. ניסוח זה הוא בהתאמה מלאה עם הנוסח של עב"י, אולם כאן ניתן לכללים סדר שונה.

לפי עב"י כלל א זהו כלל שש האותיות כקדימות, כשהן או הריש בשווא.

כלל ב זהו כלל שתי האותיות האחריות, ורק הריש בשווא.

כלל ג זהו הכלל ההפוך בתנועה חוצצת, והוא משותף לכל האותיות.

ואילו לפי רס"ג כלל ג הוא כלל ב ולהפך, והדוגמאות הן:

כלל א: במורה, דרור, דרכמונים, ואזרם, למטר השמים, סרפד,

צרופה, שר אלף, תרומה.

כלל ב: דרך יום, מעט צרי, ואם תרוץ.

כלל ג: בשר ערלתו, ברננה.

תצ'אעף אלריש. רס"ג משתמש באופן ברור לגמרי במונחים דגש

ורפי, וכשהוא מציין את הדגש בביטוי לשוני, הוא אומר 'תצ'אעף אלריש'

(רס"ג², 4/46), כלומר כפל הריש כמו יתר אותיות בג'ד כפר'ת, כנון: 'אלו'

אלמצ'אעפה' (עי"ש/5-).

מתעורר חשד, כי ב'תפסיר כתאב אלמבאדי', שנוסח ונכתב בבבל, נשתנו

הדברים ונוסחו הדברים על ידי רס"ג עצמו במציאות הגייה שונה. בימי היותו

בטבריה ובימי לימודו אצל עב"י הייתה הגיית הריש של הטברנים ואנשי ארץ

ישראל מרחפת לגנד עיני הרב ולגנד עיני תלמידו. כשדן רס"ג בחיבורו בבבל

הייתה הריש כיתר בגד כפת בפי יהודי בבל עיקר, ואינה יותר מדגש ורפי

כיתר אותיות בגד כפת. לא יכול רס"ג להתאים את כללי עב"י למציאות ההגייה

בין יהודי בבל, ועלינו להבדיל בנידון כדי להבין את הדברים.

לדאבוננו יש רק כ"י אחד של 'פירוש ספר יצירה', ולא נתגלה הרבה הימנו

171. כ"י T-S. Ar. 312/33, שנתפרסם בימים אלה, בית מקרא, מ (תשל"ל), עמ' 19-67.

בגיות קהיר עד כמה שידוע ל¹⁷², ונדמה לי, כי דברי רס"ג על השימוש בדיגוש בפי יהודי טבריה ובבל אינם ברורים כל צורכם. על סמך הנמצא בידנו כיום מדברי עב"י יש להשלים בדברי רס"ג: "פי כלאמהם", כשהוא דן על השימוש בפי הטברנים.

המקור¹⁷³

ואמא

פ"ב ה"ב

25 ע"ב תצאעף אלריש פאנה ללטבראניין [פי כלאמהם ו] פי אלמקרא

וללעראקין פי

כלאמהם לא פי אלמקרא ויקולן הד'א ריש מכרוך וריש גיר מכרוך.

פאמא רסום אלעראקין פי ד'לך פאלתמסנאהא פלם ג'ד להא אצלא

5 ינמעהא¹⁷⁴ ואמא רסום אלטבראניין פאנא נד'כרהא¹⁷⁶ פי תפסיר

אלפרק אלד' מן הד'א אלכתאב פי קסמה אלכ'ב חרף ה' אקסאם בען

אלרחמן:

פ"ד ה"ג ואמא תאתיר ד'טלנ' זס'רצ' פאן אלריש ואלשין

41 ע"א מעזולין נאחיה ובקי אלה¹⁷⁶*: פמנהא ו' אד'א גאורת אלריש

מן קבלהא וכאן אלריש או אחד אל' בשוא אעני נקטתין קאימתין¹⁷⁶

כאן אלריש דגש והי ד'טס'צ'ת' כקולך ד'רפ'מונים, ד'רור, וכקולך] ואורם

5 ב'מזרה וכקולך] למטר השמים ותקול ש'ר א'לף ותחת ה'סרפד

ותקול צרופה אמרתך וכקולך] תרומה פאן כאן בינהמא גנמה

מא כאן אלריש רפי כקולך] דרך יום, מעט צרי, ואם תרוץ ומא

אשבה ד'לך: ואלחרפאן אלאכ'ראן והמא למד גון פאד'א ג'אורא

172. בידי תצלומי T-S. Ar. 31/103, ובו שרידי חיבורו מקבילים רס"ג, עמ' 77-79

וחבל שחסר העיקר הקשור בעניינו; כי נמצאים בו שינויי נוסח (עי' פקסימיל בלוח ב); Or. 1080 Box 8/1 ובו מקביל לרס"ג, עמ' 45.

173. הנדפס הוא לפי כ"י אוקספורד Poc. 256, קטלוג גיבואיר 1533 (= רס"ג, 9-4/46; 14-5/79). – סימון הדפים של כה"י נעשה על יסוד מניין הדפים ביד בתצלומי סרט המיקרו של המכון לתצלומי כה"י בבית הספרים הלאומי בירושלים, ואין סימונם בטוח.

174. כי שם לא נהגו לפי עב"י, כי בבבל היה דין הריש כדין בגד כפת. עי'

מורג, עמ' 228-236.

175. ואף הזכירים להלן רס"ג, 14-5/79, ואינו אומר כי הוא גילה כללים אלה,

אולם עדיין אנו תמהים, מה ראה שלא להזכיר את מורו עב"י כמגלה כללים אלה.

176. הגדרה זו של השווא עתיקה, והייתה כבר לפני רס"ג או בימיו בטבריה, והיא

נמצאת גם בכ"י שלא נתפרסם T-S. Ar. 53/1.

176*. מעל לשורה רשום בכתיבת יד אחרת: ת'מאניה (= שמונה), ג"א על פי כ"י אחר.

אלריש מן בעדהא בלא¹⁷⁶א נגמה בינהמא יכון דגש, כקולך] בשר ערלתו,
 10 בְּרִנָּה וּמָא מֵאֲתֵּלֵּהָ. וְהִדְא אֲתֵּבָאֵת מָא וְעֵדְנָא בָּהּ מִן תַּעֲרִיף
 אלריש אלדגש ואלרפי ללטבראניין פי הד'א אלבאב:

4. התרגום¹⁷⁷

פִּיב הִיב ומה שנוגע

לריש הכפולה, הריהי אצל בני טבריה [בדיבור ו] בקריאת המקרא, ואילו
 אצל בני בבל

בדיבורם ולא בקריאת המקרא, והם אומרים זוהי 'ריש כרוכה' זוהי
 'ריש לא כרוכה'.

ומה שנוגע לכללים אצל בני בבל בנידון, הרי חיפשו ולא מצאו להם יסוד
 5 שיכולים. ומה שנוגע לכללים אצל בני טבריה, הרי נזכרים בפירוש
 הפרק הרביעי של ספר זה בחלוקת עשרים ושתיים האותיות לחמש מחלקות
 בעזרת ה'.

פִּד הִג אבל מסורת דטלנית זסצרש, הריש והשין מופרדים בצד נשארו השמונה¹⁷⁸.
 74 עֵא מהם ששה

בהסמכם¹⁷⁹ לריש מלפנים ויהא הריש או אחד¹⁸⁰ מהששה בשוא¹⁸¹ יהיה
 הריש בו דגש, והם דִּז

ט־ס צִת¹⁸², כאמרך: דרכמונים, דרור¹⁸³; וכאמרך: ואזרם במורה; וכונן:
 צרופה אמרתך¹⁸⁴,

וכונן: למטר השמים; וכאמרך: שר האלף, ותחת הסרפד; וכונן: תרומה,
 תרופה¹⁸⁵. ואם

¹⁷⁶ המלה רשומה בכתיבת יד אחרת מעל לשורה.

¹⁷⁷ גרסא כאן על פי כ"י מינכן 221/9, דפים 25 ע"ב; 74 ע"א/5– עד 75 ע"א/3. מובא על ידי צ' גרץ, XXX, MGWJ (1872), עמ' 283–284. – לא עלה בידי למצוא בכ"י זה את המובא מרס"ג, 9–4/46 ומסתבר, כי דילג המעתיק על קטע זה. ושם לא תרגם המתרגם הראשון קטע זה, כדי להימלט מן הספק.

¹⁷⁸ שם: השמונה מהם. ולפי רס"ג שייכת המלה השנייה לשורה הסמוכה. – גם בפתיחת הדין על שבע כפולות בגד כפרת רס"ג, 4/44– העיר: ת"ם נאכד' פי שבע כפולות ונספר אלריש מנהא ונתכלם עלי אלו (= ונתחיל בשבע כפולות ונספיד הריש מהן ונדבר על השש, כלומר בגד כפת).

¹⁷⁹ שם: בהסמכם. בהעתק ד"ר בלוך מפוזן: בהסכאם, ותיקן גרץ לנכון.

¹⁸⁰ שם: אחת. ¹⁸¹ נשמט ביאור השוא, כי היה יתר בעיני המתרגם.

¹⁸² שם: צִר, ותיקן גרץ לנכון.

¹⁸³ שם: כדור, ולא תיקן גרץ, אף כי אינו מתאים לתוכן הכלל.

¹⁸⁴ דוגמה זו מובאת ברס"ג לפני הדוגמה האחרונה.

¹⁸⁵ לית במקור.

5. יהא ביעותם מלך¹⁸⁶ הריש רפה¹⁸⁷, כאמרך: דרך יום, מעט צרי, ואם תרוץ¹⁸⁸, ודומיהם.
ע"ב ושתי אותיות אחרות והם הלמד והנון¹⁸⁹, בהתעמתם לריש מאחריה מאין מלך מפסיק¹⁹⁰
10. ביניהם, יהא הריש דגש, כגון: בשר ערלתו, ברענה ודומיהם. וזה ביאור מה שהבטחנו לבארו מידעת הריש הדגש והרפה¹⁹¹ לבני טבריה בזה השער.

5. כ"י מצחף המקרא 1010¹⁹², והוא כ"י לניעראד, B 19a. כה"י נעתק בפוסטאט ונכתב ונוקד ונמסר בידי שמואל בן יעקב הסופר בשנה 1010¹⁹³, כלומר מאה שנים בערך אחרי שנוסחו הכללים לראשונה על ידי עב"י. התרגום העברי של כללי עב"י כבר נעשה לפני 1010, ואין לפנינו אלא העתק בלבד. מנוסח הכללים אתה נמצא למד, שלא תורגמו בארץ ישראל, ארץ מנסחם ומלמדם, כי הוא אומר: "והוא לבני ארץ ישראל לבדם והוא קשור בלשונם", כלומר אינו בין "בני ארץ ישראל" ואינו בלשונו. שמואל בן יעקב היה רק מעתיק, ואף אם היה סופר בקי ורגיל וכתבו נהדר, לא היה בין המלומדים הגדולים והמלמדים החשובים, כי נמצאים בדברים שלפנינו שיבושים רבים ואף דילוגים על פי הומיוטליותן בש' 5. ויש גם יתר בש' 16: "סימנים..." כמו כן יש לשון מסורבלת בדבריו ולא בהירה בש' 17-22.

כבר נוסח זה באים הדברים מבולבלים ומנוגדים: (1) במחצית הראשונה הוא דן בכלל שש האותיות, ובמקום דגש (ש' 7-9) הוא אומר: "יצא ריש

186. ברס"ג²: נמה מא = כל נעימה שהיא, כלומר אחת התנועות.

187. ברס"ג²: רפי.

188. שם: ואז תרצה, שאינו מתאים לתוכן הכלל, ולא תיקן גרץ.

189. שם: והזון – זהו שיבוש דפוס.

190. תוספת המתרגם לביאור, והסבר לדיגוש הריש על סמך המובא לעיל לגבי

שש האותיות.

191. ברס"ג²: רפי, וכן במובא לעיל ש' 24.

192. תיאור והשתמש בו לראשונה א' פינר, *Prospectus*, אודיסה 1845, עמ' 81-92;

צ' גרץ, XXI, MGWJ (1872), עמ' 286-287; A. Harkavy – H.L. Strack, *Die*

hebräischen Bibelhandschriften in der Petersburger Bibliothek, פטרסבורג 1875, עמ' 263-274; דותן, עמ' 71-72. הריני משתמש בתצלום כ"י זה הנמצא בבית-הספרים

הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

193. מידו של סופר זה תואר עוד כ"י אחד שצוין כנמצא בקהיר בידי הקראים

ותואר על ידי גטהייל: R. Gottheil, *JQR*, XV (1905), p. 609-652. – מן הראוי היה

להשוות את שני מצחפי המקראות האלה שהם חשובים מאוד למדע המקרא.

ברפ"י. (2) אין הכלל ההפוך של התנועה החוצצת בין הריש וש האותיות.
(3) אין לומדים מניסוחו, מה צריך להיות בשווא, הריש או השש.

ברור הוא, כי תרגום עברי זה נעשה על סמך דברי עב"י, ואלה הן הראיות:

1. הציון כי הוא מיוחד לאנשי ארץ ישראל, כמו שציון עב"י טבריה.
2. התנאי "ובלבד שתהיה שוא יצא בדגש", וזה בהתאם לעב"י.
3. הדוגמאות שאינן נמצאות בחיבורי רס"ג, ומסתברות שהן שאלות ממקור אחר שהיה לפניו.

4. אין בניסוח הכלל הראשון, פרט למלה אחת, תוספת או יתר. מצד אחר מסתבר, כי היה ביד המתרגם לעברית גם חיבורי רס"ג, כי הוא מציין את לשון הדיבור ולשון הקריאה במקרא כמו רס"ג בפירוש ספר יצירה. מקור לדין זה שימשו בלי ספק, דברי עב"י, שאף הוא בודק דבריו וכלליו לפי הקריאה במקרא ובדיבור.

הדוגמאות לכלל א הן: בדרכי, בעורי, דרכי, דרכמונים, המשרה, התרועה, וקטרי, ולמעשרות, ישראל, יתרא, מטרות, מצרים, נעצרה, עורנו, עטרות.

הדוגמאות לכלל ב: ערלות פלשתים, ערלי לב, גרני, קרני.

הדוגמאות המשותפות לרס"ג² ולמקורנו: דרכמונים, ערלי לב, ערלות פלשתים (השתיים האחרונות השווה ל"ערלות פלשתים" בדברי רס"ג²), ואלו רומזות לרס"ג² כמקור לחיבורנו.

סימן ריש

484 ע"א,

עמודה ב אֲשֶׁר יֵצֵא בְּדֹגֶשׁ וְאֲשֶׁר יֵצֵא בְּרִפִּי

וְהוּא לְבָנִי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל לְבָדָם, וְהוּא

קָשׁוּר בְּלִשׁוֹנָם¹⁹⁴ אִם יִקְרָאוּ בְּמִקְרָא

וְאִם יִשְׁיחוּ בְּשִׁיחָתָם וְהוּא בְּפִי¹⁹⁵ v 5

הַנָּשִׁים וּבְפִי הַטָּף כְּאֲשֶׁר הוּא בְּמִקְרָא¹⁹⁶

וְזֶה הוּא סִימָנוּ כְּאֲשֶׁר יִסְמְנוּ רִישׁ

לְשֵׁשָׁה אֲתוֹת וְיִהְיֶה תַּחַת הָאֲתוֹת¹⁹⁷

הַסְּמוּנֶה לְרִישׁ¹⁹⁸ שְׁוֹא יֵצֵא רִישׁ בְּרִפִּי¹⁹⁹, כְּמוֹת:

194. בלשונם, ולא בלשונו, ולא בלשוני.

195. יש להשלים: האנשים ובפי, וזהו בגלל דילוג הדומות "בפי".

196. נראית לי יתרות שלוש המלים האחרונות, שהרי אין יותר מאשר כפל ש' 4.

197. צ"ל: האות ויתרה התיו, או: תחת הריש או אחת האותות, ויהיה זה דילוג

הדומות בפעם השנייה: תחת – אחת. ועי' בסמוך.

198. או שיש להשלים כאן: או תחת הריש שווא.

199. צ"ל: דגש, וכבר נהפך כאן.

10 בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לְמַרְבֵּה הַמְּשָׁרָה, מְצָרִים,

וְלַמְעֲשָׂרוֹת, נַעֲצָרָה נָא, וְאֵת עֲטָרוֹת

עמודה ג שוֹפֵן, מְטָרוֹת עֹז, וְקִטְרֵי חֲרִצָּה,

עֲזָרְנוּ יי אֱלֹהֵינוּ, כִּי אֱלֹהֵי אֲמֶת בְּעֶזְרֵי,

בְּדַרְכֵי דָוִד אָבִינוּ; כִּי יִשְׂרָאֵל דַּרְכֵי יי,

15 דַּרְכְּמוֹנִים אֶלְף, וְשִׁמוֹ יִתְרָא, עַל־כֵּן

הַתְּרוּעָה²⁰⁰ סִימָנָם זֹדֶט סִצֵּת²⁰¹

אֵילֹ שֶׁשָּׁה אוֹתוֹת מְלִפְנֵי רִישׁ וְשִׁנִּים²⁰²

מֵאַחֲרָיו נֹל, כְּמוֹת: עֲרִלִי לֵב, נִרְגִי,

קִרְגִי, עֲרָלוֹת פְּלִשְׁתִּים. אֵילֹ שְׁמוֹנָה

20 אוֹתוֹת, שֶׁשָּׁה מְלִפְנֵי רִישׁ וְשִׁנִּים

מֵאַחֲרָיו: נֹל זֹדֶט סִצֵּת²⁰³ מְלִפְנֵי²⁰⁴, וּבִלְבָד

שֶׁתִּהְיֶה שְׁוֹא יֵצֵא בְּדָגֶשׁ. וְזֶה הוּא

סִימָנָם יָפֶה²⁰⁵.

ב. לקבוצה זו שייכים המקורות הרשומים לעיל 6–9.

6. המקור היסודי לקבוצה זו הוא מצחף המקרא קהיר 1028, ותיאורו העיקרי לעניינו יבוא בסמוך.

7. המקור הקרוב ביותר מבחינת הדין לכ"י קהיר 1028 הוא חיבור המסורה "עדת דבורים" ליוסף הקסטנדיני, שלפי ההשערה זמנו הוא 1100 בערך. מקור זה הוא יותר פאראפראזה מאשר תרגום. הלשון מורחבת ומרווחת, עד כי אין כל טעם לציין שינויי נוסח לכ"י קהיר 1028.

8–9. נוסח קהיר 1028 בשינויים קלים נמצא בשני מקורות נוספים ב"מכלול" לרד"ק ובמחצף מקרא. שנעתק תימן 1586, ועל כן ישווה נוסח שניהם לנוסח 1028.

200. האם צ"ל: התרועעה (יש' כד, יט)? ואולי זה שינוי "תרומה" ברס"ג: "על שוק התרומה" (במ' ו, כ).

201. נראית לי יתרות המלים "סימנ"ם... כי מנחם להלן ש' 21; או "סימנ"ם יתרה, ופירוט האותיות צריך לבוא להלן בש' 17 אחרי "ריש".

202. מכל הכתוב בש' זו צ"ל: ואלו השנים.

203. לפי הסדר הנאמר בש' 17–21 צ"ל: זדט סצת נ"ל, או שש האותיות האלה היה לו למנות אחרי ריש בש' 20.

204. כל הנאמר בש' 19–21 מסורבל ויתר.

205 המשפט האחרון הוא הערכת הכלל, והוא מבוסס על הנאמר בעב"י ש' 56 כפאראפראזה.

הדוגמאות הן משותפות לכל ארבעת המקורות האלה:
 כלל א: דרכים, הדריכני, הבתרון, ואצרף, הסרנים, הטריפני, ישראל,
 יתרו, יתרי, מדרך, מזרק, מזרקות, מטרות, מצרים, מצרף, סרני, עזרא, עטרות.
 כלל ב: גרנות, וערלי, מר לי, מר לה, ערלי, ערלות, קרני, קרנות.
 ב-מכלול יש נוספות בכלל א: יצרו, יצרו שהן כפילות ללשון יתרו, יתרי;
 ובכלל ב: ברענה. שלוש הדוגמאות הנותרות: נר, נדר, לרוץ הן תוספת בטלה
 לגמרי ואין להן אחיזה בכלל ב, ומסתבר, כי נוספו לא בידי רד"ק אלא בידי אחד
 המעתיקים של ה-מכלול, או שהיו קשורות במקור שלפניו בכלל ג (עי' להלן).
 במצחף תימן 1586 נוספת בכלל א הדוגמה "סרני", ואין שם שלוש
 הדוגמאות הבטלות של מעתיק ה-מכלול.
 ב-עדת דבורים הדוגמאות הן כמעט בדיוק כמו במצחף קהיר 1028
 בהבדל יחיד, שבאחרון אין הדוגמה "ברענה".

6. מקור זה נכתב בשנת ארבע אלפים ושבע מאות ושמונים ושמונה לברית (!)
 עולם (=1028). לא ברור המקום שבו כתב הסופר, מצרים או ארץ ישראל.
 הסופר הוא: "אני זכריה הסופר בן ענן המלמד מארץ מערב נוחו בן עדן
 כתבתי ונקדתי בעזרת השם זה הס' למר יצחק הפרחי הטוב בר' אפרים הכהן
 ס"ט. נמצא, כי האיש הכותב הוא מאפריקה הצפונית, ולפי ציון מקומו יש
 ללמוד כי כתב האיש לא בארץ מולדתו, אלא במרכז תרבותי אחר, ארץ
 ישראל או אחת הארצות הסמוכות לה, סוריה, מצרים או בבל. מכיון שהוא
 רושם את הנוסח כעב"י עצמו: "והוא לבני מעויה טבריה בלבד". יש גם מקום
 לומר, כי לא כתב בטבריה אלא באחת הארצות הסמוכות הקשורות בטבריה²⁰⁶.
 אף כאן תרגום לעברית של המקור, ובתרגום זה הכול הפוך ומבולבל:
 דגש במקום רפי, ורפי במקום דגש. אולם הניסוח הוא באופן שלילי ומסובך
 מאוד ונסתבכו הדברים: "ריש הרך אשר אינו נצב".
 אף השיבושים רבים במקור זה: אנשים, וצ"ל: האנשים; לבני מעויה טבריה,
 וצ"ל: היא טבריה; כי הם מדברים בו במקרא, וצ"ל: כי הם קוראים בו
 במקרא ומדברים בו.

לשון מסורבלת וחוסר בהירות. ש' 9-10: "ויהיה נקודו בשוא" ואי אתה
 יודע, מה יהיה בשוא, הריש או אחת האותיות מן השש, ואם לפי כללי התחביר
 הכוונה רק לאות משש האותיות בלבד. וכך הוא אומר "יצאו השניים ושימושם

206. כה"י תואר לראשונה על ידי צ' גרץ, *MGWJ*, XXI (1872), עמ' 281-282, ונמצא
 גם תיאורו ברשימת גוטהייל, *XV, JQR*, (1905), 19-20/ס' 13. נדפס במאמר זה לפי גרץ
 בהערה זו, כי לא עלה בידי להשיג את המקור. ויש להצטער על כך, כי בנדפס נפלו
 שיבושי דפוס לא מעטים.

כלם בשוא, ואי אתה יודע למה באו כאן השניים, ומסתבר, כי ביקש לומר שיצא (הריש לפני) השניים, כלומר שתי האותיות ג'ל.

כאן באות הדוגמאות צרורות צרורות, ורבות מהן חדשות בשבילנו: מזרק, מזרקות; לטרוף, הטריפני; מר לי, מר לה; סרני, הסרנים; מדרך, הדריכני, דרכים; קרני, קרנות, גרנות; מצרף, ואצרף; מטרות, עטרות; יתרו, יתרי; ערלות, ערלי, וערלי.

במקור זה הכלל ההפוך של התנועה החוצצת בין הריש לאחת משש האותיות הקדימות, אולם בצורה שלילית. הדוגמאות כאן מרובות, גם לכלל שש האותיות וגם לכלל שתי האותיות, ורובן הובאו לעיל.

נוסח המקור

זה סימן ריש הדגש וריש הרך והוא לבני מעזיה טבריה בלבד, כי הם מדברים בו במקרא ובדבריהם²⁰⁷, והוא בפי אנשים²⁰⁸ והנשים והטף, ולא יוז ולא יתחלף²⁰⁹ קורים²¹⁰ בו במקרא ומדברים בו בדבריהם²¹¹ במקום דגש – דגש, ובמקום רפי – רפי. וסימן ריש הרך במקרא, אשר אינו נצב לשמונה אותיות²¹² זד־ט סצ־ת ג־ל, כמות: מזרק, מזרקות²¹³, עזרא²¹⁴, מדרך, הדריכני, דרכים, מטרות, עטרות, לטרוף, הטריפני ישראל, סרני, הסרנים, מצרים, מצרף, ואצרף, יתרו, יתרי²¹⁵, כל הבתרון.

אלה ששה אותיות²¹⁶ זד־ט סצ־ת ג־ל וכאשר יהיה אחד מן הששה אותיות סמוכים לריש וקודמים כאשר פרשנו ויהיה נקודו(ת)²¹⁷ בשוא יצא בלשון רך²¹⁸, כמות: מזרק.

207. לשון לא ברורה, והש' הכתוב בש' 3, כי צ־ל קוראים בו במקרא ומדברים בו בדבריהם = בדבורם.

208. מכאן שזהו העתק. כי צ־ל: האנשים.

209. כאן לראשונה נוסח זה, והוא על סמך הכתוב בעב־י ש' 48–49.

210. צ־ל: קוראים, ואף כאן השמטה כמו בש' 2, כי לא ישתמשו קראים בלי־ה.

211. כאן חזרה לנאמר לעיל בש' 1–2.

212. זהו ניסוח הסוף.

213. צ־ל: מזרקות, והביא ל־ר אחרי ל־י. ושם נכתוון ל־משרפות – יש' לג, יב.

214. מסתבר בעיניי, כי צ־ל: עזרה, והכוונה לבן עזרה (דה־א ד, יז).

215. צ־ל: יתרון (דה־א ז, לו) או: יתרא (שמ־ב יז, כה).

216. צ־ל: שמונה כי כך מנה להלן, או שיש להשמיט מן האותיות המנויות ג־ל, שרק

כך יש טעם למשפטים הבאים: כאשר...

217. צ־ל: נקודו, כמו במקורות האחרים, ומסתבר כי אין זה אלא שיבוש דפוס.

218. צ־ל: דגש, או: קשה.

וכן יהיה ריש הסמוך לשש אותיות בשוא²¹⁹ יצא בלשון הרך²²⁰.
ואם אין שוא תחת זד־ט סצ־ת²²¹ או תחת ריש²²², יצא הריש דגש²²³.
וכן שתי אותיות הסמוכים²²⁴ לריש מלפניו²²⁵, כמו: ערלי, וערלי, קרני,
מר לי, מר לה, ערלות, קרנות, גרנות, על דרך זד־ט סצ־ת יצא[ן] השניים.
ושימושם²²⁶ כלם בשוא²²⁷.
ושאר הריש שבמקרא ובדבור דגש כלו²²⁸.

7. יוסף הקסטנדיני, עדת דבורים²³⁰. כתב־יד אחד שלם ידוע
בלינצראד, אוסף פירקוביץ, ב, 161, שנכתב על ידי יהודה בן יעקב גרא
1207²³¹. אולם כבר ידועים שני קטעים בגיוז קהיר מחיבור זה:
1. קמבריג, T-S. D1 / 18, דף אחד: שוברי אויה בגד כפת²³².
2. קמבריג, T-S. D1 / 67, 6 דפים: מוצאות האותיות וחילופי אותיות²³³.
כאן הנוסח מורחב מאוד²³⁴, אף כי אין ספק כי הוא קרוב לנוסח של כ־
המקרא 1028, כגון:

1. והוא לבני מעויה טבריה בלבד.
דע כי בני מעויה הם בני טבריה מדברים וקוראים בו במקרא הם בלבד.

-
219. ולא פירש: לפניהן או אחריהן.
220. צ־ל: דגש.
221. אף זהו ניסוח הפוך במקום לומר תנועה, כלומר תנועה חוצצת.
222. זה משובש או יתר, כי הרי בא לעתים קרובות בתנועה.
223. צ־ל: רך.
224. ל־ז ול־ג במשפט אחד ל־אות־.
225. ברור לפי הדוגמאות להלן, וזה להפך ממה שאמר עב־י.
226. שם: ושימו שם. – הלשון מסורבלת.
227. כלל לכל שמונה האותיות והריש.
228. בדיוק להפך: רפי.
229. אין בידנו ידיעות עליו. הביאוהו לראשונה בתוך ספרותנו בר־שטארק, דקה־ט
עמ' XXXIII–XXXII; דותן, עמ' 321–322.
230. כתב על חיבור זה H. Levy, *Adat deborim*, Inaugural Dissertation der
philosophischen Fakultät I der Universität Bern, דותן, 321 / הע' 5–6.
231. מעתיק זה העתיק גם את החיבור "מאור עין", שעליו כתב לאחרונה רשימה
קצרה מ' יוסלין, באותו מקום שנה 1208. עי' *Semitskie Yaziki*, II, (1965), עמ'
764–772. היש קשר לחיבור זה ולבעיה שבה נפתח המאמר הזה על עלי בן יהודה
ויהודה בן עלאן?
232. עי' דותן, 231/ הע' 11.
233. לא הרגיש בזה דותן, אף כי היה קטע זה בידו בשעתו יחד עם יתר הקטעים
שברשותו.
234. עי' להלן על מקורותיו.

2. כי הם מדברים בו במקרא ובדבריהם והוא בפי אנשים והנשים והטף ולא יוזו ולא יתחלף.

וכל המדברים בלשון כן הם מדברים כאשר הם קוראים וזה אות הריש ימצא בפי האנשים והנשים והטף לא יוזו ממנו ולא יתחלף.

3. קורים בו במקרא ומדברים בו בדבריהם במקום דגש דגש. מה שהם קוראים במקרא על קריאתם ומדברים בלשון דבריהם אם במקום שהוא דגש דגש.

במקור זה נמצאים שני הסימנים הנוספים שאינם במחצף 1028:

1. כפל הכלל שמונה האותיות בתוספת הדוגמאות: מורת, מזרק.

2. תוספת הדוגמה 'ברנה' שנמצאת גם ב'מכלול' רד"ק.

רד"ק מזהיר במפורש, כי הייתה לפניו 'מחברת', וייתכן, כי הייתה 'מחברת' זו לעיני מחבר עד"ב וגם לעיני רד"ק. אין זה מסתבר, כי עד"ב הייתה לפני רד"ק, שהרי העיד על עצמו שהשתמש ב'מחברת' עב"י. אין גם לחשוב כי השתמש מחבר עד"ב ב'מכלול', שהרי נתחבר עד"ב בשנת 1100 בערך, ואילו ה'מכלול' נתחבר על ידי רד"ק (1160 – 1235) בשנת 1200 בערך, מסתבר אפוא, כי הייתה מחברת עב"י מתורגמת לעברית, ובה היו דוגמאות נוספות על אלה שבמחצף 1028, ובה השתמשו יוסף הקסטנדיני ורד"ק גם יחד, והיו שתי הדוגמאות הנוספות באותה מחברת או שמתרגם דברי עב"י ומפרשם השתמש גם ב'תפסיר כתאב אלמבאדי' ושאל משם שתי הדוגמאות הנוספות.

המקור

סימן ריש דגש²³⁵ וריש רך²³⁶

17 ע"א

דע²³⁷ כי בני מעזיה הם בני טבריה מדברים וקוראים בו במקרא הם בלבד. וכל המדברים בלשון כן הם מדברים כאשר הם קוראים וזה אות הריש

ימצא בפי האנשים והנשים והטף לא יוזו ממנו ולא יתחלף מה שהם קוראים

5 במקרא על קריאתם. ומדבר²³⁸ בלשון דבריהם. אם במקום שהוא דגש דגש

ובמקום שהוא רפה רפה. והסימן של אות ריש הרך בכל המקרא אשר

אינינו דגוש הוא נצב ונלוה²³⁹ לח²⁴⁰ אותיות וסימנ²⁴¹ ז'ד טס צ'ת ז'ל, כנך²⁴²:

מזרק,

235. 1028 ורד"ק: הדגש. 236. 1028 ורד"ק: הרך.

237. 1028 ורד"ק: לית, ועי' המשך ההשוואה במבוא.

238. צ"ל: ומדברים. – מזור הקיצור בלי סימן קיצור.

239. 1028: לית; רד"ק: וסמוך. 240. בשניהם: לשמונה.

241. בשניהם לית. 242. 1028: כמות; רד"ק: כמו.

מזרקות. עזרא²⁴³. מדרך. הדריכני. דרכים. (מערות)²⁴⁴. מטרות. עטרות.

הטריפני.

ישראל. סרני. הסרנים. מצרים. יצרו²⁴⁵. מצרף. ואצרוף. יתרו. יתרה²⁴⁶.

יתרי²⁴⁷.

ע"ב [הבתרון. אלה אותיות] הח כאשר יהיה [אחת מהם סמוכה לריש כאשר פירשנו וקודמת?] לו ונקודו שוא תהיה קריאת הריש רך, [כמו מזרח, מזרק?] וכל כיוצא בם. וכן אם יהיה אות ריש סמוך ל"ח אותיות. וגם [ניקודם בשוא יצא]

הריש רך. ואם אין שוא תחת אלו ז' ט' צ' נ' האותות או [תחת האות] ריש יצא הריש ההוא דגש. וכן בשתי אותיות הסמוכות לריש [מלפניו, כמו ערלי]

15 לב. קרני. מר לה. גרנות דגן. ברננה²⁴⁸ על דרך ז' ט' צ' נ' יצאו [השנים ושימושם כלם]

בשוא. ושאר ריש שבכל המקרא²⁴⁹ בדבור דגש כלם.

8. רד"ק, מכלול. חיבור זה, שהיה הנפוץ ביותר בימי הביניים ללימוד תורת הלשון העברית נמצא בכ"י רבים ומפורים בספריות רבות בתבל. נמצאים גם קטעים וקטעי גניזה מחיבור זה מפורים בספריות תבל. כבר כיום ידועים לי למעלה מחמישים כתבי יד²⁵⁰ ועשרות קטעים וקטעי גניזה. רובם המכריע של כה"י הוא מהמאות 14-16 ובודדים הם לפני כן. לעת עתה ידועים לי שניים כאלה, האחד בקרלסרויה (1282), והשני בפרמא 945/11 (1262). כלומר שלושים עד חמישים שנה בערך לאחר הסתלקותו של המחבר לעולמו. כאן באה העדות לראשונה: "וקריאת הריש רפה ודגושה לא שמענו".

343. וכך 1028; רד"ק לית.

244. מסתבר, כי זו דיטוגרפיה, כי לית בשניהם ואינו לעניינו.

245. 1028 לית, ואילו רד"ק יש נוסף: יצרו, יצרו.

246. אין בשניהם, אולם נמצא 1010: ושמו יתרא.

247. מכאן ואילך יש השלמות גדולות בגלל כה"י הלקוי, על כן יושווה הנוסח.

248. 1028 לית, ויש ברד"ק.

249. 1028 ורד"ק: שבמקרא, ותוספת "כל" גם למעלה בפתיחה, ש' 6.

250. יירשמו כאן רק הספריות לפי שמות הערים: אוקספורד - 11; אסקריאל - 1;

המבורג - 2; וואטיקן - 2; וינא - 1; טורינו - 1; ירושלים - 1; לונדון - 3; מונטיפיורי - 1;

מוסקבה - 1; מילנו - 1; ניו יורק - 1; סאלאמנקה - 1; פילאדלפיה - 1; פירנצי - 1;

פריס - 9; פרמא - 6; ציריך - 1; קמברידג' - 2; קרלסרויה - 1; רומא - 1; ששון - 1.

לא נרשמו בזה קטעים וקטעי גניזה. אין ספק, כי אף רשימת כה"י לקויה בחסר.

כאן באה לראשונה ההרכבה של חיבור עב־י וחיבור רס־ג, שאנו מכירים על פי הדוגמה הנוספת לכלל ב: ברונה.

כאן נמצאות לראשונה דוגמאות נוספות לכלל א הנ־ל: יצרי, יצרו, מזרח. הדוגמאות הנוספות המוזרות בעיני הן: נר, נדר, לרוץ, שאין אף אחת מהן מתאמת לכלל א או לכלל ב של עב־י. מצד אחד יש רק דוגמה אחת, שבה אות משש האותיות כאות קדימה: נדר, אולם חסר התנאי של שווא באות; מצד שני יש בשלושתן נן או למד בראשן, וכאילו קשורות הן בשתי האותיות נ־ל, אולם הן צריכות להיות אחירות לריש ולא קדימות. נמצא, כי אין דוגמאות אלה מתאימות לכלל א או לכלל ב של עב־י.

בכ־י פרמא 2770 (קטלוג די רוסי 970) הנוסח הוא: נר, נדר, לרוץ, ואין שינוי זה מעלה ואין שינוי זה מוריד מהניגוד מאומה. לא עלה בידי לעת עתה למצוא מכלול בדפוס בלי דוגמאות אלה, וכבר היו בידי דפוסים אלה: ויניציאה (לפי נוסחו נדפס כאן) רפ־ט, ויניציאה ש־ה, פיורדא תקנ־א, ליק תר־ב. נמצא כי שלוש הדוגמאות משובשות הן, או על כורחנו נאמר, כי הן קשורות בכלל של התנועות, והוא כלל ג מכללי עב־י שאמר: כאשר תנועה חוצצת ביניהן, הריש רפה. הדוגמאות הן שרידים של הדוגמאות: דרך יום, מעט צרי, ואם תרוץ, ושתבשו למלים: נדר, נר, לרוץ.

נוסח המקור

ומה שזכרנו אלה ששאותיות בג־ד כפ־ת, לפי שהם דגושות ורפות, מה שאין כן בשאר האותיות, ובעל ספר יצירה כתב הריש עמהם, שאמר שבע כפולות בג־ד כפ־ת, וקריאת הריש רפה ודגושה לא שמענו.

אבל מצאתי במחברת עלי בן יהודה הנזיר זה סימן ריש הדגש²⁵¹ והרץ²⁵² לבני²⁵³ מעויה היא²⁵⁴ טבריא בלבד, כי הם מדברים²⁵⁵ וקוראים במקרא ובדבריהם²⁵⁶ והוא בפי האנשים והנשים והטף²⁵⁷ *לא²⁵⁶ *יזו ולא יתחלף קוראים²⁵⁷ בו במקרא ומדברים בו בדבריהם במקום דגש – דגש, ובמקום רפה – רפה²⁵⁷ *.

וסימן ריש הרץ שבמקרא²⁵⁸ אשר אינו דגש נצב וסמוך²⁵⁹ לשמנה אותיות וד־ט סצ־ת נ־ל, כמו: מִזְרֵק, מִזְרְקוֹת, מִדְרֵךְ²⁶⁰, הִדְרִיכְנִי, דְרָכִים, מְסָרוֹת.

251. 1028: הדגש. 252. 1028: וריש הרץ. 253. 1028: והוא לבני.

254. 1028: לית. 255. 1028: בו במקרא ובדבריהם.

256. צ־ל: כי הם קוראים בו במקרא ומדברים בו בדבריהם, הש' 1028/3.

255. *1028: אנשים והנשים והטף. 256. *1028: ולא.

257. *1028: קורים. 257. 1028: רפי רפי. 258. 1028: במקרא.

259. 1028: אשר אינו נצב. 260. 1028: עזרא מדרך.

עֲטֹרוֹת, לְטָרוֹף, הַטְרִיפִי, יִשְׂרָאֵל, סָרְנִי פְלִשְׁתִּים²⁶¹, מְצָרִים, יִצְרוּ²⁶², יִצְרוּ²⁶² מְצָרָה, וְאֶצְרָה, יִתְרֶנָּה²⁶², יִתְרֶנָּה²⁶², הַבְּתָרוֹן, גִּרְ²⁶³, גִּרְ²⁶³, לְרוֹץ²⁶³.
אלה שמנה אותיות, כאשר תהיה אחת מהם סמוכה לריש וקודמת לו, כאשר פירשנו, ויהיה ניקודו בשוא, תהיה קריאתו בלשון רך, כמו: מִזְרַח²⁶³, מִזְרֶק, ואם²⁶⁴ יהיה ריש הסמוך לשש אותיות ונקודן²⁶³ בשוא יצא בלשון רך²⁶⁵.
ואם אין שוא תחת זט"ד סצ"ת, או תחת רי"ש דגש²⁶⁶.
וכן שתי אותיות ג"ל²⁶³ הסמוכות²⁶⁷ לרי"ש מלפניו, כמו: עֲרִילִי²⁶⁸, קָרְנוֹ²⁶⁹, מֶר לִי מֶר²⁷⁰, עֲרָלוֹת, קָרְנוֹת, גִּרְנוֹת, בִּרְנוֹת²⁷¹, על דרך זד"ט סצ"ת יצאו²⁶³ השנים, ושמושם בלא שוא²⁷².
ושאר הריש שבמקרא²⁷³ דגש²⁷⁴. סמוכים²⁷⁴ * לעד לעולם.

9. מצחף המקרא תימן 1586²⁷⁵. יש להודות, כי יש מקום לתמיהה, שאין כללי שבע כפולות בגד כפרת נמצאים במצחפים רבים יותר ממה שידועים לנו כיום ובסך הכול רק שלושה, שניים מהם מצחפי מקרא שנכתבו בקהיר ואחד מהם בתימן. בארץ האחרונה ידועים ומפורסמים היו כללי שבע כפולות בגד כפרת, כי הם כלולים בתיג'אן¹ שמצרפים אותו כקונטרס מסורה לכל תאג' בתימן. יש רגלים לסברה, כי אף התיג'אן² הערבי היה מבוסס על חומר שבא להם מחיבוריו של רס"ג והוא "כתאב אלארשאד" לרס"ג, שהרי התימנים מייחסים את תיג'אן² לרס"ג. כפי שנראה להלן נוסחו כללי "שבע כפולות בגד כפרת" על סמך מקורות שונים של חומר מסורה. לא נתפלא אפוא, שנוסח כ"י קהיר 1028 היה ידוע ליהודי תימן²⁷⁶.

261. 1028: סרני הסרנים.

262. 1028: יתרו, יתרי, ויש 1010: יתרא. מסתבר כי "יצרו יצרו" דיטורפיה לסמוך

שם: "יתרן יתרי", וצ"ל: יתרו, יתרא.

263. 1028: לית. 264. 1028: וכן. 265. 1028: הרך.

266. 1028: יצא הריש דגש. 267. 1028: הסמוכים.

268. 1028: ערלי וערלי. 269. 1028: קרני. 268. 1028: ערלי וערלי.

269. 1028: קרני. 270. 1028: מר לי, מר לה. 271. 1028: יצא.

272. 1028: כלם בשוא. 270. 1028: מר לי, מר לה. ועי' הע' 319.

271. 1028: יצא. 272. 1028: כלם בשוא.

273. 1028: שבמקרא ובדבור. 274. 1028: דגש כלו, ולית יותר.

274. * ושוא צ"ל: וזה סימנם, או: זה הוא סימנם יפה כמו 1010. והש' לסיים ע"י.

275. תיאורו נמצא בקטלוג מרגליות, א, עמ' 114-116, וסימונו: Or. 2212; דותן,

עמ' 10-1/64. החומר לעניינו נמצא דף 233 ע"א.

276. מסתבר, כי כ"י זה שימש מקור לגינצבורג, מסורה, ב, 545 ע"ב - 546 ע"א,

שהביא חומר זה בצירוף מו"מ למקרא. אולם הנוסח כאן משושב, ולא יצוינו להלן בין שינויי הנוסח.

הנוסח במקור זה הוא הקרוב ביותר לנוסח כ"י קהיר 1028, ושינויי הנוסח הם פחותים יותר מאשר ב"מכלול". ייתכן אפוא כי השתמש הכותב בנוסח מצחק קהיר 1028 באופן ישר או באמצעות העתק ממנו. אולם ייתכן, כי השתמש בנוסח שונה של "מכלול" לרד"ק ולא נזקק למצחק 1028. שיבושים אחדים מעידים, כי המקור לחיבורנו שימש ה"מכלול" או נוסח אחר של כ"י קהיר 1028, ואלה הם:

1. "אינו דגש נצב וסמוך" הוא כמו "במכלול": אשר אינו דגש נצב וסמוך, ואילו בכ"י קהיר 1028: "אשר אינו נצב".
2. "מורה ומזרק" אפשר לתקן רק על פי "המכלול" שבו מזרח, מזרק, ואילו בכ"י קהיר 1028 לית "מזרח" לגמרי.
3. בין הדוגמאות לכלל שתי האותיות נמצאת הדוגמה "ברעה", שאינה נמצאת בכ"י קהיר 1028, ולפי הניתוח במבוא לנוסח ה"מכלול" שאל דוגמה זו מ"תפסיר כתאב אלמבאדי" לרס"ג.

נוסח המקור

- 233 ע"א/4 זה סימן ריש הדגש²⁷⁷ וריש הרך²⁷⁸
- והוא²⁷⁹ לבני מעוזה טבריה²⁸⁰ בלבד, כי הם מדברים²⁸¹ וקורין²⁸² בו²⁸³
- במקרא ובדבריהם והוא בפי האנשים²⁸⁴ והטף²⁸⁵ לא יוח²⁸⁶ ולא יתחלף קורים²⁸⁷ בו במקרא ומדברים בו בדבריהם במקום דגש דגש ובמקום רפי רפי²⁸⁸. וסימן ריש הרך במקרא²⁸⁹ אשר אינו²⁹⁰ דגש²⁹¹ נצב וסמוך²⁹¹ לשמונה אותיות ז' ט' צ' ג' ל' כמות²⁹²: מִזְרֵק, מְזֻקָּת²⁹³, עֶזְרָא²⁹⁴, מְדַרְךְ, הַדְרִיכִנִּי, דְּרָכִים, מְטָרוֹת, עֲטָרוֹת, לְטָרוֹף, הַטְרִיפִנִּי, יִשְׂרָאֵל, סְרִינִי²⁹⁵, הַסְרִינִים²⁹⁶ יִסְרִינִי²⁹⁷ מְצָרִים, יִצְרו²⁹⁸, מְצָרָה, וְאֶצְרָה.

277. רד"ק: הדגש. 278. רד"ק: והרך. 279. רד"ק: לית.

280. רד"ק: היא טבריה. 281. 1028: מדברים בו.

282. 1028: לית; רד"ק: וקוראים. 283. בשניהם לית.

284. 1028: אישים; 1028 נוסף: והנשים; רד"ק: ונשים.

285. רד"ק: וטף. 286. 1028: ולא יוון; רד"ק: לא יוון.

287. 1028: קורים; רד"ק: קוראים. 288. רד"ק: רפה רפה.

289. רד"ק: שבמקרא. 290. רד"ק: אינו. 291. 1028: לית.

292. רד"ק: כמו. 293. 1028: משרקות. 294. רד"ק: לית.

295. רד"ק: סרני פלשתים. 296. רד"ק: לית.

297. בשניהם לית. 298. 1028: לית; רד"ק: יצרו יצרו.

יִתְרוֹ, יִתְרִי²⁹⁹, כָּל הַבְּתָרוֹן³⁰⁰ אִם³⁰¹ שֶׁשָּׁה³⁰² אוֹתִיּוֹת³⁰³ זֶה טֹס צֵת נָל
 כֹּאשֶׁר³⁰⁴ יִהְיֶה³⁰⁵ אֶחָד מִן הַשֶּׁשָּׁה הָאוֹתִיּוֹת הָאֵלֶּי³⁰⁶ סְמוּכִים³⁰⁷
 לְרִישׁ וְקוֹדְמִים לִי³⁰⁸ כֹּאשֶׁר פִּירְשׁנוּ וַיְהִי נִקְדוּדוּ בְּשׂוֹא יִהְיֶה³⁰⁹ קְרִיאָתוֹ
 בַּלְשׁוֹן רֶךְ כְּמוֹת מוֹרָה³¹⁰ מוֹרֵק. וְכֵן אִם³¹¹ יִהְיֶה
 רִישׁ הַסְּמוּךְ לִשְׁשׁ אוֹתִיּוֹת נִקְדוּדוּ³¹² בְּשׂוֹא יֵצֵא בַּלְשׁוֹן רֶךְ³¹³ וְאִם אֵין שׂוֹא
 תַּחַת זֶה טֹס צֵת אוֹ תַּחַת רִישׁ יֵצֵא³¹⁴ רִישׁ³¹⁵ דְּגֵשׁ
 וְכֵן שְׁתֵּי אוֹתִיּוֹת³¹⁶ הַסְּמוּכִים³¹⁷ לְרִישׁ מַלְפָּנָיו כְּמוֹת³¹⁸ עֶרְלִי, וְעֶרְלִי,
 קֶרְנִי, מֶר לִי, מֶר לֵה³¹⁹ עֶרְלוֹת, קֶרְנוֹת, גִּרְנוֹת, בִּרְנָה³²⁰
 10 עַל דֶּרֶךְ זֶה טֹס צֵת יֵצֵאוּ³²¹ הַשְּׁנַיִם וְשִׁימוּשָׁם כָּלֵם בְּשׂוֹא³²² וְשֹׂאֵר רִישׁ³²³
 שֶׁבְּמִקְרָא וּשְׁבַדִּיבּוֹר³²⁴ דְּגֵשׁ כָּלִי³²⁵ שׁוֹשֶׁרֶשׁ³²⁶

ג. הנוסח המורכב ממקורות שונים וההפוך.

10. מחברת המסורה המצורפת למצחפי המקרא היא מחברת תיג'אן¹. היא מצויה בכ"י רבים של התימנים³²⁷, ומסתבר כי נתחברה שם במאה השלוש עשרה³²⁸. לדאבוננו הרב לא עובדה מחברת זו ולא הוצאה לאור הוצאה מדעית³²⁹.

299. וכן 1028; רד"ק: יתרון יתרי, ועל פי שניים עדים צ"ל: יתרו יתרי, אולם ייתכן: יתרון, יתרא; יתרו, יתרא.

300. רד"ק נוסף: נר, נדר, לרוץ. 301. בשניהם: אלה.

302. וכן 1028; רד"ק: שמונה, וזה נכון אלא אם כן יושמטו שתי האותיות: נ"ל.

303. רד"ק אינו מונה את האותיות. 304. 1028; וכאשר.

305. רד"ק: תהיה. 306. 1028; אותיות; רד"ק: אחת מהם.

307. רד"ק: סמוכה. 308. 1028; לית; רד"ק: וקודמת לו.

309. 1028; יצא, ולית קריאתו; רד"ק: תהיה.

310. 1028; לית; רד"ק: כמו מזרח. 311. 1028; לית; רד"ק: ואם.

312. 1028; לית; רד"ק: וניקודן. 313. 1028; הרך. 314. רד"ק: לית.

315. 1028; הריש. 316. רד"ק נוסף: נל. 317. רד"ק: הסמוכות.

318. בשניהם: כמו. 319. 1028; מר לי, מר לח; רד"ק: מר לי מר.

320. וכן רד"ק; 1028; לית. 321. 1028; יצא.

322. וכן 1028; רד"ק: בלא שוא. 323. 1028; רד"ק: הריש.

324. רד"ק: לית; 1028; ובדבור. 325. וכן 1028; רד"ק: לית.

326. ר"ת: שלים ושמו שלים רחמי שמיא. 1028; לית; רד"ק: סמוכים (ז) לעד לעולם.

327. ועל כן לא יימנו כאן עד שלא יהא מיון בהם. במוזיאום הבריטי נרשמו

בקטלוג הראשי עשרה מהם (ע"י קטלוג מרגליות, כרך ד, 91 עמודה א למטה). הנוסח

המובא הוא לפי כ"י ירושלים, ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי, Heb. 40-1133.

328. כך סוברים החכמים ואנו עמם, אולם כל זמן שלא עובדה עיבוד מדעי

אין לדעת בבירור בנידון.

329. ע"י ש' גרידי, מגנזי היהודים בתימן, תל-אביב תש"ח, עמ' 10; "רצהבי,

ספרות יהודי תימן, קרית-ספר, כח (תשי"ב), 1/260; רס"ג, עמ' 33-34.

בירור הנוסח של כללי בגד כפרת כפולות מוליך לנוסח מורכב של שני המצחפים של המקרא:

1. 1010 מן 'כאשר... שביארנו'.
2. 1028 מן 'ואם... תרקיע'. פחות בהתאמה מן הקודם; וחסר הסיום: 'ושאר... כל'.

3. 1010 הכתוב במקום אחר (עמ' 381): 'ודע שיש... בלשונם'.
4. כלל חדש נוסף בו כאשר הן לאותיות 'נל' קדימות לריש, ולא מצאנוהו באף מקור אחר³³⁰.

5. דוגמאות חדשות ונוספות שלא ידענו ממקור אחר בכלל בשוא תחת הריש³³¹: כל טרפי צמחה; סרעפותיו; עד צרפת; תרקיע; ולכלל אותיות 'נל' קדימות לריש: לרצונכם, ונראה.

מקור זה מודה 'שאינו ידוע אצלינו', ובפעם השנייה הוא מצהיר: 'ואינו מצוי אצלינו' מקור זה מביא לא רק את הדברים המבולבלים שמצא במקורות שלפניו, אלא שהוסיף עליהם כלל נוסף שלא קבע עב"י.

הערה זו החוזרת אצלו פעמיים רומזת ל'מכלול' לרד"ק. יש גם ראיות שידע מחבר התיג'אן את 'תפסיר כתאב אלמבאדי' לרס"ג, ואלה הן:

1. הזכרת עניין ריש כפולה פעמיים בחיבור, פעם ברמז ופעם בפירוט הכללים.
2. הדיון הקצר בשני המקורות הוא במבטא הריש בפי בני ארץ ישראל.
3. בשני המקורות נמצא המונח 'מכרוך', ובשניהם נמצא המונח בדין הקצר בלבד.

המקור

10 ע"ב ודע שיש לבני עמודה א ארץ ישראל באות ריש דרך אחרת ביציאתו פעם מחזקין ופעם מרפין והוא קשור בלשונם ואינו מצוי אצלינו לכך אינו צריך להזכירו³³².

וכן יש להם זין נקרא מכרוך, ואינו ידוע אצלינו³³³, והמשכילים יבינו.

16 ע"ב כבר אמרנו

עמודה ב שאין אנו צריכין לכתוב סימן ריש בדגש ורפי שאינו ידוע אצלינו, והוא לבני ארץ ישראל לבדם, אעפ" כן ראיתי לכתבו.

330. ולפי ההיגיון קבע כך גם בן חיים, עמ' 168; ועי' מורג, 215/הע' 37; רס"ג, 37/הע' 100.

331. המצא מקור לדוגמאות אלה במקור שלפניו?

332. ובכל זאת הזכירו להלן בעמ' 446-447.

333. וכל זה חדש ואינו ידוע לנו, וצריך עיון. - מורג, 229/הע' 45 ציין, שבדק כ"י

ולא מצא בהם תוספת זו.

- וזה הוא סימנו. כאשר יסמך ריש לששה אותות ויהיה
- 5 תחת האות הסמוך לה שוא יצא ריש ברפי כמות: עֲרָנִי, עֲרָה, בעֲזָרָתִי³³⁴, בְּדָרְכִי, כי ישרים [דרכי ה'], דְּרָכְמוֹנִים, עֲטָרוֹת, מְטָרוֹת, יִשְׂרָאֵל, המְשָׁרָה, ולמעשרות, עֲשָׂה³³⁵, מְצָרִים, נַעֲצָרָה, יִתְרָא, התְרוּעָה. סימנם זֶה טֹט צֵת. אלו ששה אותיות מלפניה. ויש שנים מאחריה לֹנ – למד, כמות: עֲרָלִי לב; גֹן, כמות: קָרְנִי³³⁶. אלו
- 10 שמונה אותיות: ששה מלפני ריש ושנים מאחוריו – זֶה טֹט צֵת מלפניו לֹנ מאחוריו, ובלבד שיהיה שוא תחת האות הסמוך לריש³³⁷, כמו שביארנו. ואם לא יהיה שוא, יצא בדגש³³⁸. וכן אם היה שוא תחת הריש, כמות: מְזָרְעוּ לַמֶּלֶךְ, דְּרָכִי, כל טְרָפִי צמחה, סְרַעְפוֹתָיו, עד צִרְפֶּת, תְּרַקִּיעַ³³⁹. וכן יבוא
- 15 אותיות לֹנ לפני הריש ויבוא הריש בשוא ויהיה רפי, כמ[ות] לְרַצוֹנְכֶם, וְנִרְאָה ודומ[ה]³⁴⁰. ושלם³⁴¹.

טו. סיכום וסיום. בסך הכול הובאו עשרה מקורות ל-שבע כפולות בגד כפרת, אולם מסתבר, כי היו מקורות רבים יותר בספרות הדקדוק וגם בספרות המסורה, והיו כללים אלה מהלכים בייחוד במצחפי המקרא. יחד עם זאת עלינו להתפלא על המספר הרב של המקורות שכבר הגיעו לידנו, שהרי לא היו כללי הריש לשימוש מעשי לסופרי סתם וכותבי מצחפי המקרא. נקדנים ומסרנים לא יכלו לנהוג בכללים אלה הלכה למעשה. מספרי הדקדוק אנו מוצאים רק את עבִי (טבריה, 915 בערך), ואחרי המקור הראשון וממציא כללים אלה הובאו, כאילו מתוך אותו מקור עצמו ב-מכלול-לרד-ק (גרבוניה-פרובאנס, המאה ה-12 ה-13). מכיון שהיה מהלך חיבורו של עבִי בתרגום עברי בין יהודי פרובאנס במאה השתים-עשרה, שהרי

334. 1010 עזרנו... בעזרי; 1028, עדת דבורים ומצחף 1586; עזרא; נמצא, כי נוסחתי הורכב מהמקורות 1010, 1028.

335. 1010 לית. נראה לי, כי זוהי תוספת או דיטוגרפיה של הקודם.

336. 1010 ארבע דוגמאות: ערלי, גרני, קרני, ערלות, ויש לומר כי בתיג'אן¹ ניסוח חלק יותר ודידקטי יותר.

337. 1010 לית "תחת... לריש", אולם בתיג'אן¹ חסר העיקר של 1010 "יצא בדגש".

338. 1028 כפל מלים: ואם אין הוא... יצא הריש דגש.

339. מסתבר, כי זה מקביל לנמצא 1028: "וכן יהיה ריש... יצא בלשון הרך".

340. כל הכתוב בכלל זה חדש הוא, ואינו תואם דברי עבִי.

341. הריני מביע את תודתי הלבבית לי' וייס ז"ל, ששימש מנהל המכון למדעי היהדות בלונדון, על שהזמיני להרצות בסמסטר החורף תשכ"ה שורת הרצאות על הנושא: הבלשנות העברית בטבריה.

רד"ק כבר מצא תרגום זה לפניו. כללי הריש כבר ניתרגמו לעברית במאה העשירית בטבריה עצמה, אולם לא ידוע, אם תורגם החיבור של עב"י כולו לעברית בטבריה במאה העשירית. כמו שהשתמש רד"ק בתרגום העברי היו בוודאי עוד משכילים ועוד מדקדקים, שהשתמשו בתרגום העברי. כפי שראינו בבירור דברי עב"י ב"מכלול" אין ספק, כי נתגלגל המקור ונשתנה שינוי רב, שהרי עב"י כתב בצמצום רב ובצורה בהירה מאוד, ואילו ב"מכלול" הדברים ארוכים ובלתי בהירים ואף משובשים. רק גילוי דפים נוספים של עב"י, ובייחוד הדף הסמוך לדף ששרד בידנו ונתפרסם במאמר זה, יוסיף ביאור לעניינו.

גם בספרות המסורה, והיא תופסת יותר ממחצית המקורות שבידנו (2, 5-7, 9-10), היה בלי ספק רב יותר מספר המקורות. בשלושת המצחפים (5, 6, 9) נתגלה תרגום עברי בשני נוסחים, ונוסחו של המקור במצחף אחד (1010), ואילו הנוסח המורחב וההפוך בשני המצחפים האחרים (1028, 1586). שני מצחפים נכתבו בתוך מאה השנים הראשונות אחרי זמן החיבור. נדמה לי, כי שני המצחפים גם יחד נכתבו על ידי קראים, ובייחוד מצחף קהיר 1028. שם המעתיק הוא "זכריה הסופר בן ענן המלמד", ושני סימנים קראיים בשם זה "ענן" ו"המלמד", ולא מצינו איש רבני אחד שיכונה "ענן", שהוא שם מייסד כת הקראים. היו דרושות חמש מאות שנים, עד שחדרו כללי הריש של המצחף 1028 למצחף המקרא, שנכתב על ידי רבני מצנעא (תימן) 1586. משלושת המצחפים רק אחד הוא שנכתב בארץ ישראל, וקשה לחשוב, כי לא היו מצחפי מקרא נוספים שנכתבו בארץ-ישראל.

אם נתבונן לזמן חיבורם של המקורות נמצא, כי הם הולכים ומתמעטים, במשך הדורות:

4	המאה העשירית: 4-1
3	המאה האחת-עשרה: 5-7
2	המאה ה-12 ה-13: 8-9
1	המאה השש-עשרה 10

ואפשר לומר, כי הרוב המכריע של המקורות (1-7) נוצר בתקופת המסורה והבלשנות בטבריה במאה ה-10 ה-11, ומשחרב המרכז הטברני נתמעטו המשתמשים בו. התגלותו הבודדת במאה השש-עשרה אינו המשך ישיר ובלתי פוסק, ויש לראותו כמקרה בלבד. הרבו להשתמש בהעתקי "מכלול" "ותינאן" באירופה ובתימן, אולם בשניהם כללי הריש מופיעים כזכר למציאות שכבר עברה ונעלמה.

בלשון הערבית הופיעו מעשרה המקורות רק שלושה: אחד עב"י (!) ולרס"ג שניים (2-3), ושלושתם נכתבו במחצית הראשונה של המאה העשירית, ויתר שבעת המקורות (4-10) נכתבו כולם עברית.

וזה דרך התפתחותם של גלגולי הנוסח:

1. מספר הכללים הולכים ופוחתים, ואילו מספר הדוגמאות הולך וגדל.
 2. כללי הרפה והחזק מתהפכים, והדוגמאות הולכות ומשתבשות.
 3. כללי הרפה והחזק והדוגמאות מתבלבלים ומשתבשים.
- לא נידון במאמר הנוסח המורכב וההפוך בדקה-ט, שהורכב מהמקורות, כפי שציינו המהדירים, 1010, 1028 ותיג'אן¹. אף הם ידעו שני מקורות נוספים: עדת דבורים ומכלול. לא ידעו מהדירים אלה את המקורות החשובים 1-4, שהם לעב"י ולרס"ג והמקור המאוחר ביותר מבחינת הזמן, מצחף המקרא 1586 (9). לא הובא דקה-ט במאמר (הדוגמאות נכללו במפתח), כי איננו מקור, ואין ללמוד ממנו מאומה לגבי הנוסח המקורי וגלגוליו במשך הדורות. שיחק לנו מזלנו, שהגיע לידנו דף בודד מבורך זה מחיבורו של עב"י, וסיפק לנו ידיעות מלא חופניים על גילוי כללי הריש הכפולה ועל דרך עבודתם של בעלי המסורה והבלשנים בטבריה. רבו הדעות המשובשות על דרך עבודתם של אלה, ונתייחסו להם דעות ומעשים שלא עלו על דעתם, ובא דף בודד זה והפריך דעות שנשתלטו, והאיר את עינינו לראות את אבותינו בעבודתם כאשר היו עובדים ויוצרים בימיהם³⁴².

342. הריני חייב תודה לידידי ולחבריי, שהואילו בטובם לקרוא עימי קטע גניזה זה, ועל ידי כך סייעו בידי לפענח את הכתוב בו: "בלאו, ז' בן-חיים, ד"צ בנעט, ש' מורג, י' קוטשר, י' קאפח וש"מ שטרן ז"ל (האחרון בא לתחנת הרכבת באוקספורד בחורף תשכ"ה ביום שלג רב, והיה עליו לחכות לבוא הרכבת באיחור שעה שלמה כדי לקבל את פניו. יהי זכרו ברוך!).

מפתח הדוגמאות

1010 – עמ' 192–193. 1028 – עמ' 195–196. 1586 – עמ' 201–202. מכלול – עמ' 199–200. ע"ב – עמ' 197–198. רס"ג² – עמ' 189–190. רס"ג⁴ – עמ' 188–210. תיג'אן¹ – עמ' 203–204.

הדוגמה	המקור	המקרא
בדרכי	תיג'אן ¹	תה' קלח, ה; וע' בסמוך
– דויד אביו	1010; דקה-ט	דה"ב לד, ב
במזרה	רס"ג ²	יר' טו, ז; ע' ואזרם
כי אלהי אבי בעורי	1010; דקה-ט	שמ' יח, ד
בעזרת	תיג'אן ¹	– דירנבורג Il faut: בעזרתי –
		תה' לה, ב, וע' בקודם;
		ou: לעזרת – שופ' ה, כו

המקרא	המקור	הדוגמה
תה' ק, ב	רס-ג ² , מכלול, עד-ב, 1586	ברנה
וי' טו, ג	רס-ג ⁴	ר ר ב ש ר ו
הו' ט, א; ועי' גרני	1028, מכלול, 1586	גרנות
מ-מ הנ-ל	עד-ב	- דגן
יש' כא, י; ואולי צ-ל: קרני	1010	גרני
וי' כה, י	רס-ג ²	דרור
מל-א יט, ד	רס-ג ²	דרך יום
שמ-ב כב, כב ועוד; ועי' בסמוך	תיג'אן ¹ (2)	דרכי
הו' יד, י	1010, תיג'אן ¹ , דקה-ט	כי ישירים דרכי ה'
דב' כה, ז ועוד	1028, עד-ב, 1586	דרכים
נח' ז, ע; ועי' בקודם	1010	דרכמונים
עז' ב, סט; ועי' בסמוך	רס-ג ² , תיג'אן ¹ , דקה-ט	- אלף
שמ-ב, כט	1028, מכלול, עד-ב, 1586	ה ב ת ר ון
תה' כה, ה; קיט, לה	1028, מכלול, עד-ב, 1586	הדריכני
	דקה-ט	
מש' ל, ח	1028, מכלול, עד-ב, 1586	הטריפני
יש' טו, ו; למרבה	1010, תיג'אן ¹ , דקה-ט	למרבה המשרה
שו' טז, ל ועוד	1028, עד-ב, 1586, דקה-ט	הסרנים
במ' ה, כ	1010, תיג'אן ¹	על שוק התרומה
עי' בקודם, ועי' בסמוך	1010, תיג'אן ¹	על כן התרועה
יש' כד, יט (לא יכלו לזהות)	דקה-ט	התרועעה
יר' טו, ז	רס-ג ²	ואזרם במזרה
יש' א, כה	1028, מכלול, עד-ב, 1586	ואצרוף, ואצרף
נח' יב, מד	1010, תיג'אן ¹ , דקה-ט	ולמעשרות
שמ-א י, יד	תיג'אן ¹ , דקה-ט	ונראה
יח' מד, ז; ועי' ערלי	1028, עד-ב, 1586	וערלי
דנ' ה, ו	1010, דקה-ט	וקטרי חרצה
יש' ו, זרו	רס-ג ⁴	ולא זורו
תה' נח, ד: זרו	רס-ג ⁴	זורו רשעים
מל-ב יט, כד; יש' א, ז	רס-ג ⁴	זרים
בר' לו, לג; מד, כח: טרף	רס-ג ⁴	טורף
יח' יז, ט	תיג'אן ¹ , דקה-ט	כל טרפי צמחה
תה' קיח, יח	1586	יסרני
אין במקרא; עי' בסמוך; (אולי	עד-ב	יצרו
צ-ל: ויצרו - יש' כו, יא)		
תה' צה, ה (צ-ל: יצרו)	מכלול	יצרו
דב' לא, כא	מכלול; עד-ב	יצרו

הדוגמה	המקור	המקרא
ישראל	1028, תיג'אן ¹ , מכלול, עד"ב, 1586	
בני ישראל	1010, דקה"ט	בר' מה, נא ועוד
ושמו יתרא	1010, תיג'אן ¹ , דקה"ט	שמ"ב יז, כה
יתרה	עד"ב	– עי' בקודם
יתרו	1028, עד"ב, 1586	שמ"ג, א ועוד
יתרי	1028, מכלול, עד"ב, 1586	שמ"ב כג, לח ועוד: היתרי ועי' בקודם ועי' בסמוך
יתרן	מכלול	בר' לו, כו ועוד, ועי' יתרו
לטרף	1028, מכלול, 1586	תה' יז, יב: לטרף
למטר השמים	רס"ג ²	דב' יא, יא
לרוץ	מכלול	שמ"א כ, ו
לרצונכם	תיג'אן ¹ , דקה"ט	וי' יט, ה: לרצונכם
מדרך	1028, מכלול, עד"ב, 1586	דב' ב, ה
מורח	עד"ב, מכלול, 1586 (מורה)	עמ' ח, יב ועוד
מזרעו למלך	תיג'אן ¹ , דקה"ט	וי' כ, ב
מורק	1028 (2), מכלול (2), עד"ב (2), 1586 (23)	במ' ז, יג ועוד
מזרקות	1028, מכלול, עד"ב, 1586	מל"ב יב, יד; נח' ז, ע
מטרות עזו	1010	איוב לו, ו
מטרות	דקה"ט	איוב לו, ו
מערות	עד"ב, 1028, מכלול, עד"ב, 1586	דיטוגרפיה של הקודם
מצרים	1010, 1028, מכלול, עד"ב, תיג'אן ¹ , 1586, דקה"ט	
מצרף	1028, מכלול, עד"ב, 1586	מש' יז, ג; כז, כא
מרה	1028, עד"ב, 1486	איכה א, ד
מרה	1028, 1586	רות א, יג
מרה	מכלול	יש' לח, יז
נדר	מכלול	בר' כה, כ
נעצרה נא	1010, תיג'אן ¹ , דקה"ט	שופ' יג, טו
נר	מכלול	שמ' כז, כ ועוד
סרני	1028, עד"ב, 1586	יהו' יג, ג ועוד
– פלשתים	מכלול	יהו' יג, ג ועוד
סרעפותיו	תיג'אן ¹ , דקה"ט	יח' לא, ה: סרעפתיו
סרפד	רס"ג ²	יש' נה, יג: הסרפד
עזרא	1028, עד"ב, 1586	
עזרה	תיג'אן ¹	דה"א ד, יז; ועי' בקודם
עזרני	תיג'אן ¹	תה' קט, כז; קיט, פו

הדוגמה	המקור	המקרא
– ה' אלהיו	1010, דקה"ט	דה"ב יד, י
עטרות	1028, מכלול, עד"ב, תיג'אן, 1586	במ' לב, ועוד ג; עי' בסמוך
ואת עטרות שופן	1010, דקה"ט	במ' לב, לה
ערים	רס"ג ⁴	
ערלות	1028, מכלול, עד"ב, 1586	שמ"א יח, כה ועוד; ועי' בסמוך
– פלשתים	1010, דקה"ט	שמ"א יח, כה ועוד; ועי' בקודם
ערלי	1028, מכלול, 1586	יר' ט, כה; יח' מד, ז ועי' וערלי; בסמוך
– לב	1010, עד"ב, תיג'אן, דקה"ט	מ"מ הנ"ל ועי' בקודם
בשר ערלתו	רס"ג ²	בר' יז, יד ועוד
עשרה	תיג'אן ¹	בר' ה, ח ועוד
צרופה אמרתך	רס"ג ²	תה' קיט, קמ
צָרִי	רס"ג ⁴	איוב טז, ט
מעט צָרִי	רס"ג ²	בר' מג, יא: צָרִי; ועי' בקודם
צָרִי	רס"ג ⁴	יח' כז, יז: וְצָרִי
עד צרפת	תיג'אן ¹ , דקה"ט	עו' כ
קטרי	1010	דני ה, ו
קרנו	מכלול	תה' פט, כה; קיב, ט ועי' בסמוך (דיטגורפיה)
קרנות	1028, עד"ב, 1586	וי' ד, ז ועוד; ועי' בקודם
קרני	1010, 1028, מכלול, עד"ב, 1586 תיג'אן, דקה"ט	שמ"א ב, א; ועי' בקודם
רר בשרו	רס"ג ⁴	וי' טו, ג
שר שרים	עב"י	דני ח, כה
שר שרים	עב"י	דני ח, כה
שר אלף	רס"ג ²	שמ"א יז, יח: לשר האלף
שרים	עב"י, רס"ג ⁴	במ' כא, יח ועוד
תירא	רס"ג ⁴	בר' טו, א ועוד
תרומה	רס"ג ²	שמ' כה, ב ועוד
התרומה	1010	במ' ו, כ ועוד
תרופה	תרע"ט רס"ג ²	יח' מו, יב: לתרופה = צרופה
ואם תרוץ	רס"ג ²	מש' ד, יב; עי' מכלול: לרוץ
תָרִים	רס"ג ⁴	שה"ש א, י: בְּתָרִים
תרקיע	תיג'אן, דקה"ט	איוב לו, יח

שיעורו וגיוון-שיעורו של המשפט בכתיבת-העיון שבעברית

(עיונים של סגנון בכתיבה המסאית של
כמה מסופרי ההשכלה ומסופרי התחיה) *

א. המשפט היכן הוא נפתח, והיכן הוא מסתיים
הרבה התחבטו חכמים בשאלה, משפט מה הוא, וכיצד אדם קוצב את
שיעורו מתוך כלל הדיבור, והרבה דעות יש בדבר¹. בדרך כלל חוקר הסגנון
של ספרות קלה עליו המלאכה מן הבלשן, החוקר את הדיבור, לפי שהכתוב
מונח לפניו, והוא מציין את המשפטים על פי מה שראם כותבם, או לכל
הפחות מדפיסם, ולא עליו המלאכה לפסוק ומן הבלשן הוא נמצא למד הנוהג
שבלשון מה הוא. במה הדברים אמורים – בכתובים שמחבריהם ומדפיסיהם
קיבלו על עצמם את שיטות הפיסוק המודרניות, דהיינו – בלשונו רק במאתיים
השנים האחרונות ואף מאוחר מזה הרבה², ואף זאת לא בכל הכתובים ולא
בכל הדפוסים.

דברי שלום ואמת – לניה ויזל, שבו פתחנו את בדיקתנו, אינו מודפס
בשיטה המודרנית ממש. במחברת הראשונה (תקמ"ב) אתה מוצא בעיקר שני
סימנים – קו אלכסוני קטן, כמין פסיק, בגוף השורה, ולא מתחתיה, במקום
שנותנים את הפסיק היום, ונקודתיים. פה ושם אתה מוצא אף נקודה ומעט
מאוד שאר סימנים. שימושם של הסימנים אינו כנוהג היום כלל. בעותק ששימש
לנו לצורך בדיקתנו זו (ורשה, 1886), אפילו בצורתו הוא קרוב מן הקודם
אל הנוהג עתה, אף בו אין השיטה שיטת הפיסוק הנוהגת היום. אתה מוצא
בו בעיקר פסיק ונקודה או שתי נקודות. פעמים הרבה במקום שמפסק בן ימינו
היה מעמיד נקודה, אתה מוצא בכתוב פסיק. נמצא, אי אתה יכול למדוד לך
את המשפט בין שתי נקודות שבכתוב.

עוד אתה מוצא, שמשפטים הרבה פותחים בוי"ו, ואף אחרי נקודה כך.
לעניין רושמם של הדברים, הם נמשכים ללשון מקרא מצד אחד וללשון ימי
הביניים מצד אחד, ששתיהן משופעות בוי"וין בראשי המשפטים, ויותר מזה אתה

* מאמר זה יוסד על פרק שמתוך חיבור-דוקטור, שנכתב בהדרכתו של פרופ'
ש' הלקין בשנת תשכ"ג, ומפני טעמים שהם נתעכב בדפוס.

1. ראה, דרך משל, Gardiner, A. Speech and Language, 2nd ed., 1951, p. 93.

2. ראה סיכום קצר ב-ב' שכביץ, "פיסוק בזמנו", בתוך לענון ש'י, תשי"ט, עמ' 282.

טועם בקריאת הכתוב טעם לשון הרבנים, שזו לא נהגה לפסק אלא מעט שבמעט. לעניין ההכרעה, פסוק היכן הוא פותח והיכן הוא מסיים, שימוש זה ביוז מציטרף עם הפיסוק להוסיף ולהקשות על מי שבא להבדיל בין משפט למשפט.

הבלשנים מלמדים אותנו, שהמדבר הוא-הוא הקובע היכן משפטיו מתחילים והיכן הם נגמרים, ואין כאן הלכה פסוקה מעם הלשון³. בלשונות רבות ההנחה וההפסקה שבדיבור וההטעמה הם הסימנים, שעל פיהם המדבר משמיע לשומע, היכן מסתיימים משפטיו, ויסודות מיוחדים אלה הם שמציינים אותם בכתב בסימני הפיסוק.

נמצא, שלעניינו המנתח חייב לקבוע בעצמו ולהחליט, מה שיעורו של כל משפט ומשפט; ומי שקורא בכתובים שלנו (בפרק הראשון של דברי שלום ואמת), שלעתים קרובות הם חסרים אותם סימנים שבכתב, הבאים לציין את ההנחה, את ההטעמה ואת ההפסקה, אין בידו לקובעו בהחלטיות ובאובייקטיביות. ממילא פעמים הדברים חייבים שייעשו על פי האינטואיציה, דהיינו – שישים המנתח עצמו תחת המחבר ויאמר את הדברים, ובמקום שהוא פוסק, שם הוא מניח נקודה.

כך עשינו בכל מקום שלא צוינו בו נקודה או נקודתיים ואף לא סימנים ברורים אחרים, שבאותו מקום נסתיים המשפט. עיקרו של הקושי נתון כמובן לא במקום של שיעבוד – ששם הדעת נותנת, שאין מעמידים סוף פסוק, אלא ממשיכים את המדובר – אלא במקום של חיבור, שבו המדבר עשוי שיצרף את הדברים ויעשם משפט אחד, או שיבדיל ביניהם ויעשם שני משפטים, ורק על פי הדיבור אדם עשוי לדעת למה כיוון. מפני כך שימוש היוז שבראשי המשפטים מכביד את המלאכה עוד. אין צריך לומר, שחלוקה זו במידה מרובה על פי נטיית הלב נעשתה, ואפשר לאחרים שיגיעו לידי פיסוק שונה משלנו.

3. בנרדנר, שם, ע' 322 – the sentence be quantitatively – defined as an utterance 'which makes just as long a communication as the speaker has intended to make before giving himself a rest', clearly the criterion distinguishing, as among sentences, between one and several must be highly subjective. . . It comes to this: on the formal side the quantitative criterion of a sentence is purely elocutional and depends upon whether the continuity and melodic composition suggests a unity or not."

Bloch, B., and Trager, G.L. — Outline of Linguistic Analysis, 1942, p. 71;

Blomfield, L. — Language, 1950, p. 170;

Ballard, P.B. — Thought and Language, 1934, p. 65

ב. אורך המשפט וגיוונו

עשרים ושלושה משפטים נמצאו לנו בכתובים הנחקרים (כאמור: על פי קריאתנו שלנו, בפיסוקנו), ואלה מספרי המלים שבהם: משפט 1 – 15 מלים; 2 – 4 מ'; 3 – 27 מ'; 4 – 53 מ'; 5 – 11 מ'; 6 – 25 מ'; 7 – 52 מ'; 8 – 22 מ'; 9 – 60 מ'; 10 – 28 מ'; 11 – 54 מ'; 12 – 34 מ'; 13 – 49 מ'; 14 – 40 מ'; 15 – 66 מ'; 16 – 17 מ'; 17 – 35 מ'; 18 – 28 מ'; 19 – 40 מ'; 20 – 24 מ'; 21 – 2 מ'; 22 – 46 מ'; 23 – 21 מ'.

על פי דברים אלה אנו רואים (הדברים נתונים בסרטוט מספר 1):
(א) ששיעורו של המשפט שבכתובים אלה פרוס מן 2 מלים ועד 66 מלים במשפט.

(ב) שהמוצע (Mean) של מספרי המלים הוא 33 מלים למשפט בערך.
(ג) שהחציון של מספרי המלים שבמשפטים (דהיינו – אותו מספר מלים, שמספר המשפטים מרובי המלים ממנו שווה למספר המשפטים מעוטי המלים ממנו, (Median) – הוא 28 מלים.

אפילו אסור לנו להגזים בערכם של נתונים אלה בקביעת סגנונו של הכותב, אין ספק, שמספר המלים שבמשפט הוא אחד היסודות, המעמידים את אופיו של הכותב.
מי שאמר:

“Sentences that run longer than about 30 words usually must be shortened before an average reader can make much sense of them.”⁴

– נראה לנו, שלא ראה אלא מקצת פניהם של הדברים, ואולי אף לא את החשובים שבהם, לפי שלא אורכו של המשפט, אלא תבניתו היא הקובעת את עיקר אופיו. לעניין מידת הקריאות (נוחות הקריאה) של המשפט, לעניין מידת הסיבוך או הפשטות שבו, לעניין היחס שבין הנאמר לדרכי אמירתו – חשוב מזה הרבה מבנהו של המשפט.⁵ ועל כך – להלן.

אורכו של המשפט נקבע לא לרצונו של כותבו בלבד. הרבה אופי הלשון עושה, שלא הרי לשון זו כהרי לשון זו, והרבה התקופה ורוחה עושים. בלשונות אירופה הייתה השפעת הלטינית ארוכת המשפטים רבה מאוד במאות שעברו, אך משחלפו הימים, ונתרבו הקוראים ונשתנו, ונתחדשו אמצעי ההדפסה, ונולדה העיתונות, ונשתנתה רוח הלשונות בכמה וכמה דברים, נשתנתה אף בזה, והמשפטים הלכו ונתקצרו. המשפט שבאנגלית, דרך משל, נתקצר במשך שלוש מאות השנים

4. Miller, G.A., Language and Communication, 1951, p. 137.

5. Ballard, Ibid., pp. 147–149.

שעברו עד כדי מחציתו לפחות⁶. הרבה אף סוג הכתוב וטיבו של הקורא עושים, וזה כמובן החשוב לנו ביותר מכל הנאמר. אלא שלא נמצא לנו חומר כל שהוא על הנוהג בעברית לעניין זה, לא בימינו וקל וחומר לא בימים שבהם אנו עוסקים. לכן חסר לנו העיקר – אמת מידה למוד בה את כתיבתו של ויזל בשאלה הנידונית, ולא נותר לנו אפוא, אלא לראות את הדברים, עד כמה שיש בידנו, מתוך עצמם ומתוך השוואות שהשווינו לקטעים שמתוך ספרותנו ולידוע בלשונות העולם.

בלועזית החומר רב למדיי. אמנם אי אפשר לנו, שנווה מין לשאינו מינו, אך אולי נימצא נשכרים אף מראיית הנוהג בלעזים. בנספח שבסוף המאמר נתונים כמה דברים לעניין זה מן האנגלית.

דברים אחדים מותר לנו שנאמר:

משפט, ככל שמספר מליו גדל והולך, כן קשה על הקורא לקרואו, ואפילו משפט בינוני שמבנהו מסובך, קשה לקריאה ממשפט ארוך שמבנהו פשוט, במשפטים שמבנם שווה – הארוך קשה לקריאה מן הקצר. כך הוא הדבר, משום שעל הקורא לזכור עד סופו של המאמר את כל הנאמר בו מתחילתו. בדרך כלל כשהמשפטים קצרים, הכתיבה פשוטה וכשהם ארוכים הכתיבה מסובכת⁷. המשפט, ככל שהוא מתארך הוא מתרחק מלשון הדיבור – שזו דרכה שהיא מקצרת במשפטיה, הן משום מה שנאמר למעלה, שהרי אין ביד הנדבר לחזור ולעייין בנייר שלפניו, ואין לו על מה שיסמוך אלא על זכרון שמיעתו בלבד, והן משום נשימתו של אדם שהיא קצובה לו על פי הפיסיולוגיה. ככל שהוא מתארך, הוא אף מתקרב אל לשון הכתוב, שבו העין באה תחת האוזן, והקורא אינו תלוי בכותב לא בזמן קליטתו ולא בשיעור קליטתו ולא במהירותה. ככל שהכתיבה מתרחקת מלשון הדיבור, כן מתמעט מספרם של מי שעתידיים לקרוא את הכתוב, לפי שהקורא הרגיל מתעייף בקריאת משפטים ארוכים רבים, הבאים זה אחר זה, ונוח לו בכתוב, שהוא קרוב ללשון הדיבור⁸.

משפטים קצרים רבים, הבאים בזה אחר זה, עשויים שיעמידו רשמים שונים, הכול על פי מה שהוא טיבם: רושם של אסופת אפוריסמים, כבפסוקי משלי; רושם של פעולה מהירה, ואפילו קדחתנית, כמו בסיפור של הרפתקאות, או כבדו"ח משדה הספורט; רושם של אמירה פשוטה ונמוכה במיוחד, כבסיפורי

6. Rynell, A., Parataxis and Hypotaxis as a Criterion of Syntax and Style, Lund .6

University Arsskrift, N.F., Ard. 1, Ed. 48, Nr. 3, 1952, p. 47, להלן – רינל.

7. בלרד, שם, ע' 149.

8. שם, ע' 146.

הילדים וכיו"ב. אבל רושם אחד אין בידם להעמיד – רושם של אמירה שבעיון, שהיא מופשטת ומוגבהת, ועל פי טבעה היא מבקשת להחזיק את המרובה, לראות בבת אחת כמה וכמה דברים ולעמוד על היחסים שביניהם, וממילא היא זקוקה למרחב שבמספר מלים רב יותר במשפטיה.

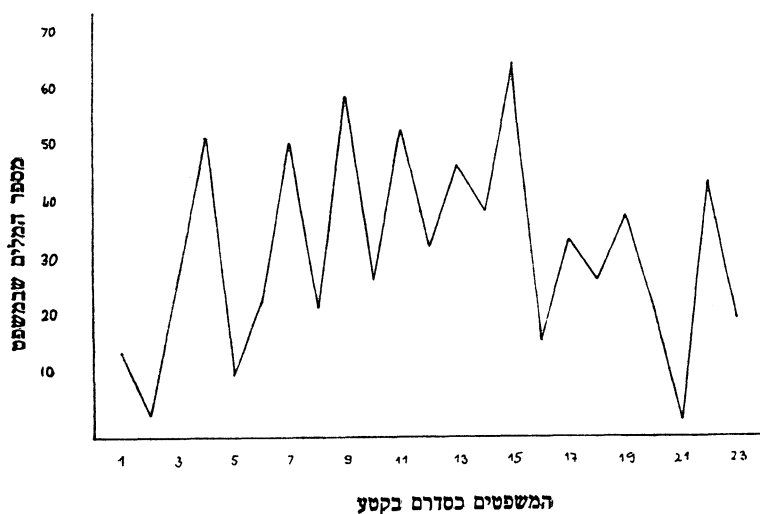
על פי דברים אלה, ועל פי מה שראינו בשיעור משפטיו של ויזל ב־דברי שלום ואמת⁹, נראה, שלעניינו מותר לנו לאמר על כתיבתו כזאת:

בראייה ראשונה, על פי הרושם המתקבל מן הפיסוק ומשימוש הווי בראשי המשפטים, שהמאמרים נמשכים זה מזה בשטף, ואין אדם פוסק אלא מקטע לקטע, הדברים נמשכים, כאמור, לרושם הכתיבה הרבנית, ואף לזה של הכתיבה הנוהגת בכתובים הפילוסופיים של ימי הביניים. לפיכך הקורא עשוי, שתקצר נשימתו כמה פעמים עד שיגיע לאתנחתא וממילא הוא בא לידי מונוטוניות בקריאה. משאתה נוטל רשות לעצמך לפסק את הכתוב על פי מה שנוהג היום, כאילו קראת אותו בקול רם ופיסקת במקום שנוח לך, מתקבל רושם שונה מזה: כתיבתו של ויזל אינה עשויה משפטים קצרצרים כבלשון הדיבור, ואינה עשויה משפטים ענקים, כדרך שנהגו לכתוב בכמה לשונות, אלא בדרך כלל משפטיה אינם קצרים מאוד ואינם ארוכים מאוד, והממוצע שלהם קרוב למה שמקובל היום בכתיבת הלצוים ואף בעברית של ימינו.

יאמר אדם – משפטים אלה שמדובר בהם פה, לא משפטיו של ויזל הם, אלא משפטיו של מי שפיסקם הם. מידה של צדק בוודאי יש בטענה זו, ואף משום כך אסור לנו להגזים בהערכת הנתונים המתקבלים בדרך זו. אמנם, לא יעלה בדעת אדם לראות את כל הקטעים שבין שתי הנקודות כאילו כיוון ויזל שיהיו משפטים, ואין ספק, דרך משל, שמשפט 2 אינו המשכו של משפט 1, ואי אפשר לאדם שיחשבם משפט אחד; אך תחת זאת אפשר היה לאמר שמשפטי 2, 3 ו-4 שלפי פיסוקנו שלנו – משפט אחד הם, וכן משפטי 5, 6 ו-7. נמצא, שיש לדייק ולאמר: בין שכיוון ויזל לכך ובין שלא כיוון לכך – והדעת נותנת שאילו נתבקש ויזל לפסק את כתיבתו בסימנים הנוהגים היום, אולי היו משפטיו ארוכים כדרך הכתיבה שכתבו בלשונות האחרות בזמנו – קורא בן זמננו עשוי לקרוא את הכתוב על פי מה שנוהג היום, בלא לפגוע בהגיגות הפנימי של הדברים ובטעמם ובלא לאנוס את מבנה המשפטים. ואז רושם הדברים דומה מאוד לרושם, שאדם מתרשם מקריאת פרוזה של עיון הרגילה היום.

מִפְרָס שיעורי המשפטים – מ־2 מלים ועד 66 מלים – אף הוא בינוני, ותבניתו שטוחה וסימטרית כמעט⁹, דהיינו – אין הוא מרבה במשפטים שמספר מליהם אחד, אלא המשפטים מפוזרים על פני מרחב המספרים כמעט בשווה. נטייה

9. ראה נא בסרטוט מס' 1.

1

מספר המלים שבמשפט וגיוון שיעורו של המשפטים — נ"ה ויזל, דברי שלום ואמת,

המכתב הראשון, ע' 3—6.

מספר המלים שבקטע — 763

מספר המשפטים שבו — 23

הממוצע של מספר המלים למשפט — 33

החציון של מספר המלים למשפט — 28

לריכוז-מה נראית בחלק שבאמצע – ב-28 מלים וב-40 מלים, ובחלק הראשון – של המשפטים מעוטי המלים – הריכוז גדול מעט מאשר בחלק האחרון – של המשפטים מרובי המלים – בשיעור של 10 לעומת 7.

לעניין הגיוון שבשיעורי המשפטים – ויזל מרבה מאוד לגוון את משפטיו¹⁰. על פי רוב, מיד אחרי משפט ארוך הוא נותן משפט קצר ולהיפך, וכמעט אין לך יותר משני משפטים בזה אחרי זה, שמספר מליהם עולה או יורד, ונמצא אין הוא בא לידי חדגוניות.

הוא אף טורח לפתוח את מכתביו-מאמריו במשפטים קצרים שאין בהם כדי לעצור את הקורא ולהפחידו¹¹, אלא הם משמשים כניסה קלה ונעימה. מכתבו השני פותח במשפט של 12 מלים¹², השלישי – במשפט של 20 מלים, והרביעי במשפט של 19 מלים¹³. המשפט הראשון בפתחת-המשורר לשירי תפארת, הכתובה פרוזה, מספר מליו – 8.

חיזוק רב למסקנות אלו נמצא לנו בבדיקת קטע אחר מתוך ידברי שלום ואמת¹⁴, שהדעת נותנת, שאפילו ייתכן לנטות אחר הנוהג היום ולהגיע למסקנה שאינה נכונה בבדיקת קטע אחד, קשה לחזור ולטעות אותה טעות אף בקטע אחר, ולהגיע בנתונים השונים לאותה מסקנה:

ב-786 המלים הראשונות שבמכתב השני (ע' 39–43 בהוצאת ורשה, 1886) ימצא מי שמפסק כדרך שפיסקנו למעלה, אף שם 23 משפטים. ואף בקטע זה הדברים אינם שונים¹⁴:

מפרס שיעורי המשפטים (להוציא אחד) – מ-4 עד 60 מלים, ותבניתו שטוחה וסימטרית, כמעט כשל קודמו. הממוצע של שיעורי המשפטים – 34 מלים למשפט. החציון של שיעורי המשפטים – 29 מלים למשפט. ואף לעניין הגיוון הדברים דומים מאוד, שאפילו אין המשפטים הקצרים מאוד רבים כל כך כבקטע הקודם, יש משפט אחד ארוך הרבה מן הארוך שבמשפטי הקטע ההוא (84 מלים), אין ההבדלים רבים, ואופים הכללי של הדברים אינו משתנה כלל, אפילו יש לך שניים ושלושה משפטים עולים או יורדים בזה אחר זה.

נמצא, כתיבתו של ויזל יפה לעניינה, שמשפטיה ארוכים די הצורך לראיית הדברים ולהסברתם כדרך לשון הכתיבה שבעיון, ואינם ארוכים עד כדי

10. ראה נא שם.

11. ראה נא שאומר בלרד על משפטו הראשון של רסקין בספרו "ציירים מודרניים",

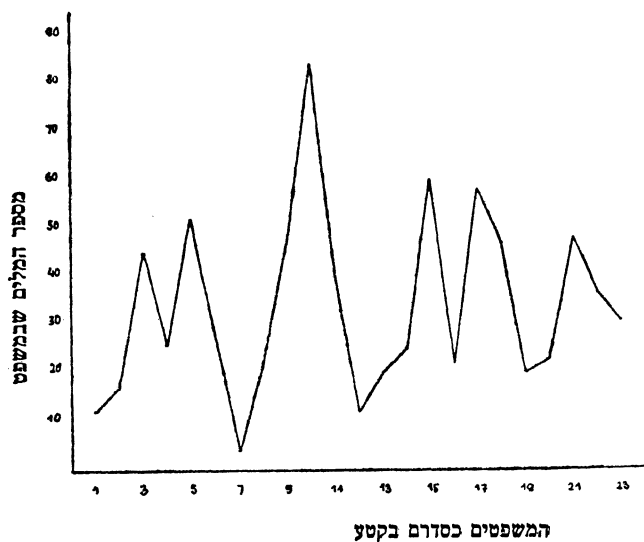
שיש בו 153 מלים ב-18 אמרות. שם, ע' 147.

12. אף כאן היה עלינו לקבוע בעצמנו, משום הנאמר למעלה בע' 2, היכן מסתיים

המשפט הראשון; ויכול אדם אחר, שיפסוק שלא כמותו.

13. ראה נא בהערה הקודמת.

14. ראה נא בסרטוט מס' 2.

2

מספר המלים שבמשפט וגיוון שיעורם של המשפטים — נ"ה ויזל, דברי שלום ואמת,

המכתב השני, ע' 39—43.

מספר המלים שבקטע — 786

מספר המשפטים שבו — 23

הממוצע של מספר המלים למשפט — 34

החציון של מספר המלים למשפט — 29

שיקשו על הקורא הרגיל ויעיקו עליו; הם נוטים לצד הקיצור ולצד הקלות, כיאה לכתובים המנסים להשפיע על הקוראים הרגילים ולהבינם את הכתוב, והם מגוונים באורכיהם ואין בהם כדי לשעמם בחדגוניות. מן הצד האחר, אין הם קצרים עד כדי כך, שיווצר רושם של לשון דיבור, ויש בהם מן האריכות השלווה שבעיון.

עד כמה הדברים דומים למה שנוהג בכתובת העיון הרגילה אף במאתנו, אתה רואה מן ההשוואה לכתובתם של אחרים (אמנם לא נמצאו לי בדברי הבלשנים הנתונים הדרושים להשוואה, והיה עליי להסתפק במעט שעשיתי בעצמי לצורך זה):

ב-747 המלים הראשונות של 'חצי-נחמה' לאחד-העם¹⁵ אתה מוצא, שמפרס שיעורי המשפטים אמנם נתון בין 9 מלים למשפט ובין 109 מלים למשפט, אבל הממוצע הוא 34 מלים למשפט, והחציון – 32 מלים למשפט. גם תבניתו של המפרס של שיעורי המשפטים אינה שונה הרבה מזו של ויזל, ואף לעניין הגיוון הדברים דומים זה לזה מאוד.

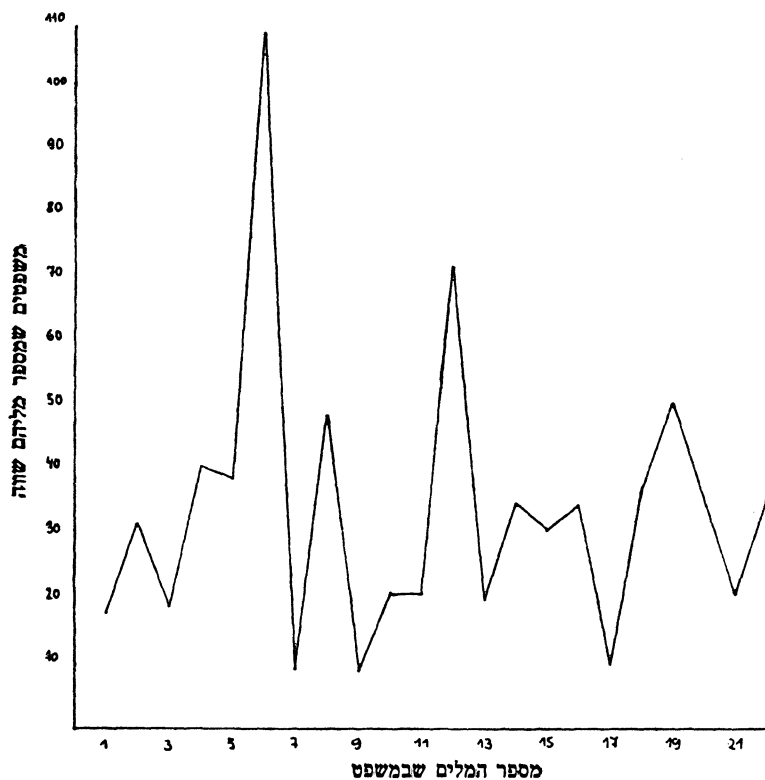
אף ב-788 המלים הראשונות שמתוך 'בעטיו של אוֹבִיִּיקט' לצ' דיונדרוק, המפרס הוא 4 מלים למשפט עד 57 מלים למשפט, והממוצע – 30 מלים למשפט בערך. תבניתו של המפרס, דהיינו – דרך חלוקת המשפטים על פניו, והגיוון אף הם דומים.

לעומת זאת הדברים שונים מדרך כתיבתו של ביאליק:

ב-784 המלים הראשונות של 'שירתנו הצעירה'¹⁶ המפרס הוא 3 מלים למשפט עד 41 מלים למשפט; הממוצע – 14 מלים למשפט, והחציון – 11 מלים למשפט. כשאתה מביט בתבנית המפרס של שיעורי המשפטים, אתה רואה, שאין המשפטים פרוסים בערך בשווה על פני כל הקו, ואין תבניתם שטוחה, אלא כמחצית המשפטים מצטופפים בין 6 ל-13 מלים למשפט, ובעיקר בין 6 ל-11 מלים למשפט, דהיינו – הם משפטים קצרים, המזכירים את משפטי לשון הדיבור ואת המשפטים שבשירה. מחצית המשפטים האחרים פרוסים על פני יתר השטח, מ-16 מלים למשפט ועד 41 מלים למשפט, פחות או יותר בשטוח. עקרון הגיוון אינו משתנה, ועל פי הרוב אחר משפט ארוך יחסית בא משפט קצר ממנו. אך מפני קוצרם של רוב המשפטים, הקו נראה שונה לגמרי מזה של כתיבת ויזל או של כתיבת אחד-העם, ורושמו אינו השלווה שבמעלות ובמורדות הארוכים שבסרטטים הקודמים, אלא כמין אי-מנוחה, כמין דחיפות.

15. ראה נא בסרטוט מס' 3.

16. ראה נא בסרטוט מס' 4.

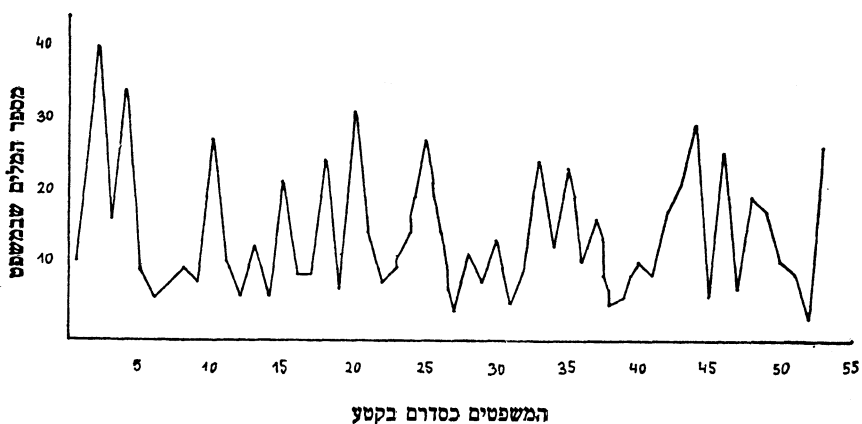
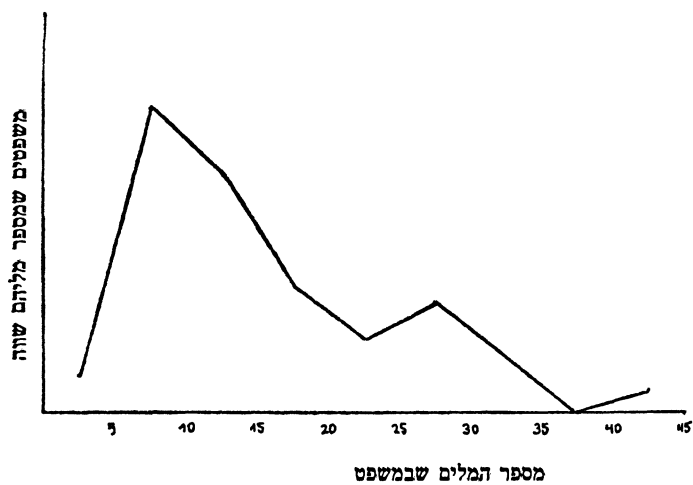
מספר המילים שבמשפט וגיוון שיעורם של המשפטים — אחר-העם, חצי-נחמה, ראשית המאמר.

מספר המילים שבקטע — 747

מספר המשפטים שבו — 22

הממוצע של מספר המילים למשפט — 34

החציון של מספר המילים למשפט — 32

4

מספר המלים שבמשפט וגיוון שיעורם של המשפטים —

ח"י ביאליק, שירתנו הצעירה, ראשית המאמר.

מספר המלים שבקטע — 784

מספר המשפטים שבו — 53

הממוצע של מספר המלים למשפט — 14

החציון של מספר המלים למשפט — 11

מראייה חטופה נדמה, שאף בשאר מאמריו של ביאליק כך הם הדברים. ואולי כך הוא אף משום, שרבים ממאמריו של ביאליק נאמרו תחילה בקהל ממש. דומה לסוג שני זה דווקא, לכתיבתו של ביאליק, ולא לדרכו של ויזל, הוא דרך הכתיבה של בן דורו הצעיר של ויזל, החותם בשם 'פלא' על המאמר 'דבר לחברת דורשי לשון עבר' ב-'המאסף' לשנת תקמ"ה¹⁷, העוסק אף הוא בעניין ייסוד בתי ספר לילדי היהודים. אף הוא מפרסם שיעורי-המשפטים שבכתיבתו נתון בין 3 מלים למשפט ובין 43 מלים למשפט (ביוצא מן הכלל מוזר אחד של 128 מלים), וחלוקת המשפטים על פני השטח אינה שטוחה ושווה, אלא כמחצית המשפטים מפוררים בין 6 ל-14 מלים למשפט, וקבוצה קטנה שנייה מצטופפת בין 32 ל-37 מלים למשפט. הממוצע הוא 22 מלים למשפט, והחציון - 14 מלים למשפט. טיבו, אפילו אינו זהה בזה של כתיבת ביאליק, דומה לו. הדבר נראה עוד יותר לעניין הגיון; עקרון הגיון נשאר אף כאן, והקו המסומן מזכיר מאוד את זה שבסרטוט כתיבתו של ביאליק.

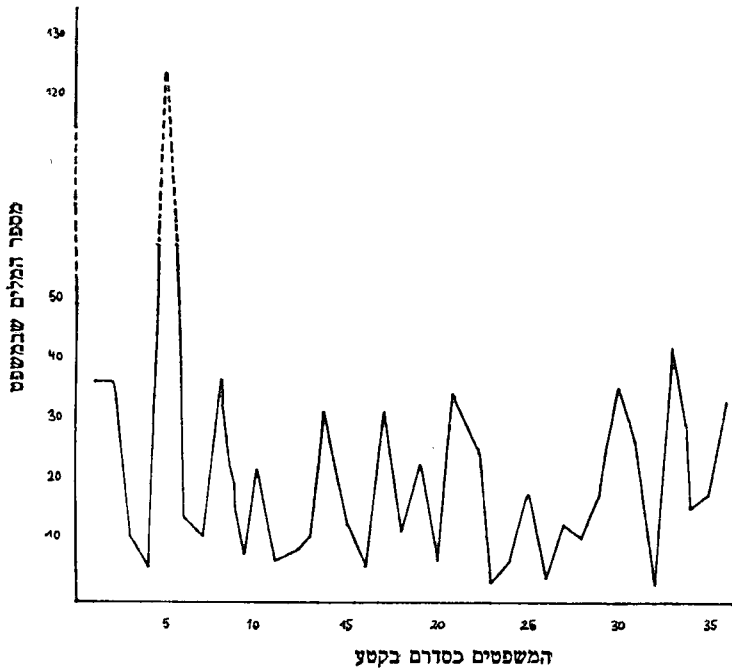
אפשר שמסתמנים מתוך העין בשיעורי המשפטים שבכתובים אלה שני דרכי כתיבה, המצויים בכתיבת-העיון שבעברית, והדברים צריכים בדיקה עוד בדוגמאות רבות משל מחברים שונים.

בינתיים נראה, שמותר לנו להסיק מן הנאמר לגבי הכתובים הנחקרים: א - הגיון בשיעורי אורכם של המשפטים עומד בכולם. בדרך כלל אחרי משפט ארוך בא משפט קצר ממנו, ואחריו - ארוך ממנו, וחוזר חלילה. כאילו בכונת מכון נעשים הדברים, והם בחינת חוק ממש. רק לעתים רחוקות מתקבצים שנים-שלושה משפטים בקו עולה אחד או בקו יורד אחד. נראה שלא ביודעין נעשה הדבר, אלא כמין תבנית פסיכולוגית יש כאן, כאילו בלי משים מבקש הכותב לגוון את אורך משפטיו, שלא יגיע לידי שיעמום קוראיו. והחוקיות הנוקשה שבדברים אומרת דרשני.

ב - מסתמנים בהם שני סוגים של כתיבה לגבי אורך המשפט, הנהוג בכתיבת העין שבעברית: האחד - משפט, שאינו ארוך מאוד ואינו קצר מאוד אלא ממוצעו 33-34 מלים למשפט וחציונו 28-32, והוא דומה בשיעורו למשפט הנהוג בכתיבת העין שבלעזים של אירופה, ואולי השפעתם ניכרת כאן. האחר - משפט קצר, המזכיר את שורות השיר ואת משפט הדיבור. ממוצעו 14-22 מלים למשפט וחציונו 11-14 מלים.

ג - אין לראות כאן התפתחות שבזמן, לפי שהסוג הראשון אחיד כמעט במשך מאתיים השנים האחרונות, והשני, אתה מוצאו בראשית תקופה זו ובסופה כאחד.

17. ראה נא בסרטוט מס' 5.

5

מספר המלים שבמשפט וגיוון שיעורם של המשפטים —

פלאי, דבר לחברת דורשי לשון עבר, "המאסף" תקמ"ה, ראשית המאמר.

מספר המלים שבקטע — 788

מספר המשפטים שבו — 36

הממוצע של מספר המלים למשפט — 22

החציון של מספר המלים למשפט — 14

מסתבר, שראוי לבדוק ממצאים אלה במדגמים מייצגים שמתוך הפרוזה המסאית של הספרות העברית החדשה כדי לאששם או להפריכם; ואם יימצאו עומדים — אף כדי לגלות, שמא יש כאן גורמות שונות של סוגי הבעה שונים, והחריגה מהם אולי היא מורה על שינוי סגנון או על ייחוד סגנון.

נספח לעמ' 213 [4]

Sir William Petty (1623–87)	— 60	מספר המלים למשפט בממוצע
Macaulay (1800–59)	— 22	
U.S. Comic Strips	— 8	

Miller, op. cit., p. 125

Thomas à Kempis (1380–1471)		
Imitatio	— 16.2	מספר המלים בממוצע
Miscellaneous works	— 17.9	

Gerson (1363–1429)	— 23.4; 22.7	(בשתי מדידות שנעשו בשיטות שונות)
		Yule, G.V. — The Statistical Study of Literary Vocabulary, 1944, p. 278

English proverbs	— 8	מספר המלים בממוצע
Iliad	— 8 (7.27)	} מספר המלים לשורה בממוצע
Comedia Divina	— 8 (7.24)	
Shakespeare's sonnets	— 8	
Shakespeare's plays	— 8	
Browning's The Ring and the Book	— 8	
English ballad poetry	— 6	

Ballard, op. cit., pp. 76–77

Opening sentence of Ruskin's (1819–1900) Modern Painters	— 153
--	-------

ibid., p. 147

A sentence in Stevenson's (1850–94) Pulvis et Umbra	— 332
---	-------

ibid., pp. 148–149

“Professor Brewster asks whether there is any standard of length in the English sentence, (The Writing of English, by Wm. T. Brewster, p. 166) and makes the odd remark that ‘the answer must be mainly in the negative..... A succession of sentences

averaging less than twenty words each would press the reader as short; averaging more than forty words as long."

ibid., p. 150

	המפרס	החציון	הממוצע
Macaulay's essay on Pitt	218-3	18	23
Gibbon's Decline and Fall	72-10	34.5	36.6
The Times, a First leader		31.5	33.7
a fourth leader		20	21.3
The Times leaders, chief column		30	36-30
The Times of 30th Sept. 1811, leading articles			41
The Times of 1850			38

ibid., pp. 152-157

על ידיעת היוונית בא"י בתקופת החורבן

J.N. Sevenster, *Do you know Greek?* (Leiden 1968)

שם הספר מטעה הוא במקצת, ואין לעמוד הימנו על נושא מחקרו. נקודת המוצא של הספר היא הבעיה: האם יכול היה יעקב אחיו של ישו, איש גלילי פשוט, לחבר את איגרתו, הכתובה ביוונית רהוטה ומלוטשת? (וה-ה באיגרתו של פטרוס). או שמא נכתבה איגרת זו ע"י אדם אחר, בקי ביוונית, לבקשתו של יעקב. אלטרנטיבה זו השנייה דוחה הוא המחבר, ועל כן נאלץ הוא לקבל אחת משתי אפשרויות: (א) שהיה יעקב יכול לדעת יוונית במידה מספקת, כדי לכתוב את האיגרת; (ב) איגרת זו אינה משלו כלל, אלא פרי עטו של מחבר אחר (מתקופה מאוחרת יותר), שייחסה ליעקב אחיו של ישו. ס' מנסה להוכיח את הסברה הראשונה כנכונה, ואם כן למעשה כל מחקרו זה בא להצדיק את ייחוסה המקובל של האיגרת ליעקב אחיו של ישו. מגמה זו עיקרה ושורשה בדת הנוצרית.

כדי לעמוד על מידת ידיעתה של השפה היוונית בארץ-ישראל במאה הראשונה לסה"נ, סוקר המחבר את מרבית החומר היווני שהגיע אלינו מן המאות הראשונות לסה"נ, שאפשר לייחסו ליהודים. חומר זה, ספרותי ואפיגרפי, בא לא רק מארץ-ישראל, אלא אף מן התפוצות. ע"פ ניתוח בוחן של החומר הנ"ל מבקש ס' להוכיח כי לנו למעשה עדות ממשית ומוכרחת על כך, שידעת השפה היוונית הייתה נפוצה בארץ-ישראל, ובכלל זה יהודה והגליל, בכל הרבדים של האוכלוסייה. ועל כן מסיק ס', כי אין לשלול את האפשרות, שגם יעקב ידע לחבר את איגרתו ביוונית.

ס' מצטיין בהירותו המתודולוגית. החומר שאסף מסודר לפי אזורים ותקופות, והוא מראה על בקיאותו בספרות המקצוע. הוא אף מרבה להבחין בסוגים טיפולוגיים שונים של החומר, ומצביע על כך, שאין תוקף עדותם של כל הסוגים שווה. ואולם למרות זהירותו המרובה נראה לי, כי יש שתי נקודות חולשה בשיטת ההוכחה שלו.

(א) החומר הספרותי והאפיגרפי רובו מראשית המאה השנייה לסה"נ ואילך. לעומת זה החומר הבא מן המחצית הראשונה של המאה הראשונה לסה"נ – התקופה שבה אנו דנים בעיקר – דל הוא מאוד ואינו משקף את כל הרבדים החברתיים. רובו מירושלים, עיר קוסמופוליטית, העומדת במרכז עליות עונתיות מכל תפוצות הגולה. רק לאחר שהמחבר מצרף את העדות הזאת לזו הבאה

מן המאות המאוחרות (וממקומות זוגים) עולה בידו לומר, כי כל הרבדים של העם ידעו, פחות או יותר, יוונית. אמנם כדי לצרף לחומר מן המאה הראשונה את המאוחר ממנו, נאלץ ס' להניח, כי המצב הלשוני בארץ-ישראל במאה הראשונה היה דומה לזה שהוא מוצא במאה השנייה ואילך (עמ' 179–180). ולשם ביסוסה של הנחה עקרונית זו הוא מוכרח למעט בחשיבותו של חורבן יהודה וירושלים בשנת 70 לסה"ג כגורם עיקרי להתפשטותה של ידיעת הלשון (והתרבות) היוונית בקרב העם הארץ-ישראלי. ברם דבר זה גיל טרם הוכח כל צורכו.

(ב) אפילו אם נניח, שגם בשכבות הגמוכות של העם הייתה היוונית ידועה (עמ' 189) במידה מסוימת, עדיין נשאלת השאלה, מה הייתה מידת ידיעתה של השפה בשכבות אלה. הרי ההוכחות של ס', שאף פשוטי-העם ידעו יוונית, הן מן הכתובות הולגאריות, שמבחינה אמנותית ירודות הן מאוד. ייתכן אפוא, כי איש פשוט מאנשי הגליל ידע מלים ספורות ביוונית וולגארית, אולם עדיין לא יהיה מסוגל לכתוב בצורה ספרותית מפותחת. ואמנם ס' מרגיש בקושי זה, ועל כן הוא נדחק לטעון, כי כשם שיכול יוספוס לשלוט בשפה היוונית, כן יכול גם יעקב ללמוד לכתוב יוונית יפה, ואף למצוא לו חברים, שיעזרו לו בחיבוריו הספרותיים, (עמ' 191). והרי הדבר מתמיה. כיצד לא הבחין ס' כלל במוצאם השונה לחלוטין של שני אישים אלו? יוספוס, כידוע, היה אחד מבני אצילי הכהונה, כפי שהוא מדגיש בראשית סיפור ימי חייו. הוא קיבל חינוך מלא ומושלם, ואף הצטיין בלימודיו בעודו צעיר. וכבר בגיל עשרים ושש הוא נוסע לרומי לטעון לטובתם של אחדים מאחיו הכהנים האסורים שם. ולעומתו יעקב מה הוא? איש כפרי ממשפחה פשוטה גלילית, שאביו אינו אלא נגר. הפער שבין הרקע ההשכלתי והתרבותי עצום הוא, ולפלא הוא, שחוקר רציני כס' אינו מקדיש כל תשומת לב לנקודה חשובה זו.

מלבד האמור לעיל, יש להעיר על כמה פרטים קטנים וצדדיים. בעמ' 33 למטה, הכרונולוגיה קצת מעורפלת. עמ' 80–81, יש לעיין בספרו של ש' ספראי, העלייה לרגל בימי בית שני (1965) עמ' 71–74 ועמ' 51 ואילך. לעמ' 82 הערה 2, יש להוסיף את מאמרו של עמיר בתרביץ ל"א (2–1961) עמ' 297, ודברי ד' רוקח ב-"*Journal of Theological Studies*" י"ט (1968), עמ' 81–82. לעמ' 90 יש להוסיף את מאמרו המצוין של יוחנן לוי, בעולמות נפגשים (1960), עמ' 197–203. עמ' 125 הערה 3, יש לציין כי הדקל הוא סימן נפוץ ביותר במטבעות בר-כוכבה. עמ' 148, ע"ע, ב-"*JJS*" ז' (1956) עמ' 77–78. ישנן מספר טעויות דפוס בספר זה. לדוגמה: עמ' 80 שורה 18, קרא: 'possibly'; עמ' 122 הערה 3, קרא: Madden; עמ' 150 הערה 4, קרא: Kosba; עמ' 161 שורה 21, קרא: percent; שם הערה 3, קרא: Yigael.

כפי שכבר ראינו לעיל, ספר זה מגמתי הוא, ובמדה מסוימת הוא שייך לספרות האפולוגטית הדתית-נוצרית. אמנם אם אין הוא משכנע לגמרי לגבי עיקר מגמותיו; חשיבות יתרה נודעת לו בזה, שעי איסוף וליקוט החומר הרב, וניתוחו המשכיל, מחזק הוא את הרושם שהולך ונובר מזמנו של Goodenough ואילך, כי 'אי-א לסרטט קו-גבול מדויק בין יהדות הלניסטית, כגון זו שבמצרים, ובין יהדות בלתי-הלניסטית שבארץ-ישראל. אע"פ שמידת ההלניזציה שונה היא בין שני האזורים, טעות היא לחשוב, כי היהדות של ארץ היהודים במאה הראשונה הייתה סגורה באופן הרמטי ומגתקת מהשפעות וחדירות יווניות' (עמ' 133). מסקנה זו, הבאה אגב אורחא בדפי הספר הנ"ל, היא אולי התרומה העיקרית שבמחקר זה, ותודתו למחבר, שטרח והוכיח לע עניין חשוב זה.

מחקר על בניין פִּעֵל

Ernst Jenni, *Das hebräische Pi'el, Syntaktisch-semasiologische Untersuchung einer Verbalform im Alten Testament*, Zürich, EVZ-Verlag, 1968, pp. 298.

עד שנות הארבעים של מאה זו היה מקובל להניח, כי אחת ההוראות העיקריות (אם לא ההוראה העיקרית) של בניין פִּעֵל הוא החזק¹, בין של איכות הפעולה (שיִבַּר לרסיסים לעומת שָׁבַר) ובין של כמותה (בִּיתָר חפצים אחדים לעומת בָּתָר)². השקפה זו ניוונה גם מצורתו של הבניין: עֵין הפועל הכפולה נחשבה כמסמלת את חזק הפעולה³. שינוי חל בתפיסה זו עם מאמרו של גיצה, שהתבסס על המצב באכדית⁴. גיצה הדגיש במיוחד את הקשר שבין פִּעֵל ל־סַטְטִיב־ ואת ההוראה הפקטיטבית של הבניין (להביא למצב⁵). הברורה מאוד בפועלי מצב (היה טוב – עשאו טוב). בפועלי פעולה יוצאים מציין הבניין פעולה, שהתוצאה מודגשת בה.

דעתו של גיצה נתקבלה בין חוקרי האכדית⁶ ומצאה את דרכה אף לדקדוק השמי המשווה⁶.

ספרו של יֵנִי הוא בחינת ניסיון להחיל את תוצאות מחקרו של גיצה על עברית המקרא. הוא עצמו מסכם את תוצאות מחקרו⁷, כי בניין פִּעֵל בניין אחד הוא מבחינת הוראתו. אין משמעותו היסודית חזק או גרימה (קאוזטיבוס⁸, כפי שבניין הפעיל מציין גרימה), אלא הוא מביא לידי המצב, הכלול בשם-

1. עי' בספרות שמצטט יני עמ' 9, הערה 1.

2. A. Poebel (עי' יני עמ' 146, הע' 172) הפריד שני שימושים אלו. הוא סבור, כי חזק איכות הפעולה אינו מוכח באיזו לשון שמית שהיא, ואילו חזק הכמות, ר-ל פעולה המתבצעת במושאים אחדים, הוא הוראתו המקורית של הבניין שלנו; אין הכפלת עֵין הפועל ביסודו אלא שריד הכפלת השורש החד-הברתי המקורי, והרי מצויה הכפלה להבעת הריבוי. – גם המדקדקים הערביים של ימי הביניים הרגישו בחזק הכמות כאחד השימושים החשובים של בניינו, עי' למשל זמכ'שרי, מצוטט אצל הל-פליישר בכתבים הקטנים שלו א, עמ' 70, ועי' גם ז' בן-חיים, לשוננו כב, תשי"ח, עמ' 239, הע' 31.

3. עי' יני עמ' 10, והשווה גם את ההערה הקודמת.

4. עי' עליו יני עמ' 10, הערה 5, וכן במיוחד עמ' 12/3.

5. כגון על פֶּון זֶדֶן, עי' יני עמ' 13/4.

6. כגון בדקדוקו של מוסקאטי; עי' עליו להלן.

7. עמ' 275.

התואר המתאים לבניין קל. אם בניין קל עומד, הרי בניין פֻּעַל הוא פִּקְטִיטִיב, ואילו בניין פֻּעַל, הנוצר מפעלים יוצאים, מציין תוצאה. הקורא ירגיש מיד, שִׁנִּי מצא את הקאטגוריות החדשות של גִּיצָה במילואן בעברית של המקרא. יתר על כן, הוא אף הרחיק לכת ממנו: גִּיצָה הכיר בקאטגוריה נוספת מלבד הפִּקְטִיטִיב והֶרְוֹלְטִיטִיב (המביע תוצאה)^{7א}, ואילו אצל יני הוראת בניינו למעשה אחידה היא לחלוטין, כשהיא מושתתת על שתי הקאטגוריות הנזכרות. כדי להגיע למסקנות אלו, מעביר יני לפני הקורא את כל הפעלים בבניין פֻּעַל, הנמצאים במקרא, ואף מנתח ב־143 (!) דוגמאות את הכתובים בפרוטרוט. נראה לי, שהצליח להוכיח, שאכן לעתים קרובות משמש בניינו במקרא בהוראה פִּקְטִיטִיבית או רוֹלְטִיטִיבית.

מאידך, נדמה לי, כי יני הרחיק לכת, בראותו בבניין פֻּעַל בניין אחיד לגמרי מבחינת הוראתו, אשר כל משמעויותיו מסתעפות משימוש הפִּקְטִיטִיב והֶרְוֹלְטִיטִיב. כן מודה יני, למשל, (עמ' 151 ואילך), כי פועלי תנועה בבניין פֻּעַל יש שהם מציניים תנועות שונות, התוכפות זו את זו, בניגוד לבניין קל, המסמן תנועה פשוטה. כך מציין הלך בבניין קל תנועה פשוטה, ואילו בניין פֻּעַל ואף התפעל מסמנים הליכה ללא מטרה או הליכה אנה ואנה. כן מודה יני (עמ' 145 ואילך), כי פֻּעַל עשוי לציין את חוזק כמות הפעולה, כשהיא מתבצעת במושאים רבים, בניגוד לפעולת בניין קל, המתבצעת במושא אחד בלבד. ניגוד זה בהוראה בין פֻּעַל ל־קל מקורו, לדעת יני, בניגוד שבין בניין פֻּעַל הרוֹלְטִיטִיב ובין בניין קל האקטואלי. לדעת יני – הן פעולות המתבצעות במושאים אחדים (ע' עמ' 148), והן פעולות התוכפות זו את זו (עמ' 152), אינן יכולות להיות מתוארות בעצם התרחשותן. על כן משתמשים לציון לא בבניין קל האקטואלי, אלא בבניין פֻּעַל הרוֹלְטִיטִיב. אולם רעיון זה, על אף חריפותו, נראה מוטעה: בשמואל א' יב, ב, למשל, יַעֲתָה הנה המלך מִתְּהִלָּה לַפְּנִיכִם נמצא הִתְהַלֵּךְ, המציין פעולה תוכפת, דווקא אחרי הִנָּה הַפְּרוֹנוֹטִיטִיב, המציין פעולה בהתרחשותה, כלומר אין ניגוד הכרחי בין פעולה תוכפת ובין אקטואליזציה; וכן אין ניגוד הכרחי בין זו האחרונה לבין פעולה המתבצעת במושאים רבים, כפי שמוכיח איוב ד, ג, הִנֵּה יִסְרָת רִבִּים, שבו מוצגת פעולת הייסור באמצעות הִנָּה כמתרחשת לגד ענינו, אף כי היא מתבצעת במושאים רבים⁸. יוצא אפוא, כי מסתבר שלא לגזור פעולה תוכפת

7א. הכוונה לפעלים מעין ruqqudum "לרקוד"; אולם אך מעטים יסכימו לרעיונו החרף, כי אין אלו אלא בנייני D מדומים, שנתהוו על ידי הידמות נ' לעין הפועל: מציאותם של פעלים ערביים מעין حَوَّل (מצוטט ע' גיצה!) או طَوَّف - הסתובב הרבה – סותרת דעה זו, שהרי בערבית אין הנ' עשויה להידמות.
8. ואף כי לפי יני עמ' 218 פעולה זו, כביכול, "הגיעה כבר אל המושא". – אנב,

או פעולה המתבצעת במושאים רבים (חזוק הכמות) מן ההוראה הרזולטאטיבית. ומאחר שעיין הפועל כפולה אמנם מסמלת חזוק פעולה, אין, לדעתי, כל מניעה שלא לדבוק בהשקפה, שהייתה מקובלת לפני מאמרו של גיצה, כי הוראת החזוק של בניינו אכן ראשונית היא. על כן רחוק אני מהשקפתו של יני, שהשיג על מוסקאטי⁹, על שחשב אמנם את המשמעות הפקטיטיבית של בניין פֻעַל לראשונית, אך הוכיר אף את הוראת החזוק; בגלל ההוראה הסמלית הנזכרת אני חושב את משמעות החזוק אף להוראה הראשונית, או – נכון יותר – לאחת ההוראות הראשוניות¹⁰. על חשיבותו של אספקט החזוק בבניין פֻעַל הצביע גם ז' בן-חיים, אשר הסביר (לשונו כב, תשי"ח, עמ' 238 ואילך) את התגברות השימוש בבניין פֻעַל בלשון חכמים כנובע מ־חזוק ההבעה (אקספרסיביות)¹¹.

העובדה, כי בניינו אינו מצטמצם בהוראות המעטות יחסית, שִׁנִּי מייחס אותן לו, מסתברת אף ממצאותם של בניינים אחרים בתקבולת או בהמשך, אשר – כפי שנדמה לי – לא הקדיש לה יני תשומת לב מספיקה: אם מקביל לבניין פֻעַל בניין אחר, הרי זו ראייה, כי אין הוראת בניינו בולטת ומצומצמת כל כך, כפי שִׁנִּי מבקש לתארה. אם אנו מוצאים בישיעה מה, א יֻמְתְּנִי מלכים אֶפְתָּח לְפֶתַח לִפְנֵי דִלְתִּים ושערים לא יִסְגְּרוּ, הרי (בנינוד ליני, 202) אין לראות את בניין פֻעַל של פתח כרוזולטאטיבי בלבד, ואילו בהמשך הישר את בניין קל כאקטואלי. מסתבר, כי ההבדל בין שני הבניינים של פֶּתַח נהפך כבר במקרא ללקסיקאלי, ואף אם אמנם היה מקורו בהוראתו הרזולטאטיבית של בניין פֻעַל, כדברי יני שם, הרי הוראה זו אינה ניכרת עוד. השווה גם ישעיה כ, ב – לך וּפְתַחְתָּ הַשַּׁק מֵעַל מַתְנִיךָ ונעלך תחלוץ מעל רגליך: אילו הייתה ההוראה הרזולטאטיבית של פֶּתַח עדיין חיה, כיצד מקבילה לה חלץ

יש גם דוגמאות אחרות, המכילות הנה ואחריו פֻעַל, שהוא רוזולטאטיבי לדעתו של יני, וכך מראים בעליל שאין ניגוד אינטגרלי בין הרזולטאטיב לאקטואלי: במדבר כב, ה – הנה כסה את עין הארץ (עי' יני, 204); שמואל א' טז, טו – הנה נא רוח אלוהים רעה מבעתך (בנינוד ליני, 243); שמואל א' כד, י – הנה דוד מבקש רעתך (בנינוד ליני, 248–249), ועי' גם שמואל ב' טז, יא. במקומות אחרים מוכיח ההקשר, שאין להבין את בניין פֻעַל כרוזולטאטיבי בלבד, אלא כאקטואלי ממש. כך במדבר לג, ג – יצאו בני ישראל ביד רמה לעיני כל מצרים ומצרים מקברים את אשר הכה ה', מקברים, נשואו של משפט המצב (!), מתאר את מעשיהם האקטואליים של המצרים בעת יציאת בני ישראל (בנינוד ליני, 151).

9. עמ' 14/5.

10. שהרי קשה מאוד למצוא קשר בין הוראותיו השונות של בניין פֻעַל, עי' למשל בדקדוקם העברי של באור-ליאנדר עמ' 292/3, ואף יני לא הצליח, כאמור, לגזור את כל המשמעות מהוראה יסודית אחת.

11. לפעמים מזדהה פירושו של יני למעשה עם חזוק. כך רואה הוא בבניין פֻעַל

בבנין קל? יודע אני, כי חלץ בבנין פֻעַל אינו משמש לחליצת הנעל, אך לו עמד בניינו באופוזיציה לכל הבניינים האחרים, כפי שסבור יני (עמ' 275), הרי היו משתמשים ב־חֲלָץ־הרוולטאטיבי כביכול. בדומה לכך מראה ההקבלה יונה ד, י' יחסת על הקיקיון אשר לא עמלת בו ולא גִדְלָתוֹ, כי אין לתפוס את גידלתו כרוולטאטיבי: מאחר ש־עמלת מציין את הטיפול היום-יומי המתמיד, הרי יש להבין גם את גידלת כך, ולא כמציין את התוצאה הסופית דווקא (בניגוד ליני, 58). גם את ירמיה כג, א' יהי רועים מִאֲבָדִים ומפיצים את צאן מרעיתו אין להבין (כִּינִי, 80) מאבדים כמציינת פעולה מתמדת, כעין מקצועית: אחרת קשה להבין, מדוע מקביל לה מפיצים בבנין הפעיל (ולא למשל מפזרים בבנין פֻעַל)! כמו כן קשה לי לראות (בניגוד ליני, 70), איך ייתכן להסביר את פֻעַסְתָּה, שמואל א' א, ו, כִּפְקִטִּיב דווקא, כשממשיך אותו הַרְעִימָה בבנין הפעיל (איני נכנס כאן לבעיות טקסטואליות)! גם דחיית ההוראה הקאואטיבית של בניינו (המציינת גרימה לעשות, להבדיל מן הפקטיטיבית, המציינת הבאה לידי מצב), נראית מוגזמת. ניתוח הפעלים נשה, שמע, ילד¹², אשר יני מכחיש מכול וכול את משמעותם הקאואטיבית, שיך לחלקים הבלתי־משכנעים של הספר. אין לטעון, כי נשה, בראשית מא, נא, יוצא דופן, מפני שהוא נבחר בגלל משחק המלים עם מנשה: לו היה אמנם שימוש קאואטיבי זה של הבנין חריג מכול וכול, לא היה יכול לשמש למשחק מלים זה. פירושו של יני לבנין פֻעַל של שמע נפגם עִי־ השימוש המקביל לו בדיוק של בנין הפעיל: אם כן, מסתבר, שיש להסביר את שני הבניינים כקאואטיביים. חלש במיוחד הוא הסברו של יני לכתוב שמות א, טו בִּינְלִדְכֶן את העבריות: כדי להיחלץ מן ההסבר הפשוט, הרואה במלת היחס אַת את סימן המושא הישר ובפועל יִלְד קאואטיב, מבין הוא את הפועל כִּפְקִטִּיב, ואת מלת היחס בהוראת עֵם, ז־א כאילו ב־עשותכן פעולת עזרה ללדה אצל העבריות. חולשת אינטרפרטציה זו בולטת לעין, והיא מקבלת משנה תוקף לאור שימושו של יִלְד כפועל יוצא הן במגילות ים המלח והן במשנה, כגון: ברית דמשק יא 13 אֵל יִלְד איש בהמה ביום השבת; משנה שבת יח, ג' אֵין מִילְדִין את הבהמה ביום טוב. יוצא אפוא, שלפחות בשלושת הפעלים האלה הוראתו של פֻעַל קאואטיבית. מאידך, ולזה לא שם יני לבו, מרובות הדוגמאות, שבהן הוראה פקטיטיבית להפעיל, כגון המליך, אשר בכתוב מעין וימליכו את אבימלך למלך, שופטים ט, ו, פירושו עֲשֹׂאוֹהוּ לַמֶּלֶךְ (פקטיטיבום), ולא גֵרַם שִׁמְלוֹךְ (קאואטיבום).

של 'שלח' לפעמים שילוח למרחקים קיצוניים (עמ' 195); אולם מכאן עד לראיית בנין זה כמביע חזק המרחק אינו קיצוני כלל.

12. על המקומות, אשר יני מנתח בהם פעלים אלו, עי' עמ' 23, הע' 32.

יני קובע (עמ' 18), כי יחס שמרני זהיר אל הטקסט נראה המתאים ביותר למחקרו. באמת אינו מתקן את הטקסט אלא לעתים רחוקות (עי', למשל, עמ' 195). אך נדמה לי, כי קבלת הניקוד כמות שהוא על כל פרטיו (והרי ההבדל בין פֶּעַל לקל תלוי לעתים קרובות מאוד בניקוד בלבד), אין להסבירה פֶּנִי רק (עמ' 18) ראשית, מפני שגם הטקסט המקולקל יכול עוד לשקף את כללי הדקדוק העברי, ושנית, מפני שרצוי למנוע את הרושם, כאילו הוסרו בכוח עֵי תיקונים בטקסט בעיות ענייניות, כדי להתאימן לתיאוריה. אחת מן השתיים: או שיש לקבל את ניקוד המקרא על כל פרטיו כמות שהוא (ואיני סובר, כי כך הוא בסיסה התיאורטי של גישת יני) או שאין מקום לחלק של הדקדוקים, שִׁנִי מדקדק על סמך הניקוד. ואם למרות זאת יכול יני להתאים את כל הדוגמאות להשקפותיו, הרי נדמה לי, שיש בכך משום סימן לשרירות שביסוד כמה מניתוחיו. והרי כמה דוגמאות לשרירות זו: מלכים ב' י, ו מביא יני (עמ' 81) כדוגמה להוראה הקבועה, הנובעת מתוך הרגל, של בינוני פֶּעַל; והנה אותו כתוב ממש בא בדקדוק המשווה של ברוקלמן (א, 509) כדוגמה לפעולת גרימה, הנעשית מתוך השתדלות ותשומת לב. שופטים טז, כה, רואה יני (עמ' 156) בבנין פֶּעַל של שחק/צחק רוולטאטיב, ואילו בפסוק 27 הוא רואה בקל פעולה אקטואלית, כשהצופים מסתכלים במשחקו של שמשון; נדמה לי, כי לכאורה אפשר להבין את הכתובים בצורה הפוכה ממש: פס' כה נראה לי אקטואלי דווקא, כשמשון עומד בין העמודים. ואילו פס' כז כולל דווקא את משחקו של שמשון יחד (אגב, כדאי היה לברר, באיזו מידה עשוי מקור קל לשמש ליד פֶּעַל; השווה גם את שורש דבר, אשר בו משמש בבנין קל רק בינוני פֶּעַל ופעול וכן המקור; ועי' להלן). בעמ' 158 מביע יני את הדעה, כי אהב בבנין פֶּעַל (בניגוד לקל) מציין את התוצאה, הכוללת יחד את מעשי האהבהבים השונים. אולם עד כמה הגבולות אינם קבועים, מראה הדוגמה שמביא יני עצמו (יחזקאל טז, לז), אשר בה מתחלפים קל ופֶּעַל (השווה גם ישעיה נז, ח וירמיה ב, כה, שבא בהם קל לציון אהבת הזנות). כן נראה לי, כי בירמיה לא, טו מתואר בכיה של רחל (בניגוד לִינִי, 157) דווקא בהתרחשותו לגנד עיניו, ויני עצמו מתרגם את המלה קֹלִי (כנראה בצדק) עֵי שִׁמְעַ, הקשב! כומר לפניו בכי, המתואר בהתרחשותו האקטואלית. גם בירמיה ג ח-ט (יני, 161) אפשר להבין כאקטואלי את מה שִׁנִי רואה כרוולטאטיבי ולהפך. וכן איני מבין, כיצד רואה יני, עמ' 198, בבנין קל, בראשית לה, יז עד שלחך פעולה אקטואלית דווקא: הרי תמר מתכוונת לומר, כי העירבון יישאר אצלה, עד שיגיע הגדי לידיה! (אגב, שים לב, כי שוב המקור הוא בבנין קל, ועי' לעיל).

בקיצור, יני הצליח, בעזרת ניתוחים חריפים והבנה, להוכיח, כי אכן

לעתים קרובות יש לבניין פֻּעַל הוראה פִּקְטִיטִיבִית או רוֹלְטִאטִיבִית. מאידך, נראה שהפריז בראותו בשתי הוראות אלו חזות הכול. אכן יש לבניין זה גם הוראת חזק וגרימה, והוראת החזק נראית אף ההוראה הראשונית, או – נכון יותר – אחת ההוראות הראשוניות של בניינו.

כמה פרטים בודדים: לדעת יני, עמ' 30, למשפט השמני יחס סובייקטיבי, בניגוד לתיאור האובייקטיבי של משפטים פועליים. אולם איוב לב, ד כ־זקנים המה ממנו לימים נראה בהחלט קביעה אובייקטיבית. – בניגוד לִיְנִי 151 אין לראות ב־הֶלֶךְ פועל יוצא: מלכים א' יג, יב אִי־זֶה הַדֶּרֶךְ הֶלֶךְ יֵשׁ להבין את דֶּרֶךְ כְּמוֹשָׁא פְּנִימִי, ואם כן, אין הוראת הפועל מתאימה למסגרת, שהציב יני. – לִגְבִי קָרַב קוֹבַע יְנִי, עמ' 75, שאינו מצריך מלת יחס. אולם לִגְבִי רָחַק הוא עצמו מצטט, עמ' 74, ישעיה כט, יג, שבו מצריך הפועל בבניין פֻּעַל מלת יחס. – סִפֵּק, אם בתהלים כט, ה (יני, 141) מדובר על פעולת קול ה'. ייתכן, כי צריך להבין את קול־ בהוראת שְׁמַע, הקשב!, והשווה לעיל. – חבל, שאין לספר מפתח עניינים.

ארבע הערות

א. פירוש של רבי אברהם אבן עזרא לחבקוק א, יג

בחבקוק א, יג נאמר: "טהור עינים מראות רע והביט אל עמל לא תוכל למה תביט בוגדים תחריש בבלע רשע צדיק ממנו". בפירוש של רבי אברהם אבן עזרא ב"קהלות משה", אמשטרדם תפ"ז, וב"מקראות גדולות", וורשא, 1902 נאמר: "טהור: הלא אתה טהור עינים שלא תראה ברע, והבית חסר, והוא כמו ואל אראה ברעתי" (במדבר יא, טו). והנה הרד"ק אומר: "מראות רע בלא ב", ור"א שהוכירו בב"ת ופי' ברע כמו ואל אראה ברעתי ספרו השגהו, כי נודע לנו מפי המסורות כי זה מראות רע ושל ישעיה (לג, טו) מראות ברע, וכן היא המסרה: קדמה דיסעיה מראות ברע, תניינה דתרי עשר מראות רע, וחד פסוק סימן לא יחליפנו ולא ימיר אותו טוב ברע או רע בטוב (ויקרא כז, י), והשווה מנחת שי.

נראה, שלפני הרד"ק היה נוסח שונה מן הדפוסים הנ"ל. שוב עיינתי בכתב-היד של פירוש ר' אברהם אבן עזרא, והרי הגרסאות¹: כ"י ואטיקן מס' 75 (מאה י"ד): טהור "הלא אתה עינים שלא תראה רע והבית נוסף כבית ואל אראה ברעתי". כ"י פארמה, דה רוסי מס' 393 (מאה י"ד): טהור עינים "הלא אתה טהור עינים שלא תראה רע והבית נוסף כמ' ואל אראה ברעתי". כ"י ליורדין מס' 4 (מאה ט"ו): "הלא אתה טהור עינים ולא תראה רע. והבית נוסף כמ' אל אראה ברעתי". כ"י בריטיש מוזיאום Add. 24,896 (נויבאור מס' 237): טהר "הלא אתה טהור עינים שלא תראה רע והבית נוסף כמ' ואל אראה ברעתי". כ"י אנגליקה מס' 80 (מאה י"ד-ט"ו): טהור עינים: "שלא תראה רע והבית נוסף כבית ואל אראה ברעתי".

אין כל ספק, שלפני הרד"ק הייתה הגרסה של כה"י הנ"ל, שלפיהם קרא ר"א אבן עזרא במקרא "מראות ברע". קל לשער, שאחר מן המעתיקים שינה את גרסת הפרשן מ"הבית נוסף" ל"הבית חסר", כדי להתאים את הפירוש לנוסח המקרא שלפניו. ייתכן שגם רבי שמעון בר יצחק, בן דורו

1. הגני מביע את תודתי למכון לתצלומי כתב-יד העבריים, בירושלים על השימוש בתצלומיהם.

של רבינו גרשום מאור הגולה, גרס במקרא שבחבקוק "מראות ברע", שהרי הוא אומר בפיוט "שבתִי וראה תחת השמש" (קרובות ליום שני של ראש השנה): "טהור עינים ברע מראות הצלל חטאנו בעמקי מחבואות ועשה עמנו לטובה אות", וכן מחזור וורמס, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים Heb. 4° 781, וכ"י הספרייה האוניברסיטאית, ג'נבה מס' Hébreu 8, גורסים "טהור עינים ברע מראות"².

רו"ה, מחזור מנהג פולין ליום שני של ראש השנה, רעדלהיים תקס"ד, כד ע"ב, מבאר: "זהו עשה טהור עינים מראות ברע (חבקוק א, יג). קרוב לוודאי, שבמקרא שהיה לפני רו"ה היה כתוב "מראות רע", אלא שלשון הפייטן הטעה אותו להוסיף ב"ת לפני "רע" של המקרא.

ב. פירושו של רש"י לנחום א, ט

נחום א, ט נאמר: "מה תחשבון אל ה' כלה הוא עשה לא תקום פעמים צרה". רש"י מבאר "כלה הוא עשה": "לגינה ומלכי אשור לא ישנה להם עוד פעם אחרת". אולי המלים "לא ישנה להם עוד פעם אחרת" מרמזות לשמואל א' כו, ח: "ויאמר אבישי אל דוד סגר אלהים היום את אויבך בידך ועתה אכנו נא בחנית ובארץ פעם אחת ולא אֲשנה לו" (השווה שמואל ב' כ, י: "וישפך מעיו ארצה ולא שנה לו"). כ"י ברלין-טיבינגן מספר 7 גורס: "ולא ישנה להם עוד פעם אחרת". מאהרשען, פרשנדתא חלק א': תרי עשר, אמסטרדם תרצ"ה אינו מעיר לפסוק ולגרסה הנ"ל.

ג. למשל, פשר חבקוק א, יד

בפשר חבקוק א, יד נאמר: "ותעש אדם כדגי הים כרמש למשל בו". הנוסח המסורתי הוא: "לא מִשֵּׁל". הנוסח "למשל" מובן, אם נניח, שהסופר של פשר חבקוק דיבר בלשון הארמית וניקד במחשבתו את הלמד בקמץ. כיוצא בו מפרש ח' ילון "לכן בדיו, מגילת ישעיהו טז, ו (הנוסח המסורתי הוא: לא כן). "נעו ולשכר", שם כט, ט (הנוסח המסורתי: "נעו ולא שְׁכַר"), עיין ח' ילון, מגילות מדבר יהודה, דברי לשון, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 57; י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים, תשי"ט, עמ' 189.

2. מודה אני לד"ר מ' גרב, מחלקת כתבי-היד והארכיונים ולהנהלתה של הספרייה האוניברסיטאית בג'נבה, על הרשות להשתמש בכה"י הנ"ל.

ד. להבדיל-

אליעזר בן-יהודה אומר, ערך בדל עמ' 465, על הביטוי 'להבדיל': 'רגיל בפי העם, כשמזכירים אדם או דבר חשוב ואח"כ אדם או דבר שפל, בזוי, ומביא דוגמאות מ'עמק המלך', עולם התווה ד, ומילגו, נהרא נהרא ופשטיה.

אבן-שושן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 186, מביא דוגמאות לביטוי זה ממנדלי מו"ס, תב, ביאליק, יום השישי ג, שניאור, סיפורים קז ומוויסלבסקי, כתבים 362. מטרתי להעיר ש'להבדיל' נמצא כבר בפירוש המיוחס לרשי לדברי הימים א' טו, כז, מקראות גדולות, ורשה, ובמהדורה המצולמת, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשי"ט: 'ולפי שהיה דוד משורר כמו לוי לבש גם הוא לבושיהם שלבשו גם הם וראיה להבדיל כך היה מנהג מלכים ושרים של עובדי כוכבים ומזלות שאוכלים עם כהניהם כחוקם היו לובשים לבושי כהניהם'. בכ"י בריטיש מוזיאון Or 6590 (מרגליות מס' 1155) - כנראה מן המאה הי"ד-הט"ו - חסר מן 'שלבשו' וכו'.

בניגוד לזה כ"י פרמא, דה רוסי מס' 34 - מן המאה הי"ג - גורס: 'ולהבדיל בין הטמ לטהור כן וכו'.

בכ"י קמברידג' Ee 5.9 (כרך א מס' 25, Schiller-Szinessy) - משנת ק"ז - נאמר: 'וראיה להבדיל... בין טמא לטהור כך וכו'. בעשרים וארבעה, ויניציאה MDXVII, נדפס: 'וראיה להבדיל בין טמא לטהור כך וכו'.

ב'קהלות משה', אמשטרדם תפ"ז נדפס: 'וראיה להבדיל בין טמא לטהור כך וכו'..

נראה שבדפוסים המאוחרים נמחקו המלים 'בין טמא לטהור' מטעם הצנזורה או בגללה.

מר משה ארנד מעיר את תשומת לבי לפי הרשב"ם, שמות כח, ל (מהד' רוזין, עמ' 133): "אם האומות מגידים להם תרפים וקסמים שלהם ברוח טומאה, להבדיל כמה הבדלות בין טומאה לטהרה, קל וחומר לקדושה שמגדת".

נוספות לעניין "משלם" *

(לשונו כרך זה עמ' 72-74)

עוד בעניין מסורות הסופרים. בשימוש בית דין בערבית מאלכסנדריה, שנת 1152 (נדפס ע"י י"מ טולידאנו במאמרו "משרידי הגיזה במצרים", מזרח ומערב, שנה א', עמ' 346) כתוב: "ואקן (צ"ל: ואקנו, - מע"פ) מנא במושלם בגמיע שרוט אל קנינות" = וקנו ממנו במושלם בכל תנאי הקנינות. נדמה, אם כן, שיש כאן מקור מאמצע המאה ה"ב, המעיד על הקריאה "מושלם". אך לא ראיתי את כתב-היד או תצלום, וקשה לדעת, כיצד יש להתייחס לקריאה זו. הצורה בבית בראש התיבה "מושלם" מוזרה. באמת, משפט כזה ("ואקנו מנא וכו') מצוי למדי בשימושי בית דין מן הגיזה, אך מעולם לא ראיתי מלה דומה ל"במושלם" (או "משלם") בו. המעיין בטקסטים שהדפיסם הרב טולידאנו שם יבחין בקלות, שהטעויות הן רבות, במיוחד בתעודה הזאת. ייתכן שכתב-היד היה מטושטש. בדרך השערה בעלמא אפשר להציע, שאולי היה במקור "קנין שלם" או כיוצא בה, ו"במושלם" הועתקה בטעות. את כתב-היד אי אפשר לבדוק, כי לא צוין שום מספר לתעודה. בספרו של שאול שקד, *A Tentative Bibliography of Geniza Documents*, עמ' 182, נרשמה תעודה זו בין כתבי הגיזה של בית המדרש לרבנים שבניו-יורק, אשר סימניהם לא ידועים. לשם סימון כלשהו ציינה שקד במספר 6. אבל טולידאנו כתב על שלושת הקטעים שהדפיסם במאמרו, כי השינם בהיותו במצרים בשנת תרע"ג, ועל הקטע הראשון בלבד (לא זה שמדובר עליו כאן) העיד, שכתב-היד נמצא כעת בספריית ביהמ"ד לרבנים. אם כן, יש לחקור, אם תעודה זו נמצאת באוסף ההוא.

ידידי ד"ר מנחם שמלצר, מנהל ספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק, העירני על דברי שטיינשניידר ("הרצאות על כתבי יד עבריים", בתרגום עברי ב"ארשת", כרך ד', ירושלים תשכ"ו, עמ' 101). שמתואר בהם מנהג הסופרים בימי הביניים לרשום בסוף הספרים שהעתיקו, כי קיבלו את שכר ההעתקה במלואו. כתבו במליצה "וקבלתי שכרי משלם" או ביטוי כיוצא בו, ודוגמאות לכך מובאות שם.

הערה נוספת בגלגולי "משלם" בידי סופרי כתובות. בכתובות המצריות מן הגיזה, החל כנראה מן המאות י"ב-י"ג, לשון "תשלום" נזכרת בקשר עם התוספת

* [הערתו של המחבר הגיעה למערכת, לאחר שכבר נסתיימה החוברת הקודמת בדפוס].

על עיקר הכתובה. הנוסח הרגיל הוא: ואוסיף לה על עיקר כתובתה תשלום כך וכך (ראה, למשל, טיילור-שכטר 16.76, ש' 13, ו-20.1, ש' 4). בכתובות מאוחרות מצפון אפריקה כתבו על נתינת התוספת: ואוסיף לה מדיליה תוספת על עיקר כתובתא דא עד תשלום סך כך וכך¹.
אך בכתובות מהראת, אפגניסטן, הנוסח הוא: והוסיף לה תוספת על עיקר כתובה עד משלם עשר זוזין².

-
1. ראה, למשל, כתובה ממכונאסא, מרוקו, משנת 1748, תצלום אצל ד' דוידוביץ, -הכתובה בעיטורים-, תל אביב, 1968, עמ' 32, ש' 13, וכתובה מגיבראלטאר, שנת 1872, שם, תצלום מס' 8, עמ' 67, ש' 8. בכתובות מפאס מן המאה ה-11 (כמה מהן נמצאות במוזיאון שעל שם מ' ספרטס על יד המדרשה ללימודי היהדות, שיקאגו) מופיע אותו נוסח עם ראשי התיבות ע-ת, בשביל -עד תשלום-.
 2. ראה, למשל, -הכתובה בעיטורים-, תצלום מס' 12, עמ' 75, משנת 1813, ש' 10, ותצלום מס' 13, עמ' 77, משנת 1899, ש' 9.

מלאכי בית-אריה

לתיקון תאריך

במאמרו של ד"ר מ"ע פרידמן, לשוננו לד' (תשל"ל), עמ' 72, נפלה טעות בתאריך המשוחזר של הכתובה הארץ-ישראלית. בעל המאמר השלים -תל[יתא דשבוועא]- והיא ההשלמה האפשרית היחידה¹, ולפי הציון לשמיטה השלים את המאות (והאלפים) החסרות למניין בריאת העולם - 48]84[, -דהיינו 1023 לספירת הנוצרים-. והנה כסליו שנת ה' תתפ"ד באמת אינו אלא 1123 לסה"ג, ואף על פי כן תאריך הכתובה הוא אכן 1023, כפי שציין ד"ר פרידמן, ויש לתקן אך את התאריך לבריאת העולם: צ"ל 47]84[, דהיינו ד' תשפ"ד, כפי שגם מתחייב מחישוב המניין לשמיטה².

-
1. אמנם במקור, תצלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 40577.4/98 (והוא ששימש את פרופ' גייטין וממנו הועמד לרשותו של כותב המאמר), אין למ"ד שלמה אלא שריד של אות, אך ללא ספק אין דרך אחרת אלא להשלימה כלמ"ד.
 2. אני מכיר טובה למר ש' אשכנזי, שטרח לאמת את חישובי.

על עיקר הכתובה. הנוסח הרגיל הוא: ואוסיף לה על עיקר כתובתה תשלום כך וכך (ראה, למשל, טיילור-שכטר 16.76, ש' 13, ו-20.1, ש' 4). בכתובות מאוחרות מצפון אפריקה כתבו על נתינת התוספת: ואוסיף לה מדיליה תוספת על עיקר כתובתא דא עד תשלום סך כך וכך¹.
אך בכתובות מהראת, אפגניסטן, הנוסח הוא: והוסיף לה תוספת על עיקר כתובה עד משלם עשר זוזין².

-
1. ראה, למשל, כתובה ממכונאסא, מרוקו, משנת 1748, תצלום אצל ד' דוידוביץ, -הכתובה בעיטורים-, תל אביב, 1968, עמ' 32, ש' 13, וכתובה מגיבראלטאר, שנת 1872, שם, תצלום מס' 8, עמ' 67, ש' 8. בכתובות מפאס מן המאה ה-11 (כמה מהן נמצאות במוזיאון שעל שם מ' ספרטס על יד המדרשה ללימודי היהדות, שיקאגו) מופיע אותו נוסח עם ראשי התיבות ע-ת, בשביל -עד תשלום-.
 2. ראה, למשל, -הכתובה בעיטורים-, תצלום מס' 12, עמ' 75, משנת 1813, ש' 10, ותצלום מס' 13, עמ' 77, משנת 1899, ש' 9.

מלאכי בית-אריה

לתיקון תאריך

במאמרו של ד"ר מ"ע פרידמן, לשוננו לד' (תשל"ו), עמ' 72, נפלה טעות בתאריך המשוחזר של הכתובה הארץ-ישראלית. בעל המאמר השלים -תל[יתיתא דשבוועא]- והיא ההשלמה האפשרית היחידה¹, ולפי הציון לשמיטה השלים את המאות (והאלפים) החסרות למניין בריאת העולם - 48]84[, -דהיינו 1023 לספירת הנוצרים-. והנה כסליו שנת ה' תתפ"ד באמת אינו אלא 1123 לסה"ג, ואף על פי כן תאריך הכתובה הוא אכן 1023, כפי שציין ד"ר פרידמן, ויש לתקן אך את התאריך לבריאת העולם: צ"ל 47]84[, דהיינו ד' תשפ"ד, כפי שגם מתחייב מחישוב המניין לשמיטה².

-
1. אמנם במקור, תצלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 40577.4/98 (והוא ששימש את פרופ' גייטין וממנו הועמד לרשותו של כותב המאמר), אין למ"ד שלמה אלא שריד של אות, אך ללא ספק אין דרך אחרת אלא להשלימה כלמ"ד.
 2. אני מכיר טובה למר ש' אשכנזי, שטרח לאמת את חישובי.

— /t/—/θ/ — שתי פונימות בארמית מקראית

בהסתמכו על החומר הנמצא בדקדוק הארמי של באואר-ליאנדר¹ קבע ש' מורג ש-/θ/—/t/, כנראה, במעבר בין מצב של לא-פונימה לפונימות². ברצוני להצביע על זוג מינימלי המוכיח ש-/θ/—/t/ הן שתי פונימות נפרדות בארמית המקראית. דהיינו: הִשְׁתַּכַּחַת (דנ' ה, כו) = אתה נמצאת - הִשְׁתַּכַּחַת (דנ' ה, יב) = היא נמצאה³. הניעד /θ/—/t/ בסוף המלה מזכיר את הדוגמה שמצא שראם : לִקְחַת (יחז' כב, יב) = נוכחת - לִקְחַת (בר' ד, יא) = מקור⁴. אולם בניעד לדוגמתו, שאין בה אפשרות של ניעד במשפט, הרי בדוגמה הארמית המקראית קיימת אפשרות כזו.

-
1. H. Bauer und P. Leander, *Grammatik des Biblisch Aramäischen*, Halle 1927, p. 43g. הכוונה לעובדה, שבשמות עם סיומת הנקבה המיודעת - תָּא התייז תמיד דגשה אחרי שווא נח, למרות שמוצאה מתייז רפויה אחרי תנועה.
 2. S. Morag, *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew, and Aramaic*, 'S-Gravenhage 1962, p. 53, n. 34: Biblical Aramaic agrees, by and large, with Biblical Hebrew in its *pbdkg* rules. [t] and [θ], however, appear to be in transition from a non-phonemic to a phonemic status.
 3. אנב, לפי הקרי /d/ - /θ/ גם כן פונימות נפרדות: עִבְדָּךְ (עו' ד, יא) = עבדך; עִבְדָּךְ (דנ' ב, ד) = עבדיך. ראה באואר-ליאנדר, עמ' 44 למעלה.
 4. G. Schramm, *The Graphemes of Tiberian Hebrew*, Berkeley and Los Angeles 1964, p. 57

למאמרי "כלך" (לשוננו לג, עמ' 129)

עמ' 129 למטה בפנים: ואינו חסר בבבלי שלנו ובשאר ספרים בשום ברייתא, אלא באיזה דפוס וכו'.

עמ' 129, הערה 2: מענין הוא בביטוי שלנו הציווי המוארך (אינרגיקוס), שימוש שאינו ידוע לנו ממקומות אחרים בל"ח, ונראה שהוא יצירה ספרותית קלאסיציסטית בבית מדרש של תנאים (ראה לקמן הערה 10 גירסאות בספרי או נלך לדרך זו, או הלך לדרך הזו).

עמ' 130, שורה 7: פרופ' שאול ליברמן מעיר בתוספתא שלו וכו' שבכ"י לונדון (מן המאה החמש-עשרה) כתוב וכו'.

עמ' 130, הערה 8: לד"ר ח' ילון הסבר אחר לצורת הולכה... לשוננו לעם קונטרס קמ"ב, עמ' 268. הולכה היא ציווי מוארך, כמו שְׁמֶרָה נפשי, זְכֵרָה לי (סוף נחמיה).

עמ' 132, שורה 10: לפני ר' יעקב עמדין ניסה האשכנזי ר' יו"ט ליפמן הלר (העליר) לפרש בתוספות יו"ט (ד"ר פראג 1614-1617) שבת ב, ה, כחס וכו' וכתב: "עוד נמצא בבריית' כלך לדרך זו, ואפשר דבלשון חכמים רגילים בכ"ף נוספת". וודאי הרגיש, שהפירוש הזה על כלך דחוק.

LĚŠONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof E. Y. Kutscher

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXIV, No. 3. Nisan 5730, April 1970

ENGLISH SUMMARIES

N. BERGGRÜN: THE LANGUAGE SPOKEN BY THE JEWS IN THE DIASPORA AS A SOURCE FOR THE STUDY OF HEBREW (pp. 165–171)

In order to determine the nature of post-Biblical Hebrew pronunciation, E. Ben-Yehuda used those sources available to him: early prints and manuscripts, as well as the different reading traditions as far as they were known to him. Today, we must also include the Hebrew words in the languages spoken by Jews in the Diaspora as an important source for the study of Talmudic Hebrew. The Talmud reached the Jews in Europe (Southern France, Spain and Germany) directly from Babylonia at the end of the first millenium. Talmudic Hebrew, in the Babylonian tradition, contributed many words to the spoken languages, especially to Yiddish.

The following are examples of words preserved in the spoken languages in the form in which the still appear in manuscripts:

עָרָב, פְּלִיָּה, טָהֳרָה, פִּירִיָּה וְרִיבִיָּה, בִּירִיָּה, שְׁתִּי וְעֹרֵב, פָּרִי, כְּלִי, טָלִית

Of interest to Hebrew phonology: תִּכְפֹּךְ, בְּכָבוֹד, לְפִיכֶךְ, כְּדָת וְכִדִּין.

S. SPEIER: THE RELATIONSHIP BETWEEN THE “‘ARUK” AND “TARGUM NEOFITI I” (cont.) (pp. 172–179)

In this paper the quotations from *Targum Yērušalmi* on Num. and Deut. in the ‘*Aruḳ* are compared with the Targums (continuing the first and second parts, *Lěš.* vol. XXXI, pp. 23–32, 189–198).

A.F. RAINY: NOTES ON THE SYLLABIC VOCABULARIES FROM UGARIT (pp. 180–184)

Some first impressions are presented here, e.g., the fact that the ancient scribes did not intend us to take seriously the mimation in nominal forms. The syllabic sign *ú* has the value of *hu* in several words just as it does on certain el-Amarna texts. The plural forms, e.g., *ba'(a)lūma* are also most illuminating. Certain infinitival forms, e.g., the D **pullaṭu*, and G **širu* and *šitu* add to our knowledge of verbal inflection. The final note pertains to the Ugaritic synonym for Akkadian *kāru*, “wharf, harbor, merchant colony”, which is apparently to be read *ma'hā[du]*. This has implications for the place name **Mu'hazi* in Canaan and for the history of the word *māhōz* in Hebrew and Aramaic.

A. DEMSKY: תַּהֲתַפֵּךְ כְּסֵא מַלְכָּה — THE CULTURAL CONTINUUM OF A CANAANITE CURSE (pp. 185–186)

The curse formula of the Aḥiram Inscription (c. 1000 BCE) is briefly discussed

and an emendation for the crux לפף שבל is suggested. The second curse is shown to have been in use for over 1800 years from Ugarit to Sura in Babylonia.

N. ALLONY: 'ÉLI BEN YĔHUDA HANNAZIR AND HIS TREATISE "KITĀB 'UṢŪL AL-LUGHĀ AL-'IBRĀNIYYA" (pp. 187–209)

Three names are used interchangeably, when referring to a particular scholar who lived in Tiberias during the tenth century:

1) 'Éli ben Yĕhuda Hannazir (= EbY), Chief Secretary of the Government in Tiberias ("al-Kātib"), who was mentioned by David Qimḥi (Narbonne, 12th century).

2) Yĕhuda ben 'Alan (= YbE) Hannazir Hakkohēn from Tiberias, the Jerusalemite, Head of the Yĕšiva in Jerusalem, who was mentioned by five scholars: three Karaites and two Rabbanites.

3) Abu Kathīr Yahya ibn Zakkariyya who was mentioned by the historian Mas'ūdi, his contemporary in the tenth century (= AKY).

1 and 3 are more easily identified with each other than 1 and 2 and only they will be discussed.

According to Qimḥi and Mas'ūdi, EbY lived and worked in Tiberias. The Geniza fragment T-S.Ar. 32/17 published in this article reads: "I have been sitting for a long time in the markets and streets of Tiberias listening to Hebrew and Aramaic and their dialects". Thus, the book was written in Tiberias.

The name of his work *Kitāb 'Uṣūl al-Lughā al-'Ibrāniyya* is based on the words in the above-mentioned fragment: "searching the rules of the Hebrew language and its principles".

The book was composed before the year 932, since according to Mas'ūdi, EbY died during that year. Twice we find the main contents of this fragment in the works of Sĕ'adya Ga'on: *Tafsīr Kitāb al-Mabādi* (931) and *Kitāb al-Tanqīṭ*. The last book seems to have been written during his stay in Tiberias (915–920). Thus EbY composed his work before the year 915.

EbY received a very good Jewish and general education. He spoke Hebrew, Aramaic and Arabic. He was also conversant with Greek and Arabic philosophy, as we can see from his use of the terms רציע and טבע in the above-mentioned Geniza fragment. He was a great scholar and many studied his works and were influenced by him. Sĕ'adya Ga'on was one of his disciples during his stay in Tiberias in 915–920, as is clearly stated by Mas'ūdi.

The Geniza fragment published in this article is TS. Ar. 32/17. It discusses *dagēš* and *rafe* of the seven letters בּגד כּפּר תּ. The most important parts of this fragment are the rules of the double pronunciation of the *réš* of the inhabitants (men, women, and children) of Tiberias:

1) The *réš* is pronounced with *dagēš* when one of the six letters precedes *réš*, or if there is a *réš* before one of the two letters נ, ל, and either the *réš* or the preceding letter has a *šewa*.

2) *Réš* is *rafe* when a vowel appears between those eight letters and the *réš*.

The exact pronunciation of the *réš* is unclear. EbY refers to it as *taqallub al-lisān*, "turning over the tongue" which may be assumed to be the equivalent of the English *r* in: right, ready, etc.

Equivalent Hebrew terms are mentioned by Sē'adya Ga'on, the disciple of EbY: *réš makrukh* and *réš ḡhair makrukh*, which must mean the same as "*taqallub-al-lisān*."

The pronunciation of both *réš* and the *réš rafe* was alive during the ninth—eleventh centuries: (from Moše ben Ašer to Yona ibn Djanah). In the twelfth century the author of the *Tiḏiān* in Yemen states: "this is not known in our country."

Of equal importance is the information we obtain about the research methods of this grammarian in Tiberias. For the first time we gain a view of the Masoretic laboratory in Tiberias. It is now clear that P. Kahle was mistaken in his views of the work of the Tiberian Masoretes. He saw them as revolutionaries, creators and reconstructors without a sense of tradition. According to this Geniza fragment, the Masoretes worked on the basis of experiments with the living tradition of his compatriots in Tiberias.

B. SHAHEVITCH: SENTENCE-LENGTH IN HEBREW PROSE AND ITS VARIETIES (Some stylistic observations on the essayistic prose of the last two centuries) (pp. 210–224)

An initial, most elementary, statistical examination of some samples of Hebrew essay-type prose writings (which naturally should be followed by a much more comprehensive study) leads the writer to suggest the following:

a) Two distinct types of sentence-length may be discerned:

1. a medium-length sentence (mean — 33–34 words to a sentence; median — 28–32 words) resembling the sentence-length which appears to be predominant in contemporary Hebrew prose of this kind, as well as that current in some modern European languages (and perhaps influenced by it).

2. a short sentence (mean — 14–22 words to a sentence; median — 11–14 words) reminiscent of the length of proverbs, lines in poetry, and sentences in every-day speech.

The effect of the first tends to be that of a calm, measured and logical utterance; of the second — a much more nervous, staccato one.

b) In all samples examined the "rule of alternating sentence-length" was maintained, i.e., a long sentence is always (with very few exceptions) followed by a shorter one, and vice versa. This suggests some psychological pattern, as though authors unconsciously kept varying the length of their sentences, obeying some inner rhythm, or wishing not to tire their readers by being monotonous.

Both observations apply to the whole period and no chronologically defined differences were discovered.

If these observations are verified by further research, they may represent two

norms, perhaps relating to two disparate modes of expression, the deviation from which may point towards stylistic differences.

D. SPERBER: J.N. SEVENSTER, *DO YOU KNOW GREEK ?* (Leiden 1968) (pp. 225–227)

Through an examination of the Jewish knowledge of the Greek language during the first three cents. C.E., the author attempts to prove that James, brother of Jesus, could have written his (Greek) epistle. The book is a valuable survey of the extant material, though somewhat marred by its theological tendentiousness.

J. BLAU: ERNST JENNI, *DAS HEBRÄISCHE Pī'ĒL*. Syntaktisch-semasiologische Untersuchung einer Verbalform im Alten Testament, Zürich, EVZ-Verlag, 1968, pp. 298. (pp. 228–233)

Jenni applies A. Goetze's thesis (JAOS 62, 1942, 31 ff.) as to the basic meaning of D (the verbal form with doubled second radical), which was based on Accadian material, to Biblical Hebrew. Yet he goes beyond Goetze, deriving, for all practical purposes, every occurrence of *pī'ēl* from its alleged original factitive or resultative meaning. This, however, seems to be a misrepresentation. Jenni has, it is true, succeeded in firmly establishing these two meanings in Biblical Hebrew. Yet he has exaggerated the opposition between resultative *pī'ēl* and *actualis*, as one may infer, e.g., from יָצַח Job 4, 3, introduced by presentative *hinne*, thus exhibiting the "actual" character of the verb (*pace* Jenni 218), or from parallel features, as Jonah 4, 10 (*pace* Jenni 58). Accordingly, one will not utterly reject the intensive notion of *pī'ēl*, cf. Jenni 195 himself as to שָׁחַץ, denoting extreme distance. Similarly, there are clear cases of causative *pī'ēl*, as יָצַח which governs direct object (*pace* Jenni 211), as is borne out by its usage in the Dead Sea Scrolls and in Mishnaic Hebrew; on the other hand, verbs like הִפְלִיחַ exhibit the factitive usage of *hif'il*.

S. SPEIER: NOTES AND VARIA (pp. 234–235)

M. FRIEDMAN AND M. BÉT-ARYÉ: NOTES ON מְשַׁלֵּם IN THE CAIRO GÈNIZA (pp. 237–238)

M. SOKOLOFF: /t/–/θ/ — TWO PHONEMES IN BIBLICAL ARAMAIC (p. 239)

CORRECTIONS TO N. BERGGGRÜN (LĚŠ. XXXIII) (p. 240)

התוכן:

245	מעמדו של התחבירן הקרוי "מושא כפול"	מנחם צבי קדרי
257	דגמי ניסוח בישראל ובמסופוטמיה	שלום מ' פאול
267	המקבילות השומריות של māḥāzu	רפאל קוטשר
270	הצמחים איזמא, אגא ובאָשה	מרדכי א' וייכסלפיש
278	דקדוק הפועל הארמי ב"הלכות פסוקות"	מרדכי בן-אשר
287	דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון	יוסף יצחקי
287	העברית ודרכיהם בהרחבתה וחדושה	
306	הציור בלשוננו של מאפוז	ישעיהו כרמיאל
		אסופת כתובות
309	הכתובת הדו-לשונית (יוונית-ארמית) מארמאזי	יחזקאל קוטשר
		ויוסף גוה
314	הכתובת הארמית מטקסילה	ריינר דגן
		הערות
318	"תרשיש" = ים, בדברי חז"ל	מרדכי מישור
320	כפל-הוראה בשורש "לקח" במקרא	שמחה קוגוט

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' סנהדרין 16, רמת גן
Prof. Sh. M. Paul, Jewish Theological Seminary, 3080 Broadway, New
York, N.Y. 10027, U.S.A.

ד"ר רפאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים
מרדכי א' וייכסלפיש, רח' טשרניחובסקי 56, ירושלים
ד"ר מרדכי בן-אשר, רח' אורן 15, חיפה
יוסף יצחקי, אפיקים

ישעיהו כרמיאל, מרכז בעלי מלאכה 6, תל-אביב
פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים
יוסף גוה, רח' חובבי ציון 6, ירושלים
Dr. Rainer Degen, Seminar für Semitistik, Am Krumbogen 28, D-355
Marburg, Lahn, W. Germany

מרדכי מישור, רח' שטרן 5/12, ירושלים
שמחה קוגוט, רח' הרב עזריאל 76, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִיָּצְבוּ בְּנֵי מִשֶּׁה ז"ל

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתו

של האיש רב-הפעלים לתרבות העברית

חכם וסופר

שמחה זאב זאלצמאן ז"ל

חבר-כבוד של האקדמיה

מעמדו של התחבירן הקרוי "מושא כפול"*

גם מי שאינו מוכן לקבל על עצמו את שיטת הדקדוק הטראנספורמאטיבי-הגרטיבי מיסודם של ג' צ'ומסקי ותלמידיו על כל מצוותיה ודקדוקיה², עשוי להסתייע בטכניקות מסוימות של טראנספורמציות (ברמות השונות של היחידות התחביריות, ובייחוד במעבר ביניהן) לפתרון בעיות תחביר, שנשארו סתומות בשיטות התיאור המסורתיות. נעמוד כאן על אחת הבעיות האלה בתחביר לשון המקרא.

פועל + צירוף שמני² + צש³

יש בלשון המקרא משפטים פועליים, שבהם מופיעים שני צירופים שמניים לא-אדורביאליים התלויים בפועל, ואין אחד מהם עומד ליד הפועל לבדו. הבלשנים ההודו-אירופיים יש שרואים בצירופים שמניים אלו "שמות נשואיים" (*nomina praedictiva*), ובמקרה של שם תואר במעמדו של צש³ מדברים על "אקוזיב נשואי"⁴; בדומה לכך בבלשנות השמית מתארים צשיים אלו כ"מושאים", כנראה בעקבות הניתוח התחבירי של הערבית הקלאסית, שבה הם

* בעקבות הרצאה בכינוס העולמי החמישי למדעי היהדות (המדור ללשון עברית), שהתקיים בירושלים באוגוסט 1969.

1. ראה, N. Chomsky, *Syntactic Structures*, Mouton 1962; Id., *Aspects of Syntax*, 1965.

M.I.T. Press, 1965.

2. דברי הביקורת על יומרותיה ועל ציפיותיה של השיטה מתרבים והולכים מדי שנה. ראה, דרך משל, את דברי G. Herdan, "'Götzendämmerung' at M.I.T.," *Zeitschrift für Phonetik etc.* 21 (1968), pp. 221-231. ביקורת נוספת (מבחוץ) ראה, דרך משל: R. Dixon, *Linguistic Science and Logic*, Mouton 1963, p. 62ff; E.E. Uhlenbeck, "An Appraisal of Trans. Theory", *Lingua* 12 (1963), pp. 1-18; F.W. Householder, "On Some Recent Claims in Phonological Theory", *Journal of Linguistics* 1 (1965), pp. 13-34; *Ibid.* 2 (1966), pp. 99-100. השאר: W.L. Chafe, "Idiomatycity as an Anomaly in the Chomskyan Paradigm", *Foundations of Language* 4 (1968), pp. 109-127; P.M. Postal, *On the Surface Verb* 'Remind', I.B.M. Research RC 2565, Aug. 1969 (בייחוד עמ' 59 ואילך), וראה שם ביבליוגרפיה נוספת. אני מודה על פרטים אלו ועל העמדת החומר לרשותי למר אסא כשר מהמחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת בר-אילן.

3. הסימון צש שמור לאחד משני מרכזי המשפט (הקרוי "נשוא").

4. ראה, דרך משל, J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris 1951.

עמ' 8.

באים ביחסת האקזאטיב⁵. בתיאור תחבירה של העברית המקראית מובאים בכפיפה אחת סוגים שונים של "מושא כפול" (המונח "מושא כפול" נובע מהצורך להבחין בין "מושא" שני כזה ובין "המושא" הרגיל המופיע אף הוא ליד הפועל). פ' זיו⁶ מבחין, דרך משל, בין הסוגים הבאים: "מושא כפול" ליד פעלים גורמים שגורו מפעלים יוצאים (כגון: האכיל, הלביש), וליד פעלים המביעים עשייה או הפיכת דבר לדבר (עשה, שם, שת, נתן, ועוד); הוא מזכיר גם מקרים של "אקזאטיב של המצב" (כגון: ולקח הכהן את-הזרע בשלה, במ' ו, יט). דומה, שאין אנו רשאים לכלול את כל הסוגים האלה של "המושא הכפול" ביחד, ושלא אין לראות את כולם כ"מושאים" כלל. אילו היו כאן מיני מושאים בלבד, היינו מצפים שאפשר יהיה להמירם בצירופים שמניים המצטרפים אל הפועל ב-אֶת (לפני שם מיודע), והמרה כזאת לא בכל המקרים אפשרית. מוטב יהיה אפוא להבחין בין הסוגים השונים של צירופים שמניים אלו, על פי בחנים פורמליים תחילה.

בצירוף השמני הכפול שליד פועלי הגרימה שגורו מפעלים יוצאים נוכל גם אנו להוסיף לראות "מושאים כפולים". בהם גם הצירוף השמני השני עשוי להצטרף אל הפועל ב-אֶת (לפני שם מיודע). דרך משל: ויפשיטו את-יוסף את-כתנתו, את-כתנת הפסים אשר עליו (בר' לו, כג). בדומה הצירוף השמני השני שליד פעלים המביעים מליאות: אף הם עשויים להצטרף אל הפועל ב-אֶת, כגון: ולמלאם [= את הבית...] את-פגרי האדם... (יר' לג, ה), או ליד פעלי ההוראה, כגון: ולמדתם אתם את-בניכם (דב' יא, יט).

מה שאין כן בכל שאר סוגי הצירופים השמניים הכפולים: הצירוף השמני השני שבהם אינו מצטרף אל הפועל ב-אֶת⁷. כבר הכירו מדקדקים, שבחלקם מוצאים של צירופים אלו ממשפט שמני ובו הצירוף השמני השני שימש כנשוא⁸. מכאן שמוטב יהיה לתאר את הצירופים השמניים האלה לא על פי המבנה העילי (surface structure) שבו הם מופיעים למעשה, אלא על פי מבנה

5. ראה H. Reckendorf, *Arabische Syntax*, Heidelberg 1921, § 51d (עמ' 88);

S.R. Driver, *Hebrew Tenses*, § 161, 3n.

6. עיין P. Joüon, *Grammaire de l'Hébreu Biblique*, Rome 1947, § 151 ואילך

(עמ' 374 ואילך).

7. הבחנה דומה בין צירופים שמניים מושאיים העשויים להופיע גם כאיברים של צירוף יחס (= צי) ובין צירופים שאינם כן ראה אצל Zellig L. Harris, "Co-occurrence and Transformation in Linguistic Structure" בקובץ J.A. Fodor — J.J. Katz, *The Structure of Language*, 1964, עמ' 155–210.

8. ראה בדבריו זיו, שם (125 v): ממשפט שנשואו שם הפך למשפט סועלי, עם הפועל עשה וכירב. הרי כאן דוגמה לשיטת התיאור התחבירי בעזרת הטרנספורמציות זמן רב לפני שפותחה שיטה זו בבלשנות הכללית.

התשתית (underlying structure), שהם גזורים ממנו בחוקי שינויים (טראנספורמציות) מסוימים. בהפעלת עקרון תיאור זה נציג אפוא את המשפטים שיש בהם צירוף שמני כפול כטראנספורמים של מבני תשתית שונים: אנב כך יתבררו מאליהם ההבדלים בין הסוגים השונים שבהם.

ראיית משפטים אלו כמבנים מורכבים שהם תוצאה של טראנספורמציה, מוצאת את ביסוסה העיוני בעיקרון, שאין במשפטי התשתית אלא מקום אחד ויחיד לכל דרך צירוף (יחסה) אל הפועל שבו. אם נמצא אפוא כאן משפטים שבהם מצויים לכאורה "מושאים כפולים" (ולא איברים מאוחים של "מושא אחד"), בעל כורחנו נבקש את ההסבר למבנה שלהם בשיטת הטראנספורמציה.

יידונו כאן אותם הצירופים השמניים הכפולים, העשויים להיות דומים זה זה לזה בחוקי הטראנספורמציה שבגזירתם, גם אם שונים הם במבני תשתיתם. הנחתנו תהיה, שאפשר להפעיל חוק משותף כזה על כולם: את חוק הטראנספורמציה של הגרימה, וממילא נמצא שכל ההבדלים שבהתנהגות הצירופים השמניים הכפולים נובעים מהשוני שבמשפטי התשתית שלהם בלבד. לשם הפעלת הנחה זו נהיה זקוקים לפרק את הפעלים המכוונים את ה"מושא הכפול" למרכיביהם הסימנטיים, ולהעמידם על המרכיב הקאחטיבי שבהם¹⁰.

נסקור בזה את הסוגים השונים של משפטי התשתית שאפשר להפעיל עליהם את טרנספורמצית הגרימה.

א. מבנה התשתית: $צש + 1פ / 1פ$ פועל יוצא הוא, דהיינו: $פ + צש$; ובעקבות טרנספורמצית הגרימה: $צש + 3פ / 2פ$ פועל של גרימת פעולה הוא (הגזור בדרך מורפולוגית מ $1פ$), והמשפט העילי יהיה: $צש + 3פ + 2פ + צש + 1פ$. לדוגמה: הראני נא את-כבדך (שמ' לג, יח)¹¹ → *אראה את כבדך. בדומה בפעלים המביעים מליאות או הוראה, שבהם שני הצירופים השמניים (המושאים) עשויים לבוא עם אַת, כשהם מיודעים. נמצא שבמבנה תשתית פועלי טרנספורמצית הגרימה מתבצעת בדרך הגזירה המורפולוגית.

9. ראה Charles J. Fillmore, "The Case for Case" (משוכפל, עמ' 4); אני מודה לפרופ' פ' שכטר מאוניברסיטת קליפורניה, שהפנה את תשומת לבי למאמר זה, ואף העמיד את כתב היד לרשותי. [וראה עכשיו בצורה מורחבת בקובץ *Universals in Linguistic Theory*, בעריכת Emmon Bach & Robert T. Harms, New York-London, 1968, עמ' 88-1, בייחוד עמ' 21 ואילך].

10. לא ייכללו אפוא בבדיקה זו "מושאי המצב", גם אם הם במבנה של "מושא כפול", כגון: ולקח הכהן את-התורע בשלה (במ' ו, יט), ולא ה"מושאים הכפולים" של פועלי הראייה או החשיבה (מהסוג: כי-אתך ראיתי צדיק לפני, בר' ז, א), ואף לא ה"מושאים הכפולים" של פועלי הפקודה וההנחה (כגון: אשר תצום את-בניכם, דב' לב, מו).

11. ראה גזיוס § 117, עמ' 386.

ב. מבנה התשתית: $צ'ש1 + צ'ש2$ ובעקבות טראנספורמצית הגרימה: $(צ'ש3 + צ'פ + צ'ש1 + צ'ש2) / פ$ מביע את גרימת הקיום. הפעלים העשויים לשמש בסוג משפט עילי זה כ-פ מתלכדים לקבוצה סימנטית, שמקומה בשדה הסימנטי של הקיום, כשמרכיביהם הסימנטיים הם: קיום + גרימה. יש מבני הקבוצה פעלים, שעיקר משמעותם בשדה זה (כגון: עשה, ברא, יצר), ויש ששייכותם לכאן מותנית בכניסתם למבנים תחביריים מסוימים, כגון המבנה הנידון: (כך דרך משל: נתן, שם, שת, הפך)¹². כלומר: במבנה תשתית שמני טרנספורמצית הגרימה נעשית בדרך המילון (lexicalisation).

דוגמות:

פ	המשפט העילי	משפט התשתית
בנה	לא תבנה אתהן גזית (שמ' כ, כה)	*הן גזית
	אבנים שלמות תבנה את-מזבח ה' אלהיך	*מזבח ה' אלהיך אבנים
	(דב' כז, ו)	שלמות
	ויבנה את-האבנים מזבח ...	*האבנים מזבח ¹³
	(מל"א יח, לב)	
ברא	זכר ונקבה ברא אתם (בר' א, כז)	*הם זכר ונקבה
	כי הנני בורא את-ירושלם גילה ועמה	*ירושלם גילה ועמה משוש
	משוש (יש' סה, יח)	
הפך	ההפכי הצור אגם-מים ... (תה' קיד, ח)	*הצור אגם-מים
יסד	ליסד הבית אבני גזית (מל"א ה, לא)	*הבית אבני גזית
יצר	וייצר ה' אלהים את-האדם עפר מן-האדמה	*האדם עפר מן-האדמה
	האדמה (בר' ב, ז)	
נתן	נתן בניו פלטים (במ' כא, כט)	*בניו פלטים
	ומי יתן כל-עם ה' נביאים (במ' יא, כט)	*כל-עם ה' נביאים
עשה	עמדיו עשה כסף (שה"ש ג, י)	*עמדיו כסף
צור	ויצר את-שני העמודים נחשת (מל"א ז, טו)	*שני העמודים נחשת
שים	ושמתם שרי מקנה על-אשר-לי (בר' מז, ו)	*הם שרי מקנה על-אשר-לי
	אשר שם ה' מבטחו (תה' ש, ה)	*ה' מבטחו
שית	שתני תועבות למו (תה' פח, ט)	*אני תועבות למו

12. המילונים המקראיים קובעים לעתים משמעויות מיוחדות לפעלים במקרים אלו, ראה למשל במילון גונזיס-בוהל, ערך שים; בלאו-ליונסטם, אוצר לשון המקרא, ערך בנה.

13. מסתמן בזה ניגוד בין שני המשפטים האחרונים, שכל מרכיביהם זהים הם, והשוני ביניהם מצטמצם בטיב הצירוף השמני השני שליד הפועל בנה: אחד מהם בלבד עשוי להצטרף אל הפועל ב-א.ת.

יש שהצירוף השמני השני מצטרף אל הפועל ב ל- (דוק: אין ל- זו חלק ממשפט התשתית)¹⁴, וע"י כך מתגוון צש₂ כביטוי התוצאה (resultative) של הפעולה המובעת ב- פ:

פ	המשפט העילי	משפט התשתית
בנה	ויבן ה' אלהים את-הצלע... לאשה (בר', ב, כב)	*הצלע אשה
הפך	הפך את-מימיהם לדם (תה' קה, כט) ההפכי... חלמיש למעינו-מים (תה' קיד, ח) ¹⁵	*מימיהם דם *חלמיש מעינו-מים
כון	כי-הכינו ה' למלך על-ישראל (שמ"ב ה, יב; דה"א יד, ב)	*הוא מלך על-ישראל
נתן	ונתן ה' לראש ולא לזנב (דב' כח, יג)	*אתה ראש ולא זנב
עשה	ועשיתם לעץ אחד (יח' לו, יט) ¹⁶	*הם עץ אחד
שם	שמני אלהים לאדון לכל-מצרים (בר' מה, ט) ¹⁵	*אני אדון לכל-מצרים
שם	מי שמך לאיש.... (שמ' ב, יד)	*אתה איש
שם	ושמה לצלמות ושית (ק') לערפל (יר' יג, טז) יש שהצירוף השמני השני מצטרף אל הפועל בכ:	*והיא ערפל ¹⁷

פ	המשפט העילי	משפט התשתית
בנה	ובנתים כבראשונה (יר' לג, ז)	*הם כבראשונה
	ובנתייה כימי עולם (עמ' ט, יא)	*היא כימי עולם
	בנה כעש ביתו וכסכה עשה נצר (איוב כז, יח)	*ו(ה)ביתו... (כ)סכה ¹⁸

14. וגם אין ל- זו ציון הדאטיב, אלא סוג לעצמו: פ ← פ + ל - (צש₂), כנון:
בנה + צש₁ + צש₂ (לא תבנה אתהן גוית) = בנה + צש₁ + ל - צש₂ (ויבן...
את הצלע... לאשה).

15. ועוד הרבה.

16. ויש להבדיל צירוף זה מצירוף אחר של עשה ל-, כנון: ושני קרשים עשה
למקצעת המשכן בירכתים (שמ' לו, כח), שבו ל- היא חלק ממשפט התשתית (צי):
*ושני קרשים למקצעת המשכן בירכתים.

17. אלא שהצירוף השמני הראשון אינו מסומן במשפט זה, שלא כמו במשפט שלפניו
(ושמה).

18. "בנה כעש ביתו" בנוי כנראה בדגם משפט אחר: (1) * (הוא) בנה ביתו + כ- +

(2) *העש בנה ביתו ← * (הוא) בנה ביתו כבנות העש ביתו ← (הוא) בנה כעש ביתו.

פ	המשפט העילי	משפט התשתית
נתן	מי־יתנני כירחי־קדם (איוב כט, ב)	*אני כירחי־קדם
	מי יתנך כאח לי (שה־ש ח, א)	*אתה (כ) אח לי
עשה	הכזונה יעשה את־אחותנו (בר' לד, לא)	*האחותנו (כ) זונה
	שפטי ארץ כתהו עשה (יש' מ, כג)	*שפטי ארץ (כ) תהו
	כחמר עשיתני (איוב י, ט)	*אני (כט) חמר
שוה	משה רגלי (ק') כאילות	*רגלי (כ) אילות
	(שמי־ב כב, לג; תה' יח, לד)	
	אם לא שויתי ודוממתי נפשי כגמל עלי	*נפשי (כ) גמל עלי
	אמו (תה' קלא, ב)	אמו
שם	ושמתי את־זרעך כעפר הארץ	*זרעך כעפר הארץ
	(בר' יג, טז)	
	וישם מדברה כעדן וערבתה כג־ה'	*מדברה (כ) עדן
	(יש' נא, ג), ועוד דוגמות הרבה	וערבתה (כ) גן ה'
שת	שיתי כליל צלך בתוך צהרים (יש' טז, ג)	*צלך כליל בתוך צהרים
	ושתייה כארץ ציה (הוש' ב, ה), ועוד	*והיא (כ) ארץ ציה ¹⁹
	דוגמות הרבה.	

19. מתברר ממשפטי התשתית בעלי הצירוף עם כ־, שגם קבוצה זו אינה אחידה. יש בה משפטים הבנויים ממשפט שמני רגיל (כלומר, שבו המרכיב המרכזי השני הוא צירוף שמני), ויש שבהם המרכיב השני הוא צירוף יחס, המכיל את מלת היחס כ־. וכך היא החלוקה הפנימית: (א) צש₁ + צש₂:

בנה: *ביתו ... סכה

נתן: *אתה אח לי

עשה: *האחותנו זונה; *אני חמר

שם: *מדברת עדן וערבתה ג־ה'

שת: *והיא ארץ ציה.

(ב) צש₂ = *צש₁ נסמך + צש₂, כשנשמט *צש₁, נסמך:

עשה: *שפטי ארץ (שפטי) תהו

שוה: *רגלי (רגלי) אילות

*נפשי (נפש) גמל עלי־אמו

(ג) צש₁ + צי (י = כ־) -- תת־קבוצה זו מקומה

בדגם המשפט הבא, ראה להלן (ג):

בנה: *הם כבראשונה; *היא כימי עולם

נתן: *אני כירחי קדם

שם: *זרעך כעפר הארץ

שת: *צלך כליל בתוך צהרים.

ועל תחביר הכ־ בספר מיכה ראה מאמרי בבית מקרא ג (לח), תמוח תשכ״ט,

בדגם משפט זה אפשר לבצע את טרנספורמצית הסביל:

פ	הסביל של המשפט העילי	→	המשפט העילי (הפעיל)	→	משפט התשתית
בנה	והבית... אבן שלמה מסע		*ויבנו(ו) את הבית... *הבית אבן שלמה		מסע
	נבנה (מל־א, ו, ז)		אבן שלמה מסע		
	עולם חסד יבנה (תה' פט, ג)		*ויבנו(ו) עולם חסד *עולם חסד		
הפך	ושער בנע הפך לבן		*ויהפכו(ו) את		*שער בנע לבן
	(ויק' יג, ג)		(ה)שער בנע לבן		
	ושערה הפך לבן		*ויהפכו(ו) את שערה		*שערה לבן
	(ויק' יג, כ) ²⁰		לבן		
	והנה נהפך שער לבן		*והנה הפכו(ו) אותו		*והנה הוא שער לבן
	בבהרת (ויק' יג, כה)		שער לבן בבהרת		בבהרת
	ואיך נהפכת לי סורי הגפן		*ואיך הפכו(ו) אותך		*את לי סורי הגפן
	נכריה (יר' ב, כא)		לי סורי הגפן נכריה		נכריה
יסד	ומיסד אבנים יקרות...		*יסדו(ו) (את הבית)		*הבית אבנים יקרות
	(מל־א, ז, י)		אבנים יקרות		
כון	תכון תפלתי קטרת לפניך		*תכון תפלתי קטרת		*תפלתי קטרת לפניך
	(תה' קמא, ב)		לפניך		

ג. מבנה התשתית: צש₁ + צי²¹ ובעקבות טרנספורמצית הגרימה:

(צש₃ + צפ) + צי / פ מביע את גרימת הקיום.

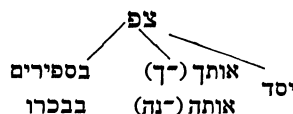
פ	המשפט העילי	משפט התשתית
בנה	הבונה בשמים מעלותיו (ק) (עמ' ט, ו)	*בשמים מעלותיו ²²
<p>עמ' 17 – 22; ועל מבנה התשתית של ביטויי ההשוואה בלשון המקרא ראה מאמרי ב'בלשנות עברית ח־פשית' [אוניברסיטת בר־אילן], חוברת 2 (אייר תש״ל), עמ' 7–29.</p> <p>20. ויש מקומות נוספים מהמבנה הזה (ד, י, יג).</p> <p>21. מובאות דוגמאות אחדות בלבד ליד כל פ, ולא כל המקומות.</p> <p>22. על פי העיון במשפטי התשתית השונים ניתן בידינו להבחין בין שני המשפטים הבאים: 1. הבונה בשמים מעלותיו (ק') (עמ' ט, ו), 2. ויבן מזבח תחת ההר (שמ' כד, ד). משפט התשתית של 1. הוא: *בשמים מעלותיו, ותבניתו בדקדוק התבניות של</p> <p>הצירופים (phrase structure grammar) היא: ואילו משפט</p> <p>התשתית של 2. הוא: ויבן מזבח תחת ההר (זוהה עם המשפט העילי), ותבניתו:</p>		

ויבן מזבח תחת ההר.

פ	המשפט העילי	משפט התשתית
	ובנה עליה מצודים גדולים (קה' ט, יד)	*עליה מצודים גדולים
	ובנתים כבראשונה (יר' לג, ז)	*והם כבראשונה
	ובניתיה כימי עולם (עמ' ט, יא)	*היא כימי עולם ²³
ב ר א	ויברא אלהים את-האדם בצלמו (בר' א, כז)	*האדם בצלמו
	כי ברא ה' חדשה בארץ (יר' לא, כא)	*חדשה בארץ
	ואדם עליה בראתי (יש' מה, יב)	*ואדם עליה
	לב טהור ברא-לי אלהים (תה' נא, יב)	*לב טהור לי
י ס ד	יסד-ארץ על-מכוניה (תה' קד, ה)	*ארץ על-מכוניה
	כי הוא על-ימים יסדה (תה' כד, ב)	*היא על-ימים
	כי לעולם יסדתם (תה' קיט, קנב)	*הם לעולם ²⁴
י צ ר	ויצר ה' אלהים מן-האדמה כל-חית השדה ואת כל-עוף השמים (בר' ב, יט)	*כל-חית השדה וכל-עוף השמים מן האדמה
	ויצר רוח-אדם בקרבו (זכ' יב, א)	*ורוח-אדם בקרבו
	יצרי מבטן ... (יש' מט, ה)	*אני מבטן ²⁵
כ תן	ועל-נהרות יכוננה (תה' כד, ב)	*והיא על נהרות
	ה' בשמים הכין כסאו (תה' קג, יט)	*ה' בשמים כסאו
	וכוננתי את-כסא ממלכתו עד-עולם (שמ"ב ז, יג)	*וכסא ממלכתו עד-עולם
נ תן	אשר נתן ה' חכמה בלבו (שמ' לו, ב)	*חכמה בלבו
	מי-יתנני במדבר מלון ארחים (יר' ט, א)	*אני במדבר מלון ארחים
	מי-יתנני כירחי-קדם (איוב כט, ב)	*אני כירחי קדם

23. ראה לעיל הערה 19.

24. ואין לגזור ממבנה זה את המשפטים הבאים: ויסדתיך בספירים (יש' נד, יא), בבכרו ייסדנה (יהו' ו, כו), שכן לא נמצא להם משפטי תשתית מן הסוג *את בספירים, *היא בבכרו; אלו בעלי משפט עילי ומשפט תשתית זהים הם, ותבניתם היא:

25. במקום צי מצוי גם צתפ (= צירוף תואר פועל): היצר יחד לבם (תה' לג, טו), שמשפט התשתית שלו: *יחד לבם (לבם יחד).

פ	המשפט העילי	משפט התשתית
עשה	בדמות אלהים עשה אתו (בר' ה, א)	* בדמות אלהים הוא
	מן-הכפרת עשה את-הכרבים (שמ' לו, ח)	* מן-הכפרת הכרובים
	ושני קרשים עשה למקצעת המשכן	* ושני קרשים למקצעת המשכן
	בירכתים (שמ' לו, כח)	בירכתים ²⁶
שוה	שויתי ה' לגדי תמיד (תה' טז, ח)	* ה' לגדי תמיד
	הוד והדר תשוה עליו (תה' כא, ו)	* הוד והדר עליו
שם	מי-שם כספנו באמתחתינו ((בר' מג, כב)	* כספנו באמתחתינו
	לשמש שם אהל בהם (תה' יט, ה)	* לשמש אהל בהם
	ושמתי את-זרעך כעפר הארץ (בר' יג, טז)	* זרעך כעפר הארץ
שת	ולא שתם על-צאן לבן (בר' ל, מ)	* הם על צאן לבן
	שת עונתינו לגנך (תה' צ, ח)	* עונתינו לגנך
גם בדגם משפט זה אפשר לבצע את טרנספורמצית הסביל:		

הטרנספורם

פ	הסביל של המשפט העילי	→	המשפט העילי (הפעיל)	→	משפט התשתית
יסד	מיסדים על אדני-פז		* יסדו [את שוקיו]		* [שוקיו] על אדני-פז
	(שה-ש ה, טו)		על אדני-פז		
כון	וכסאו יהיה נכון עד-עולם		* והכינו את כסאו		* וכסאו עד-עולם
	(דה-א יז, יד)		עד-עולם		

השוואת הדגמים $צ_1ש + צ_2ש$ ו $צ_1ש + צ_2ש$ בי במשפטי התשתית שבלשון המקרא עם הממצאים בלשונות שמיות מערביות אחרות עשויה להיות מאלפת. נבחרו לשם כך הלשונות הבאות:

בעברית שלאחר המקרא

בלשון המשנה נמצא מבנים תחביריים דומים, כגון עם הפועל עשה:

א. משפט התשתית: $צ_1ש + צ_2ש$

מונבו המלך עשה כל ידות הכלים של יוה"כ של זהב (יומא ג, י) → * כל ידות הכלים... של זהב

... או עשאך בן חורין (תרומות ח, א) → * ... או אתה בן חורין²⁷.

²⁶. וראה לעיל במשפטי התשתית $צ_1ש + צ_2ש$, כשה ל- היא חלק מ-פ של גרימת תקיום.

²⁷. דוגמאות נוספות: אהלות טו, ח; תמיד א, ד; תרומות ח, א; שביעית י, א; כלים כח, א.

ובטרנספורמצית הסביל:

פ	הסביל של המשפט העילי	→	המשפט העילי (הפעיל)	→	משפט התשתית
	הטרנספורם				
	וסדין ומפץ ומחצלת שהן עשוין אהלים (אהלות ח, א)		... * שעשאן אהלים		... * שהן אהלים
	היתה מרובעת ונעשית עגולה ... (נגעים א, ה)		... * ועשאה עגולה		... * והיא עגולה

ב. משפט התשתית: $\text{צ}^1\text{ש} + \text{צ}^1$

עשה שונג כמזיד בתמורה (תמורה ב, ג)		* שונג כמזיד בתמורה
שעשה בה את המאכיל כאוכל (כריתות ג, ט)		* המאכיל כאוכל
עשה בראשו מגיקה (כלים יד, ב)		* בראשו מגיקה ²⁸

ב מ ו א ב י ת

במבנה $\text{צ}^1\text{ש} + \text{צ}^1$ נמצא את הפועל עש(י):

עש(י): ואעש בה האשוח (מישע 9) → * ובה אשוח

עשו לכם אש בר בביתה (מישע 25/24) → * לכם אש בר בביתה.

ב פ נ י ק י ת

המבנה $\text{צ}^1\text{ש} + \text{צ}^1\text{ש}^2$:

פ ע ל: פעלתן הרבת בעלת גבל ממלכת על גבל (יחומלך 2) → * אנך ממלכת על גבל.

ועם ל-:

פעלן בעל לדגנים לאב ולאם (קרטיפי א, 3) → * אנך לדגנים אב ואם

ובמבנה $\text{צ}^1\text{ש} + \text{צ}^1$:

פ ע ל: ופעל אנך לשרש אדני נעם (קרטיפי א, 10)²⁹ → * לשרש אדני נעם

ב א ר מ י ת ש ב כ ת ו ב ו ת

בכתובות הארמיות³⁰ מצוי המבנה $\text{צ}^1\text{ש} + \text{צ}^1\text{ש}^2$ ליד הפועל שים³¹:

שמני שם טב (גירב ב, 3) → * אנה שם טב; ועם ל- [על פי השלמה בלבד]: וישמו

28. מקומות נוספים: עירובין ה, ג; ערכין ד, ד; תמורה ב, ג; כריתות ב, ד; ערלה א, ג;

נגעים ז, ב; כלים ה, יא $\times 2$; כ, ג.

29. וראה גם בכתובות אחרים ויחומלך (3).

30. על פי Charles F. Jean — Jacob Hoftijzer, *Dictionnaire des inscriptions de*

l'Ouest, Leiden 1965.

31. במקרים אלו משמעות הפועל היא: 'עשה'.

תחתיתה [לע]ליתה (ספירי C, 23 ואילך) → תחתיתה עליתא.
 וכן המבנה $צ_1ש + צ'$, כגון: ולרחמן ישימנך קדם דריוהוש מלכא (קאולי ל,
 2) → *אנת לרחמן קדם דריוהוש מלכא; בטרנספורמצית הסביל: בש[מ]ן שימה
 הי (אחיקר 95) → *הי בשמן.
 וליד הפועל עבד: $צ_1ש + צ_2ש$: למעבדה עבד (קרלינג ח, 7) → *הו עבד;
 $צ_1ש + צ'$: בית קבורא דנה עבדו... להן ליקרהן (CIS, ב, 4163) → בית קבורא
 דנה... להן ליקרהן³².
 בארמית מקראית מצויים ליד המבנה הנידון הפעלים הבאים: עבד,
 שוה, שים.
 במבנה התשתית $צ_1ש + צ_2ש$:
 שים: די פחה שמה (עז' ה, יד) → *די הוא פחה;

ובטרנספורמצית הסביל:

הטרנספורם		פ
הסביל של המשפט העילי →	המשפט העילי (הפעיל) → משפט התשתית	
עבד הדמן תתעבדון (דנ' ב, ה) ³³ *יעבדון יתכון הדמן *אנתון הדמן שוה וביתה גולי ישתוה (דנ' ג, כט) *וביתה גולי ישון *וביתה גולי שים ובתיכון גולי יתשמן (דנ' ב, ה) *ובתיכון גולי ישימן *ובתיכון גולי. מצוי גם מבנה התשתית $צ_1ש + צ'$: עבד: ואשתדור עבדן בגוה → *ואשתדור בגוה; (עז' ד, טו) שוה: ולבבה עם-חיותא שוי → *ולבבה עם-חיותא; (דנ' ה, כא) ובטרנספורמצית הסביל: עבד: ומרד ואשתדור מתעבד-בה → *ומרד ואשתדור → *ומרד ואשתדור בה; (עז' ד, יט) עבדן בה שים: ואע מתשם בכתליא → *ואע שאמן בכתליא → *ואע בכתליא (עז' ה, ח) [אבן חדה] ושמת על-פם גבא (דנ' ו, יח) → *אבן חדה שמו על-פם גבא → *אבן חדה על-פם גבא. בארמית של אונקלוס נמצא במבנה $צ_1ש + צ_2ש$ את הפועל שוי		

32. דוגמה נוספת: CIS, ב, 33917.

33. מקומות נוספים: דנ' ג, כט; עז' ו, יא; ז, כג.

בלבד: ושוי תוקפא רוחצניה (בר' מט, כד) → *תוקפא רוחצניה; ושויטה ביערא (שמ' ב, ג) → *והיא ביערא.

במבנה $\text{צ'ש}_1 + \text{צ'י}$ נמצא את הפועלים עבד ושוי :

עבד (בסביל): דבמימריה אתעביד עלמא (דב' לג, כז) → *דבמימריה עבד...
 עלמא → *דבמימריה עלמא; עלת שבת תתעבד בשבתא (במ' כח, ח) → *עלת שבת יעבדון בשבתא → *עלת שבת בשבתא;
 שוי : ארי שוי אבוהי יד ימיניה על רישא דאפרים (בר' מה, יז) → *ארי יד ימיניה ... על רישא דאפרים; בדיל לשואה אתי אלין ביניהון (שמ' י, א) → *... אתי אלין ביניהון.

דגמי ניסוח של החוק בישראל ובמסופוטמיה*

מחקרו הפורה של גוגל המבוסס על *Gattung*, תולדות הצורות הספרותיות או הסוגים הספרותיים (הקובע שבכל סוג ספרותי, כל זמן שהוא חי, קיים קשר הדוק בין התוכן ובין הצורה) ו- *Sitz im Leben*, "המושב בחיים" של אותם הסוגים, תרם רבות להבנת המקרא. הסוג הספרותי האחרון, שזכה ליהנות מנתוח צורני מעין זה, היה הסוג המשפטי. ראשיתה של הבדיקה ע"י שני חוקרים יירקני¹ ויפסני² באותה שנה 1927³. יפסן הבחין ב"ספר הברית" ארבעה מקורות וכינה אותם (א) משפטים עבריים, (ב) משפטים ישראלים, (ג) איסורים דתיים ומוסריים, (ד) עסקי פולחן. יירקו התרכזו במיוחד במבנה הצורני של חוקי המקרא ולאור מחקר משווה שהסתמך על קובצי חוקים מסופוטמיים הידועים כבר בימיו – היינו לקט חוקים משומר, חוקי חמורפי, חוקי אשור התיכונה, וחוקי חת – טען: "עובדה בלתי ניתנת להכחשה, המוסקת ממחקר משווה של החוקה היא, שקובצי החוקים תמיד חוברו בסגנון אחד ואחיד"⁴. על כן החליט יירקו, שהתרכובת של דגמי ניסוח בכל קובצי התורה מעידה כמאה עדים על עריכה משנית⁵. כי "אילו באמת הנחיל משה לעמו חוקה, ודאי היה הוא מחבר ומפרסם את החוקים בסגנון הומוגני אחד"⁶. לפי הנחת יסוד זו, שכונתה בספרו "חוק הברזל"⁷, חילק יירקו את החוקה המקראית לעשרה קבצים עצמיים, המבוססים על עשרה דפוסי ניסוח הקיימים בתורה. עשר נוסחאות הפתיחה הן:

- (א) "כי" + פועל בגוף שלישי: "וכי יגח שור את איש..." (שמ' כא, כח);
- (ב) גוף שני יחיד "עשה": "לא תעשה" (שמ' כג, יב);
- (ג) "הוא" + גוף שלישי: "ואיש אשר ינאף את אשת איש" (ויק' כ, י);
- (ד) "ארור": "ארור מסיג גבול רעהו" (דב' כו, יז);
- (ה) גוף שני רבים: "לא תעשו עוול במשפט" (ויק' יט, טו);

1. A. Jirku, *Das weltliche Recht im alten Testament* (Gütersloh, 1927).

2. A. Jepsen, *Untersuchungen zum Bundesbuch* (Stuttgart, 1927).

3. באותה שנה חקר מובינקל את המושב בחיים של עשרת הדברות בספרו *Décatalogue*.

4. עמ' 32.

5. עמ' 32–33.

6. עמ' 52.

7. עמ' 160.

ו) jussive, צו הקשור עם גוף שלישי מספר יחיד: "לא יקום עד אחד באיש..."
(דב' יט, טו);

ז) בינוני: "ומקלל אביו ואמו מות יומת" (שם' כא, יז);

ח) "כי" הקשור עם גוף שני מספר יחיד: "כי תבנה בית חדש" (דב' כב, ח);

ט) "כי" הקשור עם גוף שני מספר רבים: "וכי תבואו אל ארץ ונטעתם כל עץ מאכל" (ויק' יט, כג-כה);

י) "כי" (נוסף על גו' א'): "ואיש כי ישכב את אשה שכבת זרע" (ויק' יט, כט).

ז"א כל דגם ניסוח מאפיין קובץ חוקים בתורה; או בלשון אחרת, התורה נערכה על בסיס של עשרה קובצי חוקים. כל חוקה וסגנון משלה.

שומה עלינו ראשית כול לתהות על המושכל הראשון שלו. האם אמנם צדק יירקו במסקנה, שהסיק מקובצי החוקים המסופוטמיים, היינו האם באמת הם מנוסחים לפי דגם ניסוח אחד? אמנם, לכאורה, יש אחדות צורנית. רוב החוקים מנוסחים בדפוס הקאואיסיטי, המותנה, שבו הרישא פותחת בלשון tukumbi בשומרית⁸, šumma באכדית⁹, takku בחתית¹⁰ (כולן לשונות "שמא", "לוי", "כי"). ברם עיון מעמיק יותר מגלה, שהאחידות הצורנית אינה אלא אחיזת עיניים, ו"חוק הברזל" של יירקו הופך להיות קנה רצון, המופרך מעיקרו. הרי דוגמאות מספר הלכותות מקובצי החוקים שהיו ידועים כבר בימיו, שאינן מנוסחות בצורה הטיפוסית של המשפט המותנה¹¹:

1. LH 36 "שדה, גן, או בית (של שלושה אומנים) בכסף לא יימכר".
2. LH 40 (צורה חיובית) – "כוהנת, סוחר או מחזיק בקרקע אחר, יכול למכור בכסף שדהו, גוו וביתו; הקונה, את מלאכת השדה הגן והבית אשר קנה, יעשה".

3. MAL A 40 "פילגש אשר תהלך ברחוב עם גברתה, מכוסה תהיה. קדשה בעולת בעל בלכתה ברחוב, תתעטף; ואשר אינה בעולת בעל בלכתה ברחוב, ראשה מגולה יהיה, לא תתעטף. זונה אל תתכסה, ראשה מגולה יהיה; הרואה זונה מתכסה בצעיף, יתפוס אותה..."

4. HL 50 "האנשים היושבים (בערים מסוימות) והכהנים בכל עיר, בתיים חופשים; אך הנלווים עליהם את העבודות יעבדו".

נכון, שבחרנו בכמה יוצאי-דופן¹²; אבל היא הנותנת!

8. A. Poebel, *Grundzüge der sumerischen Grammatik* (Rostock, 1923), p. 423.

9. T.J. Meek, *JNES* 5 (1946), pp. 64–72; E.A. Speiser, *JCS* 1 (1947), pp. 321–328.

10. E.A. Hahn, *Language* 12 (1936), pp. 108–120; 20 (1944), pp. 91–107.

11. למחקר דגמי הניסוח במסופוטמיה, עיין לאחרונה, H. Petschow, *ZSS* 82 (1965), pp. 24–38.

12. חוקים אחרים החורגים מן המסגרת השגרתית של הדפוס הק' הם חוקי חמורפי

אור חדש זורע לאחרונה על סגנון החוק עם גילויים של חוקי אשנונה¹³. בקובץ אחד של חוקים נמצאים, למרבה הפלא, לא פחות מחמישה דגמי ניסוח שונים¹⁴: (א) ניסוח חוקים, הקובע מחירים של מצרכים שונים או שכר עבור שירותים מסוימים: LE 8 "שכרו של זורה תבואה הוא סאה אחת של שעורה" (השווה גם ניסוח התעריפים ב- 185A, HL 178–183); (ב) הניסוח הקאזואיסטי (*šumma awilum*) הרגיל¹⁵: LE 43 "אם איש יקצץ את אצבע רעהו, שני שלישים מנה כסף ישלם"; (ג) הניסוח של "split protasis" רישא מפולגת¹⁶: LE 17 "איש אל בית חותנו מוהר יביא; אם אחד משניהם ימות הכסף יושב לבעליו"; (ד) הניסוח האפודיקטי¹⁷: LE 16 "לשותף בירושה ולעבד לא יתנו בהקפה"; (ה) הניסוח של *awilum ša*¹⁸: LE 13 "איש אשר ימצא בבית *muškēnum* ביום, 20 שקל כסף ישקול; אשר ימצא בלילה, מות יומת, לא יחיה". לפי ירון "המושג בחיים" של הניסוחים האלו הוא:

(א) חיי השוק,

(ב) בית הדין,

(ג) כנל, בשינוי קל,

(ד) צו המושל,

(ה) הכרזה הפונה אל כל אחד ואחד מן הקהל לחוד.

נוכל להסיק אפוא, שהניסוח המותנה על אף שכיחותו ותדירותו, אינו אלא

38, 39, 187; חוקי אשור 41, 47, 57–59, B 6, F 2; חוקי חת 48, 50–52, 54–56, 167, 178, 181–186; וכל החוקים הנמצאים בקובץ הניא-בבלי. לסברות שהובעו בקשר לניסוחם של חמשת חוקי חמורבי ע', G.R. Driver and J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, Vol. 1 (Oxford, 1960), p. 125; R.A.F. MacKenzie, in *The Seed of Wisdom: Essays in Honour of T.J. Meek* (Toronto, 1946), p. 42; Petschow, *op. cit.*, pp. 33–34.

לבעית הניסוח של MAL A 40, ע', p. 12, Vol. 3, P. Koschaker, *MVAG* 26 (1921); 13. A. Goetze, *ANET*, pp. 161–163; *The Laws of Eshnunna* (New Haven, 1956); R. Yaron, *The Laws of Eshnunna* (Jerusalem, 1969).

14. לפי דעתו של ירון 137–153, *RIDA*, 3e série 9 (1962), וספרו הנ"ל עמ' 59–71.

ע' גם Petschow, שם, עמ' 36, הערה 70.

15. החלק המכריע של החוקים מנוסח לפי הדגם הזה.

16. השווה גם LE 9.

17. השווה גם 187, 39, 40, 38, 36, LH; F 2, MAL A 40, 56, 51–50, HL 48. ירון כולל בתוך הדפוס הזה גם LE 51–52; אבל הם משתייכים לקבוצה האחרונה של *awilum ša*.
18. השווה 19, 51–52, LE 12; 13–10, 47; 6–10, 41; 62–61, 60–58, 42–45, MAL A 40; 52–50, HL; וכל החוקים ב-NB. הוא נעדר כליל מ-LH. הדגם הזה מקביל לניסוח "איש אשר" המופיע בחוקים המנוסחים בדגם הכהני. ויש טוענים שתיחומו המקורי בפולחן. ניסוח דומה אבל רק עם המלה *ša* = "אשר", מופיע ב-13, LE 12; 65–63, MAL A 40; 76–68, 93–89; 15, 186, HL (*kuiš*) 185. השווה גם שם' כא, יג "ואשר לא צדה...".

אחד מכמה דפוסי ניסוח, הנפוצים והנהוגים במזרח הקדום. הסגנון ההומוגני כמעט של חוקי חמורפי, לפי ירון – ואנו מסכימים עמו – הוא מעשה עורך, שבחר בניסוח אחד טיפוסי. חוקי אשנונה מאידך לא עובדו עיבוד של שיווי ונשארו בצורתם הראשונית.¹⁹ ברם יש להסתייג מן המסקנה: "There is no reason to assume that any one legislator would express his rules in very different ways",²⁰ "אין סיבה אפוא להניח שמחוקק אחד היה מנסח את חוקיו בדרכים שונות". לא מן הנמנע, שאותו מחוקק היה מסוגל לגוון את דגמי הניסוח, כי הניסוח לפעמים קשור קשר הדוק בתוכן; והתוכן יכול לכפות את ניסוחו של החוק.

ובזה נחזור לבעית דפוסי הניסוח בתורה.²¹ ראשית, יש להזכיר (לאחר יירקו) את מחקרו הקלאסי של אלט (1934).²² אלט אמר, שהתהוות החוק אינה תהליך של יצירה ספרותית אלא תהליך של חיים בהתהוותם. הוא ראה כמשימתו העיקרית את חשיפת המקורות הקדם-ספרותיים מתוך נוסחאות ספרותיות, והטביע את חותמו על כל מחקר החוק הישראלי עד ימינו בקבעו שני דפוסים עיקריים: הצורה "הקאזואיסטית" (ק'), המותנה, והצורה "האפודיקטית" (א'), ההחלטית. ראשון ראשון: החוק הק' (מן casus, case – מקרה) המקדים את המקרה לתוצאה. זהו משפט תנאי, אשר בו מתואר ברישא מעשה או מצב מסוים; הוא פותח ב"כי" ונוקט גוף שלישי. גיוון האירועים וסעיפים משניים מובאים בלשון "אם" או בלשון "או" (שם' כא, לא, לו). הסיפא קובעת את הדין: עונש גופני על פשע או קנס על נזק (ניסוח זה מקביל לניסוח האכדי של šumma awilum הנ"ל). אלט טען, שהחוק הק' "מתייחס בניטרליות גמורה לחשיבה ולרוח הישראלית"; האופי הישראלי המיוחד נעדר ממנו; ונושא – היחסים בין אדם לחברו.²³ הוא אינו עוסק בענייני דת או פולחן. רפיונו של היסוד הדתי – (הלאומי) מצביע על מוצאו מחוץ לישראל. החוק הזה "יובן רק על רקע תנאי התרבות, שהשתרש בהם ישראל אחרי הכיבוש". על כן קבע אלט, שמוצאו בבתי-הדין הכנעניים; וזמן קבלת החוק הוא בין הכיבוש ובין הליכוד המדיני, היינו בין ההתנחלות לייסוד המלוכה.²⁴

19. שם, עמ' 137.

20. שם, עמ' 138. ע' גם J.C. Miles and O.R. Gurney, *ArOr* 172, (1949), p. 176.

21. בתורה יש להבחין בין דגמי ניסוח רבים. האחרון לדון בנושא הזה היה ש"א ליונסטם, אנציקלופדיה מקראית, כרך ה', עמ' 625–628. בדיוגו כאן נתרכו אך ורק בדגם הקאזואיסטי ובדגם האפודיקטי.

22. *Die Ursprünge des Israelitischen Rechts* (Leipzig, 1934) = *Kleine Schriften zur*

Geschichte des Volkes Israel, Vol. 1 (Munich, 1959), pp. 278–332

23. עמ' 291.

24. עמ' 295.

בנוגע לצורה האפודיקטית, הצו המוחלט, קבע אלט, שהיא כולה ישראלית עממית וכפופה לה' אלהי ישראל: "volksgebunden israelitisch und gott-gebunden jahwistisch"²⁵ הדינים האלה עקרוניים, מכלוליים, נושאים בין אדם לאלהיו ובין אדם לחברו, ומוצאם במדבר. החוק הא' הוכרו בפני עם ועדה מפי הלוויים במעמד חגיגי, שאירע בין הרי עיבל וגריזים, מנהג דתי תמידי, שבוצע בקביעות בטקסי חידוש הברית מקץ שבע שנים, בחג הסוכות. יש לזכור, שאלט כלל בתוך החוק הא' שלושה סוגים שונים: הניסוח הבינוני, 'ומקלל אביו ואמו מות יומת' (שמ' כא, יז), סדרת הקללות בדב' כז, טו, וכו' (וסדרת העריות בויק' יח), ועשרת הדיברות.

ספרו החשוב של אלט התווה את דרך מחקר החוק²⁶, והפך להיות נכס צאן ברזל לכל הבא לחקור את עולם המשפט הישראלי²⁷. אבל יש להשיג עליו השגות מספר. קודם כול בקשר לחוק הק' יש לציין, ששבטי ישראל ודאי לא היו חסרי סדרי חוק ומשפט לא במדבר ולא בזמן כיבוש הארץ. למה לנו לקבוע, שפסקי דין בדפוס הק' נתקבלו אך ורק אחר ההתנחלות? רק על 'עשה', או יותר נכון לפי אלט, על 'לא תעשה', לא יכול העם להתקיים עד הליכוד המדיני. שנית, אין למצוא בדין הק' שום זכר לרקע המדיני, החברתי, או הכלכלי של ערי כנען בתקופת הברונזה המאוחרת; ושלישית, אם החליט אלט לחלק את כל החוקה לדגם ק' ולדגם א', היה לו לכלול בתוך הצורה הק' את הסגנון של 'איש אשר (כי-) (צורה שראינו למעלה, הידועה מהמזרח הקדמון). ודווקא הסגנון הזה מאפיין את החוק הכוהני הישראלי; אם כן הצורה הק' אינה חסרת אופי ישראלי, כפי שהוא טוען. אין שום ראיה אפוא למוצאו הכנעני של דגם זה. אדרבא, הוא אינו אלא אחד מרובי התורה, שינקת ישראל ממסופוטמיה²⁸. הדפוס הזה, הנפוץ ברוב קבצי החוקים במזרח הקדמון, השאיר את רישומיו גם בקובץ הקדום ביותר בישראל, בספר הברית.

25. עמ' 323.

26. ע' למשל בספרו של K.H. Rabast, *Das apodiktische Recht im Deuteronomium und im Heiligkeitgesetz* (Berlin, 1949)

27. למחקרים על ניסוחי החוק בישראל, ע' H. Cazelles, *Études sur le code d'alliance* (Paris, 1949), pp. 106–116; R.A.F. MacKenzie, "The Forms of Israelite Laws" (Unpublished dissertation, Rome, 1949); 12 הערה, Rabast, *op. cit.*; H. Schmökel, ZSS 36 (1950), pp. 365–390; W. Kornfeld, *Studien zum Heiligkeitgesetz* (Wien, 1952); H. Gese, ThLZ 85 (1960), pp. 147–150; H.G. Reventlow, ZTK 60 (1963), pp. 267–304; G. Fohrer, KuD 11 (1965), pp. 49–74; E. Nielsen, *Die Zehn Gebote* (Copenhagen, 1965), pp. 49–64; 21 הערה, ליונשטם, ג'ל, הערה

28. השווה F.C. Fensham, PEQ 93 (1961), pp. 143–146; R. de Vaux, *Ancient Israel*

(New York, 1961), p. 146

לעניין מוצאו של החוק הא' הבעיה מסובכת הרבה יותר, ובעשור השנים האחרון הרבו לכתוב מחקרים על הנושא הזה. כבר בשנת 1937 טען מובינקל, ששימושו של הדגם הזה בזירת הפולחן אינו מוכיח, שמקורו דווקא בתחום הפולחן²⁹; ולאנדסברגר העיר בשנת 1939 בהערת שוליים זעירה, שחילופי הסגנון בין הא' והק' נעוצים ב-"der lebendige Predigtstil" "הסגנון הדרשני החי"³⁰. אבל הסתפק בהערה זו, ולא ביסס את טענתו בכל הוכחה שהיא.

מיק היה הראשון ששלל בהחלט את ייחודו של החוק הא' מישראל, והפנה את תשומת הלב לצורה הא' הנמצאת בחוקי אשור, סעיף 40, ובחוקים אחרים במזרח הקדמון. הוא כתב: "Hence those scholars are clearly wrong who say that the apodictic law was unique and original with the Hebrews"³¹.

ברם מיק עצמו טעה טעות יסודית. אמנם יש דפוס של צו מוחלט בחוקים מסוימים, אבל הצו מנוסח בגוף שלישי, ולא בנוכח. צורה זו, המקבילה לדב' יט, טו "לא יקום עד אחד באיש", ודאי אינה מיוחדת לישראל³².

תפנית חשובה אירעה ב-1954, כשמנדנהול בא לתקן את המעוות או יותר נכון, למנות את החסרון, ובמחקרו המפורסם³³ הצביע על דגם ניסוח בגוף שני הנמצא בחוקים של מלכי החתים עם הוואסאלים שלהם; לדוגמה: "לְכֹד כֹּל הַשְּׁבוּיִים, שְׁלַחֵם אֵלַי; אֵל תוֹתִיר אִישׁ שֵׁם. אֵל תִּתֵּן לְאִישׁ לְהִמְלֹט מֵאֶרֶץ. אֵל תִּתֵּן לְאִישׁ לְעִבּוֹר לְאֶרֶץ אַחֶרֶת" וכו'. היינמן³⁴ ובאלצר³⁵ הלכו בעקבותיו וקבעו, שמוצאו של החוק הא' הוא בעולם החתי של החוקים והבריתות.

שוב יש להעיר כאן כמה הערות. קודם כול ציין McCarthy³⁶, שמבחינה גיאוגראפית מרבית סדרות "לא תעשה" נמצאות בחוקים שמקורם באסיה הקטנה; ורשימות א' כאלה נדירות מאוד בחוקים שמוצאם בסוריה, תחום החופף את ישראל. (אבל ברור, שזה אינו מוכיח הרבה.) שנית, כמעט כל הנקודות הנקטות בציוויים ההחלטיים האלה מוגבלות לתחום הפוליטי. ואמנם הן נשנות ומשולשות,

29. ZAW 55 (1937), p. 220, n. 1.

30. *Symbolae Koschaker* (Leiden, 1939), p. 223, n. 19.

31. *ANET*, p. 183, n. 24; *Hebrew Origins* (New York, 1960), p. 72.

32. I. Rapaport, *PEQ* 73 (1941), pp. 158-167; J.J. Stamm, *ThR* 27 (1961), p. עיין.

33. 216; MacKenzie, *op. cit.*, p. 41; E. Gerstenberger, *Wesen und Herkunft des "apodiktischen Rechts"* (Neukirchen, 1965), pp. 66-70.

34. G.E. Mendenhall, *BA* 17 (1954), pp. 49-76, 126-146 = *Law and Covenant in*

Israel and the Ancient Near East (Pittsburgh, 1955).

35. G. Heinemann, *Untersuchungen zum apodiktischen Recht* (Hamburg, 1958).

36. K. Baltzer, *Das Bundesformular*² (Neukirchen, 1964).

37. D.J. McCarthy, *Treaty and Covenant* (Rome, 1963).

אבל אינן באות להסדיר תחומים אחרים בחיי האומה. נוסף לטענות אלה הוסיף Gerstenberger³⁷ נופך משלו. הוא לא קיבל לא את דעתו של אלט, היינו שמוצאו של החוק הא' הוא בתחום הפולחן³⁸, ולא את דעתם של חסידיו הברית, היינו שמוצאו בתחום החוקים. בין היתר טען גרסטנברגר, שהניסוח החוזי אינו אוסר עקרונית עברות ופשעים, אלא מוגבל ומצומצם הוא להתנהגותו של ואסאל מיוחד למלך מיוחד. אך מצד שני, החוקים בישראל הם "an sich und absolut gültig", בני-תוקף לכול ולכל זמן. כוחם אינו פג לאחר מותו של מנהיג מסוים. הם על-זמניים, אוניברסליים, עקרוניים, וכוללניים; והסאנקציות המיוחדות להפרת הציוויים הנמצאות בחוקים, נעדרות במקרא³⁹.

גרסטנברגר הסיק סופית, שיש סוג ספרותי אחר החופף את הצו ההחלטי, והוא ספרות החכמה⁴⁰. אף הראה את הקרבה בין התחיקה ובין החכמה (למשל משלי ג, כו-ל) הן בצורה והן בתוכן, וקבע, שמוצאו של החוק הא' הוא ב-"Sippenethos", באתוס של בית האב, של המשפחה⁴¹. גרסטנברגר הביא כדוגמה יחידה למקור זה את ההוראות הניתנות לרכבים ביר' לה, וכו' – אבי הקבוצה, יונדב בן רכב, מצווה על בני פמליתו: "לא תשתו יין... ובית לא תבנו לא תורעו וכרם לא תטעו ולא יהיה לכם, כי באהלים תשבו כל ימיכם...". אבל הוא מודה, שאין להכריע סופית לצד מוצא זה⁴². מחקרו עולה בקנה אחד עם מחקרו של אליגר על ויק' יח' וסדרת איסורי העריות⁴³; ופורר⁴⁴, על אף הסתייגותו מגרסטנברגר, הסיק, שיש לחפש את מוצאו של החוק הא' בין הנוודים או הנוודים-למחצה.

37. עיין למעלה, הערה 32 ובמאמרו ב-JBL 84 (1965), pp. 38–51.

38. שם, עמ' 64, 95–90 ו-JBL, שם, עמ' 47–48. בינתיים החזיר את העטרה ליושנה המפוסק בנסח משלו Reventlow, ZTK 60 (1963), pp. 267–304, הטוען שמקורו דווקא בפולחן ומכריו הנביא ולא הלויים. הוא התבסס על מחקרו של Würtwein, ZTK 49 (1952), pp. 1–16, שחשב שמקורו של נאום הפורענות הוא בפולחן.

39. שם, עמ' 105–100; ו-JBL, שם, עמ' 46–51. השווה McCarthy, שם, עמ' 160–159.

40. שם, עמ' 117 וכו', ו-JBL, שם, עמ' 49–50. גרסטנברגר מביא מפרי מחקרו של J. Fichtner, BZAW 62 (1933).

41. שם, עמ' 110–117; ו-JBL, שם, עמ' 50–51. יש לציין ש-W. Richter, *Recht und Ethos* (Munich, 1966), p. 117, קיבל את הצעתו העיקרית של גרסטנברגר, אבל שינה את המינוח ל-"Gruppenethos".

42. שם, עמ' 115.

43. K. Elliger, ZAW 67 (1955), pp. 1–25 = *Kleine Schriften zum Alten Testament*.

(Munich, 1966), pp. 232–259.

44. A. Jepsen, ZAW 79 (1967), עיין גם, Fohrer, KuD 11 (1965), pp. 15, 74.

pp. 302–303.

נחזור לעיקר הדברים. גרסטנברגר הזכיר (והוא לא היה הראשון)⁴⁵ את קרבתו של הדפוס הזה לספרות החכמה. נכון, שיש גם כאן פנייה הנוקטת גוף שני, ונכון, שהרבה ציוויים א' מתפרשים כהוראות מוסריות, אבל בכל זאת גם כאן אין למצוא את מקורו של החוק הא'. וכבר העיר קאול, שבספר הברית ובעשרת הדיברות הניסוח הוא "impératif et comminatoire" ציווי ומאיים, ובספרי החכמה הוא "exhortation" תוכחת עידוד והתעוררות גרידא⁴⁶. אנו צריכים להבחין אפוא בין האחד – המופנה למצפון, המחייב, והמבוסס על הצו האלהי – לבין השני, המופנה לתבונה, לשכל הישר, שאינו אלא מיעץ, הנוטה לביסוס תועלת, והוא מבוסס על ההתבוננות והניסיון⁴⁷. אחרון אחרון נזכיר את מחקרו של Gevirtz על נוסחאות קללה שמיות מערביות⁴⁸. גבירץ הראה, שדגמי הניסוח הק' והא' מצויים בקללות האלה; אבל גם עליו יש לערער: קודם כול כתובות, על אף הדגם הק' הנמצא בהן, כולן מאוחרות לראשיתו של הניסוח הק' שבחוקה. ועל אחת כמה וכמה שאי אפשר להוכיח שום דבר מן הדוגמה האחת לדפוס הא' המופיעה בכתובת הקבר של Tabnit – אל אל תפתח – ואל תרגוני" (מעניין כאן להשוות את דברי שמואל שם-א כח, טו –למה הרגותני-), שתאריכה הוא לכל הפחות מן המאה הרביעית לפני סה"נ. גוירץ קובע: "It is this prohibitive-preventive function which invests the curse with a legal air"⁴⁹. אבל לית מאן דפליג, שיש עולמות, המשתרעים בין הסוג הספרותי של הקללות ובין החוקה. יש להעלות כאן עוד הערה חשובה אחת: אלט, כפי שהזכרנו קודם, כלל בתוך הדגם הא' שלושה דפוסים שונים: הבינוני, הקללה, הצו ההחלטי. ייחדנו את הדיבור בשלישי – הציווי, ובצדק. הרי הקללה אינה מיוחדת לישראל, ואינה בתחום החוק; והבינוני, שאמנם כנראה מיוחד הוא לחוקי התורה⁵⁰, אינו א'; או יותר נכון, הוא מתקרב יותר לק' מאשר לא' בכך, שהדגם הא' הטהור אינו מתחשב בהפרת החוק, ואינו אומר דבר על המסקנה המשפטית הנובעת מהפרת החוק. והרי הניסוח הבינוני נוגד את שתי ההנחות האלה⁵¹.

45. השווה Cazelles, שם, עמ' 112 וכו', וערכו ב-SDB, כך ה', עמ' 515-516; McCarthy, שם, עמ' 160.

46. שם, עמ' 113. השווה גם Kornfeld, שם, עמ' 185-202, ו-R. Kilian, BZ 7 (1963), pp. 59-60.

47. קופמן, תולדות האמונה הישראלית, כך ה', עמ' 559.

48. VT 11 (1961), pp. 137-158.

49. שם, עמ' 140.

50. הוא נמצא בספרות הקללות הכבלית והמצרית; ע' Cazelles, שם, עמ' 110-112,

ו-J.G. Williams, VT 14 (1964), pp. 484-489.

51. ובוזה דעתי דומה ל-Kornfeld, שם, עמ' 49, 50, 54; Gerstenberger, שם, עמ'

אם כן עלינו לשים את הדגש אך ורק בדגם של הצו ההחלטי המנוסח בגוף שני יחיד או רבים. (צורת הרבים יותר נדירה אבל נמצאת, כגון בשם 'כב, כא - כל אלמנה ויתום לא תענוך'; ואין למצוא בחילופי הלשון, בין יחיד לרבים, עדות לרבים שונים.) דפוס זה, כפי שראינו, אמנם נמצא בספרות החכמה, בקללות, ובחזוים, ואף על פי שהטלנו ספק, שה-מושב בחיים של החוק הא' מעורה באחד מסוגי הספרות האלה, מכל מקום עלינו להסכים (עם מסקנתו של גרסטנברגר), ש-במזרח הקדום היה סגנון, לרוב סגנון שלילי ובגוף שני יחיד, המופיע בסוגי ספרות רבים, ו- Urform (אב-דפוס) שלו זהה לגמרי לאיסורים הידועים היטב מן התורה⁵². על כן נוכל להכריע סופית, שהדגם הא' אינו ישראלי טהור או מיוחד לישראל בכלל. אבל - וכאן העיקר - הכול החטיאו את המטרה, ולא הבחינו יפה בין הצורה השכיחה לבין המצאותה וכוונתה. דוק: ספרות החכמה מתנסחת בצורה זו, כדי לחוות עצות מוסריות לטובת היחיד; הקללות - וזה נדיר מאוד - נוקטות ניסוח זה להביע איומי מאירה בלא תוכן מוסרי; והחזוים מתנים בתנאים פוליטיים טהורים התחייבות נאמנות של ואסאל לריבונו. ברם, ככלות הכול, כל זה רק מעיד על תפוצתה ותחולתה של הצורה, ואינו פותר את הבעיה העיקרית שלנו, והיא - שהניסוח הא' נמצא אך ורק בחוקה הישראלית, ואין לו כל שריד וזכר בשאר דיני המזרח הקדמון. לפי דעתי, הבא לפרש את התופעה הזאת חייב לא רק לבודדה, אלא גם לשבצה לתוך תבנית כללית של החברה הישראלית. אין הפרט מתפרש אלא מתוך הכלל. יש לחפש את מקורו בראשית התהוות העם. יסודו וייסודו של העם הם במוסד הברית. זה מאורע יחידאי בהיסטוריה: עם נוצר ע"י כריתת ברית עם אלהיו; האל, הבא בברית עם עמו, מגלה את רצונו בפומבי לפני עם ועדה, ורצונו מתגלם בהוראות ובחוקים המופנים במישרין לכל יחיד במעמד חגיגי. הוראות בתחומי המשפט, המוסר והדת מופנות לכל בציוויים החלטיים ישירים; וקיום העם מושתת על קיומם. זהו הפשר לדבר, כיצד יש בישראל תרבות של תחומים שונים בתוך כל קובצי החוקים בתורה, ואילו במזרח הקדמון קובצי החוקים מצטמצמים בתחום הפילי-האזרחי בלבד. המוצא מכריע. בישראל מוצאו של החוק הוא האלהים, המשליט את רצונו, המתבטא בחוק, בכל שטחי החיים של עמו⁵³. התחיקה החדשה של גוי קדוש-

24; Gese שם; Kilian, שם. לעומת זאת 113-115 pp, Williams, VT 15 (1965), חושב שהוא יותר מתקרב לדגם האפודיקטי; ו-179 p, M. Noth, *Exodus* (Philadelphia, 1962), ו-Fohrer שם, עמ' 72, רואים בו מעין פשרה בין שני הדפוסים. 52. שם, עמ' 152.

53. לכן זה לא סתם ברית מדינית נוסח חת, אלא ברית בין אלהים לבין עמו, שתנאיה אינם מוגבלים לשטח הפוליטי אלא באים להסדיר את כל תחומי החיים.

וּמַמְלַכַת כְּהֻנִּים כּוֹלֵלַת חֻקִּים הַמְּנוֹסְחִים הֵן בְּדָגֵם הַק' וְהֵן בְּדָגֵם הַא'. אֲבָל יֵשׁ לְהַבְחִין בֵּינֵיהֶם הַבְּחִנָּה יְסוּדִית: בְּנִיגוּד לַחֹק הַק', הַחֹק הַא' הוּא פְּרִי־סְקְרִיפְטִיבִי וְלֹא דֶסְקְרִיפְטִיבִי, חִיּוּבִי וְלֹא תִי־אֹרִי, פְּרוֹסְפֶקְטִיבִי וְלֹא רֶטְרוֹסְפֶקְטִיבִי, הַחֲלָטִי וְלֹא יַחֲסִי, צִיּוּנִי וְלֹא תִנְאִי, אִישִׁי וְלֹא אִימְפֶרְסוֹנָאֲלִי, סוֹבִי־קְטִיבִי וְלֹא סְתָמִי: פְּקוּדַת הָאֵל הַמַּעֲצַבַת אֶת הָעֵתִיד, וְלֹא פֶסֶק דִּינוֹ שֶׁל אָדָם הַמְּבוֹסֵס עַל תְּקִדִּים הָעֶבֶר.

הַחֲלָתוֹ שֶׁל הַדָּגֵם הַא' בְּתַחוּם הַמִּשְׁפָּט הִיא תְּרוֹמָתוֹ הַחֲשׁוּבָה שֶׁל עַם יִשְׂרָאֵל, וְהִיא מִתְּפַרֶשֶׁת לְאוּר הַתְּהוּוֹתוֹ הַסְּגוּלִית שֶׁל הָעָם.

* רשימת הקיצורים

ANET	Ancient Near Eastern Texts (Pritchard)
ArOr	Archiv Orientalni
BA	Biblical Archaeologist
BZ	Biblische Zeitschrift
BZAW	Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft
HL	Hittite Laws
JBL	Journal of Biblical Literature
JCS	Journal of Cuneiform Studies
JNES	Journal of Near Eastern Studies
KuD	Kerygma und Dogma
LE	Laws of Eshnunna
LH	Laws of Hammurapi
MAL	Middle Assyrian Laws
MVAG	Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptisch Gesellschaft
NB	Neo-Babylonian Laws
PEQ	Palestine Exploration Quarterly
RIDA	Revue Internationale des Droits de l'Antiquité
SDB	Supplément au Dictionnaire de la Bible (Pirot)
ThLZ	Theologische Literaturzeitung
ThR	Theologische Rundschau
VT	Vetus Testamentum
ZAW	Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft
ZSS	Zeitschrift der Savigny-Stiftung
ZTK	Zeitschrift für Theologie und Kirche

המקבילות השומריות של *māhāzu*

ב־לשוננו־ לד (תש־ל), עמ' 5 ואילך, עמד פרופ' י' קוטשר על כך, כי הוראת התיבה 'מחוז' הרייה־נמל־, ובין היתר הסתמך אף על התיבה המקבילה באכדית, דהיינו *māhāzu*. על הוראת התיבה האכדית ניתן לעמוד אף מתוך מקבילותיה השומריות.

זהו משמעות בין מלים שומריות ואכדיות מתבררת בכמה סוגי טקסטים. החשובים שבהם הם טקסטים מילוניים וטקסטים דו־לשוניים. בטקסטים מילוניים ערוכות המלים השומריות בטור, ולעומתן, בטור שני, תרגומיהן לאכדית (ולעתים אף ללשונות אחרות). טקסטים דו־לשוניים הם טקסטים שומריים, שהוכנס בהם תרגום אכדי, שורה לעומת שורה, אכדית ושומרית לסירוגין. מסוג זה של טקסטים קיימות כמה דוגמאות מן התקופה הבבלית העתיקה (דהיינו מומנה של שושלת ח'מורפי), אך רובם מן התקופה האשורית החדשה (החל משלהי האלף השני לפני סה־ג) ומן התקופה ההלניסטית. הן בטקסטים המילוניים והן בטקסטים הדו־לשוניים עלול התרגום להיות משובש.

פון וודן במילונו¹ ערך *māhāzu(m)* רושם שלוש דוגמאות ודאיות למקבילות שומריות לתיבה זו, שלושן מטקסטים דו־לשוניים. שתיים מן הדוגמאות מן התקופה ההלניסטית הן, והשלישית מספריית אשורבנפל (המאה השביעית לפני סה־ג). דוגמה נוספת מביא אדם פלקנשטיין² מטקסט שפרסם לאנגדון בשנת 1932, ואף היא מספריית אשורבנפל.

בכל המקרים הללו התיבה *māhāzu* הרייה תרגומו של הביטוי השומרי $ki-šu-peš_5/peš_6$ (הסימנים $PEŠ_5$ ו־ $PEŠ_6$ דומים זה לזה ועשויים לשמש איש תחת רעהו), ובכולם מעיד ההקשר על ההוראה 'מקום מושב, מקום מגורים'. ברם הוראת מרכיביו של הביטוי השומרי היא 'מקום פרישת הידיים' (ki = 'מקום', $šu$ = 'יד', $peš_5/peš_6$ = 'לפרוש, להרחיב' וכי־ב). כיצד נתגלגלה המשמעות 'מקום פרישת הידיים' ל־'מקום מושב, מקום מגורים'? דבר זה אינו עולה מן המקורות, אך ראה את ניסיונו של יעקובסן לתרץ את הקושיה (להלן).

כאמור, המקורות בהם מצויה ההקבלה $ki-šu-peš_5/peš_6 = māhāzu$ מאוחרים הם. אולם במקורות קדומים יותר מופיע הביטוי השומרי בשינוי קל, אך בעל

1. W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch* (1959—).

2. *Bibliotheca Orientalis* 22 (1965), עמ' 282.

חשיבות, הן בטקסט דו-לשוני והן בטקסט שומרי. פון וודן במילונו (לעיל) מצטט את הטקסט הדו-לשוני, שהועתק בתקופה הבבלית העתיקה, אלא שהוא מוסיף סימן שאלה. בדיקת הטקסט מעלה, שאין כמעט מקום לספק בנוגע לקריאה. ואמנם, בטקסט זה, שפורסם ע"י ואן דייק (J.J.A. van Dijk)³ שורות 9-11 מתורגם $ki-šu-peš_x = ma-ḥa-za-am$. הביטוי השומרי בא באותו כתיב בטקסט שומרי אחר מן התקופה הבבלית העתיקה, *Ur Excavations Texts*, vol. VI/1 מס' 28 ש' 3, ואף כאן בהוראת "מקום מושב, מקום מגורים". אם כן, יש רגילים להשערה, כי $ki-šu-peš_5/peš_6$ באה בתקופות המאוחרות (אשורית חדשה והלניסטית) במקום $ki-šu-peš_x$ הקדומה, ויש לקבוע את הוראתו המדויקת של הביטוי מתוך צורתו הקדומה.

$šu-peš_x =$ "דייג" (אכדית $bā'iru$) באה בטקסטים שומריים כבר בתקופה השושלתית הקדומה ג' (דהיינו המאה הכ"ה לפני סה"נ או אף לפני כן)⁵, בזמן שושלת אכד⁶ (מאות כ"ה-כ"ג) וכן בתקופות מאוחרות יותר.

$ki-šu-peš_x = māhāzu$ הריה, אפוא, "מקום הדייגים" כלומר נמל, או חלק ממנו, או שוק הדייגים ליד הנמל. כיצד באה התיבה להורות "מקום מושב,

3. Sumer 13 (1957), עמ' 71.

4. $peš_x$ הוא ערך פוניטי ומילוני של הסימן HA. על זהות פוניטית ומילונית זו עם הסימן PEŠ עמד אדם פלקנשטיין ב- *Grammatik der Sprache Gudeas von Lagaš I* (1949).
עמוד 124 הערה 3. אך לעומת פלקנשטיין, הקורא את הצירופים $ŠU.PEŠ = šu-peš$ ו- $ŠU.HA = šu-peš_x$, קורא המילון האשורישל שיקאגו $ŠU.HA = šu-ḥa$ ו- $ŠU.PES = šu-ḥa_x$. זאת, כפי הנראה, הואיל ובמילונים שומריים-אכדיים נמצאת הגיית $ŠU.HA$ רשומה $šu-ḥa$ [ראה *The (Chicago) Assyrian Dictionary* כרך B ערך $bā'iru$]. ברם הרשום בטור הפוניטי במילונים השומריים-אכדיים לא תמיד משקף את ההגייה הנכונה של הסימנים השומריים. השווה, למשל, את הצירוף AN.NA "בדיל"; הצורה האכדית השאולה *anaku* מרמזת על כך, כי צירוף הסימנים השומריים משקף בקירוב את ההגייה [ה-*k* מקורה כפי הנראה במילית היחס השומרית *ak*- המציינת את יחסת הקניין ואכמל]; ואילו ההגייה הרשומה בטור הפוניטי נדחית על ידי לנדסברגר *Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965), עמ' 294. מאידך ייתכן, שלצירוף $ŠU.HA$ היו שתי צורות הגייה או יותר, ראה J. Krecher, *Sumerische Kultlyrik* עמ' 217.

5. ראה, למשל, R.-R. Jestin, *Nouvelles tablettes sumeriennes de Šuruppak* (1957).

מס' 211.

6. ראה, למשל, G.G. Hackman, *Sumerian and Akkadian Administrative Texts from Predynastic Times to the End of the Akkad Dynasty* (= *Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies* VIII, 1958), מס' 13, כנראה מומנו של לוּלִי־נֶסֶי, שהכניע אותו סרגון, מייסד שושלת אכד; ראה את הקדמת F.J. Stephens, המנוח, שם, עמ' 6. ראה גם D.O. Edzard, *Sumerische Rechtsurkunden der III. Jahrtausends aus der Zeit vor der III. Dynastie von Ur*, מס' 48, 104.

מקום מגורים? מאחר שרוב ערי בבל יושבות היו על שפת נהרות ותעלות, הרי ממילא כל עיר הייתה עיר נמל, והתיבה הרחיבה את תחום הוראתה?⁷ מעין כך קרה אף את התיבה *kāru*, שהוראתה המקורית "מזח, רציף" נתרחה ל-"שוק" ואף "לשכת מסחר". בעיר Kaneš, שבקפדוקיה הריהי מורה על מושבת הסוחרים האשוריים כולה, ומכאן גם המבנה *kārum Kaneš* בתמורה, ולא בסמיכות, כפי שהעיר לגדסברגר.⁸

נותרה שאלה אחת הטעונה ברור: מדוע שונה הכתיב מ-*ki-šu-pešx* בתקופה הבבלית העתיקה ל-*ki-šu-peš₅/peš₆* בתקופות המאוחרות, בזמן שהשומרית כבר לא הייתה לשון חיה?

התיבה השומרית *peš₆* מופיעה כבר בתקופת השושלת השלישית של אור (המאות כ"ב-כ"א) בהוראת "למרוט (צמר)".⁹ המונח האכדי המקביל *napāšu* נפוץ בעיקר בהוראתו האחרת "לפרוש, להרחיב" וכיו"ב. גראה, כי משחדלה השומרית לשמש לשון דיבור, נשתכחו הוראותיהם של מונחים טכניים, וביניהם אף הוראתה הטכנית הנ"ל של *peš₆*, וזו נתקשרה בדעתם של הסופרים רק עם ההוראה האחרת "לפרוש, להרחיב".

מאידך אפשרי מאוד, שאת *māhāzu* קישרו הסופרים הקדמונים, חובבי האטימולוגיות, עם הפועל *āhāzu* "לקחת". מתוך כך סברו, שמן הדין יהיה שמקבילתה השומרית לא תהיה *ki-šu-pešx*, כי אם *ki-šu-peš₅/peš₆*, דהיינו "מקום שהידים נפרשות (לקבל)". פרופ' תורקילד יעקבסן כבר הצביע על האפשרות שזה אמנם הקשר בין הצורה האכדית והצורה השומרית.¹⁰

7. י' קוטשר, "לשוננו" לד עמ' 17.

8. ראה לאחרונה א"פ רייני, "לשוננו" לד (תש"ל), עמ' 183 וכן P. Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce* (1963), עמ' 171 ואילך.

9. ראה A.L. Oppenheim, *Catalogue of the Cuneiform Tablets of the Wilberforce Eames Babylonian Collection* (1948), עמ' 67.

10. *Zeitschrift für Assyriologie* 52 (1957), עמ' 105, הע' 19.

הצמחים איזמא, אגא ובאָשע*

איזמא נזכרת בתוספתא (כלאים פ"א ה"א-י"ב) כדוגמה לירק, ואגא – כדוגמה לאילן: "אין מרכיבין כשות¹ על גבי האיזמא ולא תרד על גבי ירבח מפני שירק בירק. אין מרכיבין כשות על גבי האגא מפני שירק באילן. ר' יהודה מתיר ירק באילן. באותה מסכת נמצאת גם הגדרה כללית של ירק ואילן (שם פ"ג הט"ו): "זה הכלל, כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק, וכל שאין מוציא עליו מעיקרו הרי זה אילן. שתי ההלכות האלה, הנוגעות לדיני כלאים, משמשות אצל הגאונים והפוסקים² בסיס להבחנה בין ירק ובין אילן לגבי ברכות הנהנין. בירור זהותם³ של איזמא⁴ ואגא⁵ בעזרת תיאוריהם בספרות חז"ל יאפשר הבנה מדויקת יותר של המושגים ירק ואילן בתפסתם⁶.

שני הצמחים האלה מופיעים בדרך כלל יחד בספרות חז"ל. עובדה זו מצביעה על המשותף שביניהם, אף על פי שאיזמא נחשבת לירק ואגא – לאילן. אביא להלן כמה קטעים מהתלמוד הבבלי שיעזרו בזהותם⁷.

1. תענית כג ס"א-רע"ב: "אבא חלקיה בר בריה דחוני המעגל הוה... כי מטא להיזמי והיגי דליגהו למניה"⁸.

* תודתי נתונה להרב ע' שטיינולץ, שעודדני בכתיבת המאמר; לד"ר ק' חן, שסייעה לי בעצתה; ולד"ר א' גולדברג על הערותיו.

1. פשות – Cuscuta, צמח טפיל על שיחים ועשבים שונים. עי' I. Löw, *Die Flora der Juden*, B. 1, Wien und Leipzig, Wien, 1926–34, S. 453 ff.
2. עי' ערך אילן באנציקלופדיה תלמודית, ירושלים, תש"ו.
3. לו ואחרים עסקו בזהות; וראה מ"ש להלן והע' 38 ואילך.
4. ובבבלי: היזמי, ופעם אחת גם היזמתא; ובתרגום לאיוב: הזמי.
5. כך גם היגי, היגי, הגא וכו' וברבים חגי, הגין, היגים וכו'.
6. מאמר על המשמעות הבוטאנית של ירק ואילן בספרות חז"ל יתפרסם בקרוב.
7. פירוש "עיקר האגה" בתוספתא, שביעית פ"ה ה"ו (בכ"י ערפורט "עיקר הגא", ראה שני"ס אצל ליברמן) ומקבילה בירושלמי, שם פ"ז ה"ב, לו ע"ב, אינו ברור לי; ואולי הכוונה כאן לצמח אחר. ליברמן ב"תוספתא כפשוטה" ח"א עמ' 551 הע' 19 מציין למאמרו של הראובני ב"סיני", כרך ד', תרצ"ט, עמ' תרכ"ג, המזהה אגא כאן כשבטן *Osyris alba* ל בן.
8. וכן בבא קמא צ"א ע"ב: "ורב חסדא כד הוה מסגי בניי היזמי והגא, (בכמה כתב"י-יד: והיגי; ראה דק"ס) מדלי להו למאניה; אמר: זה מעלה ארוכה וזה אינו מעלה ארוכה".

2. בבא קמא פסע"ב - פא ע"א⁹: "ת"ר: עשרה תנאין התנה יהושע; שיהו מרעין בחורשין, ומלקטין עצים בשדותיהם... ומלקטין עצים משדותיהם לא אמרן, אלא בהיזמי והיגי אבל בשאר עצים לא; ואפילו בהיזמי והיגי לא אמרן, אלא במחוברין אבל בתלושין לא; ואפי' במחוברין לא אמרן, אלא בלח אבל ביבשים לא; ובלבד שלא ישרש".

3. עבודה זרה מז ע"ב: "והא קא מרווח לעבודת כוכבים... איג דגידר ליה בהיזמי והיגי"¹⁰.

4. שבת ז ע"א: "אמר רבה בר שילא אמר רב חסדא: לבינה זקופה ברה"ר חורק וטח, בפניה חייב, על גבה פטור. אביי ורבא דאמרי תרויהו: והוא שגבוה שלשה [טפחים], דלא דרסי לה רבים, אבל היזמי והיגי אע"ג דלא גביהי שלשה. וחייא בר רב אמר: אפילו היזמי והיגי".

5. שבת קז ע"ב: "אמר רב ששת: האי מאן דתלש כשותא מהיזמי והיגי מיחייב משום עוקר דבר מגידול"¹¹.

מכל אחד מן הקטעים האלה אפשר להוציא מסקנות על תכונותיהם של שני הצמחים הנדונים; המסקנות מסודרות לפי הקטעים שהבאתי לעיל:

1. איזמא ואגא הם צמחים קוצניים, שאינם גבוהים ביותר, והם גדלים זה בצד זה במקומות מסוימים בא"י (מקום מגוריו של אבא חלקיה).

2. שניהם צמחים רב-שנתיים מעוצים, הגדלים בשדות. חלקם שמעל לקרקע מתייבש ונשאר קשור לשורש, ואפשר לתלוש אותם להסקה, אף כי אינם יפים לכך ביותר.

3. הם יכולים לשמש בהתקנת גדרות.

4. הם גדלים גם ברשות הרבים¹², וגיבהם בבית-גידול כזה פחות לעתים משלושה טפחים (כ-30 ס"מ).

5. הם משמשים פונדקאים ידועים של הכשות.

עיון במונוגרפיה של מיני הכשות בארץ¹³ מראה, שרק שני פונדקאים מתאימים בתכונותיהם לתיאורי איזמא ואגא הנזכרים והם: שַׁבֶּךְ קוצני,

9. ומקבילה בעירובין יז ע"א.

10. כ"מ: והיגי, ראה דק"ס ועי' בהע' ג' שם.

11. וראה גם עירובין כח ע"ב: "דהא קא חזין דקטליגן לה להיזמא ומייתא כשותא", ותוספתא, כלאים פ"א ה"א-ר"ב.

12. וראה גם איכה רבה, מה' באבער, פתיחתא כ"ז: "שנה עלתה, שנה נקפא, ולא היו עולין לפעמי רגלים, והיו הדרכים מעלין היגים".

13. N. Feinbrun and S. Taub, The *Cuscuta* species of Palestine, *Israel J. Bot.*,

Vol. 13, 1964, pp. 1-23.

Alhagi maurorum, ¹⁴והָגָה מצויה (תמונה א) Ononis antiquorum L. Medik. (תמונה ב). שניהם נפוצים ברוב חלקי הארץ ודומים זה לזה בבית-הגידול שלהם ובמראם החיצוני. בסביבות העיר העתיקה בירושלים, למשל למרגלות החומה המזרחית, אפשר למצוא אותם זה ליד זה. הדמיון שבניהם בולט בעיקר בתחילת החורף, כשהצמחים כבר יבשים וללא עלים, אבל בתקופת ההתחדשות קיים ביניהם הבדל גדול¹⁴: שברק קוצני מציא עלים גדולים, היושבים על ענפים קצרים בבסיס הצמח (תמונה ג), בעוד הָגָה מצוי, עליו הקטנים יושבים על ענפים ארוכים (תמונה ד). לפי הגדרת התוספתא שהבאתי לעיל (כלאים פ"ג ה"ו) הראשון הוא ירק, והשני – אילן; ולכן יש לזהות איזמא כשִׁבְרָק קוצני¹⁵, ואנא – כהָגָה מצוי¹⁶.
דרך נוספת ובלתי תלויה לזהות אנא כהגה מצוי (שתביא לזהות איזמא כשברק קוצני) מתבססת על הספרות הבוטאנית:

הרופא הגרמני Rauwolf, שביקר בארצות המזרח בסוף המאה ה-ט"ו, כותב¹⁷:

“...einer stechenden stauden/von den Arabern Agul unnd Alhagi¹⁸ genennet/daher dann die vol dünner spitziger dörnen/und rotfarben scheffelein. . . Diser stauden hab ich auch etliche umb Halepo wachsend/gefunden/die sind uber ein elnbogen hoch/gewinnen vil rundlechte reyszlein/die sich wie ein blümlein vom rechten stämlein auszthailen/

14. צ"ל הגה מצויה, כמו שכתב לו ב-, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig, 1881, S. 146.

14א. התחדשות השברק הקוצני ושירת עליו מקדימים בערך בחודשיים את אלה של ההגה המצוי.

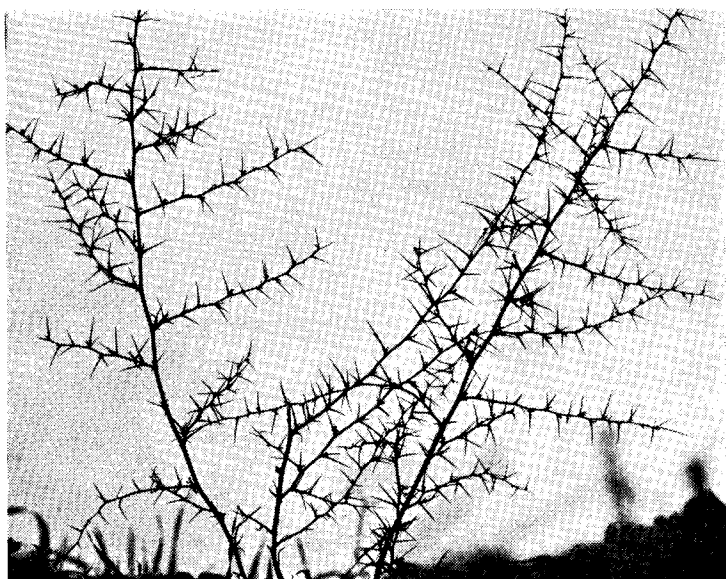
נשירת העלים, הבאה בסוף הקיץ, מסבירה את המחלוקת בסוכה יג ר"א: "אמר רב חנן בר רבא (ראה ש"ג בדק"ס) הני היזמי והיגי מסככין בהו. אב"י אמר בהיזמי מסככין בהיגי לא מסככין. מאי טעמא, כיון דנתרי טרפייהו ושביק לה ונפיק". רב חנן בר רבא סובר, כנראה, שאפשר לסכך בצמחים אלה, מפני שעליהם כבר קטנים ומעטים או חסרים לגמרי. אבל אב"י חושש לסכך בהגה, מפני שהוא מאחר בנשירת עליו, ובתקופת סיכות אפשר עדיין למצוא בשדות צמחים בעלי עלים רבים, שעלולים לנשור אל תוך הסוכה.

15. ראה קיצור העניין בתלמוד בבלי, מסכת שבת, מוקד ומבואר ע"י הר"ע שטיינזלץ, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 27.

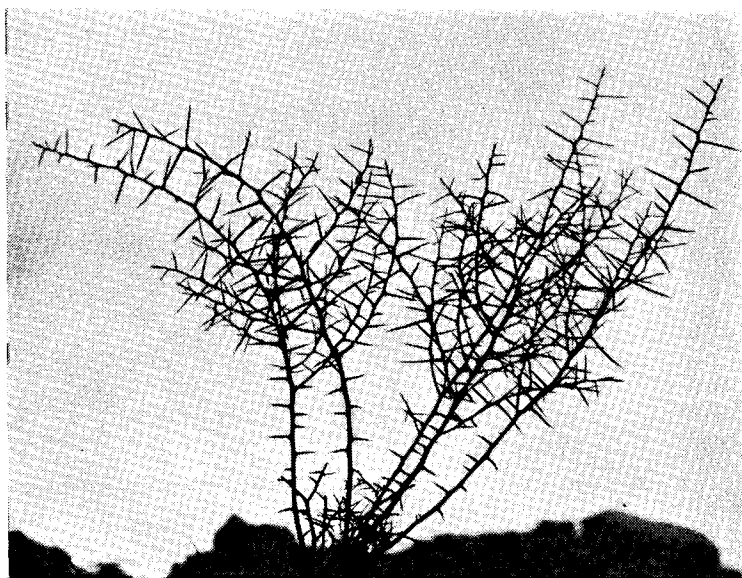
16. ויהי אנא כהגה מצוי נקבע ע"י לו ומקובל כבר עשרות שנים. וראה להלן, והע' 38, 39.

17. L. Rauwolf, *Aigentliche beschreibung der Raisz so er vor diser zeit gegen auffgang inn die Morgenländer... selbs volbracht*, Laugingen, 1583, S. 94f.

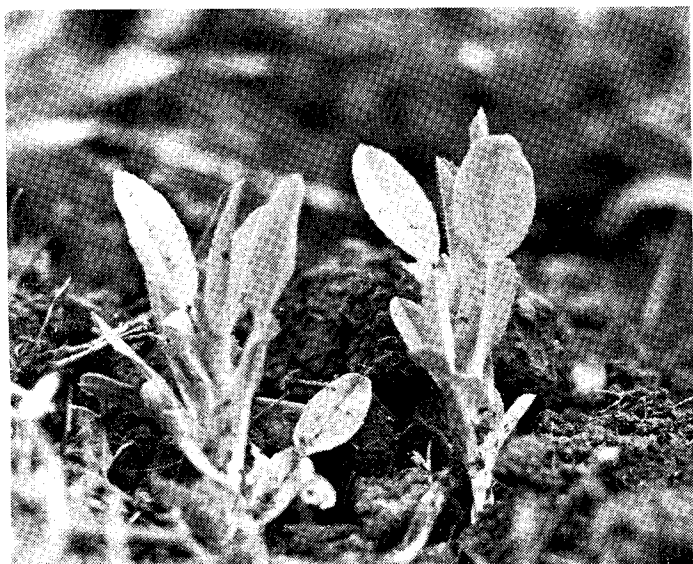
18. הפיזור שלי וכן בשאר המקומות.

תמונה א : שברק קוצני, הנצר העל-אדמתי היבש

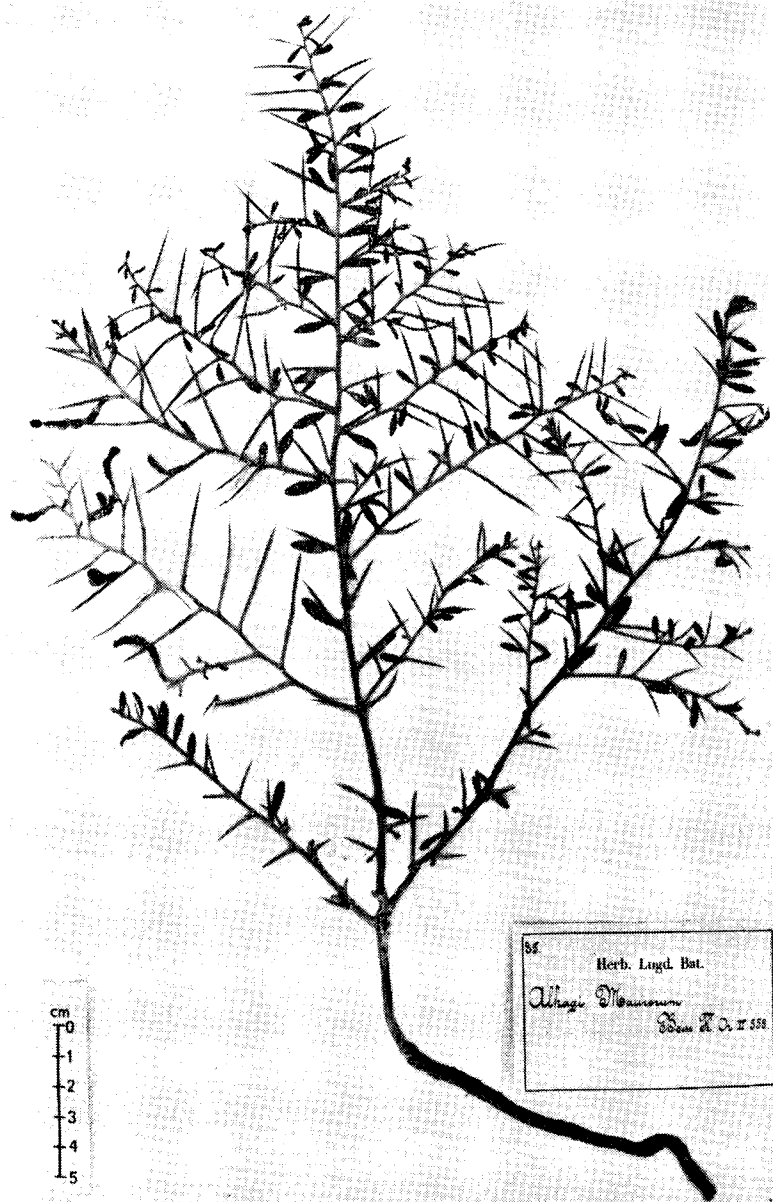
תמונה ב : הגה מצוי, הנצר העל-אדמתי היבש

תמונה ג : שברק קוצני בשלב ההתחדשות

תמונה ד : הגה מצוי בשלב ההתחדשות

תמונה ה: הגה מצוי, שאסף וייבש Rauwolf בשנת 1574 בסביבת חלב שבסוריה

(welche thails gar nahe gantz mit dem Filtzkraut wie der Thymus uberzogen waren) und mit vil langen stachlen/die gar dünn und waich/ besetzt seind/daran herfür kommen/Leibfarb rote blümlein/ausz wellichen werden rote schöttlein/. . .”

תרגומו: “...שיח קוצני, שהערבים מכנים אותו Agul ו-Alhagi, והוא באמת מלא קוצים חדים... ראיתי את השיחים האלה בסביבת חלב, הם גבוהים אמה אחת, יש להם ענפים קטנים, עגולים, שעומדים על הציר כמו פרח, והם מכוסים כשות כמו הקורנית, ובאותו שיח היו הרבה קוצים שהם דקים ורכים, ומהם יוצאים פרחים אדומים, שמהם מתפתחים תרמילים אדומים...”. הוא אסף וייבש (וגם צייר בספרו) דוגמה של הצמח הזה, שנמצאת כיום בעשפיית Rauwolf בליידן שבהולנד (תמונה ה)¹⁹, והוא מוסיף:

“Ausländische frembde Dornstauden, von Moren²⁰ Agul unnd Algul genant”. תרגומו: “שיח קוצני זר אקסוטי, מכונה ע”י ערבים Agul ו-Algul”. המין ש-Rauwolf מתאר בספרו, מתגלגל בספרות הבוטאנית בשמות שונים, כגון Hedysarum alhagi²¹, אבל Medikus, שחי דור אחד אחרי לינא, כותב²²: “Es ist keine Möglichkeit da, Alhagi zu den Hedysaris zu bringen...”. הוא מפריד אותו לסוג מיוחד ומחזיר לו את שמו הישן, ומכאן שמו המדעי המקובל Alhagi maurorum Medik. וכבר הראה לינא²³, ש-Alhagi הוא האגא, בתוספת ה’ הידיעה הערבית “אל-”. כלומר אגא היא Alhagi שאצל Rauwolf, והיא Alhagi maurorum – הגה מצוי²³; ואז, לפי המונוגרפיה הנ”ל על מיני הכשות בארץ ולפי תיאורי התוספתא, יש לזהות איזמא כשברק קוצני.

19. תודתי נתונה ל-Dr. S.J. van Ooststroom מן Leiden, Rijksherbarium, שדאג לצילום הצמח.

20. לכן הצמח מכונה בספרות הבוטאנית המאוחרת בשם Alhagi maurorum.

21. C. Linnaeus, *Species Plantarum* Vol. 2, Holmiae, 1753, p. 745.

22. F.K. Medikus, *Vorl. Churpf. Phys. Ökon. Ges.* B. 2, 1787, S. 397.

23. בלשונו – ZA, B. 28, 1913 “Der arabische Name *ḥag’* ist in *Alhagi* erhalten”.

14, S. 8, וראה גם *Flora* ח”א, עמ’ 465.

24. אמנם K.H. Dannenfeldt בספרו Leonhard Rauwolf, Cambridge, Mass.

1968, מוזה, בעמ’ 265 את Alhagi של Rauwolf עם Alhagi camelorum שגברל A. maurorum שלו, בעיקר בשחלתו הקרחת (ע”י במובאה בהע’ 41).

לבקשתי בדק Dr. S.J. van Ooststroom ברוב אדיבותו את השחלה בצמח שבעשביית Rauwolf שבלידן, ומצא שהיא שעירה. ממצא זה מאשר את היהוי של A. maurorum ע”י I. Gruenberg-Fertig and M. Zohary, *Nomenclatural remarks on some*

Palestine plants, *Israel J. Bot.*, Vol. 19, 1970, in press

אביא להלן תיאורים מקוצרים של שני המינים האלה מ-Flora Palaestina²⁴:

Alhagi maurorum Medik.

Shrubby perennial... 0,4–1 m.²⁵ Stems... much branched, striate, with short, spreading, hirtellous, spinescent twigs. Leaves 1–2 cm. (rarely longer)... Habitat: Fields and salines... A noxious weed²⁶ in deep alluvial soils; tolerates saline and wet soils; requires warmer winters, hence limited mainly to the plains and valleys of the area. Root vertical and extremely deep.

Ononis antiquorum L.

Perennial, shrubby... 20–75 cm. Stems many... with spiny twigs, often in pairs... winter leaves 4–8 cm., radical almost rosulate, with large... leaflets; summer leaves smaller, 0.7–2 cm., cauline... Habitat: Fields and somewhat moist places, also along wadis... One of the most common shrubby hemicryptophyte. A leading species of the segetal *Ononis leiosperma*²⁷ — *Carthamus tenuis* association in the mountain winter crops. It is a deep-rooting seasonally heterophyllous plant in which the large winter leaves are replaced by small summer leaves, confined to the spiny flowering shoots.

העובדה, ששברק קוצני והגה מצוי הם עשבים רעים נפוצים בשדות (צמחים סְנְטְאליים), מסבירה, מדוע הם מוזכרים פעמים רבות כל כך בספרות התלמודית.

איזמא כצמח סְנְטְאלי מוזכרת גם בתרגום לאיוב לא, מ' תחת חטה יצא חוח ותחת שערה בְּאִשָּׁה: "חלף חנטיא יפקן סלוי וחלף סערתא הומי". בְּאִשָּׁה תורגמה כאן "איזמא", שהיא, כאמור, שברק קוצני. וייתכן אם כן, שהשם בְּאִשָּׁה מעיד על ריחה החרוף.

נראה לי, שזיהוי זה מתאים ביותר לתוכן הכתוב מן הטעמים הבאים:

א. הצמח הוא קוצני, בהקבלה לחוח.

ב. הוא עשב רע טורדני, הגדל בשדות השעורה באזורי ההרים.

ג. צמיחתו באה בזמן צמיחת השעורה.

24. M. Zohary, *Flora Palaestina*, Part 2, Text, Jerusalem, in press, pp. 112, 114.

25. אפשר למצוא בצידי כבישים צמחים רבים שנובהם אינו עולה על 25 ס"מ.

26. כבר בתקופת המשנה היה צורך לבער אותו וראה "מנקפי היגין" תוספתא מה'

צוק' סוף בבא קמא, ומקבילה בבבלי שם.

27. שם ישן של *Ononis antiquorum*.

אף אחת מההצעות האחרות, כגון זון משכר *Lolium temulentum*, מרקולית מצויה *Mercurialis annua*²⁸, הגה מצויה²⁹, ונירית הקמה *Ridolfia segetum*³⁰, אינה הולמת יפה את המובן הריאלי של הפסוק באיוב, וכן אין הכרח לפרש: "כנראה עשב רע בכלל"^{30א}.

המלה אגא נמצאת גם בשפות שמיות אחרות³¹. לעומת זאת נראה, שמקורה של איזמא הוא הודו-אירופי³², כפי שקבע J. Perles³³. ד' גייגר בתוספות הערוך השלם, ערך הזמי, עמ' קנז, דן בעניין זה, ואני מביא את דבריו בשלמות: "המוצא מל-פ כבר אצל פרלס עמ' 20. לעף פסל' 104, פלורא ב' 415, דוחה פ' זה, אבל לפי-ד נכון הוא. סעד חשוב הוא ההתאם הנמור בין ל' תלמוד ול-ס איזמא, היזמא (היזמתא) ובין לפ-ב *hēzm*, *ēzm* (בצד *ēsm*, שבא מל' אוועסטא *aēsma*), לפ-ח *hēzum*. הקושי מוטל במובן, של-א מובנו מין סנה ול-ס מובנו עצים להסקה, ולפ-ב *ēzm*, בס' 4,4 Frah. i Pahl. מתאים לאידיוגרמה הארמית ציבא. ואפשר שהשתמשו בל-ס שמובנו עצים להסקה כדי לציין מין סנה, עכ-ל.

נראה לי, שזיהוי איזמא כשברק קוצני בצירוף האמור בברייתא בבבא קמא פ סע"ב ואילך, שהבאתי לעיל, מסירים במידה רבה את אבן הנף בהבנה של הפער שבין שתי המשמעויות דלעיל: מין סנה – ועצים להסקה; הצמח הוא קוצני, ועם זה יכול לשמש להסקה.

מר חנן שירן מסר לי, שהמלה "איזמא" עצמה בשינויי צורה קלים נמצאת גם בהודית עתיקה³⁴ ובליטאית³⁵. השורש ומלים נגזרות אחרות, במשמעות עצי

28. ע"י בערך באַאָשָׁה ב- L. Koehler und W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexicon zum Alten Testament*, 3 Auf., Leiden, 1967.

29. כך אפשר להבין מדברי לו ב- *Flora*, B. 2, S. 415.

30. י' פליקס, עולם הצומח המקראי, תל אביב, תשי"ז, עמ' 216.

30א. ש-א ליזנשטם ו' בלאו, אוצר לשון המקרא, ירושלים, תש"כ, ערך באשה.

31. לו ב- *Flora* ח"ב, עמ' 418, מציין שהמלה נמצאת בסורית (ע"י ערך חגתה ב- K. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halis Saxorum, 1928, S. 219a) ובאכדית (ע"י egu ב- W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, B.I. Wiesbaden, 1956) ובח"א עמ' 456 הוא מציין שהמלה נמצא בערבית – حَاج – (ע"י הע' 23 לעיל וע"י בספרו של Rauwolf, עמ' 94, שהבאתי לעיל).

32. אני מודה לידידי מר חנן שירן, שהעיר את תשומת לבי וסייע לי הרבה בנושא זה.

33. J. Perles, *Bemerkungen zu J. Levy's chaldäischen Wörterbuche über die*

Targumim. Heft III–VI, *MGWJ*, B. 16, 1867, S. 297, בערך הזמי.

34. H. Grassmann, *Wörterbuch zum Rig-Veda*, 3 Auf., B. – Brennholz – idhmá.

Wiesbaden, 1955, kol. 210

35. E. Fraenkel, ב- Holz zum einmaligen Einheizen des Ofens, Fracht – iesmẽ.

Litauisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, Göttingen, 1962

בערה וכד', נמצאות, למשל, ביוונית³⁶ ובלאטינית³⁷.

מכאן, שבפאשה מוזהה כשמו המקראי של שברק קוצני, ו"איזמא" מוזהה כשמו בלשון חכמים. "באשה" מרמות כנראה על תכונות הצמח בעת גידולו, ו"איזמא" – על שימושו לאחר התייבשות חלקו שמעל לקרקע. ניתן לשער אפוא, שחילוף השמות בפאשה – "איזמא" היה יכול להתרחש ביתר קלות בגלל מובניהם השונים. זמן החילוף היה לכל המאוחר בתקופת התנאים, כנראה בהשפעת הארמית³⁷.

חוקרים רבים דנים בזהויות של איזמא ואגא. המכנה המשותף לצמחים המוצעים, שהם קוצניים, והכשות טפילה עליהם. אבל יש לבדוק, אם תכונותיהם האחרות הולמות את התיאורים בספרות חז"ל.

ל' התלבט הרבה בזהויות של איזמא ואגא: בשנת 1881 הוא כותב³⁸, שבסורית שני שמות אלה מציינים אותו הצמח זהים ל- *Alhagi maurorum* DC. (*Alhagi mannifera* Desv. =) שניהם שמות לאטיניים גרדפים להגה מצוי. אולם בשנת 1907³⁹ רק אגא מוזהה בשם זה, ובעקבות זאת, כנראה, התקבל השם הגה ל- *Alhagi* אצל הבוטנאים בארץ, והוא זוהי הנכון. אולם איזמא מוזהה כאן כמיני קיפודן, *Echinops spinosus* L., או *Echinops viscosus* DC. והנה בשנת 1924⁴⁰ הוא מוזהה דווקא את איזמא כ- *Alhagi mannifera*, בעוד שאגא מוזהה כ- *Alhagi camelorum* Fisch., שהוא מין קרוב לו ומופיע במרכז ובמערב אסיה, אבל לא בארץ⁴¹.

זיהוי איזמא של ל' אינם הולמים את התיאורים שבתוספתא ובתלמוד הבבלי מפני ש- *Alhagi maurorum* אינו מוציא עליו מעיקרו, ומיני הקיפודן אינם מעוצים.

הראובני (רובינוביץ)⁴² מוזהה איזמא כ- *Prosopis stephaniana*, שהוא שם ישן של *P. farcta* – יבוסט השדה. אבל צמח זה אינו מוציא עליו מעיקרו, ואינו דליק גם כשהוא יבש, ולכן קשה לקבל זיהוי זה.

36. *alθw* ב- H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1960.

37. *aedēs* ב- A. Walde und J.B. Hofmann, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, 3. Aufl., Heidelberg, 1938.

38. לצערי אין באפשרותי לראות את התרגום הארמי של באשה באיוב לא, מ, שנמצא בקומראן, ועכשיו אצל J.P.M. van der Ploeg בליידן.

39. I. Löw, *Pflanzennamen*, S. 146.

40. *The Jewish Encyclopedia* 1907, ערך *Plants* וערך *Thorns and Thistles*.

41. I. Löw, *Flora* B. 2, S. 414ff.

42. E. Boissier, *Flora Orientalis* Vol. 2, Genevae et Basileae, 1872, p. 559.

43. א' רובינוביץ, שמות צמחי א"י שנתחדשו או שנתבררו, ירושלים,

איינהורן⁴³ מזהה אגא כ-האגעדארן - aubepine (עזרר - Crataegus); צ'יזיק⁴⁴ מזהה אותה כאשחר - Rhamnus, ופליקס⁴⁵ מזהה אותה כקידה שעירה, Calycotome villosa. שלושת הצמחים האלה אינם הולמים את התיאורים במקורות, שהרי הם גבוהים הרבה מ-30 ס"מ, אינם מתייבשים⁴⁶ ואינם נתלשים להסקה.

בסיכום, איזמא - שברק קוצני - ואגא - הָגָה מצוי - הם צמחים נפוצים ובעלי חשיבות כלכלית, ואולי משום כך הם מוזכרים לעתים תכופות בספרות חז"ל. חשיבותם מתבטאת בתועלת שהביאו, כאמצעי הסקה, וכן כפונדקאים לכשות, ששימשה כתבלין ליי. צמחים אלה הביאו גם גזק כעשבים רעים בשדות.

זיהוי איזמא גורר אחריו הצעה חדשה לזיהוי הפאָשָה המקראית.

43. א"י איינהורן, ספר תורת עבודת האדמה, לונדון, תר"ע, עמ' 203.

44. ב' צ'יזיק, אוצר הצמחים, חו' 4, הרצליה, תרצ"ח, עמ' 50 ואילך.

45. י' פליקס הגיל, עמ' 222-225.

46. לכאורה נראה מתשובות הגאונים, שהגה הוא צמח, שאינו מתייבש כולו (תורתן של ראשונים ח"ב עמ' 56) -האני יבשין בסתוא כאילנא ולקיטא עילין מיא בגיזיה ומהנפיק אטרפיה מגיזיה. אולם קיים גם נוסח אחר, שבו הגה יתואר כצמח שחלקו שמעל לקרקע מתייבש כולו (תשובות הגאונים ליק עמ' 18) -והענתא כמשא באילנא ומלבלבא מעיקרא. ונראה, שזו היא הגרסה העיקרית וע' במאמרי (חצ' 6).

דקדוק הפועל הארמי ב"הלכות פסוקות"

מבוא

במאמרו הגדול "מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי"¹ העמיד פרופ' יחזקאל קוטשר לראשונה על החשיבות הרבה הנובעת לכתב-היד של "הלכות פסוקות". בביקורתו על השיטות, שהיו נהוגות עד כה במקצוע (ובמקצועות קרובים), הדגיש קוטשר בהודמנויות אחדות², שהסתמכות על גרסאות הדפוסים הייתה בחינת משגה. שכן, המעתיקים והמדפיסים נהגו "לתקן" את הנוסח הקדום, וכן נתקבלה תמונה מעוותת של הלשון המקורית. המוצא והפתרון הוא בבדיקת "אבות-טקסטים" – כפי שהוא מכנה אותם³ – כלומר טקסטים, אשר לשונם מדויקת היא ואשר נוסחם לא סבל מידי "מתקנים" למיניהם.

"אב-טקסט" כזה הוא בלא ספק הספר "הלכות פסוקות"⁴. כתב-יד זה נתחבר בשעה שהלשון הארמית עדיין הייתה מדוברת. כמחברו מוחזק רב יהודאי גאון, שהיה ריש מתיבתא בסורא במאה השמינית לפי המניין המקובל. המהדיר של כה"י המודפס, ס"ד ששון, מספר בהקדמתו⁵, כי רב יהודאי גאון חיבר ספר זה זמן לא רב לאחר חתימת התלמוד הבבלי, ומטרתו הייתה לסכם בקיצור את ההלכות הנחוצות ביותר בענייני יום יום. הלכות אלו מובאות בספר זה בלשון, שבה הן מצויות בתלמוד, אלא שלרוב נשמטה השקלא-וטרלא⁶. לדעת המהדיר ששון ברור, שהספר חובר בבבל. גם קוטשר סבור, שהספר או הנוסח (Vorlage) שהועתק ממנו נכתב בידי אדם שהייתה לשונו ארמית⁷.

כתב-היד אינו מנוקד כולו; יש בו מספר רב של צמודים, שארבע השורות האחרונות שלהם מנוקדות ניקוד בבלי⁸. המהדיר של הספר המודפס עשה

1. לשונו כ"ו, תשכ"ב, עמ' 149 – 183.

2. שם, עמ' 170 ואילך; וכן בלשון חז"ל ספר ילקו, עמ' 246 ואילך.

3. לשונו שם, עמ' 172.

4. כפי שהראה פרופ' קוטשר שם, שם עמ' 172 – 173.

5. הלכות פסוקות, יוצא לאור ע"י ס"ד ששון, חברת מיקצי נרדמים, ירושלים,

תש"א, הקדמה, עמ' 10.

6. שם, עמ' 9.

7. לשונו שם עמ' 173.

8. בתיאור הניקוד של ה"פ עוסק מאמרו של ש' מורג, לשונו ל"ב, תשכ"ח עמ'

עבודה מדויקת מאוד; ההשוואה עם כתב-היד המצולם גילתה רק סטיות מועטות מאוד. מכל מקום, כתב-היד של "הלכות פסוקות" יכול, לדעת קוטשר, "לשמש ... בסיס לדקדוק של הארמית הבבלית"⁹.

כוונתי במאמר זה לרשום את דקדוקו של הפועל הארמי על פי "הלכות פסוקות"¹⁰. תחילה עיינתי בספר המודפס, ולאחר מכן בדקתי את תצלום כה"י, המצוי במכון לתצלומי כתבי-יד שבאוניברסיטה העברית. סימון העמודים ומראי המקום נעשה, לשם נוחות הקורא, על פי הספר המודפס; אך במקרים (המועטים יחסית) של הבדלים בין שתי הגרסאות אנו רושמים גם את מספר העמוד שבכתב-היד.

כתיבו של הספר מראה תכונות מעניינות. ניתן לקבוע, שהכתיב משקף במקומות רבים את ההגייה; כך כתבו שם למשל אובר (= עובר), נהמן (= נחמן), הפתוקי (= אפתוקי), אווד או אווד (= אבד) וכו'. נראה, שהגאים שלא נהגו לא נכתבו. הכתיב רוסי (= ריסי), אוצטלא (= איצטלא), תופלה (= תיפלה) מתבאר אולי מביצוע [ū]. ומבטא זה אולי מבאר את החירק במקום שציפינו לשורק דווקא: שמיר (= שמור) וכיו"ב. לא אחת היו משמיטים את האות ששימשה לסימונו של הגה מסוים, אם הגה זה לא נהגה, בסוף המלה או באמצעיתה, כגון ניבי (= נעבד), תו (= תוב), לפו (= לפום), שושמי (= שמשמי), סיפונא (= סימפונא) וכיו"ב¹¹.

אין בכתיב עקיבות ואחידות. מצינו למשל בדיק ליד באדיק באותו עמוד ובאותה שורה עצמה (ה 14), בעי ליד באעי, שתי ליד שאתי, למשתא בצד למשתי, למקנא ליד למקנה (צב 10, 11), מלמדרייה סמוך אל מילמדרייה (עו 8), קארן וגם קרן, קאיים ליד קאים, צאית וגם צאיית וכיו"ב רבים.

חוסר עקיבות מצוי לא רק בכתיב, אלא גם בצורות. כך יש שהתיי של בנין אֶתְפַּעֵל (או אֶתְפַּעֵל) מידמה להגה שלאחריה, ויש שהיא נשארת קיימת; ולא עלה בידי לגלות בתחום זה כל חוקיות, לא פניטית ולא מורפולוגית. מצינו אינסוביה וגם אתנסוביה (כך!), אינסובי וגם איתנסבא; איסתים וגם איסתתים; איפסקו וגם איתפסיק; איתפקד וגם מיפקד. מן הדוגמאות הללו מתברר, כי צורות שונות היו קיימות זו בצד זו בלשון החיה הזאת, כגון הוספית קָא וְת לציון צורת הנסתרת בעבר. צורת נסתרת עבר ראריה לביורר מיוחד. וכבר העיר פרוש' קוטשר במאמרו

9. שם, עמ' 174.

10. נכתב תחילה במסגרת הסימנריון לארמית-בבלית בהדרכת פרוש' מורג. תודתי נתונה לפרופ' מורג. כן מודה אני לפרופ' קוטשר על הערותיו ועל הוספותיו.

11. ר' הקדמת המהדיר, ה"ס עמ' 28-29.

הגיל, כי הסופית דָּא (או דָּה) נשרה (נִקְטָפָה בלשוננו)¹², והצורה נודתהה עם צורת הזכר. הדוגמאות, שמביא קוטשר, הן: ...חדא מינהי שכיב ושבק ינוקא... שכיב סבתא... (ה'פ עג 15-16). וכן: ואי תפס (האלמנה) מטלטלי (ק"ז 19 ואילך). "בתולה דאיעבר" מצוי כמה פעמים. לדוגמאות אלה אפשר להוסיף: אירכס כתובתה (ק"י 9) וכן: והיכא דאיעבר ואפיל ואיעבר ואפיל... (ק"ג 19/20) וגם דאישתחית אימיה (מד 1). הוה אומר: נפילת הסופית של צורת נסתרת בעבר מתועדת היטב. בצד צורות מקוצרות אלה נתקיימו גם הצורות המלאות, כגון: כוהנת כיון דאיעברא (מב 27); הדרא (ס 13); כתבא (ס 11); עבדת (סא 4); אירכסא לה כתובתה (עז 17-18); זבינת (קד 15); איתנסיבת (קה 11); אינסיבא (ק"י 9); דאיקדשת (קח 31) וכי"ב עוד. נמצא, כי התהליך של נשירת הסיומת בנסתרת של עבר אינו מוגמר בלשון זו; ובכתב-יד מסודר וקפדני כמו ה"פ מתקיימות שתי הדרכים זו בצד זו. צורות קדומות נשתמרו אפוא ליד צורות חדשות, ולא יכולתי לגלות שום חוקיות להיקרותן של צורות אלה או של זולתן.

מהי הסיבה לתהליך זה, שצורות נסתרת של עבר נודחו לפעמים לצורות הזכר? לדעת קוטשר היה זה תהליך פוניטי בעיקרו, לפי הכלל של "הקטפת התנועות הסופיות הבלתי-מוטעמות"¹³. אך יורשה נא לי לשאול, בכל הזהירות ובכל הצניעות: אם זה היה תהליך פוניטי, מדוע חל אך ורק בנסתרת, ואין בנמצא אף דוגמה אחת למדבר, למשל? מדוע לא אירעה התפתחות מעין שמעית < שמעי * > שמע? או קבילית < קבילי * > קביל? לפי מיטב ידיעתי אין לנו הוכחה לכך, כי בגוף המדבר הייתה ההטעמה על הסופית דווקא! ונשאלת עוד שאלה, שנודעת לה חשיבות מרובה לדיונו: איך נבאר את העובדה, שצורות זכר ונקבה בגוף שלישי של עבר נודחו גם בפועל הוה? הצורה הוה משמשת בלשון נקבה, למשל בעמ' קו, שו' 11: דההיא איתתא דהוה קא משיא כרעה...; וכן בעמ' נח 4: ...והוה מעברא דביתהו; ובעמ' מג 15: והוה דחיקא ליה מילתא. אמנם קיימת צורה מקוצרת, שניתן לבארה ביאור פוניטי, והיא: הוואי. כאן פעל תהליך מעין זה: הוית < הווי < הוי (הוואי)¹⁴. ואולם, הצורה הוה לנקבה מניין? ועוד: הצורה הוה משמשת גם ללשון רבים, כגון: הוה לי זוי אחריני (קכא 23); הוה נפקן שבעה יומי (יב 3); הוה מפקדין ליה זוי (סו 9); דהוה חתימי עליה (קכח 3); דהוה קארו ליה (עט 31) ועוד. כאן ודאי אין להניח התפתחות הוּו < הוּה (או הוּה < הוּה). אפשר, כמובן, - כפי שמעיר לי פרופ' מורג, כי צורת

12. לשוננו שם, עמ' 167 - 168.

13. שם, שם.

14. על כך עמד פרופ' קוטשר, שם, עמ' 169.

היה קפאה, משום שהפועל הזה היה בשימוש כפועל עזר, ולכן היא שימשה ליד פעלים אחרים ללא התאם במין ובמספר.

שמא מותר להביע את ההשערה, שלא היה זה תהליך פוניטי, אלא שבלשון החיה הזאת חל ביטול של שני ניגודים – של הניגוד שבין זכר ונקבה ושל הניגוד שבין יחיד ורבים? לאמור, הצורות הארוכות הוסיפו להתקיים, אבל הדוברים לא חשו צורך להשתמש בהן, והחילו את הצורה המקוצרת (קטל) גם על הנקבה וגם על הרבים. עובדה זו בולטת בדוגמאות אחדות. הצורות 'האוי פתיתא' (טו 8) וכן 'ושארא האוי' (קטו 13) מראות, כי גם בצורת ההווה חלה מעין ניטרליזציה כזו. גם הדוגמה 'תרי ליה' (טו 8, המושא: המצה) מרמזת בכיוון זה, אם כי לפי הכתיב הרווח בה'פ אין להכריע, אם יש לקרוא ליה או לה, למרות הירידה¹⁵. על כל פנים ברור, שנהגו להשתמש בלשון זו בצורות הזכר (הוה, האוי וכו'), כשהן צמודות לצורות נקבה ברורות ומובהקות.

וראוי להדגים את ביטול הניגוד שבין יחיד ורבים; צורת הנסתר שימשה גם לרבות. מלבד הדוגמה, שמביא פרופ' קוטשר (דהויא לה תלת בנאתא, ענ 14), מצאתי עוד: דהויא להי נוכריות... דהויא להי אחיות (קנט 21/22). גם נסתר זכר מתקשר לרבות: הוה מנחן שערי (ה 18).

סיכומי של דבר: אפשר להניח, כי בתודעת דוברי הלשון הזאת ניטשטש (או נתבטל כליל) הניגוד שבין זכר ונקבה – ומשום כך נהגו להצמיד צורות זכר לצורות נקבה מובהקות; והוא הדין לגבי הצמדת צורות היחיד אל צורות הרבים, אם כי תופעה זו מצויה רק בפועל הוה. שמא יש בהשערה זו כדי לבאר את העובדה, שלא נעלמו גם הצורות הארוכות (קטלה, קטלו), אלא שלפעמים השתמשו בצורות המקוצרות, אף כי יש לצפות שם לצורות הארוכות.

עליי להעיר הערות שימושיות אחדות לדקדוק הפועל שלפנינו. בסידור הנזרות הלכתי בעיקרו של דבר בעקבות ספרו של י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבליה. צורות אחדות עשויות להופיע פעמיים, כגון נסיב, הרשומה גם בנזרת השלמים – שכן היא נוטה בקל, בהווה ועבר, על דרך השלמים – וגם בנזרת פ"ג, שהרי היא שייכת לפועל מגזרה זו. אך הקורא יעמוד בקלות על כפילות זו ויתגבר עליה. לפעלים אתא, אמר, הוה ייחדתי מקום נפרד בשל תכונותיהם האופייניות והמיוחדות. היה בדעתי לנהוג כך גם לגבי הפועל אפא, אך בה'פ מצויה רק צורה אחת של פועל זה (אפא, טו 11, לט 4). הצורות מודי, אודי ודומותיהן רשומות בנזרת פ"י, אף כי מקומן יכיר גם בנזרת

15. ר' ש' מורג, הארמית הבבליה במסורתם של יהודי תימן, תרביץ ל' חוברת

ב' עמ' 122.

ל-י. כמו כן עליי לציין כאן את הצורה לְמָהָךְ (קנ 14), אשר פלשה בלא ספק מן הארמית המקראית לכאן (עזרא ז, יג), שהרי השורש ה ל ך אינו חי בארמית הבבלית. ברצוני להפנות את תשומת הלב לשלוש צורות, הראויות לציין מיוחד:

1. הצורה איסתבד (קלא 31) מרמזת על קיום בניין איסתפעל, כלומר בניין סביל של ספעל; ופירוש המלה הוא כמו איתבד (= איתאבד).
2. המלה איסובר (קסד 4), שהיא שווה, כנראה, לצורה איסתובר, היא בבניין אֶתְפוּעַל. צורה זו מצויה גם בארמית של התרגומים. אונקלוס ליחזקאל לט, ט: מְסִתּוּבְרִין; ושם נוהגים לבאר: מצטיידים.
3. התיבות לאתנחיה, אתנחתינהו (כך בתצלום של כה"י, ולא "אתנחתינהו", כפי שרשום בספר המודפס, עה 14; פב 27 ועוד) עדות הן לגמירת שורש חדש, תנייני מן נוח. התי"ו צורפה לשורש, כדרך ש-תרם נגזרה מן "רום", "התחל" מן "חלל" וכיו"ב.

הפועל השלם

דרכי הנטייה

בניין קל
עבר

מדבר	קטלית, קטלי	מדברים	קטלן, קטלנ ¹⁶
נוכח	קטלת	נוכחים	קטלתו
נסתר	קטל (קטיל)	נסתרים	קטלו, קטול
נסתרת	קטלת, קטלה (קטלא)	נסתרות	קטלן (נדיר)

הערות

- (1) הצורה קטלי לנוף ראשון מצויה רק פעם אחת בבניין קל של ס"י (יהבי, נו 9, סד 24); אך היא מתועדת בבירור בבניין פעיל ובבניין אפעיל.
- (2) בצורת הנסתר חלה ניטראליזציה, והיא משמשת לעתים גם לנקה וגם לרבים (ר' במבוא). בגורת השלמים מצויות שתי צורות קטל, קטיל. הצורה נפוש (קלב 27) כנראה מוטעית היא; בתצלום כה"י רשומה שם ירד, אם כי היא דומה במקצת לוי"ו: נפיש. הוא הדין לגבי פסוד (סג 16).
- (3) צורת המדברים קטלנא – אין אפשרות להוכיח את קיומה בבירור בטקסט.

16. פרוס' קוטשר הזכיר ב"לשוננו" כו, עמ' 164 את הצורות הוודאיות: חתמן (שמא קראו חֲתֻמָּן, כפי שמעיר פרוס' מורג), וכן אמרן. מצאתי מלבד אלה בבניין אפעיל: אשכחן (יא 20; מה 19). אין צורות אלה נראות לי ככתיב חסר, כהשערתי של קוטשר; כי כל צורות "קטלינן" (בכתיב מלא) הן ביוני עם כינוי גוף צמוד. בעניין זה יש דוקא עקיבות בה"פ.

ע ת י ד

מקטל	מדברים	אקטל	מדבר
תקטלו	נוכחים	תקטל	נוכח
לקטלו, נקטלו	נסתרים	נקטל, לקטל	נסתר
		תקטל	נסתרת

בעתיד מצויות צורות על משקל לקטיל, ליקטול - וכן ליקטל בקרבת אות גרזנית (ע"ן הפועל או למיד הפועל).

ציווי	יחיד	קטול! קטל! (בקרבת גרזניות).
רבים	קטולו! קטילו! פעם אחת	קטול (יהוב [יהוב?] מא 13)
בינוני פועל יחיד	קטיל	יחידה קטלא
רבים	קטלין, קטלי	רבות קטלן
בינוני פועל יחיד	קטיל	יחידה קטילא
רבים	קטילי, קטילין	רבות קטילן

דוגמאות

שלמים, קל: המקור: מבדק (ז 4); למיקבע (ל 8); למיהדר (ז 4);
ובצירוף כינוי הפועל למשקליה (ח 10); למכנושה (כט 4);
למיפרקנהו (מא 5); למיכיתביה (סז 7); למיקיבריה (קסו 5) ועוד.

ע ב ר

I	יחיד גוף	כתבית (עז 19); מסרית (ק 17)
II	גוף	סברת (צו 18); גרמת (ה 19); שקלת (נד 4)
III	גוף	נפיק (יד 8); נפיש (קלב 27) ¹⁷ ; נפק (צט 14); בדק (ז 3); הדר (גא 9)
III	נקבה	שכיבת (עג 13); עבדת (סא 4); כתבא (קב 2); הדרא (ס 13); נפלא (ק 11); פסקה (גב 24)
I	רבים גוף	חתמן (גו 14)
II	גוף	תפסתו (נד 18)
III	גוף	עבדו (לא 27) ¹⁸
		עבוד (ע 4); תקוף (עו 3); סבור (פט 31)

17. ר' הערה 2 לדרכי הנטייה. בספר המודפס רשום: נפוש. אך הצורה בצילום קרובה יותר ל"נפיש". אין דוגמאות ברורות נוספות ל"קטול" בנסתר-יחיד. הוא הדין לגבי "פסוד" (סג 16). לענין זה העירני פרוס' מורג.

18. נראה לי, כי הממצא בה"פ אינו מאפשר להסיק מסקנה ברורה לגבי שכיחות הצורות קטלו / קטול. באפעיל ובאיתפעל יש רק צורה אחת בכל אחד מהבניינים: אשבו; אתקוש; ובבנין קל ובאתפעיל שקול מספרן של שתי הצורות בקירוב.

ע ת י ד

אישקול (נא 2); אינסוב (ק 23); איזבון (צב 8)	I	יחיד גוף
איטרח (צב 35); איפלח (קסד 4) ¹⁹		
תשקול (נא 3)	II	גוף
ליעביד (יג 20); לירתח (יח 24); ליפסוד (עח 6); נישקול	III	גוף
(עט 4); ניכתוב (סו 12); ניהתום (קל 14)		
תיבגר (קיו 31)	III	גוף נקבה
ניפלוג (סג 19)	I	רבים גוף
תיכתבו (צא 19)	II	גוף
ליעבדו (ל 20); נישקלו (נו 16); נישקילו (צג 27)	III	גוף
שקול (נ 2; פג 8; פלוג (עג 1); זבן (צב 9)		ציווי יחיד
הדר (פג 8)		
כתובו (צא 18; סד 22); נקוטו (פא 21);		רבים
שליפו (קכג 22)		
		בינוני פועל
טעים (יא 10); בדיק (ה 15); עביד (ה 14); באדיק (ה 14)		יחיד
טרח (מט 22); נאטר (ח 10)		
נפקא (15)		יחידה
נפקין (יב 3); שבקין (יב 14)		רבים
סברי (כה 7); שקלי (נג 2)		
		בינוני פועל בצירוף כינויי גוף צמודים
שאביקנא (ס 17); דרישנא (לג 28); נהרנא (כ 19); סמיכנא	I	יחיד גוף
(פח 7); פריענא (קכו 27)		
שבקת (כו 34); עבדת (כו 35); שקלת (לו 14)	II	גוף
ידעינן (יט 17); גמרינן (יט 18); תקעינן (כב 9); נטרינן (צב 35) ²⁰ ;	I	רבים גוף
בדקינן (רח 2)		
כתביתו (סט 29); ידעיתו (סט 29)	II	גוף
		בינוני פועל
שכיח (ד 21); עביד (יב 18)		יחיד
בשילא (טו 15); עבידא (כה 2); כתיבא (ל 27);		יחידה
עבידה (לה 9)		
בדילי (ט 19); פליגי (יא 22; כה 5); קטימי (לג 29);		רבים

19. בספר המודפס: אפלח, אבל בכתה"י: איפלח, שם עמ' 257.

20. בספר המודפס רשום: נטרינן, אך זוהי טעות דפוס; ר' תצלום כתה"י עמ' 142.

אסירין (יא 9); כניפין (לו 3) ²¹ ; תבירין (רו 10);	רבות	רווחן (יב 15); פטירן (יג 15); גריסן (לו 27)
בינוני פעול בצירוף כינוי גוף צמודים	יחיד גוף II	עדיפת (עב 11); פטירת (עה 14) (שתי הצורות לזכר);
רבים גוף I	עסיקנן (עח 4; פה 15)	
גוף II	עדיפתו (עב 14)	
בניין פעיל		
לבעורי (ח 3); לשלומי (ח 14); לבשולי (יב 6)	המקור	לחוארי (כז טו 17)
בצירוף כינוי פעול צמודים		לזבוגהו (מו 5); לפרעוניה (ס 17)
עבר		
קבילי (פו 24)	יחיד גוף I	שיירית (צד 30)
(וכן כנפיכו [פב 18] = עבר מדבר בצירוף כינוי-פעול צמוד)		
זבנתהו (עו 5) (עם כינוי-פעול צמוד)	גוף II	שלים (ח 11); קביל (ח 13); בריק (טז 8);
רווח (סג 18)	גוף III	זבנת (קד 15); קבילת (צו 18); קבילא (קנ 1)
תקינן (לט 8)	נקבה	תקינן (לט 8)
ובכינוי פעול צמוד: זבוגה (נא 1); תברוה (עו 7)	רבים גוף III	
עתיד		
ליברך (לה 15)	יחיד גוף III	ניגרשה (גב 18)
ובכינוי פעול:		ניזבין (סג 18)
רבים גוף I		לישלמו (עו 7)
גוף III		
ציור		
בערו (ט 10); זבינו (לג 28)	רבים	
בינוני פועל		
מבריר (ה 15); מבריק (ו 17); מזבין (ח 12); מקדיש (י 15);	יחיד	מבטיל (ו 18)
מנטר (טו 11)		

21. הצורה "נסיבון" (קנו 21) – יש לפרשה, כנראה, כ"נסיבין". הצורה הבודדת "נסיבונין" (קנו 20) היא לכל הנכון "נסיבין", והיא נוצרה מתוך הכפלה מוטעית של הסופית (מעין דיטוגרפיה).

רבים	מקטסין (יג 4); מחורין (יד 6); מבטלי (כח 3); מזבני (לג 27)
בינוני פועל בצירוף כינוי גוף צמודים:	
יחיד גוף I	מבטילנא (סז 5); משלימנא (קיא 32); מסטרנא (קפא 5)
גוף II	מעברת (קיה 4) נקבה!
רבים גוף I	מזבינן (גו 16); משמתין (פב 23); מקטסין (יג 7); מזבינין (!צב 30)
גוף II	מקבלתון (סד 10); מחנפיתו (גד 18)
בינוני פעול	
יחיד	מפקד (קיג 10) (במשמעות מצווה)
נקבה	מחמצא (יג 2); מספקא (יט 22, 23, 24); מקרבא (כו 5) מעברא (נח 4; ק 18; קי 17); מסקדא (קיג 10) (המשך יבוא)

דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחידושה

מבוא

תחימת זמנה של תקופת ההשכלה העברית: תקופה היסטורית אינה מתחילה בתאריך מסוים ואינה מסתיימת בתאריך מסוים. גרעיניה נטמנים בקרקע ימים לפני הסתמן התקופה, וספיחיה נאספים הגורנה ימים אחרי חלוף התקופה, עד סימני תקופה חדשה נראים כבר היטב לעין. על כן קשה לפעמים לשופט זהיר לשפוט ולהכריע באופיין של תופעות של סופי תקופה, הלך הן לעת שחלפה, או ניצני-ביכורים הן לעת חדשה? עם זה עובדה היא, שכל היסטוריון נאלץ להשתמש בתאריכים להגבלת תקופות ההיסטוריה שהוא דן בהן לנוחות עבודתו, וכך נעשה גם אנחנו.

ראשית, עלינו לזכור, שאין תקופת ההשכלה שלנו זהה לתקופת ההשכלה הכללית, לא בתחולת זמנה ולא בתכונות קוויה האופייניים. אם גביל את תקופתנו בתחום מאה שנה – משנת תק"מ עד שנת תרמ"א – הרי נראה בעליל, שאצלנו היא חלה בשעת דעיכתה אצל אומות העולם; בשעה שבהשכלה הכללית שכל האדם הוא השופט העליון, הדן יחידי והמכריע בין אמת לשקר, בין טוב לרע, נשארה בהשכלה העברית ה"קבלה" השופטת העליונה, ורק בדברים שאין עליהם "קבלה" מכריע שכל האדם. אמנם בכלל מאמצי כוחם חתרו סופרי ההשכלה להרחיב גבולותיו של "שופט שכל האדם" בתוך תחומה של ה"קבלה", כגון בשאלה מהי "קבלה אמיתית" ומהי "קבלה מזויפת" או בפשטם של מקראות. אך גם פה הצהיר משה מגדלסון מפורשות, שבמקום שפשט הכתוב, שהשכל מחייבו, יתנגד ל"קבלה" המסורה בידו, יקבל הוא בפירושו את ה"קבלה" כנגד ה"פשט" שהשכל מחייבו. יהיה אשר יהיה, בתקופת ההשכלה שלנו, אפשר לומר, וזה שופטו של שכל האדם למרחב פעולה, זו הפעם הראשונה לאחר הרמב"ם, בכל הנוגע למדעים ולחלק מן החכמות, אם כי בכל הנוגע לדת ואמונה היה כפות עוד לאויקי ה"קבלה".²

1. אור נתיבה (והוא הקדמה לחיבור "נתיבות השלום") עמ' 54 (עמודי הספר אינם מסומנים במספרים. בסיום הספר כתוב: כ"ח כסליו תקמ"ג ברלין).
2. ב"תורה נדרשת" פרק ז' ע' 73, מביא שד"ל שורה זו מאחד המשוררים: "אל נא תחקור את הנשגב מחומר"; והוא מסביר שם, שהחקירה חלה רק על המוחש, על "הגופלים תחת חושניו" בלשוננו, ומייעץ לנו: "ובמכוסה ממך אל תחקור".

שלוש תקופות בהשכלה: אף כי תקופת ההשכלה העברית קצרה היא בהיסטוריה של עם ישראל, בכל זאת זכתה לחלוקת משנה. היא נחלקת, לפי המקובל, לשלוש תקופות משניות, כשסימן ההיכר לכל תקופה הוא הנדידה ממרכז למרכז: א) ראשיתה (1780–1820) התקופה הברלינית; ב) אמצעיתה (1820–1850), תקופת גליציה (המרכז הגליצי), כשמרכז זה כולל בתוכו את משכילי הונגריה, צ'כיה, איטליה ועוד; ג) סופה (1850–1881) תקופת רוסיה-פולין. מרכז זה הלך והתעצם, עד שלבסוף עלה על המרכזים הקודמים, הן מבחינת מספר קוראיו, שנבע בעיקרו מהתעצמות מרכזי התורה וירבוי הישיבות ומציפופה של האוכלוסיה היהודית אל "תחום המושב" וגם מחוסר ידיעת שפה אחרת חוץ מן העברית, והן מבחינת תכניו הספרותיים, הכלליים כמו היהודיים. מרכז זה היה מעוגן ביהדות המסורתית יותר מאשר המרכזים הקודמים, ובייחוד "השכלת ליטה" (רמ"א גינצבורג, רש"י פין) נטעה בלב הקורא הצעיר זיקה יתרה אל "ארץ חמדה" ואל "הלשון, השרידה היחידה מכל מחמדינו", ומתוך תהיה וביקורת על ראשית צעדיה, היינו "ההשכלה הברלינית" (ע') בייחוד את ביקורתה החריפה והבלתי מרוסנת של פרץ סמולנסקין על מנדלסון ב"השחר" שנה א' וב'), כיוונה את צעדיה אל תנועת "חיבת ציון" והציונות, המבשרות באמת את ראשית ספרותנו החדשה, שהיא ספרות ולא תעמולה.

מבחינת היצירה והמפעל נתבשרה תקופת ההשכלה ע"י "עלים לתרופה" משנת 1778³, ומבחינת המלחמה של שינוי ערכים בדרכי החינוך ע"י "דברי שלום ואמת" לרניה ויזל. התקופה הסתיימה בשיא הישגו של הדור, בהוצאת כל שירי ילג ע"י אגודת אוהבי שפת עבר בס"ט פטרסבורג בשנת תרמ"ב⁴, ובמלחמה על דמותו וערכו של מנדלסון⁵ בתוך עמו – סמלה של ההשכלה עד עצם הימים ההם.

כמובן, ישנם סימני היכר נוספים וגוונים נוספים לכל תקופה ותקופה, אך הם אינם עניין לענייני לשון. אולם בהקשר זה יש להדגיש סימן היכר אחד, המציין ומייחד את ההשכלה העברית לכל תקופותיה, והיא אהבתם התמימה והכנה של המשכילים לשפתם ולעמם, שאיפתם לטיפוח הלשון ורצונם בהרחבתה והשלטתה על ההמונים. הם אמנם לא הצליחו לגמרי במשימתם זו, אולם השאירו

3. בשורה על צאת ה"ביאור" עם התרגום של מנדלסון עם הבאת דוגמאות מגוף ה"ביאור", הוצא ע"י שלמה דובנא.

4. בתחילה יומה ה"אגודה" להוציא את כל כתביו, לרבות הפרחה שלו (פלייטוניו, סיפוריו ודברי הפולמוס שלו), אך במרוצת הזמן הסתבכו העניינים, ולא הספיק להם הכסף אלא להוצאת כל שיריו בארבעה כרכים.

5. פרץ סמולנסקין היה ראש מתקופתו ב"השחר"; א"ב גאטטלאבער (גוטלובר) ו" מנדלסון – מגיניו ב"הבוקר אורי"; ואחד העם "איש תבינים", הדורך בשביל הזהב (ע') מאמרו "דור תפוכות", כל כתביו בכרך אחד, ע' רס"ט).

ירושה ראויה לבאים אחריהם. יש להניח, שאי-הצלחתם בשטח זה היא רק עדות לעוצם הגורמים החיצוניים בסביבה העיונית, אשר פעלו נגדם, ולבסוף אף גברו עליהם ועל אהבתם ומסירותם.

דעתם על הרחבת הלשון: לא הייתה תקופה בתרבות ישראל, שהעסיקה אותה כל כך בעית הרחבת הלשון, כתקופת ההשכלה העברית. אמנם מגלות יהודה מעל אדמתו, ואפילו בארץ ישראל לאחר חורבן בית שני, עמדה בעית הלשונות בפני חכמינו. "אמר רבי: בארץ ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקדש או לשון יונית, וא"ר יוסי: בבבל לשון ארמי למה? או לשון הקדש או לשון פרסי".⁶ כן נשמעות בספרות ימי הביניים שלנו תלונות כנגד זונחי הלשון העברית אשר "בילדי נכרים ישפיקו", הרועים בשדה אחר ומפריחים שדות זרים. "ויולדו על ברכי הגר שפחת שרי ותהי שרה עקרה", כותב יהודה אלחריזי בהקדמתו לפירוש הרמב"ם על המשניות. וכן אנו שומעים מפי המתרגמים והפרשנים מימי הביניים תלונות על קוצר לשוננו והתנצליות על זיקתם לחידוש מלים, "בריאית מלים זרות" בלשונם, כי אינן נמצאות בתנ"ך. "לשון הקודש בעוונותינו היום קצר בפינו ואין רגילים לספר בו סיפורים", מתנצל מתרגמו של פירוש הרמב"ם על המשניות. אף הפרשן הגדול ר' אברהם בן עזרא "מתאונן בראש ביאורו על איוב, כי לשוננו העברית בביאורו קצרה היא, ולא תוכל להיות לעטרת הוד לאחד מבני רומי, שלשמו הקדיש ביאורו".⁷ ואף כי המתרגמים והפרשנים בקנאותם ל"עבריה" עשו גדולות למען השפה בהעתקתם "מלשון קדר הקודרת אל לשון הזהב והאדרת", אין כל זה דומה להכרה המודעת והעמוקה להרחבת הלשון, שהיו חדורים בה טובי המשכילים. ייתכן מאוד, שהפער העצום, שהיה קיים בתקופת ההשכלה בין השפות החיות, עתירות נכסי יצירה ומדע, לבין השפה העברית האהובה עליהם ואשר הגיעה בימיהם לשפל המדרגה ביצירה מקורית מאז חורבן היהדות עם גירוש ספרד, יחד עם הרגשת הגאון הלאומי שהחל מתעורר בהם הגבירו בהם את תודעת דלותה וצורך הרחבתה. יל"ג כותב אל הזקן (ואב קפלן): "...מכל מקצעות שבתורה אני מגבב דברים להרחיב לשוני, ומכל הרבנים והפייטנים אנכי לוקח לשונם ואנאם נאום".⁸ וכה עו היה יצרם להרחבה עד שהיו מוכנים לשלם מחיר יקר. "נתן את טהרת השפה כפר נפש הרחבת השפה", כותב יל"ג אל ידידו (אחד כך מחותנו). "ככה יעשו בשפתם כל העמים החיים והגדלים, אשר לא נשארו ילדים עד זקנה ושיבה ולא נהפכו בילדותם לחנוטים ומתי-עולם, וככה עשו גם אבותינו

6. בבא קמא פג ע"א.

7. פ' לחובר - תולדות הספרות העברית החדשה, כרך א' מבוא ע' 3. לא מצאתי את תוכן המובאה לא בהקדמתו של אבן-עזרא ולא בפירושו לאיוב.

8. אגרות יל"ג, כרך א' ע' 229. הוצאת י"י ווייסברג, ורשה תרנ"ד.

הראשונים בכל דור ודור... ולא כשפתם שפת בעלי התלמוד וחכמי הדורות אחריהם, אשר קראו לה שפת בעלי אסופות, יען כי אסף שללה כאסף החסיל משלל כל הגויים והחכמות אשר היו בימים ההם⁹.

פרק א': כניסה

מחדלי הדור: לפני גישתנו להעריך את הישגי הדור בשיפור השפה והרחבתה, אולי כדאי שנתעכב תחילה על כמה ממחדליהם העיקריים. ארבעה היו מחדלי הדור: א) לא שיתפו את האישה בקנייני הלשון והיהדות; ב) לא טיפחו את מלאכת התרגום כדי להעלות לעברית ממבחר היצירה, משלנו ומשל אחרים, אשר נוצרה בתקופה המבדילה בין "תור הזהב" לבין ההשכלה שלנו, ובדרך כלל, רבה הייתה התאנייה על עויבת הלשון, ומעט המעשה לטיפול; ג) לא נתנו דעתם כראוי על אחדות הסגנון; ד) מגדלסון, לתומו ולא לרצונו וודאי (עי' להלן, סעיף "תקלה שלא מדעת"), הכניס את ה"סוס הטרויאני" בשער העברי וגרם ע"כ לחכמת ישראל להתבצר בשפה הגרמנית דווקא.

האישה המשכלת מחוץ לתחום חיי היהדות – מציאות ולקחה: אף כי משכילי הדור ראו את חזות הכול בהתבצרותה של הלשון: "ללשונו נגביר היא מעונו"¹⁰, נשארת העובדה, שאחד ממחדלי הדור הרציניים ביותר היה, שלא שיתפו את האישה בקנייני הלשון והיהדות. הם נהגו בזה כקודמיהם בתפוצות הגולה, אשר החזיקו בדברי ר' אליעזר האומר: "כל המלמד בתו תורה כאילו מלמדה תפלות"¹¹. אולם שלא כקודמיהם לימדו את בנותיהם שפות, מוסיקה ודרך ארץ. קשה לשער את הנזק שנגרם ע"י זה ללשון העברית ולמשפחה היהודית. נשים בעלות שאר רוח נאלצו לרעות בשדות אחרים ולרוות צימאון בתרבות זרה ולהשתיק את תביעות לבן ברגשות זרים. הפסדנו בזה לא רק את צלילי הרוך והעדנה, שהיו עלולים להגמיש את האיברים הקפואים של השפה החנוטה, אלא גם את מקורות ההשראה הנאצלים, את ה"ביאטריצה" וה"לאורה" שהיו מסוגלות להרעיד את נימי ה"לירה" של מעריצן העברי. דוגמה מאלפת, המלמדת על הכלל, ויחד עם זה מציינת את תחולת המפנה, נמצא ביחסו של יל"ג. הוא, אשר חיפש כבנרות "אומנות פדגוגיות", אפילו לא מבנות ישראל, ללמד את בתו הצעירה שפות ודרך ארץ, חש בסוף דרכו את הנזק של החינוך הזה, וכל פעם שקיבל מכתב כתוב עברית מילדה או מאישה היה מתמוגג מרוב נחת. בתשובה למכתב של צעירה אחת הוא כותב: "... והנה

9. שם, כרך א' ע' 269.

10. שורה משיר ההקדשה של מאיר הלוי לטריס לספר "דקדוק לשון עברי" של מיכל ראבינאוויטש מליטא, עי' "מכתבי בני קדם" – ווין, תרכ"ו, עמ' 213.

11. סוטה ג, ד.

לא לחנם נצטערת הרבה וקוננתי על האסור שאסרו ללמד לבנותינו תורה¹². כמה כלי חמדה אבדו ע"י זה! אין ספק שאילו היו אבותינו הראשונים מלמדים לבנותיהם תורה כמו שלמדו לבניהם, היתה לה"ק חיה עד היום בתוכנו והיתה שגורה בפי בנינו כשפת אמם; ועתה מי יבנה לנו חרבות עולם ויקומם שממות דור ודור?¹³ אמנם בשיריו ובשאר כתבי הפולמוס שלו קונן והצטער, אך למעשה נהג כאבותיו לפניו.

עובדה שנייה, מאלפת לא פחות, בענין יחסו של הדור אל חינוך בנות נמצא באחד האגרגים של התקופה. קובצי מכתבים¹⁴ רבים נתחברו ונאספו ע"י ראשי המשכילים בדורם במטרה מפורשת לשמש "מורה דרך לצעירי ישראל ללמד ידם לכתוב צחות לעת מצוא ולכל אשר יאונה להם בתבל ארצה". והנה באחד מאלה, אגרון בשם "כתב יושר", אשר הוציא שלום הכהן, עורך "המאספים" המחודשים, נמצא הערה מעניינת זו: "די העברעאשען טיטעל דער פרויען זינד היר וועגעעלאססען ווייל מאן אן ווייבער גור אין דער לאנד-שפראכע שרייבען זאלל" (= תוארי הכבוד העבריים לגשים הושטו מכאן, הואיל ואל נשים יש לכתוב אך ורק בשפת המדינה – שם, עמ' 135 הערה*). הערה זאת תעיד כמאה עדים על היחס המושרש בלב בחירי העם של אז, כמו בלב פשוטי העם, אל חינוכן היהודי של הבנות.

חוסר טיפוח מלאכת התרגום: חיסרון גדול ומורגש של הדור היה אף זה, שהסופרים הרבו לבכות את "השרידה הענייה" המזונחת והרבו לדבר על הרחבת הגבולות, במקום להרבות לעשות בשדה היצירה והמדע. המדפדף בדפי "המאספים" ימצא בהם מעט מאוד דברים בעלי ערך קיים. ואם גם נאמר, שחסרו להם בעלי הכישרונות לכך, הרי לא חסרו להם בעלי הלשון. משעשע מאוד הרעיון לשער את הטוב שהיו גומלים עם הלשון ועם הספרות העברית, לו השכילו להושיב, כבימי הביניים, מתרגמים לתרגם כל ספר בעל ערך וכל יצירה מעולה, משלנו ומשל אחרים. לו עודדו, למשל, את שלמה מימון לגמור את פירושו למורה נבוכים ("גבעת המורה"), או לו מצאו דרכים לפרסם את תרגומיו שלמעשה כבר תרגם (מדברי מגדלסון, אוילער, וחלף – ע' "חיי שלמה" הוצאת דביר), או ודאי – במקום נהי – היו מפרנסים את הנפש הישראלית במחשבה וברגש. כבר עמד על בעיה זו אחד העם במאמריו

12. כוונתו לתקופות המאוחרות, כי המשנה אדרבא, בן-עזאי אומר: "חייב אדם ללמד את בתו תורה, שאם תשתה תדע שהזכות תולה לה". אלא שרבי אליעזר חולק עליו, ודעתו היא שנברה בגלות. ע' הערה 11 לעיל.

13. אגרות ילג, אגרת רג משנת תרמ"ב, כרך ב', ע' 5.

14. מכתבי עברית – לטריס; מכתבי בני קדם – מאיר הלוי לטריס, וויין תרכ"ו, כתב יושר – שלום הכהן, וויין תק"ס.

לִשְׁאִלוֹת הַלְשׁוֹן¹⁵. וזה מה שיש לו להגיד לנו על השפעת התרגומים: "וסוף סוף הורגלנו בלשון זו והתחילו להבינה גם בלי פירוש, ועל ידי ההרגל הזה נתאורחו המלות הזרות, והלשון החדשה נתרחבה בהסכם עם הצרכים החדשים ונתפרסמה בכל ישראל. ומכיון שנעשתה שגורה בפי כל המשכילים, נמצאו חכמים שכתבו בה גם ספרים מקוריים נכבדים והוסיפו גם הם מצדם להרחיבה ולהשלימה, כל אחד לפי צורך הענין אשר לפניו, והוסיפו לה על ידי זה חן וכבוד באופן שאחר איזו עשרות שנים, בימי הרמב"ן, אנו מוצאים אותה כבר רחבה ומלאה כל צרכה, לא בעזרת "מרחיבים" שאומנותם בכך, כי אם רק על ידי עמלם של מעתיקים ומחברים להעשיר את ספרותה בספרים נכבדים, שבהם השתדלו לבאר את מערכי ליבם ביאור מדויק"¹⁶. דעתו של צבי הירש גוינעמאן (תחילת המאה התשע-עשרה) עולה בקנה אחד עם דעתו של אחד-העם, אלא שהוא מצא הקבלה לתופעה בשפה הגרמנית בימיו. בהערה למלים המיוחדות על ידו (יסוד המימי, יסוד החומצי, היינו, מימן, חמצן) הוא כותב "כי גם באוני האשכנזים זרים היו מלות כאלה לפני שמונה או עשר שנים, בעת התחילו להעתיק ספרים החדשים מהחכם הגדול לאוואזע... בעת הזאת חלקו חכמי האשכנזים על מלים חדשות המלאכתיות (קונסטוטוערטער - termini technici, - הכותב), ועתה הסכימו כלם בשמות ומלות הכעמיע (הכימיה. - הכותב). כן אפשר להיות גם בלשון עברית אשר נרבה לכתוב דברים למודיים ויסכימו בהן המבינים"¹⁷.

אולם מה שאנו מוצאים בדפי "המאספים" או "בכורי העתים" או בפרסומים שהופיעו בנפרד, אינם תרגומים כלל, כי אם עיבודים ולרוב של יצירות בינוניות או פחותות ערך. ב"גמול עתליה" קשה להכיר את ראסין. דוד פראנקו מינדיס עיבדו והתאימו למקורות שלנו ואף הוסיף מראי מקומות בשולי הגיליון לציין את המקורות במשנה, ברייתא, תוספתא וכו', שמהם שאב את תיקונו. ובדומה לזה היה גם גורל שאר התרגומים. אמנם, כאשר מעל עמוד "קהלת מוסר" הביע ספקן אחד את ספקותיו בנוגע לכושרה של הלשון העברית, שהיא שמית, לתרגם בדיוק את הרגשות והמחשבות משפות אירופיות לא-שמיות, הודרו העורך (מנדלסון¹⁸) לתרגם קטע גדול של The Complaint מאת המשורר האנגלי יונג ולהגישו לקוראיו כדי להוכיח להם את כושרה של הלשון העברית, וגם הצליח

15. על פרשת דרכים בכרך אחד, ע' צג-קנ.

16. שם, ע' צג.

17. "המאסף" תקס"ט, ע' מב.

18. לפי יצחק איכל הוציאו מנדלסון וטוביה באקוק את "קהלת מוסר". אולם ע"י מחקרו של יששכר עדעלשטיין "חיבור קהלת מוסר" בספר היוכל למלאת חמישים שנה לבי"מ הרבנים בבודאפעשט (1929), ע' גה - סא.

הדבר בידו. ברם זה היה דבר שבמקרה, ולא מאמצו המרוכז והמכוון של הדור.

חוסר תשומת לב לאחידות הסגנון: מגרעת נוספת רצינית היא, שלא נתנו דעתם במידה מספקת על אחידות הסגנון. במלחמתם להרחבת הלשון הצליחו להכשיר את לשון המשנה, הברייתות והתלמודים כמקורות לגיטימיים ונאמנים לשאיבה להתחדשות הלשון (ויזל, בן-זאב, ש' דובנא, ואחרים¹⁹). גם החלו שמים לב לתחביר ושימושי הלשון (מנדלסון, בן-זאב, חיים קעסלין ועוד²⁰), וגם נלחמו בזריות הלשון כדי להרחיקן. אולם על אחידות הסגנון לא הקפידו, והוא נשאר מגומר כשהיה. לפנים היה הסגנון כלול מפסוקים ושברי פסוקים, קצוצי ראש חונב בתוספת שגיאות דקדוק, היה גבוב מאמרי חז"ל ומאמרים בארמית מסורסת שקשה היה להלמם, ואף עתה חברו הסגנונות השונים אצל מחבר אחד, זה על יד זה, ללא מיוזג פנימי, אלא שהשגיאות פחתו, והביטוי הצטלל משהו. מדקדק שחיבר את ספר הדקדוק שלו בתחילת המאה הזאת (עד שנת תר"ץ זכה לשלוש מהדורות) מתאונן "שאין עוד אצלנו סגנון מקובל"²¹, ואחד העם קובע במאמר שנכתב בשנת תרנ"ג: "הנה מה שמדקדקינו מלמדים לתלמידיהם בתור דקדוק לשון עברית אינו מתאים עוד בכל הפרטים לצורת הלשון כמו שאנו משתמשים בה"²². מתוך הקשר דבריו יש להבין, שהוא מתכוון לאחידות הסגנון. הסימנים הראשונים של נתינת הדעת על הסגנון נראים רק בסוף התקופה. יל"ג, בהיותו עורך עוזר להארוז ב"המגיד", פנה אל זקן בוז הלשון: "אולי תמצא און כך לכתוב מאמר הגיוני על הסגנון שראוי לאחוז בו בלה"ק (הדגשה שלי. – הכותב)... תוכל לערוך לפני קוראיך דוגמאות קטנות מסגנונם של מבחרי סופרינו רמא"ג ואד"ם ומאפו ושאריתם, ותנתח אותם לנתחיהם, ותראה על האוצר הנחמד הטמון ליפוי הסגנון ולהרחבת השפה בספרי חז"ל ושאר בעלי אסופות וכדומה...". אך הדור בכללו לא טיפל הרבה בסגנון, כי אם בדקדוק הלשון בלבד.

תקלה שלא מדעת: משה מנדלסון, שבתחילת דרכו²³ הציג לפני אחיו את השאלה הנוקבת "מה ראו על ככה... להשליך ארצה עטרת גאות צבי תפארתם... הלשון בה דבר ה' אל עבדיו הנביאים? וכו'", פתח – במפעל אשר נועד לקרב את העם אל שפתו ואל רוחה – את השער לבריה. "ובימים ההם", הוא כותב ב"אור לנתיבה", "גם חכמי עמנו אשר ישבו תחת ממשלת

19. ע"י בפנים הבאות מהנ"ל בנידון.

20. ע"י בסוף "אור לנתיבה", וב"תלמוד לשון עברי" לבן-זאב יש חלק מיוחד המוקדש לתחביר. ע"י גם הבאות בנידון בפנים הטקסט.

21. ש"ש קאנטורוביץ בהקדמה לספרו.

22. כל כתבי אחד העם בכרך אחד – הלשון ודקדוקה ע' ק.

23. "קהלת מוסר" שער ב'.

האומה היא (העברית. – הכותב) השתמשו בלשון הערבי, לצחותה ונועמה, וכתבו בה את הספרים, לא לבד ספרי החקירה והמוסר והמליצות והשירים, כי אם גם הדינים ופירושי המשנה, וחדושי הש"ס, כנודע מספרי...²⁴ מנדלסון לא התכוון להטיף בדבריו לזניחת השפה העברית. היה זה יותר מעין הכשר ומתן היתר לתרגומו לתורה או, אולי, התנצלות על שנתן חילו לשפה הגרמנית. מעין התנצלות כזאת אנו מוצאים, אמנם, במכתבו אל רנה"ו, שבו הוא מספר על תולדות התהוותו של ה"פידוך" שלו. "והנה מתחילה", כותב מנדלסון, "עלה על דעתי לכתבו בלה"ק... לולי מונעים רבים מנעוני מלעשות כן. המה השיאוני לבחור בשפת העמים, כאשר גדולים וטובים ממני אשר כתבו חבוריהם בלשון העברי ואין מוחה בידם" (כתבים עבריים, כרך ג' [טז], עמ' 119). אולם חכמי ישראל ראו בדבריו הכשר לבצר את חכמת היהדות בגרמנית דווקא. תהיינה כוונותיו של מנדלסון בפסקה הנ"ל כאשר תהיינה, הרי יש לציין, שאמנם הייתה התעוררות גדולה וכנה בעם מסביב לפרשת ה"ביאור". ל"ביאור" הטו שכם גדולי הדור והמשיכוהו טובי המחנכים, וב"המאספים" התקבצו קנאים ללשון העברית, אשר מעל דפיהם קראו למזניחי השפה לשוב ולהתערות בה, ונגד משחיתי הלשון ניהלו מלחמת תנופה. "...אך כוונותינו על השועלים הקטנים המחבלים כרם ישראל", כתבו, "הם מתעים את נערי עם ה' ללמדם לשון עלגים...²⁵ ברם לא הסתפקו במלחמה כנגד המשחיתים בלבד, כי בנפשם פנימה ידעו, שכדי שתהפוך העברית למכשיר ראוי לשמו, כלומר, שאפשר יהיה להשתמש בה לכל צורכי החיים והמחשבה, יהיה עליה להתרחב התרחבות של ממש, בפרט לאחר שנות ההזנחה מצד אחד, והתקדמות המדעים והחכמות בעולם מצד שני. הם קיבלו על עצמם את המשימה בהתלהבות וניגשו למלאכת ההרחבה במרץ. הייתה זאת פעולה שביודעין ובכוונה תחילה, אשר חלוציה ניסו לבססה על השקפות היסטוריות ולתמכה בהוכחות מדעיות והגיוניות. במחקר מצומצם זה ננסה לתאר בקצרה את השקפותיהם על הלשון העברית ואת דרכיהם בהרחבתה וחידושה.

פרק ב': העברית בתקופת ההשכלה

מצב העברית לפני ההשכלה: מגירוש ספרד נתדרדרה היצירה העברית, ועמה הלשון, עד הגיען לשפל המדרגה. "מגירוש ספרד", קובע בן-זאב, "עד ארבעים שנה קרוב לזמנינו (!) (כל' תקופת ההשכלה. – הכותב) משך זמן ג' מאות שנה. לאלה אקרא שלוש מאות שנות האפילה, ללשון ולמדעים"²⁶.

24. "אור לנתיבה" ע' 48 (בספר אין מספור).

25. "נחל הבשור". בסוף.

26. י"ל בן-זאב – אוצר השרשים, הצעה ע' 12 עמודה 2.

המדע והמחקר היו "שדה לא עובד". אנשים כ"ש"ר מקנדיא²⁷, עזריה מן האדומים²⁸ ואליהו בחור, אנשי מדע וכותבי עברית מצוינים, היו בודדים, ולא ניכר רישומם מתוך כל הקש והגבב פרי דורם. נוסף על כך שיבשו סדרי הלימודים המקולקלים כל חלקה טובה, הן בלימודים והן בלשון. מושג מה ממצב החינוך לפני ההשכלה ובימי ההשכלה בראשיתה אפשר לקבל מן הביקורת, שחינוך זה עורר בין טובי העם. "כתב יושר"²⁹ לשאול ברלין (לוי) יישאר פנינה ספרותית-סאטירית בתחום זה; ואמנם חיבור זה הוא מבשר ראוי לסאטירה של יצחק ערטער ויוסף פרל אשר יבואו אחריו. מתברר שהשפה, אשר חדלו מלשים לב לרוחה ולא הקפידו על דקדוקה, התנוונה והייתה ל"שפה בוקה ומבולקת" מלאת "ביטויים קשים כגידים", שהכותבים בה "אף לא התאמצו להתאים את המלות עם הרעיון"³⁰.

"קהלת מוסר" וסימני הפיסוק: חשיבותו העיקרית של החיבור בשבילנו היא לא בזאת שהיה זה כתב-העת הראשון בישראל, ואף לא בעובדה שניסה לקרב את העם אל הטבע³¹, אלא בשתיים אלה: א) נמצאת בו השקפה ברורה על הלשון העברית, העתידה להתרחב ולהתפרט אחר כך ב"אור לנתיבה"; ב) זו הפעם הראשונה שאנו מוצאים ניסיון מודע ורציני לתת מהלכים בספרותנו לסימני הפיסוק של העמים, אגב הציון, שגם הרמב"ם כבר השתמש באחדים מהם. מנדלסון השתמש כאן בסמכותו הרבה של הרמב"ם, המקובל על העם, כדי להכשיר בעיניהם את הסימנים ולחבבם עליהם. אמנם סימנים אלה נתקבלו לאט לאט באומה, ואנו מוצאים אותם מוסברים שוב, מכעשרים שנה יותר מאוחר, בהערה בספר "מאמר התורה והחכמה" למרדכי גימפל שנאבר (לונדון תקל"א), דבר המעיד, שעדיין לא נפוצו בעם. אך בסוף ימיו של י"ג כבר היו נפוצים במידה כזאת, שאין הוא מעלה על הדעת את הספרות

27. חכם אשר לא ראה סתירה בין האמונה ובין חידושי המדעים האחרונים: "... וגם אמנה המכונה חכמה חיצונית בת אבי היא, לקח טוב ומתת אלקים... ועמו מקור חיים באורו נראה אורים". דבריו אלו הובאו גם ב"המאסף".

28. מחבר "ספר מאור עינים". בחלק ב' ממנו תרגום מלטינית לעברית את איגרת אריסטיאס בשם "הדרת וקנים". את ספריו אסרו לקרוא לבני פחות מכ"ה.

29. נדפס בבית הדפוס "חינוך נערים" לאחר מות המחבר בשנת 1794. השנה 1784 בפנים הספר היא ודאי טעות, ואולי זו השנה, שבה נכתב החיבור, וחששו להדפיסו בחייו. ביקורת קטלנית על דרכי החינוך והרשלנות בשימוש הלשון אפשר למצוא גם בהקדמה ל"נצח ישראל" לר' ישראל מזאמושטש משנת 1741.

30. המובאות במשפט זה מש' מאנדעלקערן – על מליצת לה"ק לפני ויזל – "האסיף" תרמ"ז ע' 407.

31. בשערו הראשון: "ה' אלהים נתן לאדם עין לראות לרוות מדשן הענג בתפארת כל היצורים למענו יפרח כל פרח ויצייץ צייץ ועשבי השדה".

העברית בלעדיהם, והוא רואה בהם סימן הרחבה. ומעניין לראות, איך ילג-שור את עניין סימני הפיסוק לתוך מסכת הרחבת הלשון שלו. בתשובה משנת תרמ"ב, על מכתב מבן-יהודה הצעיר, המתאונן בו, כנראה מן המכתב, על ריבוי השימוש במלים נכריות (בין-לאומיות. – הכותב) ותרגומי מושגים זרים, דבר, שלמעשה כבר עשו לפניו סופרי "המאספים" וה"ביאור" כותב ילג: "ובכלל בבואנו להרחיב השפה ולחיותה אין לנו להחמיר כל כך ולגבב עלינו אסורים וחומרות, ומה בכך אם איזה תמונות חיצוניות או אופני הדבור נקח מלשונות אחרות אם מושגם מובן לכל קורא ורוח השפה העברית בהם; כי אם הבדל נבדיל את כל התמונות הנכריות אשר הושיבו בחצרות שפת קדשנו, כי אז, דרך משל, נבוא לחלוק על סמני הטעמים... ששאלנו מלשונות אירופה... הלזה תקראו הרחבת השפה ותחית לשון עמנו?³²

השקפת "קהלת מוסר" על הלשון: את ההשקפה על הלשון הנמצאת ב"קהלת מוסר" אפשר לסכם בקצרה כך: הלשון העברית היא הקדומה והמובחרת שבלשונות³³, היא קדושה ונתונה מאת האלהים, אך יחד עם זה ניתנת היא להרחבה כשאר הלשונות³⁴, ואם יפתחוה ייווכחו "לראות כי נכון לשוננו לכל דבר מקרה ופגע, להרים קול בכו, לשיר בשירים על לב השמחים אלי גיל או להוכיח בשער רשעי ארץ. ויקחו מוסר וינאמו נאום לשון העברית", כלו' או תהיה ככל הלשונות החיות. השקפה תמציתית זו מקבלת, מאוחר יותר, הרחבה ופיתוח ב"אור לנתיבה" (ע' 8 ואילך), וכן בשאר ספרי הדור, בייחוד בספרי מרדכי גימפל שנאבר ("מאמר התורה והחכמה"), ריב"ל ("תעודה בישראל" ושאר ספריו) ורש"י פין ("שפה לנאמנים"), וגם מעל דפי "המאספים" (ע' בפנים סעיף "קעסלין על הרחבת הלשון"). אין כמעט חולקים על השקפה זו; עליה יחתמו בלב שקט ראשי המשכילים³⁵: ויזל ושלמה דובנא, חיים קעסלין ושלמה פאפנהיים, רנ"ק ושי"ר, ריב"ל ומאיר הלוי לטריס, שד"ל³⁶ וישי"ר מריג'יו. אמנם

32. אגרות ילג – כרך ב', ע' 43–44.

33. "הלא היא המובחר שבלשונות. ודבר ה' במחזה אל עבדיו הנביאים בלשון עבר היה ובה הבין (!) ה' יצר (!) עולמו". שער ב'. כבר העיר ' קלוזנר, שסימני הקריאה הם של המהדיר, ולרוב שלא לצורך.

34. "נאלף מיתר האומות ללשונותם בארצותם לא נחו ולא שקטו עד הרחיבו גבול לשונם. ולמה נהיה הוים שוכבים ולא נעשה כמעשיהם בלשוננו הראשון במעלה והקודם בזמן", שער ב'. אותה הנעימה נמצאת בדברי שנאבר בספרו "מאמר על התורה והחכמה בהקדמה, גם ב"המאסף" תקמ"ד ע' קפג – קפו.

35. ר' בפנים את ההבאות.

36. שד"ל מודה, שהיא נתונה מאת האל אך כופר בקדושתה, כנראה מתוך מכתבו

אל ישי"ר מריג'יו משנת 1819. ע' בפנים.

חילוקי דעות היו קיימים, אך בשטחים אחרים, כגון בענייני דקדוק³⁷ ובהשקפותיהם על לשון חכמים³⁸ ובשאלה, אם מותר להשתמש בצורות לשון שאינן במקרא, שאלה הקשורה בהשקפה על לשון חכמים, וכן בהבדלת ה"נרדפים". בעיות שיצרה "קדושת הלשון": השקפתם התמימה, כביכול, על הלשון העמידה לפניהם בעיות חמורות. הדעת נותנת, שחכמי הדור היו נאלצים לתת את דעתם עליהן ולפתרן תחילה, עד שהם באים להתעסק בהרחבת הלשון. אך המכריעים למעשה בשעת ההתעוררות הגדולה היו ההיגיון, התקדים ודוגמת העמים. כבר ראינו ב"קהלת מוסר": מה הגויים מרחיבים גבול לשונם, אף אנו כך, בפרט שלשונו קדומה ומובחרת. בכל חוברות "המאספים" ובכתבי חכמי הדור מביאים דוגמאות, שבזמן התלמוד ובימי הביניים עסקו חכמי ישראל במדעים ובהרחבת הלשון³⁹. "קדושת הלשון" שימשה תואנה בעיקר בפי הקנאים להונות את המשכילים הראשונים בחילול הקודש בזה שהם עוסקים בעברית בחכמות ובמדעים. אך לאט לאט חדרו הלבטים אף אליהם, כמו שנראה בחליפת המכתבים בין שד"ל הצעיר וישר מריג'יו. הבעיות העיקריות שנבעו מההשקפה היו שתיים: (א) המותר להשתמש בלשון הקודש לצורכי-חול? (ב) המותר להרחיבה, כל' להוסיף צורה על הצורות הנמצאות או לשנות מהמטבע שנטבעה בספרי הקודש? שד"ל הצעיר ניסה להתיר את הקשיים בדרך המיוחדת לו, היינו קיבל את ההשקפה הכללית שרווחה בין המשכילים על אופן נתינתה (מאלהים). אך עם זה הניח כר רחב להתפתחותה אנב שלילת קדושתה. במכתב אל ישר מריג'יו (שנת 1819) הוא כותב: "נמצאתי מוכרח לבטל דעתי מפני דעתך, ולומר בלא לב ולב, כי מי שאמר והיה העולם הוא נתן לה"ק בפיו של אדה"ר [אדם הראשון]. אעפ"י שמלות הרבה נתחדשו לאחר זמן כפי הצורך, כגון צעיף אבנט ושעטנו, ומלות הרבה נתחלפו באורך הזמן קצת אותיותיהם (כעש, כעס, רום, רמו, רשם)... ומלות הרבה אבדו ברוב הימים משמעותן הראשונה ולקחו אחרת תחתיה... ומלות הרבה קבלו משמעות אחרת מלבד משמעותן הראשונה... סוף דבר, גם כי שלח ידו הזמן בלשונו והחליף אותה

37. אותיות השורש. האם הן אחת (פאפנהיים, יריעות שלמה), שתיים (שנאבר, מאמר התורה והחכמה – בהקדמה) או שלושה? האם מוסיפים אותיות נוספות מחוץ "האמנותי" לבנות פעלים או שמות חדשים ("חשק שלמה" לפאפנהיים)?

38. לשון חכמים, האם היא עברית בהתפתחותה ויש לתמוד ממנה, או עברית בהתנוונותה ואין לתמוד ממנה? ע' "באר רחובות" לחיים קעסלין, "המאסף" תקמ"ו, ע' נא ואילך, ו"מבוא לקורות לשון עבר" לזלמן שטערן, בסוף ספר תשובות תלמידי מנחם בן יעקב בן סרוק וכו', ו'ן 1870.

39. ע' "באר רחובות", חיים קעסלין, "המאסף" תקמ"ו, ע' נא ואילך, ו"מכתב שמע שלמה" ליצחק סטנוב, "המאסף" תקמ"ח, ע' פד ואילך, וכן הספר "קנאת אמת" למיס, וכמעט בכל ספרי ויזל וריב"ל.

חלופים קלים, מכל מקום מאין באה אלינו? מאת ה' מן השמים... אולם בעבור זאת קדושה יש בה? וכי כל מה שברא הקב"ה בעולמו קדוש הוא? ⁴⁰ מי שמע כזאת? ⁴¹... מסתבר ממכתבו זה, כי הלשון, מרגע שניתנה לאדה"ר מאת הקב"ה, המשיכה להתפתח ולחיות לפי חוקים החלים גם על שאר הלשונות, היינו להשתנות עם שינוי הזמן והמקום וכו', וגם קדושה אין בה. אולם רוב המשכילים, כותבי העברית, האמינו הן בקדושת הלשון והן באפשרות ובצורך של התפתחותה.

פרק ג': ה'ביאור' - למנדלסון

חידושי ה'ביאור': השפעתו של מפעל אדיר זה על דורות המשכילים הייתה עצומה, הן מחמת האישיות שעמדה מאחוריו והן מפאת הישגיו. מנדלסון היה גם פטרוננו וגם הנפש החיה של המפעל. הוא עצמו פירש רק את ספר שמות, אך ערך, השלים והוסיף תוספותיו ⁴² בביאורי עוזריו: שלמה דובנא - לבראשית, ויזל - לויקרא, אהרון מיארוסלב - לבמדבר, והירץ הומברג - לדברים. מבחינת הלשון נשאר ה'ביאור' עד היום "מכרה יקר למדקדק המחפש מטמונים", כביטוי של פרץ סנדלר, ע"י ההערות הדקדוקיות ששוקעו ב"תיקון סופרים" וב"ביאור" עצמו. אולם בשלושה תחומים עיקריים היה אז מן החידוש ב'ביאור', והכול מרוחו של מנדלסון נאצל: הריאליה, תורת היופי והאסתטיקה, התחביר. בשעה שהשקפתו של מנדלסון על הלשון נשארה ביסודה אותה ההשקפה שבקבלת מוסר - אף כי היא זוכה, בייחוד ב"אור לנתיבה", לפיתוח ולהרחבה בפרטים הרבה - הרי לעומתה, השטחים האמורים האלה חדשים היו לגמרי לקורא העברי של אז.

הריאליה: ידוע שמנדלסון החשיב מאוד ב"נתיבות השלום" את יופייה של הלשון והקפיד על דיוקה ⁴³, שיהיה "צח ונקי, וקל להבין הכוונה, למען ירוץ כל קורא בו", אולם עם זה שאף לשווה צורה מדעית נאה ל"ביאור". אחד החידושים החשובים שהכניס לתוך פירושו ל"שמות" - גם בתוספותיו לשאר הספרים - הוא הריאליה. עד ימיו נהגו הפרשנים לקצר בהגדרת דברים שבריאליה,

40. במקום אחר מוכיח שד"ל מהפסוק "ויתד תהיה לך על אונך" (דב' כג, יד), שאלהים בכבודו ובעצמו השתמש בל"הק לענייני חולין, ואפילו לא מהצנעים ביותר. אף שהפך שד"ל אחר כך למתנגד גדול לדרך הרמב"ם, הרי בענייני לשון, היינו שאין קדושה בלשון עצמה אלא בתוכן הנאמר או הנכתב בה, הסכימה דעתו עם דעת הרמב"ם.

41. אגרות שד"ל - כרך א', ע' 8.

42. בציון ד"ה, כל', דבר המתרגם.

43. הוא שלח עלי הגהה לאנשים שונים ואסף הערותיהם. ע' פרץ סנדלר, הביאור

לתורה ע' 85 הערה 31.

בהשתמשם בציונים כמו "מין עץ", "מין חיה", "מין עוף"⁴⁴, "מין צמח", "מין כלי", "מין בגד" וכדומה. והנה בא מנדלסון, אם מתוך תשוקתו לדיוק ואם מתוך רצונו לשוות צורה מדעית לביאורו, והגדיר בפירושו לשמות דברים שבריאליה הגדרה מדעית, עד כמה שידו ויד המדע השיגו אז. הוא הביא בפירושו ידיעות ממקצועות מדע שונים, אגב ציון המקורות הזרים שאב מהם את החומר. בעיקר התמסר בביאורו להגדרת שמות צמחים ובעלי חיים, ולתיאור המשכן וכליו, בגדי השרד לכהן הגדול וכיו"ב⁴⁵. וכן הוא מביא בפירושו הרבה ידיעות משטח התכונה – סיבוב הלבנה, זמן תקופת השמש, חודש ועוד. את המלה "חודש" בפסוק "החודש הזה לכם" (שמות יב, ב) הוא מסביר כיום חידוש אור הלבנה, ומעיר דרך אגב, ש"אין לחדשים שם בתורה... השמות ניסן אייר חולתם שמות פריים הם ולא ימצאו רק בספר נביאי בבל ומגילת אסתר. את דרך יציאת מצרים מתאר מנדלסון עפי' המפה כשהוא מסמן את המקומות, אגב יצירת מונחים די צרכיו למעשהו זה⁴⁶. לפעמים יצר מונחים ע"י תרגום ("הים האמצעי"), לפעמים ע"י הקצת נוח גוסף להוראה קיימת (משוך = משתרע), לפעמים ע"י קבוצת מלים מתארת, ולפעמים השאיר את השם, בעיקר שם מקום, בצורתו הורה וסגרו בסוגריים. דוגמה: "כי מצרים למערב אי משוך לצד דרום ושניהם על שפת הים האמצעי וים-סוף הנקרא (...). מן המקום הנקרא (וועס) עד הים שקרוין (דש אראבישי מעהר)...". כמובן, שאת מה שהוא הקיף בסוגריים אין לכנות "מונחים"; לאמתו של דבר נוצרו "מדלית ברירה" ובשעת הדחק, ומצאו את גאולתם אם אצלו עצמו במקומות אחרים אם אצל אחרים, כגון "הים הערבי" בפי דובנא וסופרי הדור. דובנא, עוזרו הראשי של מנדלסון לבראשית ושמות, התבצר בשטח הגיאוגרפי והאתנוגרפי והרבה לדבר על עמים וארצות, על תרבותם החומרית⁴⁷ והרוחנית⁴⁸, ומצא קשר בין השקפתו של עם ואמונתו לבין לשונו⁴⁹.

44. הד לאותה שיטה אנו שומעים מהערתו של מחדש שם העוף "תוכי מדבר": "אמרו המפרשים על שם ותכיים הנמצא בכתוב שהונח על העופות יפות המראה בנוצתן, המכונים בליא (פסריא). ובהיות שהעוף אשר יחנכו בני אדם לדבר, המכונה בליא (פאסיניא), יש לו גם כן נוצה יפה מאד אדמה אכנת אותו בלשון הקודש בשם התוכי המדבר". יר"ע, "המאסף" תק"ן, (משלי מוסר) ע' פ"ח.

45. ע' פרץ סנדלר, הביאור לתורה של מנדלסון ע' 81.

46. דרכיו ביצירת מונחים שימשו מופת לדור כולו. חומר מעניין על הנושא נמצא בדיסרטציה של ד"ר בועז שכביץ, "בעיות בסגנון הפרחת המסאית של ראשית הספרות העברית החדשה" (ספרייה לאומית, שכסול). ע"י בפנים, פרק ד', סעיפים: בירוריי-מונחים, חבלי לשון, הרחבת הלשון – כיצד?

47. על ערך הצייד בתרבות הקדומה – ע' ביאורו, ברא' י, ט.

48. על מלאכת הכתיבה – ע' ביאורו, ברא' מא, ח.

49. בפסוק "ואתה תבוא אל אבותיך בשלום" בר' טו, טו – הוא רואה אסמכתא

רושם הריאליה על דורו: עיסוקו הרב של ה"ביאור" בריאליה עשה רושם ניכר על הדור. אין ספק, שה"ביאור" השפיע על תלמידיו. יואל ברי"ל ואהרן בן וואלף מקדימים לביאורם על תהלים (התרגום של מגדלסון – תקמ"ח) שלוש הקדמות, הקדמה מיוחדת ארוכה מוקדשת לכלי השיר – מלווים ציורים – שניגנו בהם בבית המקדש⁵⁰. ברוך לינדא חוקר את טבע בעלי החיים ("ראשית לימודים") ומפרסם קטעים מספרו ב"המאספים" בשם "תולדות המינים הטבעיים". אהרן האללי מפרסם שם מאמריו בנושאים מן הפסיקה והכימיה בשם "מסלול הטבע". אף לספרי הלימוד של הדור חדרה הנטייה לשים לב לריאליה. בן-זאב עשה ניסיון רציני ב"מסילת התלמיד" שלו לזהות את בעלי החיים והדומם וקולותיהם או רחשיהם הנמצאים בתנ"ך. ההתעניינות שהלכה וגברה בחי ובצומח של הארץ במאה התשע-עשרה (מנדלי, Löwe ואחרים), ייתכן שראשית השראתה מן ה"ביאור". וכל העשייה הזאת הייתה כרוכה בחידושי מלים שאינן באוצרנו ובחידושי הוראות למלים עתיקות. ספרים כ"ראשית למודים" לברוך לינדא, "מסע קולומבוס" בתרגומו של משה מגדלסון מהמבורג ומאמרי המדע של אהרן האללי ב"המאסף" משופעים בחידושים כאלה. דוגמה אחת מרבות לחידושי מלים בקשר לריאליה נמצא בהערתו⁵¹ של אהרן האללי ב"המאסף" תק"ן ע' ע"ג. שם הוא מספר לנו, שעד ימיו השתמשו במונח "עלות ונפילת המים" (מימון ב"גבעת המורה" – עלייתם וירידתם של המים. – הכותב). אולם הוא בחר ב"רבות וחסרון המים" לפי הכתוב "וירבו המים... ויחסרו המים", כלומר, בחידושו הוא מסתמך על פסוק. כמעט מאה שנה עברו עד שנתגלגל המושג ל"גאות ושפל"!

ניסיון ראשון בעברית להערכת התנ"ך הערכה אסתטית: אין כאן המקום לדיון רחב בשאלה, אם היה מגדלסון הוגה מקורי, ומה שחידש בשטח זה מלבו חידש, או אם הושפע ממחקריו של לאות (Lowth) האנגלי. חשיבותו לנו היא ראשוניותו בעברית. לדעתי, ודאי הושפע וגם השפיע; מגדלסון ולאות הם בחינת שני תלמידי חכמים, המפרכסים זה את זה בדבר הלכה. בצדק סבר מ"צ סגל, שיתרון למחקרו של מגדלסון על של לאות "בזה, שרמבמ"ן הכיר בחשיבותן של דעותיו של ר' עזריה, ושהרכיב את דעותיהם של שני החוקרים, ר"ע ולאות, לסינתזיה אחת ולשיטה שלמה"; והוא מוסיף: "ואילו היו החוקרים הלועזים מהמאה הי"ט ומהמאה הזאת מכירים את דברי רמבמ"ן

לשונית לאמונה בהישארות הנפש, ובסוף פירושו הוא מניח את הכלל, שהדעות המתהלכות באומה משאירות רישומן בדרכי הלשון. או בלשונו: "ההקש מדרכי הלשון, על הדעות המפורסמות באומה הוא נכון בלי ספק".

50. שתי ההקדמות האחרות מוקדשות לשירה ולמוסיקה הקדומה ולתיאור התקופה והמשוררים של ס' תהלים.

51. השווה את הערתו של צבי הירש גויצמאן המובאת בפנים.

העברים, כי אז אפשר שחקירותיהם היו הולכות בכיוון אחר לגמרי, והיו ניצלים מהרבה שגיאות ומיגיעות רבות שיגעו לריק⁵². בספרות העברית ובפרשנות העברית היה מנדלסון, בלי ספק, הראשון להעריך את שירת התנ"ך ואת ספרות התנ"ך הערכה ספרותית ואסתטית. בהקדמתו הארוכה לפרשת בשלח הוא מנתח את השירה העברית הקדומה ניתוח ספרותי מפורט, ובפר' יתרו ובפר' בהעלותך הוא דן בשאלת הקומפוזיציה של הספר המתפרש. נראה הדבר, שהוא מחשיב מאוד מחקרים אלה, כי לא פעם, במקומות שונים ב"ביאור" הוא מפנה את דעת הקורא אליהם⁵³.

מניעיו להערכה אסתטית: מה בעצם היו מניעיו של מנדלסון להדגיש את המומנט האסתטי? בהקדמתו לפ' בשלח הוא מגלה לנו את סודו. "ועשיתי זאת לאהבת הדברים, כי לא מצאתי בכל מפרשי התורה דבר מספיק מזה הענין, ולהאיר נפש הקורא על תפארת והוד השירים אשר בספרי הקודש, כי ראיתי ילדי בני עמנו... ישתבחו מאוד במלאכת השירים אשר לאומות הזרות, כאלו להם נתנה תפארת השיר וחן ערכו, ובערה בלבי אש הקנאה לראות כי כגבוה שמים מעל הארץ כן גבהו דרכי שירי הקודש משירי חול". היינו, הייתה לו זיקה נפשית אל הנושא, ופעלו בו רגשות הגאון הלאומי והדבקות בספרות עמו ולשונו, רגשות הנוקרים לנו כחוט שני מתוך כתבי כל הדור ההוא. כמו כן ביקש לתקן את אשר עיוותו ראשונים בהזנחת הצד האסתטי. כאן יש לציין, שגילויי מנדלסון לדורו במקצבים ובמידות של השירה התנ"כית שימשו כלי עזר רבי תועלת בידי נפתלי הירץ ויזל לשחרר אחת ולתמיד את השיר העברי מאוזני ימי הביניים, מן היתד והתנועה⁵⁴, ולהגמיש על ידי כך את הלשון מבפנים.

השפעת "הביאור" על טעם הדור: אין ספק שחותם ה"ביאור" ניכר בכל הנכתב והנאמר בעברית מאז הופעתו ועד התנועות הלאומיות, והשפעתו הייתה לטובה הן על טעם הדור והן על לשונו. תורה זו משכה אליו תלמידים רבים שומעי לקח, שהלכו בעקבותיו והשלימו מפעלו. יואל ברייל בהקדמתו הנכבדת לס' תהלים, המוקדשת לשירה ולמוסיקה הקדומה עושה למען האסתטיקה, כמו שעשה בהקדמתו האחרת למען הריאליה. בספרי

52. מ"צ סגל - לחקר צורתה של השירה המקראית, ספר קלוזנר, תרצ"ז, ע' 99.

53. בפר' יתרו, לאחר שדיבר בפרטות על שאלת הקומפוזיציה הוא מעיר: "ועיין מזה בפר' בהעלותך ומה שנכתוב בע"ה". וכן בפר' בראשית הוא מעיר: "כאשר תראה אי"ה בפר' בשלח".

54. משוררי ימי הביניים ידעו היטב, ש"היתד והתנועה" הם זמורת זר בכרם השירה העברית, גדוליהם (יהודה הלוי), אף התריסו נגד השימוש המופרז בהם, ועל אף זאת בעצמם הרבו להשתמש בהם.

הדקדוק של הדור החלו קובעים מדור מיוחד למליצה העברית. בן-זאב בספר דקדוקו "תלמוד לשון עברי" מקדיש את חלקו השישי לדרכי המליצה והשיר, ובהקדמה לספרו הוא מודה, "כי לא קדמני איש זולת הרמבמן"⁵⁵. חלק זה והחלק החמישי, על התחביר, הם חידושים והחשובים בספר, ושניהם מרוחו של מגדלסון נאצלו. תורת האסתטיקה, שהרביץ ה"ביאור" ברבים נתנה פירותיה לאחר מכן, בהעטותה דוק של רוח וחת על הלשון, והיה בזה מעין פיצוי על היעדר הקוראה העברייא בלשון העברית וספרותה.

מחקרי מגדלסון עודדו את הביקורת הספרותית האסתטית: תורת הרמבמן נפוצה חיש מהר בין המשכילים, ומבקרים החלו שופטים יצירות ספרותיות לפי הכללים ששאבו ממחקרי בן-מנחם. ב"המאסף"⁵⁶ העביר המבקר א"א את אמנותו של יזול ב"שירי תפארת" תחת שבט הביקורת האסתטית ומצאה חסרה⁵⁷, ואגב כך הודה על החוב שהוא חב לבן-מנחם⁵⁸. במכתבו⁵⁹ השישי של משולם האשמועי ("איכל) – על אף שמכתביו נתחברו בהשפעת "מכתבים פרסיים" למונטסקיה – אנו חשים את מלוא ההשראה המגדלסונית. בפעם הראשונה בספרות העברית אנו פוגשים ביקורת ספרותית השוואתית, המעוגנת בתורת היופי, ולא חשוב, ששני השירים שבחר למטרתו חלשים הם. רק כעשר שנים לאחר הופעת "נתיבות השלום" הופיע בליוורנו ספרון "ספר זמירות ישראל", והוא מאמר המחקר בגדר השיר הנהוג אצלנו היום בלשוננו הקודש, ומחברו חנניה אלחנן חי הכהן, מנסה להסתיר כל הזמן את חובו, ורק בסוף מחברתו הוא מוכיר את שם הרמבמן, כאילו כפאו שד. וכן קשה להעלות על הדעת את אפשרות חיבורו של ספר כ"מליצת ישרון" לר' שלמה ליוון – הספר המקיף ביותר שנכתב על המליצה התניכית לכל הפחות עד סוף המחצית הראשונה של המאה ה-18 – לולא הוכשרה הקרקע לכך ע"י מחקריו של בן-מנחם. שד"ל הצעיר מגלה את רצונו, במכתבו אל יוסף אליעזר מורפורגו (שנת 1823), "להוציא החוצה קצת ממבחר השירים אשר באמתחתי, ולספח אליהם הקדמה ארוכה, אספר בה תולדות מלאכת השיר בין העברים ואנידה תפארת חכמינו המשוררים...". הרצון הזה לערוך את מלאכת השיר מול תפארתו הלך והשתרש עמוק בתודעת הדור ככל שהתקופה קרבה לקצה עד אשר העוסקים בכך שכחו את מקור ההשראה.

55. הקדמה ע' 6.

56. שנת תק"ן, ע' ר"י ואילך.

57. הוא עשה זאת בטאקט וביראת הכבוד.

58. "כי לא שמו לב עליהם (על "המגנה והנאה", כלו, האסתטיקה. – הכותב), עד

שבא חכם דורנו השלם ר' משה בן-מנחם ז"ל והחזיר את העטרה הזאת ליושנה" תק"ן ע' ר"ג.

59. "המאסף" תק"ן ע' קצ"ו.

חשיבות התחביר: לא פחותה מהשפעת שני החידושים שתוארו לעיל הייתה השפעת תורת התחביר על הלשון. חלק התחביר הצנום שנספח לסוף "אור לנתיבה" זרק אור גדול על פינה חשוכה ומונחת בלשונו מזה זמן רב, והפנה את תשומת לב המדקדקים אל חשיבותו. כאמור, הושפע בן-זאב ממנו, ואף הוא הקדיש לתחביר חלק מספרו. השפעתו העצומה של "תלמוד לשון עברי" על דורות ההשכלה החדירה את ההכרה בחשיבות התחביר בשכבות הרחבות של הוגי העברית והתוצאה הייתה פישוט הדרגתי של העקמומיות והעיקופים בלשון. עם התפשטות לימודי התחביר התפשטו גם לימודי הפשט בכתבי הקודש ובתלמוד, וכך שימש התחביר כלי צור לפרשנות. מן היסוד השישי מעשרת היסודות שהניח שד"ל כיסוד לפירושו לישעיהו משתמע, שהחשיב את התחביר, ואף סבור היה, שתחביר לשון אחת שונה לחלוטין מתחבירה של לשון אחרת⁶⁰. הכרתם זו בחשיבות התחביר הביאתם לבסוף לתת את דעתם גם על הסגנון. את בהירות הלשון, צלילות הביטוי, ודיוק המשמעות היתרים בסגנון של ילג בהשוואה לסגנונם של "סופרי המאספים" למשל, יש לזקוף במידה מרובה על חשבון תודעת התחביר שהעמיקה בעם.

יחסו של מגדלסון אל התחביר: מגדלסון עצמו העדיף את התחביר ואת חקר הוראת המלים מכל שאר ענייני הדקדוק. לדעתו, הדקדוק חשוב מאוד, אך תפקידו תכליתי. בלשונו: "אי-אפשר להבין דברי הכתוב, אם לא נחקור לדעת את דרכי לשון הקודש, הוראת כל תיבה ותיבה, ושימוש חיבוריהם לכל מחלקותם ונטייתם בכל פרט ופרט, וזה תכלית מלאכת הדקדוק על דעתי... וכל זולתו ומה שחוצה לו אינו כי אם יגיעת בשר ללא עזר וללא הועיל"⁶¹. יחסו זה של מגדלסון מסביר את מיעוט טיפולו ב"ביאור" ב"אתי מרחוק" ו"נסוג אחור", ו"חזק ורפה" ועוד, ואת אי-סבלנותו מארכנותו של דובנא בענייני דקדוק. לשונו של מגדלסון, לעומתו, הייתה קצרה ולעניין, אולם הרבה להעיר על דרכי הלשון. למשל על הפסוק "בואת יבוא אהרן אל הקודש" (ויקרא טו, ג) הוא מעיר: "מקום שלא הוברר המין יבוא בפלס נקבה"; או "דבר אל אהרן אחיך ולא יבוא בכל עת אל הקדש" (שם, שם כ"א) מפרש מגדלסון: "שימוש הייזי כמו ש"ן: דבר אל אהרן אחיך שאל יבוא", וכן בהרבה מקומות.

ה"ביאור" כגורם מדרבן בלימודי לשונות שמיות ובחקר ארץ הקדומים: השקפת מגדלסון על הלשון העברית, ובעיקר תיאורו את התפלגות הלשוניות בימי פלג, הבאים לידי ביטוי ב"אור לנתיבה", הניעו את

⁶⁰ "היסוד הששי הוא ההרגל בספרי ישראל הקדמונים ובכתיבה בלשון הקודש כי רבו הקריאה והכתיבה בשאר לשונות סוגרת בעדנו הבנת הדבור", מבוא לפירושו לישעיהו.

חכמי הדור לתת את דעתם על הלשון הארמית ושאר הלשונות השמיות, בתחילה לשם פרשנות ואחר כך לשם הרחבת הלשון⁶². עם זיקת הפרשנות המקראית ללשונות השמיות נצנץ הרעיון, שאפשר לנצלן להרחבת הלשון. אפשר לראות את התהליך בפעולתו של דובנא. דובנא מביא בפירושו השוואות מן הערבית⁶³ במידה רבה יותר מרוב פרשני ימי הביניים, ואף מדבר בכמה מקומות על חשיבות הערבית להבנת לשון המקרא. כן הוא נעזר בארמית⁶⁴ ובלשון המשנה, בייחוד להסברת מלים הנמצאות רק פעם אחת בתנ"ך, ומה הוא מגיע להשערה "אולי יש עוד (שרשים) רבים, רק שלא נמצא במקרא בעבור שלא הוצרכו בעלי המקרא לדבר בם. הלא מצאנו כמה שרשים שלא נמצאו רק פעם אחת בתנ"ך, כמו שרש בטל שלא נמצא רק פעם אחת ובטלו הטוחנות (קהלת י"ב) ושרש עתם נעתם ארץ (ישעיה ט')... ורבים כמוהם. מי הוא זה יכריח שכלו לבקש סבה לזה, או יאמר שאינם מלשון הקודש ומושאלות הן מלשון אחר, רק נאמר שלא הוצרכו בעלי המקרא לדבר בם עוד". והוא מוסיף: "הגע בעצמך, הנה חז"ל בקשו לגנוז ספר קהלת, הנה אם היו עושים כן, לא היה נמצא שרש בטל בספרי המקרא...". והוא מסכם: "בלי ספק יש עוד שרשים רבים בלשון הקודש אשר לא נדעם בעבור שלא הוצרכו בעלי המקרא לדבר בם...⁶⁵. ואם כך, הרי מותר לשאוב מלשון המשנה ומן הלשון הארמית, מתוך הנחה, שודאי היו קיימים השרשים גם בזמן המקרא אלא "שלא הוצרכו בעלי המקרא לדבר בם". כן הוא כותב ל"הלעיטני" (בראשית, כה, ל): "אין דומה לו במקרא, אבל במשנה שנינו: אין ממרין את העגלים אבל מלעיטין אותן" (שבת כד, ג). ולפי הגיונו של דובנא, כשם ש"מלעיטין" הוא לה"ק, כן יש לראות את הפועל "ממרין" כלה"ק, אם כי רק השם "מריא" נמצא בכתבי הקודש. ואמנם כך טענו רבים מהמרחיבים. בין הראשונים שהחלו פועלים בשטח זה היה ר' שלמה לריון בעל "מליצת ישורון". הוא מקדיש מחקרים חשובים ללשון הארמית וללשון המשנה, ואף עוסק ב"מחקרי ארץ", מתוך הנחה שהאקלים והנוף משפיעים על לשון העם שחי בהם ועל מליצתו. ואף שד"ל, הכופר בחשיבות הערבית להבנת המקרא, כותב דקדוק לשון הארמית (המקראית והתלמודית).

62. "כי המלות הארמיות ההנה, הבאות תמיד בתמונה עברית מיפות מאד את המליצה העברית", "שיחה בעולם הנשמות" לר"ש לריון, ב"מחקרי לשון" הוצאת אד"ם הכהן, עמ' 35 (דברי יואל ברי"ל אל הרד"ק).

63. ע' פירושו בר' יח, ב; שם, מה, יז; שם, לח, א ובמקומות אחרים.

64. ע' פירושו בר' י, ל על המלה "ספרה".

65. "עלים לתרופה" דף ד' ע"א. אותו צימאן להרחבת הלשון הגיע את ויזל לחפש קשר עם יהודי קושין, אולי שרדו בידם ספרי קודש שאין בידינו ויתגלו שרשים חדשים שאינם ידועים לנו עד היום. ע' "המאסף" תק"ן "מגיד חדשות".

מידת השפעתו של מגדלסון על הלשון העברית וספרותה: קלחנר, ב־היסטוריה של הספרות העברית החדשה מתאונן על מיעוט תרומתו של מגדלסון לספרות העברית לעומת תרומתו לספרות הכללית והוא מציין, שההוצאה האחרונה של כל כתביו (משנת תרפ"ט) מכילה שלושה עשר כרכים בגרמנית, ורק שלושה כרכים בעברית. מצד אחר ש' ראבידוביץ קובע⁶⁶, שמגדלסון היה היחידי, שעמד ב־שתי רגליו בתחום התרבות העברית ובתחום התרבות הכללית. אך השפעה אינה נמדדת בכמות. אין ספק, שרישומיו בלשון העברית וספרותה עמוקים לאין שיעור מרישומיו בתרבות הכללית. אין לשער, מה הייתה דמות הלשון העברית והספרות העברית בלי מגדלסון. אפילו קובנר, כעבור שמונים שנה, חש, ש־מהאיש הזה החלה ליטעראטור העברית להנער מערמת עפרה, השליכה מעליה את הבלויי־הסחבות ותעד עדי תפארתה... מגי אז בראשונה ראינו את שפת עבר כי תוכל להערות רגש כזה, אשר לא בשמים יסודתו⁶⁷.

66. מחקרו על מגדלסון בהתקופה כרך כ"ה וכ"ו.

67. א"א קובנר, חקר דבר, תרכ"ז ע' 38–39.

הציור בלשונו של מאפו

"לזמן שני מושגים רחוקים ככל האפשר ולהרכיבם באופן חד ומפתיע – אנדרי בריטון) – כרקטריסטיקה זו שניתנה לשירה בכלל, כוחה יפה עוד יותר (ובמרוכז) לגבי הציור. בתוך אלפיים מלים בתר־מקראיות שמצאתי בכתבי מאפו כלולות למעלה ממאה מלים, ששינוי משמעותן מהמקרא הפך אותן לביטויים ציוריים. מקצתן כבר באו בספרויות קדומות, אבל החשוב הוא שמאפו המשיך השתמש בהן למרות היותן יצירות בתר־מקראיות.

מה טיב הציורים שלו? לשם הערכה (ומיון) נאחו בקנה המידה של כיוון תנועתם: מאיזו משמעות השאל ביטוי מסוים, או לאיזה סוג שייכת המשמעות החדשה. הדוגמאות דלהלן לקוחות מכל כתביו (הוצ' דביר, תשט"ו, תל אביב), ולפי זה גם סימון העמודים (ודיבור המתחיל).

המעבר "פרי" < "רבי" (רסב, חמול, ועוד) הוא דוגמה לשאלת מלים מתחום הצומח. המושג החדש הוא גם מופשט יותר, ועיקרו ציון היחס של הכסף לכסף אחר (הקרן), אלא שיסוד היחסיות קיים בדרך כלל גם בהוראה המקראית של "פרי", ויסוד זה לא נשתנה. מעבר מאותו סוג הוא "עץ החיים" – מקור קיום (חומרי) – (רעה, הלא). ציורים אחרים נולדו ע"י שינויים בתחום האורגני הכללי, המשותף לאדם ולחי, כמו: הריץ את דמי עורקיה (רפו, השפחה), של המתעלפת, והיפוכו (אנאורגני): קצף על פני המים מעלה אבעבועות (תעא, עוד, ועוד). בשינוי משמעות אנו שואלים קודם על טיב השינוי, אבל ראינו שיש בתוכן המלה גם יסוד סטאטי, והוא משותף לחליף הישן והחדש שלה. בשתי הדוגמאות האחרונות המשותף בחליפים הוא המראה (כולל תנועה).

רבים יותר הם המעברים הקשורים לאדם עצמו, כמו מלות רגש: למה אפורר את לבך בפרשת האבל הזה (תסא, אך). בלבי שמה ושאה (רצה, ואם). מעניו הבורעות התפוצצו רשפי אש (רמ, לוי). אלו מלות שלילה, ולעומתן: טובת חן וחוט של חסד משוך לה (רמה, אכן). קל לראות שהציורים בעלי משמעות של שלילה הם גם בעלי מטען של כח. כאן נגענו כבר במעברי סינאסטויה, וכן: קולה התפוצץ ביער (קעה, ויהי); או הביטוי התלמודי: משחיר פניו על דברי תורה (רנא, נחשון).

בתחום האדם נכלל גם כושר הביטוי: בדברים האלה קלעה אלישבע אל לב חמול (שלה, בדברים); ירעיף לקחו (רכה, אך); רקמת מליצה (ת, למעלה). וסוג אחר הוא של מכני אדם ממש: שולמית... צפור דרור היא, אוהבת נאות שדי (קפו, האמנם). כל אלה הם משטח המוחש, אף אם מתלווה אליהם לפעמים המופשט.

להלן דוגמאות, שההפשטה עיקר בהן. המופשט הקלאסי הוא זה הקשור לענייני מחשבה ואופי, כמו: חכם המשמש קן לתורה (רעג, אך), במסוה צדק ובמסכת שקר (שעז, אחרית).

שטח אחר הוא – בין אדם לחברו: "מוסרותיה" = "גישוואיה" (שע, הה, ועוד). נשכתי בסתר עקב וספריו לא יראו אור (שכו, הדברים, ועוד). הלעזתי עליו וכו'. כאן אנו רואים גם את יסוד התנועה המתלווה, וכן: הותרה הרצועה (רנא, האתה). לשונות המהלכות בארץ (רסה, אבי).

בקשר עם כך כדאי לציין את המספר המפתיע של ציורים ששאלו את מלותיהם מתחום המקום והכיוון: לשון המשנה רחבת ידים (תנו, למעלה). ראו טובה לפנים ולא גולדו בסתר המדרגה (רטו, הזקן, ועוד). הוא יוצא בעקבות החכם נחמיה (רכה, העלם, ועוד).

כמחצית כל הציורים יסודם ההפשטה, אבל יש שנראים ואינם כן. כזה הוא הרגש: זעפן של אהבתי וקנאתי (רי, למטה) – אינו עניין "מופשט", אלא שהוא גם לא נתפס באמצעות החושים, ולא תמיד מורגש לזולת. וכן: סל מלא ספר¹ (רסב, אל), היינו בקי גדול. כאן נע המעבר הלקסיקלי כולו בתחום המוחש (מדומם לאדם), וההפשטה היא ביתר חלקי הביטוי (טיב ה"מילוי", טיב ה"ספר"). יצירה זו של הציור, העומדת על הגבול בין לקסיקולוגיה לסגנון, היא תמיד תוצאה של חליף ישן וחדש שנמוגו יחד, כמנינה בשני קולות. "מכתב מלא על כל גדותיו דברי תורה" (רלא, יש) כולל את המשמעות של מכתב (לפי הקונטקסט) וגם את האסוציאציה למשמעות המקראית. כך מתקבל יצור אידיאי, שמחוץ לספרות אינו קיים אפילו כמושג מופשט. ואם מופשט רגיל הוא צלו של המוחש, הרי במקרה של ציור-ההפשטה, הוא מאפשר לנו להתנסות גם במיזוג שאיננו עלי אדמות, שכן במציאות נמצא צל בנפרד מהנוף המצל, בממד אחר. זו מהותו של הציור. אבל גם ראינו, שהמוג החדש כולל בתוכו לפעמים כוח ועצמה, או היפוכו יסוד של רוך, כמו "ירעיף", או "אמרות מזוקקות" (רפו, עתניאל). ואם אין הצלילים יוצרים הרמוניה, ושני החליפים אינם מתמוזגים, הרי לפנינו שינוי סימנטי רגיל, שאיננו מעורר בנו תגובה רגשית. כל זה בנוגע לחליפים, ולעומתם קיים ה"קונסטאנץ", והוא שייך לתחום ההיגיון:

1. [צ"פ הארמית שבתלמוד].

בתור יסוד סטאטי שאינו משתנה הוא המאפשר לנו (יחד עם הקונטקסט) לנחש את המשמעות החדשה. יש שה"קונסטאנץ" הוא בעצמו יסוד מופשט, כמו יחסיות. כך יתקבל אפוא הדבר בתודעתנו, כשנקרא לראשונה על "שולחן בעל כנפים" (שג, עת, ועוד): את הנתונים החדשים מספק הקונטקסט (היינו יש לנו כאן עניין בקרשים חלקים וכו' במקום איברים חיים) – קום וערוך נתונים אלה לפי העיקרון הישן (בליטה מהגוף העיקרי וכו'). וכן "הרים יורקי אש" (שעט, לא, ועוד). בקריאה שנייה ושלישית פוחת הצורך במאמץ שכלי לתפיסת הכוונה, ועמו פוחתת ההתרשמות הנפשית. במקום מויגה מקבלת המלה יותר ויותר את הציפוי של ה"חדש", וצבע הישן דוהה. לפי זה ייתכן שהיו אצל מאפו יותר ציורים, אלא שרוב שימוש בחדש השכיח את הישן שבהם.

אותה הסתייגות קיימת בכל בדיקה דיאכרונית היסטורית, שלא כמו בניתוח תבניתי של לשון. כך נתקשה גם להעריך בימינו את היצירה הציורית בתנך, כי קשה לקבוע בכל מקרה מה מן החליפים הוא חדש ומה ישן. אכן שונה תהיה תגובתנו לשינוי הסמנטי של "אכל" – אם הוראתו המקורית היא כשל "בועת אפך תאכל לחם", והשנייה בזמן היא כשל "ותעל האש... ותאכל את הבשר", או להפך.

אולם מהדוגמאות שנסקרו עד כה אפשר לראות שרבים מהציורים אצל מאפו נשארו גם בלשון ימינו, מהם בלשון השירה ומהם בשפה השוטפת הרגילה. לעומת זה מעניין לציין את היחס של ציורים אלה לעבר: יותר ממחצית כל הציורים שהשתמש בהם מאפו לא נמצאו להם מקורות קדומים (בעוד שבכל השינויים יחד לעומת המקרא יש רק 2/5 ללא מקורות). ייתכן שאלה הם חידושי מאפו עצמו, או שמקורותיהם עדיין לא נבדקו (ספרי פרשנים וכו') ולא נרשמו במילונים, ולא ראינו אינה ראייה.

אלא שגם בין בעלי המקורות חורג הציור מהרגיל. בתוך כלל החידושים הבתר-מקראיים של מאפו תופשת המשנה את המקום הראשון בתרומתה הלשונית, אחריה התלמוד וכו' – בסדר כרונולוגי יורד. אבל בציור משתבש סדר זה, ותרומת המשנה היא הפחותה ביותר. האוטוריטה של המשנה והאסוציאציות לאוצר מלותיה טבעו את חותמן על לשונו של הסופר יתר על שאר המקורות, לא כן בציור. כוח משיכתו של זה עדיף כנראה מן המקורות ההיסטוריים ומן האוטוריטה שלהם.

יחזקאל קוטשר. ויוסף נוה

הכתובת הדו-לשונית (יוונית-ארמית) מארמאזי

בחפירות הארכיאולוגיות שנערכו ב-Armazi, בירתה העתיקה של איבריה (גיאורגיה) – כ-22 ק"מ צפונית-מערבית לטיפליס, בירתה הנוכחית של גרוזיה הסובייטית – נמצאו בסתיו 1940 חמש כתובות. שלוש כתובות הריהן טקסטים יווניים קצרים, כתובת אחת ארמית היא, והחמישית היא מצבת קבר דו-לשונית. הכתובת הדו-לשונית פורסמה מיד לאחר הימצאה ע"י G. Tseretheli בהוצאת האקדמיה למדעים הגרוזינית הסובייטית, ומאז הרבו לטפל בה חוקרים שונים בני אומות שונות. לעומת זאת הכתובת הכתובה רק בארמית, אף על פי שהנה הארוכה בקבוצה זו – בת 14 שורות – בעיה קשה היא ביותר. R.N. Frye, במאמרו בספר הזיכרון לא' הרצפליד *Archaeologica Orientalia* (העורך: G.C. Miles) בשנת 1952, עמ' 90, הערה 4, מביא את נוסח שלוש השורות הראשונות מתוך קריאתו של צרטלי. לאחרונה נתפרסם במערב תצלום גרוע של כתובת זו במאמר (aramäische – ische) Inschrift von Mchēt'a", *Forschungen und Fortschritte* 35 (1961), Heft 6, pp. 172–178. קריאתם של אלטהיים-שטיל שונה מאוד מזו של צרטלי ומתוך התצלום הנ"ל קשה לקבוע את הגרסה הנכונה. על כן נאלצנו, לדאבוננו, להימנע מטיפול בכתובת זו.

כתבם של הטקסטים הארמיים האלה הוא כתב, שעברה עליו התפתחות ארוכה בדרך מיוחדת. כיום מכירים אנו עוד שתי כתובות קצרות שנכתבו בכתב ארמי זה. האחת היא על קערת כסף שנמצאה בשנת 1902 ב-Bori שבקאוקאז ומוצנת במוזיאון ארמיטאז' בלנינגראד, והשנייה נתגלתה בשנת 1961 ב-Garni שבארמניה. הכתובת על הקערה נקראה בזמיהר ביטיאחש טבא (ראה פריי, עמ' 95–96), ואילו הכתובת מגארני.../מלך רב זי ארמ[י]ן/ברה זי ולגס/מלך, היינו "...המלך הגדול של ארמניה בנו של וולוגאס המלך".

ראה A.G. Perichanyan, *Arameyskaya nadpis iz Garni*, "Istoriko-Filologičeskij Žurnal Akademii Nauk Armyanskoy SSR" 1964 No. 3 (26), pp. 123–137.

כל הכתובות האלו מיוחסות למאה ב' לסה"ג.

ספרות לכתובת הדו-לשונית:

George Tseretheli, *A Bilingual Inscription from Armazi near Mtskheta*

in Georgia, Tbilisi 1941; R.N. Frye in *Archaeologica Orientalia in memoriam Ernst Herzfeld*, (ed. G.C. Miles), New-York 1952, pp. 89–101; B.M. Metzger, *JNES* XV (1956), pp. 18–26; P. Grelot, *Semitica* VIII 20–21. *KAI*, No. 276. (1958), pp. 11–20. (ושם ביבליוגרפיה נוספת).

הטקסט היווני

Σηραπεῖτις Ζηουάχου
τοῦ νεωτέρου πιτιάξου
θυγάτηρ, Πουπλικίου Ἀγρίππα πιτι-
άξου υἱοῦ Ἰωδμαγάνου γυνῇ
τοῦ πολλὰς νείκας ποιήσαντος,
ἐπιτρόπου βασιλέως Ἰβήρων
μεγάλου Ξηφαρνούγου, ἀπέ-
θανε νεωτέρα ἐτῶν κα,
ἥτις τὸ κάλλος ἀμείμητον
εἶχε.

תרגום הטקסט היווני

סערפיט בת זיוח הצעיר ה"בטחש", אשת בן ה"בטחש" פובליקיוס אגריפא יודמנגן, שעשה ניצחונות רבים, "אשר על הבית" של מלך האיברים הגדול חסיפרנוג, מתה צעירה מדי בגיל 21 בהיותה בעלת יופי בלתי ניתן לחיקוי (שאינ משלה).

תרגום הטקסט הארמי

אנה סערפיט ברתי זי	אני סערפיט בתו של
1. זיוח קליל בטחש זי פרסמן	2. זיוח הצעיר, ה"בטחש" של פרסמן
3. מלך אנת זי יודמנגן ונצח	4. המלך – אשת יודמנגן – (ו)המנצח
5. וכביר ארוסת עבידא רב	6. שעשה ניצחון גדול, ראש
7. תרבץ זי חסיפרנוג מלך ברי	8. החצר של חסיפרנוג המלך, בנו
9. זי אגריף רב תרבץ זי	10. של אגריף, ראש החצר של
11. פרסמן מלך חבל חבליך מא	12. פרסמן המלך. חבל, חבל(?)
13. זי פרנוש לא גמיר והכין	14. שהקנה(?) לא נסתיימה וכה
15. טוב ושפיר יהוה היך זי בר	16. טובה ויפה היתה, כך שבן
17. אינש לא דמע יהוה מן	18. אדם לא היה דומה (לה) ב-
19. טבות ומאיתת בשנת 21	20. טוב. ומתה בשנת(ה) 21.

הכתובת הזאת נכתבה בידי אדם, שלשונו לא הייתה ארמית (אלא אחת הלשונות הקאוקזיות), שהשתדל לכתוב ארמית, שעדיין הייתה עטורה הילת הארמית הרשמית. דבר זה מורגש הן בדקדוק והן באוצר המלים. כמה מסטיותיו מן הארמית הממלכתית אפשר למצוא גם בניבים ארמיים אחרים; ובכן לכאורה הן מייצגות שימוש ארמי כשר. אף על פי כן ספק, אם הן קשורות במישרין

עם התופעות ההן, או שמא אינן אלא שיבושים המזדהים במקרה עם אותן תופעות.

סטיות באוצר המלים: בולטת תיבת "קליל" בהוראת צעיר, שכפי הנראה אינה בנמצא בארמית וייתכן שהיא תרגום שאילה מלשונן המדוברת של הכותב. סטיות בדקדוק: השמות והתארים הרבים בלי יידוע, כמו "רב תרבין" ואחרים, ייתכן שהם אינם משיבושי הכותב. בארמית המזרחית כידוע תפסה ברוב המקרים צורה מיוחדת גם את מקום הבלתי מידוע. אין ספק שהייתה תקופה, שעדיין הורגש בה, כי הצורה הבלתי מידועת "טובה יותר", ומתוך כך באו להשתמש בה גם שלא במקומה. דבר זה משתקף בעיקר בסורית עתיקה כגון במלה "הן יום" במקום "יומא"¹. כנגד זה השימוש של נקבה במקום זכר – שימוש שאפשר לישב אותו רק ע"י פלפול (ראה אלטהיים-שטיל) – מעיד על חוסר שליטה בלשון ומזכיר בסגנונו את התערובת של זכר ונקבה אצל כותבי עברית עד תקופת ההשכלה ("זכותו יגן עלינו"). לפיכך יש להדגיש כי אמנם רצונו של הכותב היה לכתוב ארמית, אך לא שלט בה. תופעה זו משותפת לכל הכתובות הארמיות שנכתבו מחוץ לתחום הארמית המדוברת, להוציא נבטית ותדמורית שכותביהן דיברו לפחות לשון שמית אחרת.

להלן מספר הערות לטקסט עצמו (כל מקום שלא צוין מקור אחר, מקבילים הדברים לפירוש שנמצא ב-KAI):

1. ס ע ר פ י ט – שם פרסי, ביוונית *Σηραπειτις* (ספרות ראה KAI). שים לב לעיין כאם קריאה ל-*η* היוונית. עיין בלי ייד או עם ייד מועדפת במנדאית לציון תנועת e בראש התיבה, באמצעה ובסופה². יש רמזים לכך גם בלשון התלמוד הבבלי ואולי מכאן סימן העיין לפתח-סגול בניקוד הבבלי. ב ר ת י ז י ז י ו ח – "ברתי", כנראה > "ברתיה" (= "ברתה"), והה"א נשמטה מפני שלא הייתה הגויה (Grelot); כתיב מעין זה ראה בתלמוד בבלי למשל "כולי" (= כוליה)³.

2. ז י ו ח – שם פרסי *Zhováchos*.

ק ל י ל – בלתי מידוע; ראה למעלה.

ב ט ח ש – תואר פרסי, ביוונית *πυτιάχος*, ראה בפרוטרוט הספרות המצוטטת אצל KAI.

פ ר ס מ נ – שם פרסי.

1. Th. Nöldeke, *Kurzgefasste syrische Grammatik*², Leipzig 1898, § 202 K.

2. Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*², Halle 1875, pp. 3–7.

Macuch, *Handbook of Classical and Modern Mandaic*, Berlin 1965, p. 16 b.

3. י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים תשכ"א, עמ' 123.

3. אנתת זי יודמנגן = אתתא זי... , או אתתה זי... , או אתת (בלי זי).
 אנתת זי... – בקיום הנוין (כמו בארמית הרשמית) ובצורה הסמיכות – באה
 כנראה מתוך רצון לשוות פנים ארכאיות יותר לצורה (כידוע תחומה של
 של הסמיכות מצטמצם והולך), ראה לעיל לגבי חוסר היידוע.
 יודמנגן – שם פרסי.
 נציח – מסתבר על משקל נציח, כמו בסורית נציחא = המנצח. בסורית
 משמש משקל זה בפועל עומד כדי לציין פרסנט פרפקט אקטיבי, כגון
 אַתִּי = מִי שְׂבָא, נִפִּיק = מִי שִׁיצָא, אַזִּיל = מִי שֶׁהֵלַךְ ולפעמים בהוראת הווה:
 יִתִּיב = sitzend (sich gesetzt habend)⁴ = יושב = "מִי שֶׁהִיִּישֵׁב" (גנד
 אלטהיים). במלים אחרות: צורה זאת יכולה לשמש גם כפרסנט פרפקט וגם
 כהווה⁵.
 4. ארוסת – כנראה פרסית arwasta = גבורה (השווה ביוונית *αῤῥῶστας*).
 כביר ארוסת עבִידא – קונסטרוקציה קשה, אך כנראה ההסבר הוא
 כדלקמן: כשם שמשקל קָטִיל כנִל משמש בפעלים עומדים כפרסנט פרפקט
 או הווה אקטיבי, כך משמש בפעלים יוצאים משקל קָטִיל. הפירוש אפוא
 – מִי שֶׁעָשָׂה (ולא הדבר העשוי), דהיינו עֶבֶד (בהוראה פעילה)⁶, כמו יָשׁוּב,
 זְכוּר בלשון חז"ל; וזה מתאים ל־*ποῦήσαυτος* היווני. – השם כאן
 מיועד בניגוד לשאר המקרים. קריאתם של אלטהיים-שטיל, "עבִידוא",
 אין לה אחיזה, ופירושם בטל אפוא.
 5. רב תרבץ – ראש החצר; תרבץ מלה שאולה מאכדית.
 ברי זי – ברה זי, כמו למעלה ברתי זי.
 6. אגריף – אגריפא. על יסוד התיבה הזאת סבור Grelot כי הכותב נהג
 שלא לציין את התנועה שבסוף התיבה, ולפיכך יש לראות את הצורות
 הבלתי מיודעות כביכול ככתיב חסר. סברה חריפה, אך בגלל "עבִידוא"
 איננה מסתברת.
 7. חבל – מצוי הרבה על קברים בתדמור וראה גם ארמית יהודית.

4. גלדקה (הערה מס' 1), סעיף 118.

5. בדעתי לדון בעניין זה בפרוטרוט בעתיד הקרוב ("קוטשר").

6. "עבִיד" בהוראה זו נתקיימה פעמיים בבהיסטון שורות 52, 6 – קאולי מתקן בשני
 המקרים ל"עבִיד". אולם שם ההוראה = הווה ולא פרסנט פרפקט והשווה לגבי משקל
 קָטִיל, ואין לתמוה על כך שכן עדיין במעלולה משמשת צורת קָטִיל בשלוש ההוראות
 היינו סביל, פעיל בהוראה פרסנט פרפקט ופעיל בהוראה של פרפקט. ראה
 A. Spitaler, *Grammatik des neuaramäischen Dialekts von Ma'lūla (Antilibanon)*,
 Leipzig 1938, § 187 (188).

8. זי פרנוש לא גמיר – 'פרנוש', המלה שנויה במחלוקת; אחד ההסברים, לפי הפרסית: זְקָנָה. לפי זה 'זְקָנָה לא נסתיימה' – קשה.
9. והכין טב ושפיר יהוה – הקונסטרוקציה קשה. לא ברור מי הנושא; מסתבר האשה. אך צורת הזכר מפריעה (וראה בנידון הערתנו במבוא). כן לא ברור למה תשמש כאן צורת העתיד; או שמא מציין העתיד כאן המשכיות בעבר? מסתבר שיש כאן, כמו בכל הכתובת הזאת, רושם של לעז.
- היך זי בר אינוש – שים לב לכתיב המלא של התנועה החטופה אִנוּש. (כמו בתלמוד בבלי).
10. לא דמע – עיין לציון e, השווה סערפיט⁷.
- יהוה – אותו קושי הן אשר למין והן אשר לזמן כמו לעיל. •
11. ומאיתת – גרסה זו, שהוצעה ע"י אלטהיים-שטיל, עדיפה מן הגרסה 'ומאיתין', שאף היא אפשרית. את 'מאיתין' מפרשים = בינוני + 'ין' = 'אנה'. אולם כל עצמה של צורה מעין זו בתקופה הנידונה חסרה הוכחה, ואף אין הבינוני הולם את ההקשר כאן. ואילו 'מאיתת' אפשר לפרש = 'מִיתַת', היינו 'מתה'. 'אי' אפשר לראות ככתיב מלא לתנועת \bar{a} , כמו בתיבת 'ראישון' במגילות ים המלח. דומה הכתיב 'ראיש' = 'ראש' (ראש), המופיעה בתור אידוגרמה ארמית בכתובות הפרתיות (שהן בערך בנות התקופה של הכתובת שלנו)⁸.

7. ל'דמע' השווה צורות זנע (= זני), מלאכע (= מלאכי), יאע (= יאי) במנדאית.

8. ראה י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים,

תשי"ט, עמ' 132 – 133.

הכתובת הארמית מטקסילה

הכתובת הארמית מ-Taxila גורלה כגורל הרבה תגליות משטחים רחוקים: בתחילה לא היה נוסח הכתובת ברור, מפני שהיה חסר חומר מקביל. אחר-כך, כשנתגלה חומר כזה, זלזלו בבדיקת דעותיהם של החוקרים הראשונים לאורו של החומר החדש. וכך, עוד ב-1964 (וגם ב-1968 במהדורה השנייה) ב-KAI, כך, ב', עמ' 326 מציין H. Donner את הכתובת הזאת כ-"Bauin-schrift" (?) אף על פי שכבר ב-1958, Journal Asiatique, עמ' 44, כתב E. Benveniste: (ז"א, הופתיסתי בקנדהר א' ובטקסילה) "Cette correspondance en plus du nom Prydrš, met hors de doute que l'inscription de Taxila était aussi un édit d'Asoka, réduit à un fragment de quelques mots".

(ההקבלה הזאת ובמיוחד השם פְּרִידְרֶשׁ מוכיחה למעלה מכל ספק, כי כתובת טקסילה הייתה אף היא צו של המלך אסוקה, שנצטמצם כאן לפראגמנט של מלים מספר.) וגם ב-DISO לא מופיעות המלים הברורות אֲבוּהִי (ש' 5) "אביו", הוֹפְתִיסְתִי (ש' 6) "משמעת טובה", וכן מֶרְאֵן (ש' 9, 12) "אדונו". לפני זמן קצר יצאו לאור שני מאמרים נוספים¹ על כתובת טקסילה: האחד הוא מאמרם של י' קוטשר, י' נוה וש' שקד: "הכתובות הארמיות של אשוקה"², שבו נאספו כל הכתובות הארמיות של אשוקה, והשני הוא מחברתו של Helmut Humbach: "Die aramäische Inschrift von Taxila".³ שלושת המחברים הראשונים עדיין כותבים (עמ' 126): "אין אפשרות לתת תרגום של הכתובת, מאחר שרק תחילת השורות נשתמרה". לעומת זאת הצליח הומבך, בהמשך למאמציו של בנוויסט, למצוא את המקור בהודית-ביונית. הכתובת הזאת היא תרגום קטע של כתובת הסלע הרביעית של המלך אשוקה (בנוסח Shāhbāzgarhi)⁴.

1. גם פרופ' A. Dupont-Sommer רוצה לפרסם מאמר על הכתובות מטקסילה ומן פול-אי דרונטה, ראה JA 1966, עמ' 439, הערה מס' 3. לפי מיטב ידיעותי שני המאמרים האלה לא יצאו לאור עד עכשו.

2. לשונו ליד, תשרי-טבת תשל"ל, עמ' 125-136.

3. Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1969, Nr. 1. Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz in Kommission bei Franz Steiner Verlag,

(הרצאה ב-12 באפריל 1969, יצא לאור ב-20 ביולי 1969) Wiesbaden. 12 p., 1 Tafel. E. Hultzsch, Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. I, p. 188, Kol. 4 — p. 189, א3.

Kol. 4.

הטקסט הבא מבוסס לגמרי על מה שמצא הומבך. גם השלמות השורות הן לעתים קרובות לפי הומבך.

1. [...] [...]
2. לדמי דתי על [...]
3. גדותא על [...]
4. ארוזש גדותא [לאמה]
5. ולאבוהי הו[רד]
6. הופתיסתי זנה [ואף]
7. זך בהוורד ה[לכות]
8. הונשתון זי הות[ירה]
9. מראן פרידר[ש מלכא]
10. הלכות ה[ונשתון זנה]
11. ואף בנוהי [יהותרן]
12. למראן פרידר[ש מלכא]

הנוסח

קריאת הכתובת זוהי היא ברוב האותיות לקריאתם של חוקרים אחרים. הקריאה המקובלת של ש' 10 הייתה הלכו תר/ד]. ב־לשוננו מופיעה תר] בתור קריאה נכונה (בלי סימן על האות כמו, למשל, בכתובת של Pul-i Darunta), ב־Journal Asiatique 1966 נמצא אותו השריד של האות בתור דל־ית, ראה את הלוח שציירה Mlle. H. Ruben בהדרכתו של פרופ' A. Dupont-Sommer⁴. לפי פרופ' הומבך האות ההיא צריכה להיות ה. כדי להראות שהגרסה הזאת נכונה, ציירתי את כל הה־אים, הרי־שים והדל־יתים, המופיעות בכתובת. האותיות בעלות הקו מלמטה (מס' 10a מצוירת על פי התצלום, ומס' 10b על פי ההעתק [Abklatsch]) מגלות, שהקו הקטן בקצה השמאלי למעלה אינו חלק של האות, כי אם שבר באבן במקום הזה (ראה את התצלום ב־JRAS 1915 או באנציקלופדיה המקראית, ערך הדו!) נדמה לי, שקריאתה של אות זו כה־א בטוחה היא. חסר רק הקו היורד מימין לשמאל, מאחר שהצד השמאלי של העמוד הרוס הוא.

ש' 1. הקריאה זכרותא, שפורסמה גם ב־לשוננו כאילו היא ברורה, נראית לי מוטעית. בתצלומים שאני מכיר ברור, שאין כ־ף, רי־ש ואל־ף בשורה הזאת. מה כתוב שם לא אוכל לאמר בלי תצלום חדש.

4. ראה JA 1966, עמ' 442, הערה מס' 1.

ה"א⁵; רי"ש⁶, דל"ת⁷;

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10a	10b	11
ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ	ס
ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ	ס		
ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ	ס		

תרגום

1.
2. ל"דמ"י ממונה. על []
3. אי"הריגה. על []
4. בעל"י-תבונה אי"הריגה. [לאמו]
5. ולאביו גידול נאה
6. (ו)משמעת טובה. הזה [ואף]
7. ההוא "בהוורד" - מנ[הג]
8. הפקודה הטובה (הוא) אשר גיד[ל אותו]
9. אדונו פרידר[ש המלך]
10. (את?) מנהג הפ[קודה הטובה הזאת]
11. וגם בניו [יגדלו]
12. לאדונו פרידר[ש המלך].

התרגום עדיין אינו ברור לגמרי. פרופ' הומבך תרגם את הטקסט של השורות 10-13 כמשפט אחד. אבל המלה הראשונה בשו' 11 ואף⁸ אינה יכולה להיות

-
5. צורות התיאים - 1: ולאבוהי, שו' 5; 2: הו[ורד], שו' 5; 3: הופתיסתי, שו' 6; 4: זנה, שו' 6; 5: בהוורד, שו' 7; 6: ה[לכות], שו' 7; 7: הונשתון, שו' 8; 8: הות[ירה], שו' 8; 9: הלכות, שו' 10; 10: ה[ונשתון], שו' 10; 11: בנוהי, שו' 11.
 6. צורות הריישים - 1: ארוזש, שו' 4; 2: בהוורד, שו' 7; 3: מראן, שו' 9; 4: פרידר[ש], שו' 9; 5: פרידר[ש], שו' 9; 6: מראן, שו' 12; 7: פרידר[ש], שו' 12; 8: פרידר[ש], שו' 12.
 7. צורות הדל"תים - 1: דמי, שו' 2; 2: דתי, שו' 2; 3: נגדווא, שו' 3; 4: נגדווא, שו' 4; 5: בהוורד, שו' 7; 6: פרידר[ש], שו' 9; 7: פרידר[ש], שו' 12.
 8. ואף מופיעה גם בכתיבות האחרות של המלך אשוקה, ראה קנדהר א', שו' 3, ואף זי זנה, ובקנדהר ב', שו' 2 ואף זי טבותא; שו' 4: כ[ן אף הותירן].

גם, אלא וגם. זא, בשו' 11 מתחיל משפט חדש. (גם בטקסט ההודי-בינוני, שפרסם פרופ' הומבך, בטור המקביל, מתחיל שם משפט חדש). כל השורות האחרות מקבילות לטקסט בפראקריט, חוץ משו' 8. נדמה לי, שכאן יש שגיאה של הכותב או של המתרגם.

שו' 2. דמי דתי - אינו שם אדם אלא תרגום של dharmmanusāstiya.

דמי דתי - צירוף שם-עצם ושם-תואר ביחסה עקיפה באיראנית.

שו' 3. נגדותא - היא תרגום של anarambho וגם של avihisa. המלה

פרסית היא: תחילית nā- לא gad- ואנס וסיומת איראנית -awatā.

שו' 4. [לאמה] - ההשלמה הזאת לפי קנדהר א' שו' 6; אבל במקום

הצורה המשונה אמוהי, שמופיעה שם, אמה, שהיא הצורה הנורמאלית

בארמית: ראה למשל, אחיקר שו' 138 (קאולי עמ' 217) בשם אבוהי

ובשם אמה. אין לדעת בבירור אם אמנם יש להשלים כאן צורה זו.

שו' 5. הוורד] - hu-varḍa *גידול נאה.

שו' 7 בהוורד - זה תעתיק של bahuvidham. לפי הומבך הריש מקורה

בטעות של הכותב.

שו' 8. הותיר] - השלמה לפי קנדהר א' (שו' 8) וקנדהר ב' (שו' 4).

שו' 11. [יהותרון] - שוב השלמה לפי קנדהר.

מרדכי מישור

“תרשיש” = ים, בדברי חז”ל

בידינו ידיעות עקיפות, שחז”ל פירשו “תרשיש” – ים. ידיעה מפורשת על כך מוסר היירונימוס, והדברים מתאשרים מן התרגומים הקדומים למקרא: ה-תרגום, השבעים, הוולגטה והתרגום הערבי של רס”ג. הואיל והספרות המדעית התעלמה בעניין זה מן המקורות התלמודיים, עשוי להתקבל הרושם, שמסורת פרשנית זו, שהיירונימוס מעיד עליה ושרישומה ניכר בתרגומים, לא השתמרה בדברי חז”ל עצמם².

החומר שאני מגיש להלן בא להעיד במישרין שאמנם פירשו חז”ל “תרשיש” – ים (ומים בכלל).

א. חנניה בן אחי רבי יהושע אומר. בין כל דיבור ודיבור דקדוקיה ואותותיה של תורה. ממולאים בתרשיש. כימא רבא. רבי שמעון בן לקיש כד הוה מטי הדין קרייא הוה אומר. יפה לימדי חנניה בן אחי רבי יהושע. מה הים הזה בין גל גדול לגל גדול קטנים כך בין כל דיבור ודיבור דקדוקיה ואותותיה של תורה (ירושלמי שקלים ו, א³; שם סוטה ח, ג; ביל”ש ח”ב תתקצא: ממולאים בתרשיש. כימה רבה. ארוכה מארץ מדה וגו’. מה הים הזה וכו’).

דרשה זו חוזרת בשינוי גוסס:

ב. רבי יוחנן כד הוה פשיט קרייא והוה מטי בדין פסוקא ממולאים בתרשיש הוה אמר. יפה לימדי חנניא בן אחי רבי יהושע. מה גלים הללו בין גל גדול לגל גדול גלים קטנים כך בין כל דבור ודבור פרשיותיה ודקדוקיה של תורה היו כתובים. ממולאים בתרשיש. זה התלמוד שהוא כים הגדול. היאך מה דאת אמר תרשישה (שהש”ר ה, יד).

ומכאן שגם את “תרשישה” (יונה א, ג) פירשו “ים”. הדרשה “מה הים הזה בין גל גדול” וכו’ מוסבה, כנראה, לרישא של הפסוק: ידיו גלילי זהב (במיוחד בגרסת שהש”ר: מה הגלים הללו וכו’; ובבמ”ר נשא יג, טו: גלילי זהב מה הגלים הללו וכו’), אבל משתלבת יפה בסיפא: ממולאים בתרשיש – כימא רבא. ג. אדמתא תרשיש. מתיר אני דמן כמים (אסתר רבא ד, ב); דם – כנגד “אדמתא”; מים – כנגד “תרשיש”.

1. ראה Thesaurus של גוניוס, ערך רשש; וכן ל’ גינצברג, ספר היובל לקוהוט, עמ’

2. פרופ’ י’ קוטשר רומז למאמרו של גינצברג (הערה 1) ומנסח במפורש (בהסתמכו

על גינצברג): “מסורת זו לא נמצאה בספרות התלמודית” (לשונוה ל, עמ’ 223).

3. מסכת שקלים המודפסת בהוצאות המצויות של תבלי היא מן הירושלמי.

ד. אמר ר' אבין. המלאך עצמו חציו מים וחציו אש ואית ביה חמש גפין. וגיתו כתרשיש ופניו כמראה ברק ועיניו כלפידי אש וגו' (ירושלמי ר"ה ב, ד; ח"נ: פדר"כ ג ע"ב; יל"ש ח"א קפז). שוב, כבדוגמה הקודמת: מים – כנגד "תרשיש"; אש – כנגד "לפידי אש".

ה. [והנה סולם...] ר' ברכיה אומר. עולם ושליש עולם הראה לו. עולים אין פחות משנים ויורדים שנים. ומנן שהמלאך שלישו של עולם. שנ' וגיתו כתרשיש (ב"ר סח, יב). בדפ"ר גוסף אחרי "תרשיש" – כהדן ימא (ר' שם, טעאדאר-אלבק).

שהים – לפי תפיסת חז"ל – שלישו של עולם הוא, ידוע ממקורות שונים: תנו רבנן. ישובו של עולם מהלך ת"ק שנה. שליש מדבר. שליש ישוב. שליש ים (מדרש כונן, יעלינעק, בית המדרש ח"ב עמ' 27); זה הים הגדול בשליש יושב (הקליר, סילוק לפרשת שקלים); וכן בפיוט המובא בתוספות לחגיגה יב ע"א, בשם ה"ר בנימין: זה הים שלישי עולמו⁴.

ו. ויחלום והנה סולם מוצב ארצה. כמה רחבו של סולם. שמונת אלפים פרסה. כדכתיב והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו. עולים שנים ויורדים שנים וכי פנעו בהדי הדדי הוו להו ארבעה. וכתיב ביה במלאך וגיתו כתרשיש וגמירי דתרשיש תרי אלפי פרסי הוו (בבלי חולין צא ע"ב).

פירושה של "תרשיש" כאן כ"ים" אינו יוצא בבירור מוחלט מתוך ההקשר אבל מסתבר ביותר לאור הדרשה מבי"ר, המובאת לעיל (דוגמה ה)⁵.

לשתי הדוגמאות האחרונות (ה-ו), המייחסות למלאכים את הממדים של תרשיש, השווה: והיא [דת] שְׁעָרָה קומת אלפי שנאנים. אשר זה מזה משנים. יש כמדת הים הגדול קומתם. ויש כחללו של עולם הקמתם (הקליר, סילוק לפרשת שקלים, שכבר נזכר לעיל, בדוגמה ה). ועוד:

ז. חיל שרפי מעל גיתם כתרשיש מים (הקליר, אקשטה כסל וקרב, פיוט לתפילת הגשם)⁶.

ח. כקול ימים כרעש נהרות כגלי תרשיש שרוח דרומית טורדת בהן (היכלות רבתי ט, א)⁷. פירושה של "תרשיש" יוצא הן מתוך ההקשר המצומצם: גלי תרשיש, הן מתוך התקבולת: ימים // נהרות // תרשיש.

אין ספק שביסודן של דוגמאות אלו מונחת מסורת פרשנית יציבה⁸.

4. ראה ציון, Literaturgeschichte ..., עמ' 121.

5. ראה פירשי לחולין, שם, ופי' רס"ג ורשי' לדניאל י, ו.

6. בפסוק וגיתו כתרשיש (דניאל י, ו) יש לתלות את הכינוי "תרשיש" למלאכים בפיוט (ר' "תרשיש" במילון בן-יהודה).

7. בפירושה של "תרשיש" במקום זה דנתי עוד אשתקד עם ד"ר איתמר גרינולד, במסגרת המילון ההיסטורי ללשון העברית.

8. ועוד ראה "תרשיש" = מלח במילונו של לוי לתלמוד.

כפל-הוראה בשורש "לקח" במקרא

הוראתו הרגילה של שורש "לקח" בהופעותיו המרובות במקרא היא "לקיחה" סתם, היינו: "נטילה". כידוע, משמש שורש זה בלשון חז"ל בהוראת "קנייה". שתי ההוראות הללו קשורות זו לזו קשר סמנטי ברור, עד שהבא ליחס הוראת "קנייה" לשורש "לקח" כבר במקרא, ימצא בוודאי פסוקים אחדים, שבהם הוראת השורש הזה איננה חד-משמעית, וניתן לפרשו גם בהוראת "קנה". אך יש מקראות, שבהם הקשר העניינים מצביע בעליל על הוראת "קנה" לשורש "לקח". כבר הצביע פרופ' י' קוטשר¹ על שלושה כתובים אלה:

"סחרי המלך יקחו מקוה במחיר" (מלכ"א י, כח);
 "ומקוא סחרי המלך מקוא יקחו במחיר" (דה"ב א, טז);
 "זממה שדה ותקחה" (משלי לא, טז).

לדעתו של פרופ' קוטשר רק בכתובים אלה הוראת השורש היא "קנה"². נראה לי, כי יש מקום להוסיף לכתובים אלה כתוב נוסף:

"...העת לקחת את-הכסף ולקחת בגדים וזיתים וכרמים וצאן ובקר ועבדים ושפחות" (מ"ב ה, כו).

בכתוב זה משמשת "לקחת" פעמיים; פעם בהוראת "נטילה", ופעם בהוראת "קנייה". כך הבינו מרבית המפרשים את הפסוק.

תרגום "יונתן": "השעה היא לך דנסיבתא כספא ונסיבתא לבושיא וחשבת בלבך למקני זיתין וכרמין ועאן ותורין ועבדין ואמהן".

ובעקבות ת"י גם רד"ק: "...חשבת מן הכסף לקנות לך כל זה".

רלב"ג: "...והרצון בו שמינה שם איש או אנשים יקנו לו בכסף ההוא בגדים וזיתים וכרמים וצאן ובקר ועבדים ושפחות".

וקרוב לוודאי, שאף רש"י הבין כך. וז"ל: "העת לקחת את הכסף – להתעשר ולקחת ממנו בגדים וזיתים וגו'".

נמצא, כי בפסוקנו משמש שורש "לקח" בכפל הוראה, ובכך מוסברת החזרה על תיבת "לקחת", הנראית לכאורה מיותרת.

1. י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, קרית ספר, ירושלים תשכ"א, עמ' 55.

2. בלשוננו שם: "אם נבדוק את המילון המקראי נמצא, כי אין הוראת השורש = "קנה" וולתי פעמיים בצירוף השם מחיר... וכן פעם בלא תיבת מחיר...".

L'ÉSONÉNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof E. Y. Kutscher

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXIV, No. 4. Tammuz 5730, July 1970

ENGLISH SUMMARIES

M.Z. KADDARI: PROBLEMS IN BIBLICAL HEBREW SYNTAX (On the So-Called "Double Object") (pp. 245–256)

Causative transformation is capable of distinguishing between various kinds of double non-adverbial N(oun) P(hrases) modifying verbs in Biblical Hebrew (examples v. P. Joüon, *Grammaire de l'Hébreu biblique*, Rome 1947, § 125 u, p. 374 ss):

a) $NP_1 + NP_2$ modifying causative verbs, both of which can be preceded by the accusative preposition **את**. Their underlying structure has been:

$S(\text{entence})_1 \rightarrow NP_1 + V(\text{erbal}) P(\text{hrase})_1/\text{where } VP_1 \rightarrow V_1 + NP_2$; by causative transformation the following surface structure has been derived from this:

$S_2 \rightarrow NP_3 + VP_2/\text{where } VP_2 \rightarrow V_2 + NP_1 + NP_2$ (e.g. **יִשְׁמְטוּ אֶת-יֹסֵף אֶת-כְּתָנָיו** [Gen. 37, 23]).

b) $NP_1 + NP_2$ modifying verbs like **עָשָׂה** ('make'), **בָּרָא** ('create'), etc. (=causative of existence): NP_2 cannot be preceded by **את**. The underlying structure here has been: $S_1 \rightarrow NP_1 + NP_2$; by causative transformation the surface structure has been derived:

$S_2 \rightarrow NP_3 + VP + NP_1 + NP_2/V = \text{causative verb of existence}$ (e.g. **וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם עֹפֶר מִן-הָאָדָמָה** [Gen. 2, 7]).

c) Several P(repositional) P(hrase)-complements can also be derived by causative transformation (with verbs of b as their heads):

$S_1 \rightarrow NP_1 + PP$, and $S_2 \rightarrow NP_3 + VP + PP/V = \text{causative of existence}$ (e.g. **וַיֵּצֵר ה' כִּי בָרָא ה' חֲדָשָׁה בְּאָרֶץ** [Jer. 31, 21]).

Constructions b) and c) in other West Semitic languages are compared with Biblical Hebrew.

SH. M. PAUL: TYPES OF FORMULATION IN BIBLICAL AND MESOPOTAMIAN LAW (pp. 257–266)

Typological studies of biblical legal formulations were launched by Jirku (1927) and Alt (1934). The former, basing his investigation on the apparent homogeneity of cuneiform law corpora — an assumption which is shown to be unfounded — divided biblical law on stylistic grounds into ten independent collections. The latter reduced the legal formulations to two: casuistic and apodictic law. According to Alt, casuistic law was adopted by the Israelites after they settled in Canaan, but apodictic law was held to be unique to Israel. Scholars then attempted to deny the uniqueness of biblical apodictic law by relating it to cuneiform law (Meek), Hittite treaties (Mendenhall), wisdom literature (Gerstenberger), or West Semitic inscriptional curses (Gevirtz). The present study proceeds to analyze these various suggestions and concludes that apodictic law in the Bible is related to the unique aspect of Israel's covenant society.

R. KUTSCHER: THE SUMERIAN EQUIVALENTS OF AKKADIAN *māḥāzu* (pp. 267–269)

Neo-Assyrian and Hellenistic bilingual texts employ Akkadian *māḥāzu* to translate Sumerian *ki-š u - p e š_{5/6}*. In an Old Babylonian bilingual text (*Sumer* 13 [1957] 71) one finds, however, *ki-š u - p e š_x* (HA) = *ma-ḥa-za-am*. The same Sumerian spelling is found in the Sumerian text *UET VI* 28: 3, also copied in the OB period. This, then, seems to be the original form of the Sumerian idiom, the meaning being “place of the fisherman” (*š u - p e š_x* = *bā'iru* = “fisherman”), i.e. “harbor, quay” or the fishermen’s market near the harbor.

The change from *ki-š u - p e š_x* in the OB period to *ki-š u - p e š_{5/6}* in the later periods may have come about due to abandonment of the meaning “to pluck (wool)” of *p e š₅* = *napāšu* and the application to *p e š₅* of the other meaning of *napāšu*, namely, “to spread”. *š u - p e š_{5/6}*, on the other hand, may have been associated with *aḥāzu* from which *māḥāzu* seems to derive (cf. Jacobsen, *ZA* 52 [1957] 103 fn. 19 and E.Y. Kutscher, *Lěšonenu* 34 [1970] 16ff.).

M.E. WEICHSSELFISH: THE PLANTS באשה AND אִימָא, אָנָא (pp. 270–277)

In this article a new attempt is made to identify three names of plants: באשה in the Bible; אִימָא and אָנָא in the Tannaitic and Amoraic literature. By collecting practically all the citations dealing with these plants, summing up their properties mentioned in the texts, and comparing them to the botanical literature, I came to the conclusion that אִימָא is *Ononis antiquorum* L. and אָנָא is *Alhagi maurorum* Medik. (pictures are included in the Hebrew text).

Whereas the suggestion of *Ononis antiquorum* is new, the proposal of *Alhagi maurorum* for אָנָא was already given by I. Löw in the articles ‘Plants’, and ‘Thorns and Thistles’ in the *Jewish Enc.* More evidence is attained from the early botanical literature, namely, ‘Dr. Leonhart Rauwolf’s Journey into the Eastern Countries’ (Transl. by N. Staphorst in *Mr. Ray’s Travels*, 2nd ed., Vol. 2, London, 1738 p. 62 f., and the recent *Leonhard Rauwolf*, by K.H. Dannenfeldt, Cambridge, Mass., 1968, p. 64 f.).

The hapaxlegomenon באשה in Job 31, 40 is also identified as *Ononis antiquorum* as seen from the following evidence:

1. The Aramaic translation of באשה is הומי.
2. The context and the parallelism of the above verse imply that this plant is a thorny weed which is harmful to the growth of the fields.
3. The meaning of באשה has the connotation of “bad smell”.

The identification of אִימָא, which was considered by the Rabbis to be a herbaceous plant and אָנָא as a woody one, may be helpful in understanding their classification into two groups.

M. BEN-ASHER: THE CONJUGATION OF THE ARAMAIC VERB IN “HĀLAQOT PĒSUQOT” (pp. 278–286)

On various occasions Prof. Kutscher has noted that it is important to study reliable texts in order to analyze the grammar of Mišnaic Hebrew and Babylonian Aramaic. This paper is the result of the study of the Aramaic verb according to the *Hālaqot Pēsuqot*, which is considered a reliable text.

There is no absolute consistency in spelling and forms. There are different forms of the same words on the same line at times.

It is suggested that the lack of opposition between the third person sing. masc. and feminine perfect, and 3 pr. sing. and plural is the result of a morphological development and not simply a phonetic one. That is, these oppositions became irrelevant for the speakers of the language itself.

A partial listing of the verbal conjugation as found in the *Hālaḳot Pešūqot* with notes concludes the article.

Y. YITZHAKI: THE HEBREW AUTHORS OF THE HASKALAH: THEIR VIEWS ON THE HEBREW LANGUAGE AND THEIR WAYS AND MEANS OF PERFECTING IT (pp. 287–305)

The preface delineates the three phases of the Haskala, each phase also characterized by a geographical shift. It then reviews attitudes of the Haskalah authors towards the Hebrew language and describes their great eagerness to enrich it even at a heavy price, viz. “the purity of the language itself”. This had been done by all the nations, which had not wanted their language to remain forever infantile and mummified (J.L. Gordon).

Chapter I details four main drawbacks to the age. Firstly, the failure to teach the women Hebrew or Jewish history. As a result, the elite of our womanhood became estranged from their own people.

Secondly, their failure to encourage translations of great works from other languages. The Hebrew translators of the Middle Ages were instrumental in developing of the Hebrew language. The activity of the Haskalah in this field was both poor and superficial.

Thirdly, their complete inattention to style. Their style remained cumbersome and incoherent, due to a peculiar conglomeration of maimed verses from the Bible juxtaposed to Aramaic dicta culled from the Talmud and Midrashim, without any clear connection between them.

The fourth drawback followed from a misconstruction of Mendelsohn’s words. Jewish scholars, forgetting Mendelsohn’s admonishment of his brethren for neglecting their own language, took Mendelsohn’s words, viz., that Hebrew authors of the past resorted to the venacular, as a sanction to do their research in Jewish history and literature in the German language.

Chapter II describes the deterioration of the Hebrew language and literature in the interval between the expulsion of the Jews from Spain and the Haskalah.

The editors of the short-lived “Qoheleth-Musar” (circa 1750), exhorted their compatriots to devote themselves to the development of Hebrew. They also tried to persuade the Hebrew writers to adopt punctuation marks.

Chapter III deals with the salutary influence of Mendelsohn’s “Paths of Peace” on the Hebrew literature and language. Mendelsohn was the first to give an aesthetic appreciation of the Bible in Hebrew. His researches greatly stimulated literary aesthetic criticism in Hebrew, and such an exhaustive work on biblical prosody as Levisohn’s *Melizath Yešurun* is inconceivable without Mendelsohn’s previous spade-work. So also his great respect for syntax helped to clarify the Hebrew writing of the age. Pointing out the close relation between Hebrew and Arabic, the “Paths of Peace” served as a stimulant in the pursuit of Semitic studies and research in the field of biblical geography.

Y. KARMIEL: METAPHORS IN MAPU'S WRITINGS (pp. 306–308)

Of the 2000 post Biblical words in Mapu's stories (not necessarily his own innovations), over 100 are employed in creating metaphors, such as אַבעבועז (foam on water). A great part of his metaphors are connected with Man, such as אפֿורר אַת לבך (hurt etc.), בלבי שמה (emptiness). Some of those belong to the domain of language and expression, such as יִרְעִיָּה (preach).

E. Y. KUTSCHER – J. NAVEH: THE BILINGUAL INSCRIPTION FROM ARMAZI (pp. 309–313)

Five inscriptions were found in the excavations at Armazi, the ancient capital of Iberia (Georgia), 22 kms. northwest of Tbilisi, the present capital of Soviet Gruzinia. Three are short Greek texts, one is a badly published Aramaic inscription of fourteen lines, and the last is a Greek-Aramaic (bilinguis) sepulchral inscription. The Aramaic texts were written in a well developed script of the second century C.E. Short texts written in the same script were also found at Bori (Caucasus) and Garni (Armenia). In the present article the Aramaic text of the bilinguis is dealt with.

The writer, whose native tongue was obviously not A(ramaic), tried to employ the Official A without much success. He used the masc. instead of the fem. (Il. 9,10), the absolute and the construct states instead of the determinate state (11.3–7). These characteristics may reflect, however, a transitional stage from Official A to Eastern A, which generally uses the determinate state. The writer might have preferred the "correct" absolute state (hypercorrection); also cf. forms like הַן יוֹם "this day" in Syriac. Spellings ברי = בריה, ברתי = ברתיא (11.1,5) are paralleled by כוליה = כוליה of the A of The Talmud Babli, as אינש. The ע = e in סערפיט (Il. 1, 10) reminds one of Mandaic usage, and the use of ע in the Babylonian vocalization as the sign for *patah-segol* of the Tiberian vocalization, while מאיתת = מיתת is paralleled by ראשון = ראשון of the DSS, ראש = ראש of the Parthian ideograms (רעיש in Pehlevi).

R. DEGEN: THE ARAMAIC INSCRIPTION FROM TAXILA (pp. 314–317)

The writer corrects the former reading of this inscription (cf. the most recent discussion in Lěšoněnu xxxiv, pp. 125–126) in some detail.

M. MISHOR: תרשיש 'sea', in TALMUDIC SOURCES (pp. 318–319)

In the old translations of the Bible we find תרשיש translated: 'sea', and this interpretation is attested by Hieronymus. Here are some examples of such interpretation, in Talmudic sources.

S. KOGUT: DOUBLE MEANING OF THE BIBLICAL ROOT לקח (p. 320)

לקח is found several times in the Bible (I Kings 10,28; II Chr. 1,16, Proverbs 31,16) meaning "to buy" as in Mišnaic Hebrew, instead of the common meaning "to take". An interesting instance of the use of this root employing both meanings is found in II K 5,26:

העת לקחת (to take) את הכסף ולקחת (to buy) בגדים וזיתים